

Dunyo
adabiyoti
kutubxonasi

БУЗРУКНИНГ КУЗИ

МАРКЕС: «МЕНИ ТОАБАД УНУТИЛИШДАН
САҚЛАГУВЧИ АСАР».

Габриэл Гарсиа Маркес

Габриэл Гарсиа Маркес

БУЗРУКНИЦИГ КУЗЦ

МАРКЕС: «МЕНИ ТОАБАД УНУТИЛИШДАН
САҚЛАГУВЧИ АСАР».

УЎК: 821.134.2(8)

КБК: 84(7Мек)

М - 26

Маркес, Габриэл Гарсиа

Бузрукнинг кузи: роман. Габриэл Гарсиа Маркес / Иброҳим Ғафуров таржимаси. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – 416 б.

ISBN 978-9943-20-310-5

«Ёлғизликнинг юз йили», «Ошкора қотиллик қиссаси» асарлари муаллифи, Нобель мукофоти совриндори Габриэл Гарсиа Маркес жаҳон адабиётида ўз сўзи ва ўзига хос услубига эга ижодкорлардан саналади. Ўз даврида Франц Кафка, Марсел Пруст, Уильям Фолкнер, Жеймс Жойс асарлари Маркес дунёқараши, бадий тафаккури ривожига сезиларли таъсир кўрсатган ва мана шундай ички вулқонлар натижаси ўлароқ адиб номини оламга ёйган буюк асарлар дунёга келган. Ўқувчилар эътиборига навбатда ҳавола этилаётган «Бузрукнинг кузи» романи ҳам шу каби ҳайратлар мевасидир ва мазкур асар ўз даврида ёзувчига катта шон-шухрат келтирган. Маркеснинг ўзи бу ҳақда шундай дейди: «Бузрукнинг кузи» – мени тоабад унутилишдан сақлагувчи асардир». Асар мутолааси орқали зийрак китобхонларимизни Маркесча ҳайратлар оламига етаклаймиз.

УЎК: 821.134.2(8)

КБК: 84(7Мек)

Иброҳим ҒАФУРОВ таржимаси

ISBN 978-9943-20-310-5

© Габриэл Гарсиа Маркес, «Бузрукнинг кузи». «Янги аср авлоди», 2017 йил.

Сўзбоши ўрнида

Габриэл Гарсиа Маркес (1928 йилда туғилган) – Жанубий Америка қитъасидаги Колумбия мамлакати адиби. Илк ижодини ўткир журналистик очерклар, мақолалар ва серможаро ҳикоялар билан XX асрнинг эллагинчи йилларида бошлаган. Унинг илк йирик асари «Хазон япроғи» қиссаси 1955 йилда чиққан. У Лотин Америкаси мамлакатлари халқларининг тарихий тақдирлари, озодлик ва тараққиёт учун ўта фожиали, ўта қонли, шафқатсиз курашларини ва бу курашлар тегирмонига тушган ранг-баранг инсон қисматларини юксак эмоционаллик билан акс эттирди. Унинг «Полковникка ҳеч ким ёзмайди» (1958), «Ёвуз соатда» (1962) роман ва қиссалари, «Катта Онанинг дафни» (1962) ҳикоялар китоблари тез тилга тушди ва адибга жаҳоншумул шуҳрат келтирди. Кўп ўтмай Маркеснинг «Ёлғизликнинг юз йили» (1967) (Баъзи манбаларда «Юз йил танҳоликда» деб ҳам келтирилади) ва «Бузрукнинг кузи» (1975) деган катта роман-эпопеялари дунёга келди. Уларда Лотин Америкаси тарихининг жўшқин воқеалари юксак бадиият ва таъсирчанликда ёритилди. Бу асарлар кўплаб дунё мамлакатларининг миллий тилларига таржима қилинди. Маркес бу асарлари билан дунё адабиётининг энг буюк адиблари қаторига кўтарилди ва энг кўп ўқиладиган адиблар сирасига кирди. Адиб ўз ижодий манифестида эркин роман тарафдори бўлиб чиқди.

У «роман-миф», «роман-муъжиза» сингари наср турларининг дунёга келиши ва китобхонлар қалбидан мустаҳкам жой эгаллашида катта улушини қўшди.

Адибнинг бадийий-ижодий услубида кучли реализм қудратли азал мифологизм билан чамбарчас чатишиб кетади. Ижтимоий инсон ва мифологик инсоннинг ажойиб қуйма образлари яратилади. Азал ҳиндулар, испанлар, инглизлар, шимолий америкаликлар ва бошқа кўпдан-кўп дунё халқларининг вакиллари бир-бирига чатишиб кетган Лотин Америкаси мамлакатлари адабиёти ва санъатлари учун бу ниҳоятда табиийдир.

Фантазия ва гротеск бу оригинал фусункор бадийий услуб тўқимасининг замирига табиий тарзда кириб боради, воқеалар, тақдирлар драматизминини беҳад, чексиз бойитади, кучайтиради. Маркес Лотин Америкаси ва у оша янги жаҳон насрида фусункор реализм деб аталган ўзига хос йўлнинг асосчилари ва ёрқин намояндаларидан биридир. Адибнинг «Олдиндан маълум бўлган ўлим тарихи» (1981), «Вабо чоғидаги муҳаббат» (1985), «Содда қиз Эрендира, унинг тошбағир бувиси ҳақида ғаройиб қайғули қисса» (1972) сингари асарлари умумжаҳон адабиётларида инсон ҳақида айтилган янги сўз бўлди. Булар унинг ижодиёти тимсолида янги бадиият, янги сўз поэтикаси дунёга келганлигидан дарак берди. Габриэл Гарсиа Маркес 1982 йилда адабиёт соҳасида Нобель мукофоти билан тақдирланди. Бундан бир неча йиллар бурун Маркесни ўзбек тилига ўтириш тажрибаси бошланиб, унинг машҳур «Ёлғизликнинг юз йили» романини китобхонлар ўқишга муяссар бўлган эдилар. Буюк адиб ижоди билан ҳозирги замон ўқувчиларини кенгроқ таништириш мақсадида Маркеснинг «Бузрукнинг кузи» деб аталган фусункор реализм адабиёти учун

ниҳоятда жозибадор бўлган роман-эпопеясини ўқувчилар эътиборига ҳавола этмоқдамиз. Романда воқеалар жуда олис тарихлардан келаётган ягона оқим сифатида тасвирланади. Шиддатли тезоқар оқим ва унинг даҳшатли пуртаналари ичида унинг иштирокчилари – алоҳида шахслар – индивидуумлар ва ялпи тарих иштирокчи халқнинг ўртанган, ёнган, куйган, изтиробга тўла ҳайқириқ-нидоси доим эшитилиб туради. Гватемалалик машҳур адиб, Нобель мукофоти лауреати Мигель Анхел Астуриас «Лотин Америкаси романи бу – асрлар қаъридан келаётган алам-изтироб нидосидир», деган эди. «Бузрукнинг кузи»да бундай алам-изтироб ҳам нола, ҳам нидо, ҳам ҳайқириққа айлангандир. У гуманизм ва антигуманизм ҳақидаги жаҳон адабиётининг ёрқин саҳифаларидандир.

Таржимон

Ўлаксахур калхатлар ҳафтанинг охирида деразаларнинг сим тўрларини чўқиб йиртиб, деразалар ва айвон орқали президент саройига кирдилар, қанотларини қоқиб, сарой пучмоқларида қотиб қолган вақтнинг бўғиқ ҳавосини тўзғитиб юбордилар ва ниҳоят, душанба куни эрта тонг чоғида шаҳар ўзининг пўпанак босган бутун улуғворлиги билан асрий карахтликка чўмган уйқусидан уйғонди; фақат шундан кейингина биз ичкарига киришга журъат этдик, ҳолбуки, шунгача ичимизда баъзи бир энг ботирларимиз нураган истеҳком деворларини ёриб ўтиш, бошқа бировларимиз эса бош дарвозани ҳўкиз араваларнинг шотилари билан уриб йиқитишни таклиф қилган бўлсалар-да, бунга ҳеч қандай ҳожат қолмаганлиги аён бўлди, бинобарин, қўлимиз тегмасданоқ алмисоқдан қолган замонларда Уилям Деймпер¹нинг замбарак ўқларига дош берган ушбу темир қопланган дарвозалар ўзидан ўзи ланг очилиб кетди ва мана ниҳоят, биз ўтмишга қадам қўйдик ва сал бўлмаса ҳокими мутлақнинг харобага айланган ушбу улкан уясида ҳаво етишмай бўғилиб ўлаёздик, ҳар ҳолда бунда ҳатто сукунат ҳам чирик, нур ғира-шира, мана шу қалқиб турган беқарор ёруғликда барча нарсалар мубҳам кўринарди; тош пилталари қушқўнмас ўти чиқиб, ўрнидан кўчиб ёрилиб ётган ташқи ҳовлида биз қочиб кетган қўриқчилар пала-партиш улоқтирган

¹ У и л я м Д е й м п е р – XVII аср охири – XVIII аср бошларида яшаган инглиз денгиз сайёҳи.

қурол-яроғлари, аслаҳа-анжомларга дуч келдик, устига якшанба дастурхони ёзилган, қалашиб ётган идишларда саросима ичида ташлаб кетилган овқатларнинг сарқитлари сасиб-бижғиган узун тахта столни кўрдик, ярим қоронғи бадқовоқ бино олди-дан чиқдик, бунда бир маҳаллар маҳкама жойлашганди, бунда уюм-уюм кўриб чиқилмаган иш қоғозлари устидан заҳарли, йилтироқ қўзиқоринлар бодраб чиққан, туссиз қўланса гуллар очилган, ишларнинг кўрилиши эса энг бемаъни, энг салиқасиз ҳаётдан ҳам кўра узоқроқ чўзилган эди; биз яна бу ҳовлида шохсупа тепасига купел¹ ўрнатилганини кўрдик, бу саройда истиқомат қилганларнинг бешта авлоди унда чўқинтирилган эди. Яна ҳовлининг ичкарасида вице-қиролнинг арава саройга айлантирилган алмисоқдан қолган отхонасига кўзимиз тушди, бунда ғужғон ўйнаб учган куялар орасида Буюк Шовқин даврининг каретасини кўрдик, вабо вақтининг усти ёпиқ араваси, Думли юлдуз чиққан йилнинг от-араваси, Тараққиёт доирасидаги тартиб-интизом замонининг дафн маросими улови, Илк Тинчлик Асрининг телбакезик лимузини ҳам шу ерда эди, яна буларнинг бари чанг-ғубор ва ўргимчак уяси билан қопланган бўлса-да, анча яхши сақланиб, улар миллий байроқнинг рангларига бўялганди; ундан кейинги ҳовлида темир панжаларлар ичра худди ойнинг гарди ёғилгандай нуқра атиргуллар очилганди; бу истинодгоҳнинг энди ўтмишга айланган гуллаб-яшнаган нурафшон замонларида ушбу гуллар тагида пес-моховлар ётиб ухлашарди; қаровсиз қолган гуллар тарвақайлаб ўсиб, шох-буталари бутун атрофни тутиб кетганди; ҳавода атиргулларнинг бўйи анқирди, бироқ унга боғнинг ичкарасидан чиқаётган қўланса ҳидлар

¹ К у п е л - чўқинтиришда ишлатиладиган идиш.

қўшилар, бунга товуқxonанинг сассиғи-ю сигирлар чалпақларининг бўйи, шунингдек, аскарлар сийдигининг шиптир ҳиди ҳам аралашиб кетарди – аскарлар эса эски вақтлардан буён мустамлака бутхонасининг деворлари орасига чоптиришарди, ҳозир бу ер сут фермасига айлантирилганди; атиргулларнинг буталари орасидан нафасимиз қайтиб, бўғилиб, димиқиб ўтдик-да, арк айвонига чиқдик, бу ерда тувакларда ўсган чиннигуллар, япроқчалари қат-қат бахмалгуллар, капалакгуллар чаман очилиб ётарди; бу ер унинг хотинлари учун қурилган товуқxonанинг ташқи айвони бўлиб, ҳар жойда тўда-тўда бўлиб уюлиб ётган латта-путталар, ашқол-дашқоллар ва тикув машиналарининг кўплигига қараб, бу қапада қанча хотинлар яшаганлигини билса бўларди; сони мингдан асло кам бўлмаган хотин-халажнинг ҳар бирининг бир этак чала туғилган чурвақалари бор эди. Ошхоналар қаровсиз, билиқсиб ётарди, тосларда ювиш учун ташланган кийим-бошларни моғор босганди, аскарлар ҳамда хотин-халаж учун умумий бўлган ҳожатxonанинг оғзи ўрадай очилиб ётарди, яна улкан тос-тувак идишларда Кичик Осиёдан тупроғи билан бирга келтирилган Бобил самбит гулларини кўрдик – уларнинг япроқлари худди аёзда шудринг тушгандек кўкимтир товланарди – самбитгуллар ортида эса кўз ўнгимизда унинг боргоҳи – баҳайбат, бадқовоқ, хўмрайган уй гавдаланди, темир қопқалари кўчириб ташланган яланг деразалардан ҳали-ҳамон калхатлар дам учиб киришар, дам учиб чиқишарди; эшиклар турумани бузишга ҳожат қолмади, худди бизнинг сасларимизга бўйсунгандай улар олдимизда ўз-ўзидан очилди-қўйди ва ниҳоят, биз гулли ҳашамдор гилам тўшалган тош зинадан асосий – юқори қаватга кўтарилдик – гилам сигир-

ларнинг туёқлари остида топталиб кетганди – биз биринчи саҳндан тортиб, охирги хобгоҳгача барча хоналарни бирма-бир қараб чиқдик, барча хизматхоналар-у сон-саноқсиз қабулхоналардан ўтдик, қайга бормайлик, ҳамма ерда боқибегам сигирлар тентираб юришарди; улар барқут пардаларни ямлашар, юмшоқ ўриндиқларнинг шоҳи жилдларига сўлакайлари оқизишар, синган ашёлар ва янги-гина ташланган сигир чалпақлари орасида ётган муқаддас санамлар-у саркардаларнинг суратларини топташарди; ошхона ва концерт залида ҳам сигирлар тўда-тўда бўлиб юришар, пишқириб бу ерларни ҳаром қилишар, ҳамма ерни сигирлар эгаллаган эди; яна биз домино ўйналадиган синиб ётган столларни, худди сигир подалари ўтгандан сўнгги ўтлоқларга ўхшаб оқиш-кўкимтир бўлиб қолган бильярд столларининг матоларини кўрдик, бир бурчакда шамол паррак тўнтарилиб ётар, бу уйнинг эгалари ўз соҳилларини ташлаб кетган денгизни соғиниб ўртанмасликлари учун унинг парраклари истаган йўналишда денгиз шамолига ўхшатиб елпир эдилар; биз яна ҳар жойда осилиб турган, устига ёпқич ташланган қушларнинг қафасларини кўрдик – улар ўтган ҳафта кечаси ёпиб қўйилган ҳолича қолиб кетган эди; сон-саноқсиз деразалардан эса шаҳар кўриниб турарди – у ўз бошига тушган тарихий душанба воқеаларини ҳали англаб-англамаган улкан махлуққа ўхшарди, шаҳардан нарида эса бир маҳаллар денгиз тўлқинланиб ётган охири кўринмайдиган текисликда худди ойнанинг шалдироқ кули каби уюм тепаликлар, вулқонларнинг ҳувиллаган ҳалқумлари ҳув уфқларга довор чўзилиб кетарди; яқинларда ҳар ким ҳам киришга журъат этолмайдиган ёпиқ ибодатхона ортидан эса чириган ҳид – ўлимтиклар ҳиди анқирди, у ердан

калхатларнинг ҳирқираб нафас олган саслари эшитиларди ва биз ўша ёққа қадам босдик, кўнгилни айнитадиган ёмон ҳидлар келаётган ва калхатлар учаётган томонга қараб юриб, мажлислар залига етиб бордик, бунда ҳам яна сигирлар устидан чиқдик, фақат улар ўлиб ётишар, тўшларида қуртлар ўрмалашар, залнинг улкан ойналарида уларнинг ясси биқинлари кўпайиб акс этарди; биз ён томондаги унинг хонасига элтадиган эшикни итардик ва шунда уни ҳеч қандай аломат-нишонлари бўлмаган ҳарбий дала кийимида, оёғида этик билан ётганлигини кўрдик; чап оёғидаги этик пошнасида олтин нағал ярақлаб турарди; ер юзасидаги ўлимга маҳкум ҳар қандай жонзотдан ёши улуроқ, сув ва қуруқликдаги ҳар қандай азалий махлуқдан ҳам қарироқ бу зот кафтларини ёстиқдай ёзиб, унга юзини босганча мук тушиб ётарди – гўшанишин мустабид ўз узоқ ҳаётининг ўзидан узоқ кечаларида доим мана шундай алфозда ухларди; аммо башарасини кўрмоқчи бўлиб ағдарганимизда, уни таниб бўлмаслигини тушундик, гап унинг башарасини калхатлар чўқиб ташлаганида ҳам эмасди; уни ҳаётлигида ҳеч биримиз кўрмаган бўлсак, уми – у эмасми, қайдан билайлик? Гарчи унинг афт-башараси ён томондан танга пулларга бўрттириб зарб қилинган, алоқа маркаларига туширилган, ични юриштирадиган дори-дармонларнинг ёрлиқлари-ю белдамчалар-у шоҳи туморларда акс этирилган ва гарчи унинг кўксига байроқ ҳамда аждарҳо билан тасвирланган чорчўпга солинган тошбосма сурати ҳар доим ҳам ҳамма ерда ҳар кимнинг шундоқ кўз ўнгида турса ҳам, биз билардикки, булар энг қадимги нусхалари бўлиб, улар Думли Юлдуз йилидаёқ аслига тўғри эмас деб топилган эди, ўша пайтлар бизнинг ота-оналаримиз ўз навбатида ўз ота-оналаридан, улар

эса ўз катта боболаридан унинг кимлиги-ю, кўри-ниши қандайлигини сўраб билишаркан; биз жуда ёш чоғимизданоқ унинг мангулиги ва Ҳокимият Уйи ва мангу ҳукмронлигига ишониб ўрганган эдик; биз байрам арафасида оқшом пайти Ҳокимият Уйидаги қўналғасида думалоқ шамлар ёққанини кимлардир кўрганини билардик, кимлардир унинг ғамгин кўзлари, президент каретаси даричасида эса унинг оқарган дудоқларини кўрганлиги ҳақидаги гап-сўзларни эшитардик, аллакимлар худди черковнинг ҳошиядор енгчаси каби нуқра кашта билан безатилган дарпарда узра узатилган – ҳувиллаган, бўм-бўш кўчани хаёлчан саломлаган қўллари кўрганлигини билардик, унинг соғ-саломат эканлигини бир кўр дайидан эшитгандик, кўп йиллар бурун ўша дайди якшанба куни унутилиб кетган Рубен Дарио деган шоирнинг шеърларини беш чақа ҳақ олиб ўқиб юрганда кўчадан ушлаб олиб кетишган, лекин тез орада чўнтагига битта тоза тилла танга солиб, омон-эсон қўйиб юборишган, буни фақат унинг ўзи учунгина ташкил этилган шеърят кечасининг ҳақи деб тортиқ қилишган эди; албатта, дайдининг кўзлари кўр, шунинг учун унинг ўзини кўрмаган эди, лекин мабодо кўр бўлмаганда ҳам, бари бир генерални кўролмасди, зеро, Сариқ безгак замонларидан буён уни биронта тирик зот кўрган эмас эди. Шунга қарамасдан, биз бари бир унинг борлигини билардик, чунки ахир, ер айланарди, ҳаёт давом этарди, хат-хабарлар канда қилмай келиб турарди, шаҳар идорасининг муסיқа жамоаси эса де Армас майдонининг чанг босган пальмалари ва маъюс хира фонарлари остида то шанба дам олиш жоми чалингунча тентакнамо вальслар ўйнаб турарди ва ҳамиша янги қари му-сиқачилар ўлганларнинг ўрнини босишарди, ҳатто

энг сўнгги йилларда ҳокимият истинодгоҳидан на одамлар товуши ва на қушлар сайроғи эшитилганда, зирҳ билан қопланган дарвозалар очилмай қўйганда ҳам, биз даргоҳда кимдир борлигини билардик, зотан, илгари денгиз томонга очиладиган, худди кема иллюминаторлари сингари деразаларда шуъла пайдо бўлганини кўрардик, мабодо агарда аллаким яқинроқ боришга журъат этса, истинодгоҳнинг баланд деворлари орқасида туёқларнинг тасирлаши-ю, аллақандай йирик ҳайвонларнинг пишқиришларини эшитардик; кунлардан бир куни январь ойида эса биз президент балконида туриб кун ботишини томоша қилаётган сигирни кўриб қолдик; ўзингиз тасаввур қилинг, ватаннинг бош балконида сигир турган бўлса-я! Қанчалар бемазагарчилик! Шу ҳам мамлакат бўлдими?! Бироқ кейин ҳамманинг боши қотиб, шубҳаси ортди, шундай бўлиши мумкинми ахир, президент балконига сигир чиқиб олиши ақлга сиғадими? Ахир, сигирлар пиллапоялар, бунинг устига сарой пиллапояларида ва яна гилам пояндозлар тўшалган ерларда бемалол сайр қилиб юриши мумкинми? Шундан кейин гап-сўзлар шунчалар кўпайиб, авж олиб кетганки, охири биз нима деб ўйлашни ҳам билмай қолдик: биз ўзи бу лаънати сигирни президент балконида кўрдикми, йўқми ёки кунлардан бир куни кечқурун де Армас майдонида бизга шундоқ бўлиб туюлдими? Ахир, бу балконда аллақачонлардан бери ҳеч ким ҳеч нарсани кўрмаган, отинг ўчкур жума кунининг тонготарига довур шундай бўлиб келган, кейин бу ерга, одатда, камбағал бечоралар беморхонаси бўғотларида мудраб ўтирадиган биринчи калхатлар келишди; лекин шу калхатларнинг ўзигина келгани йўқ, олис-олислардан жуда кўп тўдалар пайдо бўлди – уларнинг адоғи йўқ, кети узилмасди, бир пайт-

лар анави уфқ ортида, ҳозир илгариги денгиз ўрнида чанг-тўзон уммони тўзғиб ётган томондан худди тўлқинларсимон ёпирилишарди; кун бўйи калхат тўдалари ҳокимият қароргоҳи узра оҳишта-оҳишта сузиб юришди, сўнг ниҳоят, уларнинг етакчиси – узун бўйни худди тож каби оппоқ укпарлар билан безанган уларнинг подшоҳи ўзига маълум тилда амру ишора қилди, шундан кейин ойналар шарақлаб сингани эшитилди, улуғ майитнинг уфунати таралди, калхатлар ўзларини ҳар томонга уришар, дуч келган деразалардан учиб чиқишарди, эгаси тарк этмиш хонадонда, тирик зот қолмаган ерда худди мана шундай бўлади; душанба куни биз ҳам юрак ютиб кириб бордик, бўм-бўш истинодгоҳда ўтмиш ҳашаматларнинг харобаларини кўрдик, унинг гавда-лошини топдик, калхатлар юзини чўқиб ташлаган қўллари хотинларникига ўхшаш силлиқ эди – ўнг қўлининг отсиз бармоғида давлат муҳри туширилган узук тақилган эди; бутун танасига ва айниқса қўлтиғи ва човларига майда тошма тошган эди; белидан брезент белдам ўтказилган, у худди буқанинг буйрагидай шишиб кетган каттакон даббасини тутиб, кўтариб турар, калхатлар унинг фақат даббасигагина тегмаган эдилар. Бироқ биз ҳали ҳам унинг ўлганига ишонмасдик, зеро, у илгари ҳам бир сафар мана шу хонасида ўлган ҳолда топилганди; афтидан, у худди табиий равишда уйқуда ётганда ўз ўлими билан ўлганга ўхшарди; бир замонлар фолбин хотин тоғорага солинган сувга қараб туриб, унинг айни мана шундай алфозда ўлажагини башорат қилган эди; у пайтлар умрининг хазонрезги кузи эндигина бошланганди; мамлакат ҳали унда ўз куч-қувватини унча-мунча йўқотмаган, шу боис у ҳали ҳатто ўз хуфия хобхонасида, ўз иш кабинетида ҳам ўзини хавф-хатардан

эмин деб ҳис қила билмас, шунга қарамасдан у ҳеч қачон ўлмайдигандек ҳукм сураб, бинобарин, президентнинг саройи ўзининг барча ҳовлилари ва хизматхоналари билан биргаликда саройдан кўра кўпроқ бозорга ўхшаб кетар – ушбу бозорда оғир хуржунлар ортилган эшакларни юкидан бўшатаётган, сарой ичкарасига мева-чева, сабзавот ва товуқлар тўла саватларни ташиётган ялангоёқ хизматчиларнинг тиқилинч издиҳоми орасидан ўтиш амримаҳол кўринарди; бунда тўда-тўда хотинлар орасидан ҳам тиқилиб ўтишга тўғри келарди; улар расмий меҳр-мурувватнинг мўъжизаларини кутиб, кўлларида қорни оч болаларини кўтариб, зиналарда мудраб ўтиришарди; тун ичи сўлиб қолган гулларни янгиларига алмаштириш учун унинг уришқоқ маъшуқалари гулдонлардаги лойқа сувларни пайдарпай сепиб ташлашар ва ҳар сафар бошингизни улардан базўр олиб қочишга улгурардингиз; ўшал ойимқизлар ҳўлланган латталар билан полларни артишар, балконларда гиламларни қоқишиб, кўлларидаги супургиларини оҳангдор тапирлатишиб гуноҳ ишқ-у муҳаббат ҳақида кўшиқлар куйлашарди; супургиларнинг тарақ-туруғи ва кўшиқлар умр бўйи амал курсисидан ўтириб, иштонларини йиртишган амалдорларнинг бақир-чақирларига аралашиб кетар, улар бир-бирларига сўкиниб қичқиришар, ёзув столларининг тортмаларида бемалол ўтириб тухум очаётган товуқларни «киш-киш»лаб ҳайдашарди; бу товушларга хотин-халаж ва аскарлар учун битта умумий бўлган бадрафхонанинг шовқин-сурони, қушларнинг қулоқни қоматга келтириб сайрашлари ва мажлислар залидаги дайди итларнинг ғажишиб акиллашлари кўшилиб кетарди; ва ҳеч ким бу ерда кимнинг кимлигини билмас, юзлаб ҳайҳотдай эшиклари ланг очилган ушбу са-

ройда нима борлигини англамас ва боз устига, ушбу тўс-тўполон аросатхона, ушбу қиёмат қойим қўпган масканда ким ҳукумат-у ва у қаерда жойлашганлигига сира ақли етмасди; сарой соҳиби ушбу бош-кети йўқ бозор ғала-ғовурида иштирок этибгина қолмасдан, шу билан бирга, унинг ижодкори ва илҳомчиси, пешталқини ҳам эди; хўрозлар ҳали илк қичқириқларини бошламай туриб, унинг хоб-хонасида чироқ ёнган ҳамоноқ президент шахсий аскарларининг тунқаторлари янги тонг отганлигидан дарак бериб бурғуларини чалар, бунга бу ерга яқин Конде казармаларида дарров жўр бўлишар, ундан хабар нарироққа Сан-Херонимо базасига ўтар, бу ердан у портдаги қалъага етиб борар, қалъа ҳам тонготарнинг олти зарби, олти оҳангини такрорлар, булар ҳаммадан олдин пойтахтни уйғотиб, сўнг бутун мамлакатга тараларди; бу пайтда саройнинг эгаси қўлда кўтариб юриладиган заруратнинг курсичасида ўтириб, тонгги хаёлларга берилар, ўша пайтларданоқ асабига тега бошлаган бошидаги шовқин-суронни босишга уриниб, қулоқларига кафтларини босарди; худди зумрад каби кўкимтир товланган, тўлқинланиб ётган денгиз узра сузиб бораётган кемаларнинг чироқларига термилар, ўшал шонли йилларда денгиз ҳали унинг деразалари остида шалдирарди; шундан сўнг у сут фермасига йўл олар, бугун тонгда қанча сут соғишганини текширар ва уни жой-жойига тарқатишни тайинларди; шундан кейин президентнинг учта каретаси сутни шаҳар казармаларига тарқатарди – шахсан ўзи қанча сут соғилганини кўрар, президент саройида қўним топгандан бери мана шу сут тарқатиш билан шахсан ўзи шуғулланарди; кейин у ошхонада бир финжон қора қаҳва билан бир бўлак касабэ¹ ер

¹ К а с а б э – ихрож (маниок) ўсимлиги оиласига кирувчи бута илдизидан олинадиган ундан пиширилган ширин кулча.

эди ва янги тонгнинг шамоллари ўзини қасрларга учириб кетишини кутар; кун бўйи нима қилишини билмас, шунинг учун хизматкорларнинг вақир-вуқурларига бажонидил қулоқ соларди; у ҳамиша шундай қиларди, зотан, ушбу қароргоҳда у фақат хизматкорлар билан тил топишар, улар билан апоқ-чапоқ гаплашар, хизматкорларнинг оғизларидан ўзига нисбатан чиқаётган мақтовларни жуда қадрлар, уларнинг қалбларини яхши англай биларди...

Алалхусус, у қаҳва ичиб, бир бўлак ширин кулча ерди, кейин соат тўққизларга яқин ўзининг шахсий ичкари ҳовлисидаги бодом дарахтлари тагидаги парланган шифобахш япроқлар билан тўлдирилган тошҳовузига тушиб, қайноқ сувда ўн биргача ётарди; бу унга ноаён хавотирдан халос бўлишга, навбатдаги турмуш уринишлари олдида хотиржамлик касб этишга кўмаклашарди; бир замонлар уни президент қилиб ўтқизиб қўйган денгиз десантчилари энди-энди тушган маҳалларда у десант қўшинлари кўмондони билан бирга битта кабинетга кириб ўтирар, у билан бақамти турли-туман қонунлар ва низомларга катта бармоғини босиб, юрт тақдирини ҳал қиларди; бинобарин, у маҳалларда тамомила саводсиз бўлиб, на ўқиш ва на ёзишни биларди; бироқ унга юрт ва ҳокимиятни ёлғиз ўзига ташлаб кетганларидан сўнг, у эҳтиёткорликни талаб қиладиган илмоқли қонунлар устида бошини оғритиб ўтиришни истамай, мамлакатни кўнглига сиққанча идора қила бошлади, у ҳар ерда пайдо бўлар, гапини икки қилишга ҳеч кимга йўл қўймас, ҳокимият чўққиларида қояларга ўрмалаб чиқувчилар сингари эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилар ва шу билан бирга, ёши бир жойга етганига қарамай, ғайрат-шижоат кўрсатар ва ажабмаски, унинг

атрофини доим кўр, мохов ва шоллар ўраб олишар, тўда-тўда бўлиб юришар, ундан ёлвориб бир чимдим туз-намак тиланишар, бинобарин, унинг қўли теккан туз-намак шифобахш бўлиб қоларди; шу билан бирга, унинг атрофини сонсиз-саноқсиз дипломли сиёсатдонлар, сурбет лўттивозлар ва хушомадгўйлар қуршаб олишган, уни зилзилалар, само башоратлари, кабиса йиллар сингари худойимнинг саҳв-у хатоларининг коррехидори¹ деб эълон қилишганди; у эса худди қор устидан юриб бораётган фил каби саройда баҳайбат оёқларини судраб босар, йўл-йўлакай жуда осонлик билан давлат ва турмуш ишларини ҳал қилар, манави эшикни бу ердан олиб, анави ерга қўйинглар, деса, буни бир зумда адо этишар, билъакс, яна шу заҳоти энди эшикни у ердан олиб, бояги жойига қайтариб ўрнатинглар, деб буюрса, буни ҳам илло-биллога келтирмай бажо қилардилар; агар у минорадаги катта соат ярим кечаси ва кун ўртасида ўн икки марта эмас, икки маротаба занг урсин, шунда ҳаёт аслида бўлгандан кўра икки баробар узоқроқ давом этади, деб айтса, бу амрни ҳам дарҳол адо этишарди – унинг ҳар қандай амри сўзсиз ва қатъият билан бажариларди, заррача шубҳага йўл қўйилмасди. Фақат пешин чоғидагина ялпи ўлик сукунат чўкарди, ҳамма нарса тақа-тақ тўхтарди, у бундай пайтларда туш чоғининг иссиғидан хотинлар товуқхонасининг нимқоронғи пучмоқларида ором топарди; танлаб ўтирмай биринчи дуч келган хотинга ташланиб, тутиб оларди-да, уни ечинтириб ўтирмай, ўзи ҳам ечинмай, тўшакка кўндаланг итқитарди, эшикни ҳам беркитиб ўтирмасди, илло бутун саройга унинг оғир пишқиргани, итга ўхшаб ингилаб фингшигани

¹ Коррехидор – ҳоким. Бу сўзнинг яна бир маъноси: ислоҳ қилувчи, яъни зилзилаларни ислоҳ қилувчи.

баралла эшитилиб турарди, у шошқалоқлик билан хансирар, оёқлари тўхтовсиз дириллаб тургани боис, этигига қадалган нағали¹ тўхтамай жингир-жингир қиларди; ҳалиги хотин ҳам бу ишқибозлик дамларида ўзини ориқ, ингичка, чала-чула болаларининг кўзларидан яширишга уринар, қўрқинч, ваҳимага тўла овоз билан қичқирарди. «Йўқол, бу ердан! Ҳовлига чиқиб ўйналаринг! Нима қиласанлар, бунга қараб! Болаларга уят бўлади!» Шунда она ватан осмонидан мулойим, ювош фаришта учиб ўтгандай бўлар, овозлар ўчар, ҳамма ҳаракатдан тўхтар, бутун мамлакат бармоғини гўё тек тур дегандай лабига босарди: «Тиш-ш! Овоз чиқарманг!.. Жим!.. Генерал ишқибозлик қияпти!..» Аммо уни яхши билганлар давлат ҳаётидаги ушбу қисқа ҳордиқ дамларига ҳам ишонмас, унинг ишқ эрмаклари билан бандлигига бовар қилмас, зотан, ҳаммалари унинг бир вақтнинг ўзида, одатда, дам унда, дам бунда пайдо бўлишини жуда яхши билардилар: кеч соат еттиларда уни домино ўйнаётган ҳолда кўрардилар, бироқ кеч соат роса еттида у сигир тапписини тутатиб, мажлислар залидан чивинларни қувиб чиқараётган бўларди; барча деразаларда чироқ ўчмагунча ва унинг ётоқхонасидаги эшиклар учта қулфининг шарақлагани, учта зулфинининг шиқиллагани ва учта лўкидоннинг тарақа-туруқ тушгани эшитилмагунча ва чарчаб ҳолдан тойган тананинг гурс этиб уйнинг тош саҳнига қулагани маълум бўлмагунча ҳеч ким ҳеч нарсани афтидан аниқ билмасди; сўнг маъсум гўдак уйқусига чўмган қариянинг тез-тез хириллаб нафас олаётгани келар, тунги денгиз сувлари кўпайиб юқори кўтарилгани сари унинг нафас олиши тобора равон ва чуқур бўла

¹ Н а ғ а л, н а ъ л – отни нийташ учун этикка қадаладиган шпор.

борарди; шунда шамол арғанунлари чирилдоқларнинг қулоқ пардаларига урилаётган сайрашлари овозини босиб кетар, оппоқ кўпирган азамат тўлқин вице-қироллар ва буканерларнинг¹ кўҳна шаҳар кўчаларига гулдурос солиб ташланар, дарчалардан ошиб ўтиб саройни кўмар, чиганоқлар ойналарга ёпишиб қолар, мажлислар залида акулалар жағларини йириб очишар, тўлқин эса азалий уммоннинг энг юқори нуқтасидан ҳам юқорироқ кўтарилар, ер юзини, вақт ва маконларни сув ўз комига тортарди, ёлғиз унинг ўзигина, шу ҳарбий дала кийимидаги, оёғига олтин нағалли этик кийган якка-ёлғиз чўкиб ётган кимсагина ўз тушларининг ойдин денгизда сузиб борар, юзини мисоли ёстиқдай икки кафтига босиб, сузгани-сузган эди.

Унинг бир вақтнинг ўзида турли жойларда ҳозир бўлиши, иккинчи қаватга чиқатуриб, айна пайтда биринчи қаватга тушиши, ўзи ёлғиз бепоён денгиз бўйида хаёлга ғарқ бўлиши ва айна чоғда ишқ лаззатларининг титроқларида чўмиб ётиши, хушомадгўйлари айтмоқчи, унинг қандайдир фавқулудда шахсиятига хос алоҳида хосиятларнинг намоён бўлишигина эмасди, бу унинг мухолифлари айтмоқчи, оммавий рўё ҳам эмасди; омади гап шу эдики, унинг баайни худди ўзига ўхшаш иккинчи нусхаси бор эди – бу Патрисио Арагонес деган кимса бўлиб, унга худди итдай вафодор ва унинг учун ҳар нарсага тайёр эди; уни умуман махсус қидириб юрмай тасодифан топиб келишган эди; кунлардан бир кун президентга шундай хабар етказишди: «Жаноб генерал, худди президентимизникига ўхшаган аллақандай карета ҳиндулар қўналғаларини айланиб юрибди эмиш, унда қандайдир бир лўтгивоз ўзини

¹ Б у к а н е р – Испаниянинг Америкадаги мулкларини талаган қароқчилар.

гўё сиз деб танитармиш, одамлар бунга чиппа-чин ишонишар ҳам эмиш, жаноб генерал! Одамлар каретанинг қоронғи ичида унинг ғамгин кўзларини кўришганмиш – унинг кўзлари айни сизнинг кўзларингиз эмиш, жаноб генерал; оқарган лабларини кўрибдилар – худди сизнинг лабларингиздай, жаноби генерал; худди сизнинг қўлларингиз каби нафис ипак қўлқоп кийган қўллари билан каретанинг дарчасидан дардмандларга ҳовучлаб туз сочармиш, касаллар йўлларда қатор бўлиб тизилиб тиз чўкиб туришармиш, каретанинг ортидан эса зобит либосидаги икки отлиқ киши гўёки мана шу шифобахш туз неъмат учун пул йиғишармиш. Ўйлаб қарасангиз, қанчалар шаккоклик бу, жаноб генерал!» Аммо у, лўттивоз дарҳол жазога тортилсин, деб буюриб ўтирмади, аксинча хуфиёна равишда, ҳеч ким танимаслиги, президент билан адаштирмаслиги учун бошига қоп кийгизиб, саройга келтиришни амр қилди. Лўттивозни тутиб келтиришгач, генерал ўзини худди ташқаридан кўргандай бўлиб, кўнглидан ғалати бир таҳқирланиш ўтди, бу найрангбоз билан ўзининг қандайдир тенг бўлиб қолганини кўришдан унинг шаъни нафсониятига озор етганга ўхшарди. «Падарига лаънат, ахир бу одам – мен ўзимман-ку!» деди у ичида ўзига ўзи, лекин у пайтларда ҳали бундай эмасди, ул кимса ҳали унинг амрона сасига ҳатто тақлид ҳам қилолмасди, бунинг устига, каззобнинг қўл кафтидаги толе чизиғи батамом аниқ кўзга ташланиб турарди; худди мана шу нарса уни ҳаммасидан кўра ортиқроқ ташвишга солиб қўйди, худди мана шунинг учун ҳам у фирибгарни дарҳол отиб ташлашга буйруқ бермади: унинг кафтидаги толе чизиғи қандайдир бир тарзда ўзининг тақдирига таъсир қилиб қўйишидан чўчиди; Патрисιο Арагонесни ўзининг расмий нусхаси-

га айлангириш фикри унга кейинроқ, бундай хавотир олишга асос йўқлигини билгандан сўнг келди. Патрисио Арагонес эса бу вақтга келиб, олти мартаба қилинган суиқасдни бошидан миқ этмай ўтказди, оёқларини судраб босишни ўрганди, ёғоч болға билан товонларига тинимсиз уриб, товонларини теп-текис қилиб, ниҳоят у бунга эришди, айниқса қиш чоғлари ва кўпроқ тонг қоронғисида у қулоғидаги ғувиллашдан ва осилиб турадиган чуррасининг оғришидан азоб чекадиган бўлди, этигидаги олтин нағалнинг гўё барча чуваланган боғичлари ва тасмалари билан овора бўлаётгандай қилиб кўрсатишни ўрганди; у қабуллар чоғида вақтни атай чўзиш учун шундай қиларди, ўзини ечилиб кетган нағални қайтадан боғлаётгандай қилиб кўрсатар, яъни: «Қуриб кетсин, мана шу фламанд усталарининг чала-чулпа иши-да, на тасма ясашни қойил қилишади ва на бошқа нарсани, кўлларидан ҳеч нарса келмайди!» У отасининг устахонасида шишасозлик қилиб юрган чоғларида қувноқ, шўх, ҳазилкаш йигит эди, энди булардан асар ҳам қолмади, у бадқовоқ, хўмрайган, индамас кимсага айланди, бировнинг оғзидан чиққан сўз унинг қулоғига кирмас, сўзларга эътибор қилмас, фақат суҳбатдошининг кўзларининг туб-тубларига тикилиб турар, улардан айтилмай қолган сўзларни уқиб олишни истарди; у саволларга дарҳол жавоб қайтаришдан ўзини тиядиган бўлди, унга берилган ҳар қандай саволга савол билан жавоб берарди: «Ўзингиз нима дейсиз?» У куни кеча майиб-мажруҳ ногирон бечораларни мўъжизалар кўрсатиб дардларини даволаб ялло қилиб юрган такасалтанг фирибгар эди, энди бирдан ғайрат камарини боғлади, бир зум жойида тек турмас, доим алланималарнидир ағдар-тўнтар қилар, сўнг бирдан нокас қурум-

соққа айланарди; кейин худди хўрозга ўхшаб, хотинларни ўқдай учиб бориб қийқиртириб босарди, қуруқ ерда ечинмай, бошига ёстик қўймай, юзини кафтига босиб ётадиган бўлди; у ўз кўнгли майлига юришдан, ўз-ўзига ўхшашдан, пешонасига ёзилган ишдан – шишасоз бўлиб шишалар яшашдан воз кечди, яхши ниятлар амрига бўйсуниб, бу иш билан бир оз вақт шуғулланиб ҳам кўрди; олий ҳокимият соҳиби доим ўлим хавф-хатари ичида яшайди, Патрисо Арагонес бошини мана шундай хавф-хатарга қўйди, биринчи ғишт қўйиб иккинчиси ҳеч қачон қўйилмайдиган жойларда, нималарнингдир очилиш маросимларида тантанали суратда ленталар қирққанида унинг жони доим мана шундай хавф-хатарга дучор бўларди, атрофи ғанимларга тўла эди, кўпдан-кўп фариштадай ҳарир-ҳавойи, етиб бўлмасдай кўринадиган гўзаллик маликаларига тож кийдириш маросимлари-чи, бу ойимқизларга қўл теккизишга у ботинолмас, зотан, ўзининг ночор ва нобоп толеига тан бериб қўйган эди: у энди ўзидай бўлолмайди, у энди фақат кимнингдир сояси ва нухаси; албатта, бир қараганда бунга уни ҳирс ва очкўзлик мажбур қилгани йўқ ёки эътиқод юзасидан у ўз-ўзидан, ўзлигидан воз кечди деб айтиш ҳам қийин – чунки унинг бошқа иложи ҳам қолмаган эди, эндиликда бир умр бировнинг сояси ва нухаси бўлиб юришга, ҳар ойда элик песо маош олишга, қирол бўлмай туриб қиролдай яшашга мажбур эди, булар унга муқаррар ўлимдан олиб қолингани эвазига тортиқ этилган эди – нимасини айтасиз, бурнини жийириб ўтирадиган аҳвол эмас. Лекин кунлардан бир кун сарой соҳиби кечаси Патрисо Арагонесни денгиз бўйида муаттар ёсуманлар буталари тагида афтодаҳол бўлиб оғир-оғир хўрсиниб ўтирганини кўриб қолди, рostaкамига ажабла-

ниб, Патрисиодан нима бўлди, деб сўради, биров овқатингга захар қўшиб бердими ё аллакимнинг кўзи тегдими, нега бунча гам-ғуссага ботиб эзилиб ўтирибсан, деди; Патрисио Арагонес: «Ундай эмас, жаноб генерал, ундан кўра бешбаттарроқ!» – деб жавоб берди. Маълум бўлишича, у шанба куни карнавал маликасига тож кийдириб, у билан биринчи рақсга тушган экан, энди бунинг таассуротидан ҳеч қутулолмас ва ўзини қайси эшикка уришини ва қайси йўлга кириб қочиб қутулишини билмас эмиш, зеро ўша қиз – дунёдаги энг гўзал қиз эмиш, у мисоли осмондаги ой – қўл билан узиб олиб бўлмасмиш. «Жаноб генерал! Агар сиз уни кўрсангиз эди!» Шунда генерал бир оз енгил тортиб, бунинг бари шимилтириқ, деди, одам хотин кишини деб ич-этини еб ўтирадими, лекин сенинг аҳволингни тушундим, хотинларни софинганга ўхшайсан, деди-да, ўша ойимтиллани ўфирлаб қочишни таклиф этди, кўп тегманозик нозанинларни мен шундай қилганман, кейин улар мен билан жон-жон деб яшайверишган. «Мен уни сенинг қўйнингга солиб қўяман, – деди у, – тўртта сарбоз уни икки қўли ва икки оёғидан ушлаб туришади, сен катта қошиғингни солиб, қандингни ураверасан то роса тўймагунингча. Қани бир тирп этиб кўрсин-чи! Буларнинг бари шимилтириқ! Энг тарбия кўрган ойимтиллалари ҳам олдин роса зарда қилишади, ноз-фироқни авжга чиқаришади, кейин ялиниб-ёлворишга тушишади: «Мени тишланган олмадай ташлаб юборманг, жон, генерал!» Бироқ Патрисио Арагонес буни хоҳламади, унинг кўнгли бошқа нарсани – ўша оқ қиз уни севишини тусади. «Қанийди у мени севса, – дерди у. – Зотан, унинг дунёда тенги йўқ, у севги нималигини, қайдан ва қандайлигини билади, уни кўрганингизда сиз ўзингиз бунга ишонч ҳосил қи-

ласиз, жаноб генерал». Шунда хўжайин Патрисионинг аҳволини енгиллатиш йўлини топди, ўзининг маъшуқаларининг қўналғаларига элтадиган яширин йўллар, сўқмоқларни унга кўрсатиб қўйди, мушкулини осон қилиб, маъшуқаларининг кўнглини истаганча овлайверишига рухсат берди, лекин фақат бир шарти бор, уларга худди мен каби хўроздай ташланасан, ечинмай ва ечинтириб ўтирмай ишингни бажараверасан; шундан сўнг Патрисио Арагонес бошқаларни ўлдим-куйдим деб суйиш ботқоғига жон-дилдан шўнғиб кетди, шундай қилсам, улар ёрдамида ўз қалбимнинг ўти, истакларимнинг алангасини сўндираман, деб ўйлади, лекин юрагининг ўти, эҳтироси шунчалар чексиз, истаклари шунчалар катта эдики, у баъзан ишқ билан қандай шуғулланиши кераклигини фаромуш этар, буни шоша-пиша эмас, жуда кифтини келтириб бажарар, ишнинг туб-тубига етиб борар, ҳатто эркалашга энг ҳуши йўқ хотинларнинг ҳам шавқини қўзғатар, тошметин бўлиб кетган қалбларини жунбишга келтирар, улар лаззатнинг зўридан чиқолмай инграшар ва қоронғида ҳиқиллашиб пичирлардилар: «Вой, мунча шўх бўлиб кетяпсиз, жон, генералим, қариганда қилиқ чиқаряпсиз!..» Ўшандан буён на генералнинг ўзи ва на Патрисио Арагонес ва на биронта хотин қайси бола кимдан бўлганини билишолмас, ким кимнинг ўғли, ким кимнинг отаси – аниқлаб бўлмас, бинобарин, Патрисио Арагонесдан ҳам, унинг хўжасидан ҳам фақат чала болалар туғиларди. Мана шундай қилиб, Патрисио Арагонес яқинлар ичида энг яқинига, энг суюклига, боз устига, энг қўрқинчли кишига айланди, генерал эса Патрисионинг шарофати билан кўп ишлардан қўли бўшаб, асосий вақтини қуроли кучларга бера бошлади, бир маҳаллар олий лавозимга ўтирган

чоғларида худди шундай бутун диққат-эътиборини унга бағишлаган эди. Бизнинг наздимизда қуроли кучлар ҳокимиятнинг асосий таянчи бўлгани учун шундай қилади, деб ўйлардик, лекин аслида бундай эмас экан. Аксинча! У қуроли кучларни ўзининг энг қаттол табиий душмани деб ҳисобларди, шунга мувофиқ тарзда зобитларни бир-бирлари билан уриштириб қўйишга ҳаракат қилар, қай бировларига сенга анавилар чоғ қазияпти, деб юракларини қизитар, фитналарнинг олдини олиш учун уларни бир ерда тинч қўймас, дам бу ердан у ерга, дам ундан бунга кўчирарди; у казармаларни патронлар билан таъминлар, ҳар ўнга патрондан тўққизтаси пуч-пахтавон бўларди, ўқ-дориларни ҳам денгиз қумига аралаштириб юборарди, ўзининг эса аъло даражадаги аслаҳахонаси бор эди, у сарой ертўлларида бирида жойлашган эди, ертўланинг калитлари бошқа эшикларнинг калитлари билан бирга бир шодада жаранг-журунг қилиб турарди, яна ҳар бир калит биттагина нусхада бўларди; аслаҳахонани фақат унинг ўзигина очишга ҳақли эди, бунда уни қадрдон дўсти, тўпчи зобит, мудрофаа министри ва президент гвардиясининг қўмондони генерал Родриго де Агилар қўриқлаб, соядай эргашиб юрарди, у яна тирик жонзотлар ичида генерални доминода ўйнаб ютишга изн берилган жуда озчилик кишилардан бири эди, бир куни генералга суиқасд уюштирилган ерда президент каретаси бу жойга етиб келмасидан бир неча дақиқа бурун портловчи динамитнинг зарядини зарарсизлантиришга уриниб, ўнг қўлидан айрилган кимса ҳам худди шу Родриго де Агилар эмасмиди, ахир? Генерал Родриго де Агилар ҳимоясида ва Патрисियो Арагонеснинг қиёфаси ортида ўзини ишонч билан бемалол тутадиган бўлди, у ҳатто ўзини ўзи сақлаши керакли-

гини ҳам ўйламай қўйди, тез-тез одамлар ўртасига чиқадиган бўлди, ҳатто ёлғиз биргина адъютантининг ҳамроҳлигида давлат тамгалари туширилмаган оддий каретада журъат қилиб шаҳар айланарди, карета дарпардаларини суриб, фишдан терилган ҳашаматли жоме-ибодатхонани томоша қилар, бу ибодатхона президент фармони билан дунёдаги энг кўркем ибодатгоҳ деб эълон қилинган эди; қадимги фиштин биноларни кўздан кечирар, назарида, уларнинг равоқларида олис-олис замонлар мудраётгандек кўринарди, олтин жамолларини денгизга буриб турган кунгабоқарларга термиларди, вице-қирол маҳалласининг чорқирра тош ётқизилган кўчаларидан ўтар, бунда ёқиб қўйилган шамларнинг ҳиди анқир, бунда юқори очиқ айвонларда чиннигулларнинг туваклари ва чирмовуқларнинг яшил новдалари орасида чеҳраларида маъсумлик ифодаси тошдай қотиб қолган юзлари сутдай оппоқ қизлар сим тўр тўқирдилар; бискай роҳибалари хонақосининг ўрадай қорайган деразаларига кўз югуртирар, у ердан худди доқиюнус замонлари каби кун пешиндан оғиб соат роса уч бўлганда клави-корддан ўша оҳанглар янграрди – бир замонлар Думли Юлдузнинг илк учиб ўтиши ушбу мусиқий оҳанглар билан нишонланган эди. Бир куни у тумонат оломон ғужғон ўйнаган Бобил каби савдо-сотик гузарига келиб қолди, шанфиллама тарақа-туруқ мусиқа садоларидан қулоғи қоматга келиб, лотерея чипталарининг ажиб шодаларига, гуарапо¹ солинган араваларга, игуана² тухумларининг уюмларига, қуёшда сарғайиб-оқариб кетган турк дўконларига, ота-онасининг иродасига қарши борганлиги учун

¹ Г у а р а п о – мева.

² И г у а н а – калтакесакнинг бир тури, гўшти ва тухуми истеъмол қилинади.

чаёнга айлангириб қўйилган қизнинг хунукдан-хунук суратига, эрсиз хотинлар яшайдиган қашшоқ кўчанинг паст, ночор кулбаларига қарай-қарай бутун маҳаллани ўртасидан кесиб ўтди – мана шу бечора аёллар оқшом қоронғиси тушгач, кечки овқатга бир-иккита балиқ олиш ва шу баҳонада оғзиларидан боди кириб-шоди чиқиб, сўкинишиб, шу билан кўнгилларини бўшатиш учун дўкончалар растасига чиқишар, гулдор нақшинлар билан безатилган оғоч айвонларга ёйилган кирлари қуришини кутиб, кўкчилар билан пештаҳам қилишарди; кейин унинг башарасига сасиган чифаноқларнинг аччиқ ҳиди урилди, кейин у олисда нималардир ярақлаб кетганини кўрди, бу бирқозон деб аталган қушларнинг тўдаси бўлиб чиқди, кейин нигоҳи кўрфаз яқинидаги тепаликларда сочилиб ётган занжиларнинг олақуроқ кулбаларига тушиб, кўзи булашди ва ниҳоят, кутилмаганда, қаранг, ана – порт, худди ўзи! Оҳ, порт! Чириган ҳўл тахталар ётқизилган бандаргоҳ ва соҳилда эски зирҳли кема, десантчиларнинг ҳақиқатдан ҳам тумтайганроқ узундан-узун зирҳли кемаси! Шунда карета ҳаммол занжи хотинни уриб кетишига сал қолди, хотин нимадандир ҳуркиб кетди, кутилмаганда четга бурилган аравадан базўр ўзини олиб қочди, шунда дунё қайғусига тўлган кўзлари билан портни томоша қилаётган қариянинг сумрайган қиёфасини пайқади ва унда ўлим шарпасини сезгандай бўлди. «Э, ўзи-ку! – ҳайрон қолиб қичқирди занжи хотин. – Ўзи! Ўзи! Яшасин, ҳақиқий эркак!» «Яшасин! – деб қичқирди қовоқхоналар-у хитой ошхоналаридан, ҳаммаёқдан чопиб чиқаётган эркаклар, хотин-халаж ва болалар. – Яшасин! Яшасин!» – деб қичқирди қизишиб ўйноқлаган отларни жиловлашга уринган кишилар, ҳукмдор билан қўл олиб

кўришишга уриниб аравани қуршаб олганлар ҳам уларга қўшилишарди; ушбу жўшиб жунбишга келган оломон шунчалар тез ва шунчалар ўз-ўзидан, кутилмаганда ҳосил бўлдики, у адъютантининг тўппончани отишга чоғлаган қўлини базўр четга суриб улгурди ва унга шу сўзларни қичқирди: «Кўрқоқлик яхши эмас, лейтенант, улар мени севишади, уларга халал берманг!» У шундай ва шунга ўхшаш, кейинги кунларда ҳам ўзи сабабчи бўлиб такрорланган муҳаббат изҳорларидан қаттиқ ҳаяжонга тушар эдики, генерал Родриго де Агилар уни усти очиқ каретада сайр қилиш истагидан қайтаришга зўр-базўр ялина-ёлвора муяссар бўлди. «Майли, юрт ватанпарварлари мени бор бўй-бастим билан кўрсинлар! Ҳеч қандай хавф бўлиши мумкин эмас. Буларнинг бари шимилтириқ!» Бироқ ватанпарварлик туйғулари фақат портдагина ўз-ўзидан табиий тарзда жўшганлигини сезмасди, қолган барча олқишлар унинг жонини хатарга қўймаган ҳолда кўнглини кўтариб хурсанд қилиш учун хавфсизлик хизмати томонидан уюштирилди; у ҳаётининг шом чоғида ўзига кўрсатилаётган меҳр-муҳаббатдан шунчалар ҳаяжонга тушган эдики, узоқ йиллар хилватнишин бўлиб ётгач, пойтахтдан четга чиқишга қарор қилди ва миллий байроқ рангларига бўялган эски поездни йўлга тайёрлашга буюрди ва ниҳоят, поезд худди мушук каби ғамзада ва қайғули улкан салтанатнинг эгри-бутри тоғ ёнбағирлари йўлакларидан орхидея чангалзорлари ва амазония бальзаминлари оралаб, маймунлар, жаннат қушлари ва темир изларда узала тушиб ётган қоплонларни ҳуркитиб, бутун ўлка бўйлаб президентнинг туғилиб ўсган юртига, қорли манзиллар, яланғоч ясси тоғларнинг ҳувиллаган пучмоқларида яшириниб ётган овлоқ ерларга ўрмалай

кетди; бекатларда уни мунгли-маъюс мусиқа садолари билан кутиб олишар, худди мотамга чорлагандай ҳазин жом овозлари эшитилар, уч муқаддаснинг ўнг томонида ўтирган қолдаги сурати туширилган, уни нақ авлиё деб эълон қилган лавҳалар шабадада ҳилпирарди; поезд олдига ҳиндуларни ҳайдаб келишар, президент вагонининг нариги қоронғи томонида яширинган ҳокимиятни уларга кўрсатиб қўймоқчи бўлишар, лекин яқинроққа келганлар чанг босган дарчада фақат ҳайрона боққан кўзларни, титраб-қалтираган лабларни, уларни олқишлаб кўтарилган керик панжаларининг гина кўрардилар. Унинг панжаси ўзидан ўзи муаллақ осилиб турганга ўхшарди, зотан, бутун қўли эмас, фақат бармоқлари керилган панжагина кўзга ташланарди. Қўриқчилар полковниги уни дарча олдидан нари олиб кетишга уринарди: «Эҳтиёт бўлинг, генерал, сиз ватанга кераксиз!» Бунга у қатъият билан эътироз билдирарди: «Ташвишланма, полковник, булар мени яхши кўришади!» Кейин у поезддан чархпалакли дарё кемасига ўтирди, кеманинг пианола клавишларига ўхшаш ёғоч сузғичлари сув юзида ўз ортидан худди вальс рақси каби кенг ва равон доиралар ясаб борарди, кема эса гардения¹ буталарининг чучмал ислари, қумлоқларда чириб ётган экватор самандарларининг қўланса ҳидлари оралаб, улкан калтакесакларнинг ибтидойи замонлардан қолган суякларининг уюм тепаликлари ва беўхшов сиреналар² билан тўлиб-тошган хилват ороларни айланиб ўтиб борар, кема сузиб бораркан, олисларда йўқолиб кетган улкан шаҳарларнинг ёнғин алангаларига ўхшаш шом

¹ Г а р д е н и я – марена оиласига мансуб мангу яшил дарахт буталари.

² С и р е н а – бу ерда сутэмизувчи сув ҳайвони (тарж.).

шафақлари яллиғланарди, соҳил бўйларида эса жазирама иссиқ куйдириб ташлаган қашшоқ қўналғалар қўққаярди.

Аҳоли миллий байроқнинг рангларига бўялган кемани томоша қилиш учун соҳил бўйига чиқар, президент каютасининг иллюминаторидан заифона силкинаётган шоҳи қўлқоп кийган қўлни зўр-базўр илғар эдилар; соҳилдаги одамлар бизнинг бу ўлкаларда байроқ бўлмаганлиги сабабли маланга япроқларини байроқ ўрнида силкитардилар, у эса, кимдир президент дастурхони учун тирик эчки, кимдир нияманинг худди фил товонидек жуда каттакон илдиз тўпини, кимдир ўлжа қушлар билан лиқ тўла саватни кўтариб, дарёдан кемага сузиб ўтаётганликларини кўриб, каютанинг худди черков каби нимқоронғисида ҳаяжондан ўпкаси тўлиб хўрсинарди: «Капитан, қаранг, улар орқамиздан сузиб келишяпти! Қанчалар яхши кўришади, улар мени!»

Декабрь ойида Кариб денгизи соҳилларидаги мамлакатларга баҳор келади, шунда у энг баланд тоғ тепасида қурилган бошпана манзилига тоғнинг айланма йўлларида каретада чиқиб боради. Бу ерда у қитъадаги турли мамлакатларнинг собиқ диктаторлари, турли-туман ота юртларнинг ағдарилган оталари, ўзи бундан кўп йиллар бурун сиёсий бошпана берган кимсалар билан бир кеча-ярим кеча домино ўйнаб вақт ўтказишади. Бу эзма-чурук тирик мурдалар бошпана айвонидаги юмшоқ ўриндиқларда хаёллари қочиб ўтиришади, бир кунмас-бир кун қандайдир кема келади-ю, бизни яна ҳукумат қилиш учун олиб кетади, деб хом хаёлларга фарқ бўлишади, улар унинг шафқат-мурувватли меҳмоннавозлиги соясида қариб-чириб кун ўтказишади. Ота юртларнинг собиқ оталари кўпайишиб кетгандан сўнг ушбу бошпана, ушбу сиҳатгоҳ улар учун қурил-

ган эди. Гарчи генерал учун уларнинг бир-биридан фарқи йўқ эди, зотан, уларнинг ҳаммалари тунги либослари устидан шошилиш суратда айқаш-уйқаш қилиб кийилган байрамона уст-бошларида тонг қоронғисида унинг ҳузурига келишарди. Ўзлари билан бирга давлат газнасидан ўмарилган пулларга лиқ тўла сандиқларини ҳам ола келишарди. Уларнинг портфелларида барча орденлар-у нишонлари, саҳифаларига газета қийқимлари ёпиштирилган эски қалин муқовали дафтарлар ва суратлар билан тўлдирилган альбомлар солинган бўларди; оталар юртининг ҳар бир янги келган отаси ушбу альбомни худди ишонч ёрлиқлари каби генералга кўрсатар ва шундай деб минғирларди: «Буни қаранг, генерал, мана бу менинг лейтенантлик пайтим, бу ерда эса – президентлик лавозимига ўтирган пайтим, манави – ҳокимият тепасига келганимнинг ўн олти йиллиги кунда олинган, мана бу ерда эса...» аммо генерал на янги келган меҳмоннинг ўзига ва на унинг альбомига заррача эътибор берарди, ҳолбуки, янги келган зот бу альбомни унинг ишонч ёрлиғи ўрнида қабул қилинишини истар, бу ҳақда у ҳаммага эшиттириб маълум қиларкан, шундай деб ҳисоблардики, афдарилган президент шахсини тасдиқловчи бирдан-бир ишончли ҳужжат – бу унинг ўлганлиги тўғрисидаги гувоҳномадир; генерал навбатдаги янги келган мустабиднинг болохонадор нутқини нафратланиб тинглар, янги келган зот ўз нутқида бу ерга қисқа бир муддатга, вақтинча келганлигига ишонтиришга уринарди: «Вақти соати келдики, халқим мени яна чақириб олади, жаноб генерал!» Бироқ генерал буларнинг бари қуруқ, ҳавойи сўзлар, эзмалик эканлигини билар – булар бари сиёсий бошпана сўраш чоғида айтиладиган арзимас кирои гаплар эди! Мана шундай сийқаси чиққан бир хилдаги сўзларни

у уларнинг ҳар биридан, энг биринчисидан тортиб, энг охиргисигача (тўнтарилгандан ҳам, тўнтарганнинг ўзидан ҳам, зеро, ўз навбатида бунинг ўзини ҳам тўнтариб ташлаган эдилар) эшитар эди. Худди бу барча ўсироқлар сиёсат матонатли бўлишни талаб қилишини билмайдигандай, ахир, ҳукумат ўзи шундай: шохдан узилиб тушдингми, тамом, шу ишингнинг битгани, аҳмоқона хомхалга берилиб ўтиришдан фойда йўқ! Янги ташриф буюрган зотни у икки ойча президент саройида иззат-ҳурматини жойига қўяр, собиқ диктатор энг сўнгги тийинини ютқизмагунча бизнинг генерал у билан домино ўйнарди, шундан кейин генерал яхши кунларнинг бирида уни денгиз кўриниб турган дераза олдига бошлаб борарди, ҳаётнинг кўз очиб юмгунча ўтиб кетиши ҳақида панд-насиҳатга тўла сўз очарди, бу ҳаёт деганингиз фақат бир томонга қараб боришни билади, ҳали ҳеч кимнинг ундан кўнгли тўлган эмас, буни ҳаёт деб атагани ҳам, хайф кетади, менга ишонинг, бунинг турган-битгани қапаки, холос! Лекин у қадар ноумид бўлманг, қаранг, қоя устига қурилган ҳовъ анави уйни кўряпсизми? Тоғ чўққиларига ўтириб қолган ҳайбатли океан кемасини кўряпсизми? Мана ўша кемада сизга жуда гўзал маскан ажратиб қўйилган – ёп-ёруғ ва шинам. У ернинг овқат-таомлари жуда лаззатли... вақтингизни қандай ўтказсангиз, ихтиёр ўзингизда... ҳаммаси ўзингизга ўхшаган алам чеккан одамлар... улар билан бирга ҳордифингизни ёзинг... У ерда нақ денгиз узра осилган супа бор! Унинг ўзи ҳам шу уйда, мана шу супада нашъа чиқаришни ёқтирарди, гап бу сўлжайиб, заифлашиб қолган кимсалар билан домино ўйнашни яхши кўрганидагина эмасди, гап шунда эдики, у ўз аҳволининг афзаллигидан чуқур қониқиш ила

кўнгил тубида лаззат оларди: мен – буларга ўхшамайман дерди, ўз вазиятидан роҳатланарди ва бу пастаринлар, ушбу инсон деб ном олган лой-балчиқларга қараб, ҳаётдан унинг барча роҳат-фароғатини олиб маза қилиб яшашга зўр берарди, энг ширин орзуларини амалга оширар, зинокор ниятларини рўёбга чиқарарди, эрта тонг чоғида уйни супуриб-сидириб юрган кўнгли бўш оқ-қора танли аёлларни оёғининг учида қувиб бориб босарди – уларни арзон соч мойлари ҳамда умумий ётоқхоналарга хос ҳидларига қараб топиб олар, изларига тушар, овлоқроқ хонада улардан бирови билан ёлғиз қолишни пойлаб турар, сўнг хоҳлаган бир бурчакда худди хўроз товукни босгандай таппа босар, тонгнинг нимқоронғисида унинг қақағлагани ва очиқ-ойдин ҳиринглагани эшитиларди: «Вой, генералим-эй, мунча олғир, мунча қароқчи бўлмасангиз-а! Ҳеч тўймас экансиз-да, ўзиям!» Бироқ ҳирсий ишқибозликдан сўнг у мунгайиб, тумтайиб қолар ва бу ҳолатдан қутулиш учун ҳеч кимнинг кўзи тушмайдиган хилват ерда хиргойи қилиб қўшиқ айтарди: «О, январь моҳитобони! Қарагил, деразанг остида дорга осилди жоним!» О, бу наҳс башоратлар, ёмон аломатлардан буткул холи баҳор чоғлари эди ва шу боис, у халқининг садоқатига шу қадар ишонч ҳосил қилган эдики, ўзининг осма беланчагини сарой ҳовлисининг узоқ, ичкари бир чеккасига осар ва бу ерда тамарҳиндий дарахтлари сояси остида пешин соатларида қўриқчиларсиз ҳордиқ чиқариб нафас ростлар, унинг тушига сарой хобхоналарининг деворлари каби кўкимтир сувда саёҳатчи балиқлар сузиб юргани кирарди. Саройнинг бу чеккасидаги алоҳида иморатда унинг волидаи муҳтарамаси Бендисён Алварадо истиқомат қиларди. «Ватан энг гўзал

афсона, онажон!» – деб хўрсинарди у. Лекин онасидан бунга жавоб кутиб ўтирмас, буни ҳатто хоҳамасди ҳам. Ҳолбуки, онаси унга қўлтиғинг ёмон ҳидланибди, деб айта оладиган дунёдаги ягона инсон эди. Кейин у нечукдир ёруғ жаҳондан рози бўлиб, кўнгли таскин ва тақвога тўлиб, Карибнинг мўъжиза баҳоридан мастона тебраниб, январда очилган гулхайриларнинг муаттар ҳидларига ўпкасини тўлдириб нафас олиб, бош дарвоза йўли орқали оҳиста президент саройига қайтарди. Бу вақтлар у ҳатто Ватикандан келган папанинг элчиси билан ҳам ярашиб олганди; оқшом чоғлари элчи ғайрирасмий тарзда бўлса ҳам унинг ҳузурига келар, бир қаҳва шоколад ва ширинликлар устида у билан панд-насиҳат йўсинида суҳбатлар қилар, мурод шу эдики, бизнинг генералимизни муқаддас католик черковининг бағрига қайтариш – уни яна христиан қилишга уринарди. У эса қотиб-қотиб ўлардай кулиб, «Агарда Яратган худо сиз айтганча ҳар ишга қодир бўлса, сиз руҳоний отамиз бўласиз, унга бизнинг илтимосимизни етказинг, у менинг қулоғимга кириб олган ярамас чирилдоқдан қутқарсин, мени манави бало-қазодай даббадан халос қилсин, бу бадрафторнинг елини чиқариб юборсин!» – дерди. У шундай деб туриб, иштонини ечиб, нимани назарда тутаётганлигини кўрсатарди, ҳарқалай папанинг элчиси иродали ва матонатли одам эди, у: «Бари бир буларнинг ҳаммаси худодан, жамики нарсалар Муқаддас Рухдан пайдо бўлади», – деб ўз сўзида қаттиқ турарди; бунга генерал яна ўша-ўша ҳазил-мазах билан жавоб қайтарарди: «Беҳуда ўқ отиб овора бўлманг, азиз падарим! Мени динга киритаман деб бекорга уринманг, шимилтириқ ҳам чиқмайди, бундан! Шусиз ҳам мен сизга маъқул бўладиган ишларни қилиб юрибман, ахир!»

Лекин худди дарё қўлтиғи каби унинг осуда кўнгли кутилмаганда чекка олис бир шаҳарчага хўроз уриштириш байрамига борганда алғов-далғов бўлиб кетди. Жанглarning бирида патли йиртқич бир хўроз олиша туриб, шартта рақибининг калласини узиб ташлади ва қутурган оломоннинг кўз ўнгида уни чўқиб, тепиб, юлқиб лиқ-лиқ юта бошлади, маст-аласт оркестр эса, фолибни шарафлаб ғалаба оҳангини даранглатади. Генерал майдонда бўлаётган бу хўроз жангидан дарров бир нохуш аломат сезди, бунда ана-мана дегунча эрта-индин ўзининг бошидан кечиши мумкин бўлган кулфатга бир ишора бордай эди; у буни савқи табиий билан кўнглидан ўтказди ва қўриқчиларга бурғу чалиб турган машшоқни дарҳол қўлга олишни буюрди; машшоқни илло-биллога қўймай тутишди, буни қарангки, унинг ёнидан қурол чиқди; у қийноқлар остида бўйнига олиб айтдики, одамлар тўда-тўда бўлиб ташқарига чиқа бошлагач, ғала-ғовур тўполондан фойдаланиб президентни отмоқчи эдим, деди. «Мен буни ўша заҳоти сездим, – деди генерал, – унинг отишни мўлжаллаб турганини фаҳмлаб қолдим! Чунки мен ҳамманинг кўзидан кўзимни узмасдим, бошқалар ҳам бари манави тасқарадан ташқари менинг кўзимга қарашарди, вой, турқинг қурғур, ҳезимкаш. Бу бекорга бурғу чалмайди!» Ўшандан бери генерал яна қўрқиб қолди, гарчи шуни ҳам яхши англардики, хўроз уриштиришдаги воқеанинг ўзигина уни ташвиш-хавотирга солиб қўйгани йўқ, гап бундагина эмас, бутунлай бошқа нарсада эди; у саройнинг баланд деворлари ичида ҳам тун бўйи қўрқиб чиқарди, хавфсизлик хизмати ҳаммаси жойида, ташвиш чекишга ҳеч қандай асос йўқ, деб ҳар қанча дадил ишонтирмасин, бари бир ҳеч қор қилмасди; ана шундан кейин денг Патрисιο Ара-

гонес деганнинг иши бошидан ошиб-тошиб кетди! У ростдан ҳам Патрисио билан батамом ўрин алмаштиргандай бўлди, уни ўзининг овқатлари билан боқар, ўзига келтирилган асал билан меҳмон қилар ва ўзига ўзи таскин берарди: «Агар биронтасига заҳар қўшилган бўлса, икковимиз асфаласофилинга кетамиз! Қўшмозор бўламиз!» Ҳар икковлари саройнинг бўм-бўш ҳувиллаган ҳовлиларида бошларини солинтириб, жон ҳовучлаб ва фақат гиламлар ҳамда гилам пояндозлар устидан юришга ҳаракат қилишар, филга ўхшаб гурсиллаб қадам ташлаб ўзларини ошкор қилиб қўйишдан чўчишарди; улар маёқнинг кўкимтир шуълаларида сарой заллари бўйлаб хаёл дунёсига фарқ бўлганча сузиб бораётган каби туюлардилар; маёқнинг ёлқинлари ҳар бир ярим дақиқада аллақайси чексизликларда, уйқуга фарқ бўлаётган денгизнинг мовий тўлқинлари узра пориллаб ёнар – машғал чақнар, тўлқинлар шалдирар ва тунги кемаларнинг ҳазин хайрлашган бурғу садолари деразаларга урилар, уларга соҳилда ёниб тутаётган мол таппиларининг тутунлари қўшилиб кетарди; бошқа пайтлар улар уззукун ёғаётган ёмғирга боқиб ўтиришар, сентябрнинг бемадор оқшомлари ва бошқа ҳеч нарсага ярамай қолган ошиқ-маъшуқлардай қалдирғочларни санашарди, бора-бора ҳаётдан безиб, қўлни қўлтиққа урдиларки, натижада ҳар қандай жонли тасаввурларни унутдилар; генералнинг ақлига келмасдики, жони борича ўзини икки ягона қиёфада тасаввур туғдиришга уриниб, ўзини бир вақтнинг ўзида дам у ерда, дам бу ерда юргандай қилиб кўрсатмоқчи бўлиб, аслида одамларни шубҳага солиб қўйди: умуман, унинг ўзи борми? Узоқ давом этадиган уйқуга кетмадимми? Гарчи қўриқчилар яна икки баравар кўпайтирилган, гарчи бирон-бир кимса

президент саройига на кириб ва на ундан чиқа олмаса-да, лекин ҳар нечук кимдир саройда бўлибди, деган гаплар юрарди, гўёким ушбу аллаким қушлар ўлиб ётган қафасларни, худди одми тоғора каби муқаддас тосдан сув ичган сигирларни, муаттар ҳидлар таратган атиргул буталари остида ухлаб ётган шоллар ва моховларни ўз кўзлари билан кўрганлигини гапириб берардилар; бутун мамлакат нафасини ичига ютиб ниманидир кутарди, гўёки пешиндан сўнг бирдан яна тонг отадигандай, бунинг устига миш-миш хабар тарқади, у бир вақтлар башоратгўй хотин тоғорадаги сувга қараб фол очиб айтганидай ўз ўлими билан тўшакда ухлаб ётиб, ўлган эмиш; лекин мишмишлар тобора кучаярди – катта амалдорлар унинг ўлими хабарини яширишаётган, зеро, бир-бирлари билан ўзаро қонли ҳисоб-китоб қилишаётган эмиш. У бундай гап-сўзларга заррача эътибор бермасди-ю, лекин ҳаётида тез орада қандайдир бир ўзгариш рўй беришини ҳис қилиб турарди. У тинмай домино ўйнарган, баъзан тўхтаб, генерал Родриго де Агилардан, хўш, оғайни, ишлар нима бўляпти, деб сўраб қўяр ва бунга шундай жавоб оларди: «Ҳаммаси жойида, ҳаммаси бизнинг қўлимизда, жаноб генерал, мамлакатда тинчлик-осойишталик». Аммо у саройда доим ёниб турадиган мана шу шумшук гулханлар – ёнаётган тапиларининг илондай ингичка буралиб чиқаётган алангаларига қараб туриб, улардан ўзгача бир аломат қидирарди, ҳеч ким қарамай қўйган эски ташландиқ қудуқларнинг қоронғи тубига қараб, уларда ўз толеини ўқимоқчи бўларди, булардан ҳеч нарса топмасдан, ич-этини ташвиш-хавотир кемирганча онаси Бендисйон Алварадонинг қароргоҳига йўл оларди, бу ернинг ҳовлисида тамарҳиндий дарахтларнинг соясида салқинлаб, тоза ҳаводан

нафас олиб ўтириш мумкин эди; онаси мункиллаб қолган бўлса ҳам, лекин юрагининг қувватини йўқотмаган, ўғли билан ёнма-ён ўз ҳалинчагида ўтириб, сарин ҳаводан тўйиб нафас оларди; у оёғининг атрофида ўралашиб юрган товуқлар ва товусларга дам-бадам жўхори донини сочиб қўярди, у эса оқ кажава ўриндиқда ястаниб ётиб, ўзини шляпаси билан елиб, ранглари тиниқ товланиб турган муздек мева шарбатлари олиб келаётган «ҳазрат олийлари, ичинг, муздай» – санамарастадай қоратўр мағизли қизларга ҳирс ва соғинч билан термиларди – термиларди-ю, лекин онасига кўнгила ёришга юраги бетламасди: «Онагинам Бендисён Алварадо, агар билсайдингиз юрагимдан нима кечаётганини, мен энди бу дунёсини нима қилишни сира билмай қолдим, мен тамом бўлдим, бу азоб-уқубатлардан бошимни олиб узоқларга кетсам дейман, лекин қаёққа боришимни ўзим ҳам билмайман!» Онаси унинг нечун бунчалар оғир-оғир хўрсинаётганлигининг сабабларини билмасди, балки қорамағиз қизлар боис, шундай бўлаётгандир, деб тусмол қиларди, у эса оқшом тушиб, илк чироқлар ёнғач, орқа йўлдан яширинча ўз саройига жимгина қайтарди, қоровулларнинг қадам товушларига динг қулоқ солиб, йўлаклардан биқиниб-беркиниб ўтиб борарди; қоровуллар уни кўргач, дарҳол маълумот беришарди: «Ҳаммаси жойида, ҳазрати олийлари! Ҳаммаёқ тинч, осойишта!» Улар шунга одатланишганди ва бу билан уни ҳам, ўзларини ҳам алдашарди, чунки улар ҳам қўрқишарди, у эса буларнинг ҳаммасини биларди; бу ўзи шундай нотинч замон эди, гарчи ҳаммаси яхши, ҳаммаси жойида деб бир-бирларини ишонтирмоқчи бўлиб, ёлғон сўйласалар ҳам, лекин аслида ҳеч ким ҳеч нарсага ишонмасди, ҳеч ким ўзини эмин тутмасди; айни мана

шу ишончсизлик, нотаинлик дунёни унинг кўзига қоронғи қилиб кўрсатар, шон-шуҳрати, обрў-эътиборига заҳар қўшар ва ҳатто ҳукмдорлик қилиш истагидан ҳам кўнглини қолдирарди. Мана шуларнинг бари ўша машъум воқеадан, ўша хўроз жангидан сўнг бошланди. Тун бўйи уйқусизлик азобини чекиб ерга мук тушиб ётгани-ётган эди, узоқ-узоқлардан бечора-қашшоқ кишиларнинг камсуқум тўйларида чалинаётган сурнай ва чилдирмаларнинг даранг-дурунг садолари очиқ деразалардан ёпирилиб келаётганига қулоқ солиб ётар, мен ўлсам ўлган куним шундай иштиёқ билан данфиллатиб мусиқасини чалаверишади булар, деб ўйларди; аллақандай шум, чаққон кемача тунги соат иккида қай бир ғайриқонуний ишини кўзлаб, рухсатсиз йўлга тушиб, соҳилдан узоқлаб борар экан, хайрлашиб, оҳиста садо бергани эшитиларди; тонг қоронғисида атиргулларнинг қоғоз каби шитирлаб очилгани қулоғига чалинарди – буларнинг барини эшитарди-ю, аъзойи баданини совуқ тер босарди, дам-бадам ичидан оғир хўрсиниқ чиқар, бир зум ҳам ором нималигини билмасди; у ғоятда ибтидоий савқи табиий билан шундай бир оқшомни кўз ўнгига келтирарди, одатдагидай, онаизор ҳузуридан қайта туриб, кўча тўла одамлар устидан чиқарди, барча уйларнинг деразалари бирдан ланг очилади, фавқулодда ҳаяжонлар, тарақа-туруқлардан хуркиб кетган қалдирғочлар декабрнинг тиниқ кўк осмонида ўзларини у томондан бу томонга чарх солиб ўтишадди; шунда у карета дарчасининг пардасини кўтарди, нималар бўлаётганини яна бир кўрай деди ва ўзини шундай деб янди: «Мана менга азоб берган нарсалар, онагинам! Шулар мени ўртаган, жонимдан тўйдирган эди! Ниҳоят юзага чиқди, булар!» Шунда у осмонда учиб юрган сон-саноксиз қизил,

кўк, сариқ, мовий пуфакларни кўриб, юраги бир кўпириб тушди-да, ўзини бирдан енгил сезди; аср чоғи соат тўртларда декабрь ойининг баҳорий осмонида биллурий шуълалар билан нурланган улкан норанж каби пуфаклар ёйилиб учишарди; улар кўрқиб кетган қалдирғочлар оралаб учишаркан, бирдан ҳаммаси бирваракай сассиз ёрилди-да, шаҳарга минглаб-юз минглаб варақалар ёғилди, улар худди кутилмаганда бўрон туриб хазонларни учириб кетгандек ҳавода чарх уриб айланишарди, шу асно президент каретасининг аравакаши бундан фойдаланди-да, қайнаган одамлар орасини ёриб ўтиб кетди. Лекин оломон бу карета кимники эканлигига эътибор ҳам бермади, ҳеч ким уни танигани ҳам йўқ, чунки ҳаммалари бу вақт варақаларни тутиш, олиш, йиғиш билан овора эдилар – ҳа, ҳаммалари варақа йиғишарди, жаноб генерал! Балконларда туриб варақаларнинг сўзларини бақириб ўқишар, барча чорраҳаларда томоқ йиртиб қичқиришарди: «Йўқолсин, зулм! Мустабидга ўлим!» Ҳатто сарой соқчилигида турган аскарлар ҳам йўлакларда тўдалашиб, ножоиз варақаларни баланд овоз чиқариб ўқишарди: «Яшасин, асрий мустабидликка қарши курашда бутун халқ ҳамда синфларнинг бирлиги! Яшасин, сотқин ҳарбийларга қарши курашда барча ватанпарварларнинг бирдамлиги! Йўқолсин, коррупция! Етар тўкилган қонлар! Етар босқинчилик, талончилик!» Бутун ўлка минг йиллик уйқудан сўнг уйғонмоқда эди – худди шу онларда у арава – саройда туриб даҳшатли хабарни эшитди: «Жаноб генерал, Патрисιο Арагонес заҳарли камон ўқидан оғир яраланди!»

Бир неча йиллар бурун кеч тушган пайт дилгир зерикиб ўтириб, таъби тортилган ҳолда у Патрисιο Арагонесга гаров ўйнаймиз, деди. «Танга ташлай-

миз, – деди у, – агар ўнг тушса, сен ўласан, агар чап тушса – мен». Аммо Патрисио Арагонес бунга кўнмади, ўладиган бўлсак, икковимиз ўламиз, чунки тангани қанча ташламанг, бари бир доим дуранг бўлади: «Жаноб генерал, ахир, эсингиздан чиқдими, президентнинг чеҳраси танганинг икки ёғида ҳам акс эттирилган-ку?» Шунда генерал ҳаётларини доминода гаров қўйишни таклиф этди: йигирма марта ўйнаймиз, ким кўп ютса, ўша тирик қолади. «Бўпти, – деди Патрисио Арагонес, – бош устига, жаноб генерал, лекин бир шарти бор! Менга сизни ютиш ҳақини беришингиз керак». Унга бундай ҳақ берилди, улар ўйнагани ўтирдилар ва илгари ютиш ман этилган, шунинг учун ҳам доим ютқизиб келган Патрисио Арагонес йигирмата ўйиннинг барини жон-жаҳди билан жанг қилиб ютди-ю, тамомила ҳолдан тойганча тер босган манглайини енги билан сидириб артди-да, хўрсиниб, уҳ тортиб шундай деди: «Нима ҳам қилдик, жаноб генерал, мен жуда ачинаман, лекин менинг ўлгим йўқ». Шунда генерал доминонинг доналарини ёғоч қутичага бир қатор қилиб текис териб чиқаркан, худди дарсини тушунтираётган мактаб муаллимидай оҳангдор ва дона-дона қилиб сўз бошлади: «Мен пешонамга ёзилган вақтда ўз ўлимим билан ўламан, давр-у давронларим энди бошланган чоғда башоратчи хотин бир тоғора азал сувига қараб тақдиримни айтиб бергандай ўз тўшагимда ухлаб ётиб, жон таслим қиламан, шунинг учун менинг ҳам доминода ютқизиб, бировнинг зулми туфайли ўлиб кетишга тоб-тоқатим йўқ. Дарвоқе, – давом этди у, – агар яхшилаб ўйлаб кўрадиган бўлсак, бу ерда ҳам ҳеч нарса маълум эмас. Зеро, онагинам Бендисйон Алварадо мени сувга айри билан ёзилган нарсаларни ўқиб юриш учун эмас, ҳар доим ҳукм суриш учун

туққан. Ва умуман, мен – бу менман, сен эмасман, шунинг учун худога шукур қил, буларнинг бари фақат ҳазил». Ўшанда у бу ҳеч қандай ҳазил эмаслиги – от устидаги ҳаёт ҳазилакам бўлмаслигини ўйламаган, тез орада икковларидан бирига ростдан ҳам ўлим чеки тушажагини хаёлига келтирмаганди. Мана, ўша воқеа рўй берди.

У Патрисио Арагонеснинг хонасига кириб, уни ўлим тўшагида тўлғаниб ётган ҳолда кўрди – уни қутқаришнинг ҳеч қандай иложи қолмаган – ўқ-ёйга ҳаддан ортиқ кўп заҳар суртилган эди. Мана у кириб борди ва остонадаёқ худди римликларга ўхшаб қўлини баланд кўтариб, Патрисио билан саломлашди: «Худо сени ёрлақасин, ботирим! Ватан учун жон бериш – шараф!» Кейин у Патрисионинг ёнига ўтирди-да, ўлим талвасаси давом этаркан, доим у билан бирга бўлди, унга азобларини енгиллатувчи дориларни қошиқда ичириб турди, Патрисио Арагонес эса гарчи бу меҳрибончиликдан юз ўгирмаса-да, улар учун миннатдор ҳам бўлмас ва ниҳоят, навбат билан яна бир неча дориларни ютаркан, шу дамларда нимани ўйлаётган бўлса, барини тўкиб солди: «Бу диндақвоз дунёда сизни узоқ вақт ёлғиз қолдириб ташлаб кетмайман, генералим... юрагим сезиб турибди, сиз билан жуда тез, яқин ораларда жаҳаннамнинг ўзида учрашажакмиз: ўшанда мен – бу лаънати заҳар туфайли етти букилиб, чандилган арқондай бўлиб қоламан; сиз эса – бошингизни ўз қўлингизда кўтариб турасиз, уни қаёққа қўйишни билмайсиз... очик айтаётганим учун кечиринг, генералим, лекин энди мен фақат ростини гапираман... энди мен айта оламан, сизни ҳеч қачон яхши кўрмаганман – буни нимагадир сиз ўзингиз миянгизга қўйиб олгансиз – мени гўё яхши кўради деб... мен эсам сизни ҳар доим ёмон кўрар-

дим... сиз сабабчи бўлиб, ўз эркимни йўқотгандан бери жинимдан ҳам ортиқ ёмон кўраман... эркин, саргашта юришдан маҳрум бўлдим... ўшандан бери мен ҳар куни худодан илтижо қилиб сўрардим, сизнинг ўлим азобига учрашингизни ёки шунчаки ўлиб кетишингизни – бари бир... Қандай бўлмасин йўқ бўлиб, гумдон бўлишингизни, менинг барбод бўлган ҳаётим учун ўз жонингиз билан товон тўлашингизни тилардим... Сизни деб мени не кўйларга солишмади, ахир?.. Ёғоч тўқмоқлар билан оёғимни уриб-уриб текислашди, дабдаласини чиқаришди, то сизнинг оёғингиз каби судралиб юрадиган қилмагунларича ураверишди... Ойкезиклар оёғидай бўлди охири... Инакларимга тўхтовсиз бигиз суқишди, токи менинг ҳам чуррамни туширмагунча... ўқиш ва ёзишни унутсин деб, мажбур қилиб скипидар ичиришди, саводхонликдан маҳрум қилишди, чунки сизнинг ҳам саводингиз йўқ эди... ахир, мушфиқ онажоним мени ўқисин деб қанчалар заҳматлар чеккан эди, мени ўзингизнинг жуда кўп тантанали расмий вазифаларингизни бажаришга мажбур этардингиз, кошкийди, буни ўзингизни бошқа янада зарурроқ юмушларга сақлаш учун қилсангиз, лекин фақат шундай деб, тинмай такрорлашни яхши кўрардингиз, ҳамма гап шунда эдики, ҳатто юрагида ўти бор энг ботир одам ҳам гўзаллар мусобақасида навбатдаги ойимтилага тож кийдираркан, қўрққанидан орқасигача музлаб, дағ-дағ қалтираганча ажал қайси томондан бошимга ўқ ёғдираркин, деб жони ҳалак кутарди... Очиқ-ойдин гапирганим учун мени кечиринг, генералим!..» Бироқ у Патрисио Арагонеснинг шаккок – бетгачопарлигидан эмас, кўпроқ кўрнамаклигидан ранжиди. «Э воҳ, шу сўзларни сен айтяпсанми? Сен эмасмисан, бу ерда худди подшодай яшаган?

Мен умрим бино бўлиб ҳеч кимга сенга қилганчалик яхшилик қилмаганман, ҳамма нарсамни сенга бермадимми? Ҳатто, ўзимга қарашли хотинларни ҳам сендан қизғанмадим!» Аммо шунда Патрисιο Арагонес унинг сўзини бўлди: «Қўйинг, буни гапирманг, генералим... ўша шўрлик хотинларни босгандан кўра минг марта бичилган қул бўлган аъло, бечора абгор оналар, уларни худди бузоқларни тамғалаш учун ағдаргандай оёғини осмондан келтиргандан кўра минг бора яхшироқ бўларди бичилган қулдай яшаш, лекин фақат битта фарқи шуки, бузоқларни ағдараман десангиз, шаталоқ отиб, тихирлик қилиб, ўкириб қўймайди, анави хотинлар эса парвойи фалак, орқасини тўғрилаб тураверишади – баайни ориқ сигирлар каби, яна ғиринг демай картошкани ҳам артаверишади ёки бу иш орасида дугоналарини ёрдамга чақирившади: «Декчадаги бўтқага қараб тур, куйиб кетмасин», деб... Тўнкага ўхшаб ишқибозлик қилиш, қўшилишни фақат сиз севги деб аташингиз мумкин, генералим, чунки сиз ҳеч қачон шундан бошқа нарсани билмагансиз – очиқ сўзларим учун мени кечиринг!» Шунда генерал беҳос бўкириб юборди: «Жим бўл! Оғзингни юм, даюс! Тилингни тий, аксинча, ёмон бўлади!» Аммо Патрисιο Арагонес ҳеч нарсани писанд қилмай бемалол эзмаланарди: «Йўқ, жим бўлмайман, генералим... қўлингиздан нима келади?.. Мени ўлдирасизми?.. Аммо мен шундоғам ўлиб бўлдим. Сиз, яхшиси, ҳақиқатнинг юзига тик қарасангиз бўларди, генералим... Ҳеч кимса ҳеч қачон юзингизга тик қараб айтмайдиган сўзларга қулоқ солсангиз бўларди... Лекин бу ҳамманинг ичидаги гап... Ахир сизга фақат сиз эшитишни истаган гапларнигина айтишади... қасам ичишади, ялтоқилик қилишади, қўйниларида эса доим пичоқ сақлашади... Очиқ

сўзлаётганим учун сиз менга раҳмат айтишингиз керак, генералим... Мендан бошқа сизга ачинадиган бирон кимса йўқ... Дунёда ҳеч ким сизга менчалик қўймайди... чунки тақдир тақозоси билан тасодиф туфайли мен сиз бўлиб қолдим – ахир мен сизнинг нусхангизман... Шунинг учун бошқалар сизга айтишга ҳеч қачон журъат қилолмайдиган нарсаларни чин дилдан юзингизга айтяпман; лекин бундай гапларни одамлар доим кўнгилларида сақлашади... Гап шундаки, генералим, сиз ҳечам президент эмассиз... Ҳеч ким сизни қонуний президент деб ҳисобламайди... Сизни инглизлар ўтқизиб қўйгани учунгина президентлик курсисида ўтирибсиз... Улардан сўнг янкилар зирҳли кемалардан замбарак отиб қўллаб юборишди... мен ахир ўз кўзим билан кўрганман, ҳали ҳам шундай эсимда турибди, сиз худди кўнғиздай нима қилишни билмай питирлаб, югургилаб қолдингиз, оқ гринго сизга: «Бас! Фоҳишахонанг ўзингга буюрсин, бошингга ур! Кўрамиз, бизсиз қўлингдан нима келарди!» деб бақирганда кўрққанингиздан бошингизни йўқотиб қўйдингиз. Ўшандан бери сиз тахтдан тушмайсиз, тушгингиз ҳам келмайди, сизга бу жуда хуш ёқади, деб айтолмайман, лекин сиз тахтдан тушишни истамайсиз, бу қўлингиздан келмайди... Сиз жуда кўрқасиз – ҳамма гап ана шунда... Бўйингизга олинг, генералим, сиз жуда яхши биласизки, кўчага мабодо оддий одамлардек чиқсангиз, кишилар худди қутурган итдай сизга ташланишади, Санта-Мария-дел-Алтардаги қатли омларингиз учун сизни бурда-бурда қилиб ташлашади... Қанчадан-қанча маҳбусларни қалъа деворларидан зовурларга ташлатиб, ваҳший акулаларга емиш қилдингиз... не-не бечораларни тириклай терисини шилдирдингиз ва шу ҳолда шўрликларнинг уйларига жўнатдингиз, тоабад

уларга сабоқ бўлсин, дедингиз... Ҳамма-ҳаммаси учун ўч, қасос олишмайди дейсизми?..» Патрисио Арагонес шундай сўйларди, кўҳна аламларининг тубсиз чоҳларидан қўрқинчли хотираларнинг туганмас шодаларини тортиб чиқарар, уларни тўхтовсиз тасбеҳ каби ўтирар, гўё мудҳиш ёвуз салтанатнинг қурбонлари ёдига дуо ўқиган каби сўйлар, яна тинимсиз сўйларди. Аммо кейин бирдан жимиб қолди, кутилмаганда чидаб бўлмайдиган оғриқ бутун ичини гўё паншаха билан тирнади, юраги бамисоли уришдан тўхтади. Аммо салдан сўнг у яна ўзига келди, таҳқирламасдан, оҳиста, ёлворгандай бўлиб сўзида давом этди: «Генералим, қулай фурсатни қўлдан берманг... Мен билан бирга ўлинг... Сиз учун энг яхшиси бу – ўлиш... Ахир мен билан-ку... ахир мен... – сизман... Лекин худо шоҳид, мен ҳеч қачон буни истаган эмасдим... Ҳеч қачон улўфвор, буюк бўламан, ватан қаҳрамонига айланман деган эмасдим... аммо шундай бўлиб қолди... Лекин мен ич-ичимда доим оддий шиша ясовчи бўлиб қолганман, худди отамга ўхшаб битта оддий шишасозман... Қўрқманг, генералим!.. Ўлим оғир бўлиб туюлади-ю, аслида ундай эмас...» Бу сўзларни шунчалар ишонч, самимият ва дўлворлик билан айтдики, генералимиз унга нима деб эътироз билдиришни ё жаҳл билан бир силтаб ташлашни ҳам билмай қолди, жабрдийданинг ёнидан кетмай, у тўшакдан ағдарилиб тушмасин деб қараб турди, Патрисио заҳарнинг охирги хуружи бошланганда иккала қўли билан қорнини чангаллаб, оғриқнинг зўридан ва уятдан додлаб, хўнграб йиғлаб юборди: «Вой, худойим-ей! Иштонимни булгаб қўйдим, генералим!» Генерал бу сўзни кўчма маънода тушунди, охирги дақиқада ўлишдан қўрқиб кетиб шундай деяпти, деб ўйлади, лекин Патрисио иштонимни

булғаб қўйдим, деб яна қайтарди, у буни кўчма маънода эмас, ростакамига айтди, шунда генералимиз бақириб юборди: «Илтимос, ялиниб сўрайман сендан, яна жиндак сабр қил, ўзингни тут! Ҳар қандай ҳолда ҳам ота юртнинг генераллари эр каби мардона ўлмаклари керак!» Лекин ватанпарварликка чақиришнинг вақти ўтганди, зотан, Патрисио Арагонес ерга қулаб тушди, у ҳолати размда, кўз ёшлари ҳамда жийлари дарё бўлиб оқиб, оёқларини дириллатарди. Мажлислар залининг ёнидаги хоб-хонасида у Патрисионинг жасадини ўзи ювди, ўз либосларини ечиб унга кийдирди-да, шир яланғоч қолди; у ҳатто даббасини тутиб турувчи брезент халтани ҳам ечиб, Патрисионинг белига боғлади; унинг оёқларига ўз этикларини илдирди, сўл оёқ этикнинг қўнжигга ўзининг олтин нағалини тақиб қўйди. Буларнинг барини у бениҳоя оғир ғам-қайғуга ботган, чексиз-поёнсиз ёлғизликка гирифтор бўлган ҳолда, энди ўзининг бутун дунёда якка-ёлғиз қолганлигини ҳис этганча адо этди. У майит устидан қилинган найрангбозликнинг барча изларини бир-ма-бир йўқотди, фолбин хотин тосдаги азал сувига боқиб башорат қилган ҳолатнинг барча энг майда тафсилотларигача яхшилаб эслашга ҳаракат қилди, эрталаб уй йиғиштирувчи фаррош хотинлар мурдага дуч келганларида у қандай тарзда ётиши кераклигини эсига туширди: икки панжасини ёстиқ қилиб, юзини кафтига босиб ётиши керак, эгнида ҳеч қандай нишон кўрсатилмаган ҳарбий дала кийими бўлсин, сўл этигининг олтин нағали ялтираб турсин – э, бу уйқуда ётган қўйи жони узилибди, дейишсин, фолбин хотин кўп йиллар бурун унинг шу тарзда ўлишини башорат қилган эди. Лекин бахтга қарши, унинг ўлганлиги ҳақида хабар беришга ҳеч ким шошилмасди; салтанат ворислари

сабр-тоқат қилиб куйишарди, хуфиёна текшириш ўтказишарди, бир-бирлари билан яширин музока-ралар олиб боришарди, бу ҳам етмагандай, унинг ўлими тўғрисидаги мишмишлар дам-бадам инкор қилиниб, раддиялар бериб боришарди, бунинг учун унинг онаси Бендисйон Алварадони ёрдамга чақиришарди, буни қарангки, бизга унинг мотам тутмаганлигини кўрсатиб қўйиш учун бечорани савдо-тижорат растасига олиб чиқишди: «Менга гулли қўйлак кийдиришди, сеньор, мени алламбало қўғир-чокдай қилиб, тўти патлари қадалган шляпа сотиб олишга мажбур қилишди, ҳар турли майда-чуйда, ашқол-дашқолларни зўрлаб олдиришди, ҳамма менинг беташвиш, беғам, хандон-хушон юрганимни кўриши керак экан; ҳолбуки, уларга неча-неча бор айтдим: йиғлайдиган пайт келди, бозор-ўчарга бало борми; мен ўзи нима гаплигини тузук-қуруқ билмасдим, номаълум аллаким эмас, айна ўзимнинг ўғлим ўлган бўлса керак, деб ўйлардим; анави ҳарбийлар эса мени кулишга даъват этишар, аллақандай кимсалар мени бор бўй-бастим билан суратга олишар, менга ватан шаъни учун шундай қилишимиз керак, деб уқтиришарди, сеньор!» Генерал эса бу вақт яширин жойида ўтириб, нима бўлаётганига тушунмай, ҳайрон бўларди: «Э қуриб кетсин, нега мен ўлганимдан кейин дунёда ҳеч нарса ўзгармади? Наҳот, ҳали ҳам Қуёш одатдагидай чиқиб, одатдагидай ботаётган бўлса? Наҳот, бу ўлим даҳшатидан мункиб кетмаса? О, нега ахир, онагинам, якшанба ҳамон якшанба, нега ахир ҳамон жазирама – ўша-ўша жазирама, мен боримда ҳам унга чидаб бўлмас эди, мен йўғимда ҳам?» У шундай деб ўзига ўзи жавобсиз саволлар бераркан, бирдан порт қўрғонидан замбараклар гумбурлагани эшитилди, жоменинг улкан жомларидан бутун шаҳарга мотам са-

долари таралди, асрий увишиқ уйқудан буюк хабар эшитиб уйғонган бетартиб оломон сарой томон окди. Шунда у ўзининг яширин ётоқхонасининг эшигини андак қия очди ва тирқишдан ўзининг ўлик мурдасини кўрди, жонсиз тана теграсида шамлар ёнар, насоролик пайдо бўлгандан бери узоқ тарихида ҳеч бундайини кўрмаган, ҳатто Рим папаларидан биронтасининг жасади бунчалар безаб-бежалмаган эди. Ўз жасадини кўриб, у даҳшатга тушди, юрагини номус ўртади. Унинг жасади гулларга кўмилган, упалар сепилган башараси оппоқ оқарган, лаблари бўялган, қийиқ таннозники каби қотиб қолган қўллари турли шонли нишонлар билан тўлиб-тошган кўксига қовуштириб қўйилган, бу жасад аллаким томонидан кашф этилиб, Коинот Генерали учун махсус тикилган мундирга ўралган, унинг погонларида ўнта қуёш белгиси порлаб турар, қарта қиролларига ўхшатиб ёнига калтароқ ўйинчоқ қилич ҳам тақилган эди. Бу ўйинчоқ қилич ғалатироқ бир тарзда бўлса ҳам, бутун манзаранинг миқёсини ўзгартириб юборган эди, унинг чексиз-чегарасиз ҳокимиятининг рамзлари, бутун мотам маросими, барча ҳарбий шон-шарафлар бари қандайдир майдалашиб, салмоғи ва улўворлигини йўқотиб, одми ва жўн бир нарсага эврилган эди; у тобут ичида ётган расмана одам бўй-бастига эга бўлган, ҳатто ҳаётда бир оз ғингшиган ва латта тахлит кўринадиган кимсага ғоятда мос эди; ҳолбуки, у ўзини шоввоз эркак, шоввоз қўмондон деб биларди ва шу боисдан ҳам жуда жаҳли чиқиб, зардаси қайнаб ўзига ўзи шундай деди: «Наҳотки, шу мен бўлсам? Йўқ, минг лаънат!» Одамлар издиҳоми эса тўхтамас, жасад атрофини айланиб ўтиб борар, у шунда бир зум булар бари масхарабозлик эканлиги ҳамда бу масхарабозликнинг мубҳам қо-

ронги мақсадларини бир зумга унутиб, ўзини ўлим томонидан, унинг қаттол ёвузлигидан, унинг ҳокимият куч-қудратига нисбатан бутунлай бепарволигидан таҳқирланган ва хўрланган каби сизди. «Бу адолатдан эмас, минг лаънат!» – деб такрорларди у ўзига ўзи, одамлар у бўлмаган ҳолда ўзларини қандай тутаётганликларига қараркан ва кўпгина кишиларни тушкун, ночор, ўзини йўқотган бир алфозда кўриб қувонар, ундан айрилиб қолган одамларга ачинар ва нафасини ичига ютиб, «Мабодо булар ҳаммаси алдам-қалдам эмасмикан?» – деб анигини билмоқчи бўлиб уринаётган кишиларга тикилар, зотан, бу уларнинг шундоқ чеҳраларидан кўриниб турарди. Ҳақиқатан ҳам у ўлдимикин? Тобутда ётган ўзимикин? У тобут қаршисида тик қотиб турган, ўликни қўл кўтариб шарафлаётган федерация тузиш учун бўлган урушнинг қатнашчиси, фахрий қарияни кўрди; қўлига мотам латгасини боғлаган, ўликнинг қўлидаги узугини бошини эгиб ўпган эр кишига кўзи тушди; ана, лицейда ўқийдиган қиз тобутга оддийгина бир гул қўйди, генерал буларни хотирасида сақлаб қолди; ана, бозорчи хотин, у бирдан қўлидаги балиқ тўла саватни ерга ташлади, ўзини ўлик устига отди, упаэликка кўмилган жасадни қучоқлади-да, бутун залга уввос солди: «Ё раҳмдил худоё, энди биз нима қиламиз? У ўлди! Ўлди! Ўлик у!» Шунда бирдан атрофни шивир-шивир, ғала-ғовур, ғўлдир-ғўлдир тутди: «Ана, кўринг, ўзи экан! Ўзи, ростдан ҳам ўзи! Ўлик!» «Худди ўзи! Ўзи! Ўзи! – деб ҳайқирди Де Армас майдонида офтоб тифида турган оломон. – Худди ўзи!» Шунда бирдан мотам садоси тўхтади. Жоменинг барча қўнғироқлари, барча ибодатхоналарнинг жомлари худди муқаддас сешанба хушхабарига чорлагандай тўхтовсиз шодиёна бонг ура

кетди, ҳайит келгандай пақпақлар тинмай ёрилди, осмонга мушаклар ёғилди, эрк ноғоралари даранглади, шунда у исёнчиларнинг ҳужумкор тўдаларини кўрди, қўриқчилар индамай қараб турганликларини кўриб, очиқ деразалардан ўзларини саройга уришди, қўлларидаги тўқмоқлар билан уриб, тобут атрофида турганларнинг барини ҳар ёққа тўзғитиб юборишди, чексиз мусибат чекаётган балиқ сотувчи хотинни ерга йиқитишди, кейин улар мурдани таҳқирлаётганликларини кўрди, саккиз нафар барзанги эркак мурдани мангуликдан, гуллар-чаманларнинг мангу боргоҳидан маҳрум қилишди ва бу салтанат бағридан тортиб тушириб, оёқларидан тутиб, зиналардан пастга судраб кетишди, бу орада исёнчиларнинг бошқа тўдалари хайл-у ҳашам ва кулфатга тўла бу жаннат маъвосида ниманики бузиш, вайрон қилиш мумкин бўлса, ҳаммасини бузиш ва вайрон қилишга киришди, бинонинг бари бир хил плиталардан ясалган дорийча устунлари ва уларнинг юқори безакли қошларини синдирар, қушларнинг қафаслари, вице-қиролнинг тахти, роялларини деразалардан улоқтирар, номаълум қаҳрамонларнинг хоки солинган хокдонларни ерга уриб парчалар, ноумидлик гондолаларига тушган кўзлари хумор қизлар тасвирланган узун патли гиламларни йиртишар, кўҳна либослар кийган ҳолда туширилган ускуфлар ҳамда саркардаларнинг суратларини, улуғ денгиз урушлари тасвирланган улкан манзарали расмларни мажақлардилар; улар манфур ҳокимият истинодгоҳини абадул-абадга барбод қияпмиз, деб ўйлашарди, келажак насларда унинг лаънати шажараси ҳақида ҳатто эсдалик ҳам қолдирмаслик учун ҳаммасини таг-туғи билан вайрон қилишга уринишарди; у буларнинг барини ўз кўзлари билан кўриб турди, кейин у ўз

истеҳкомининг дарчасига ташланди, қалин дарпар-
далар тирқишидан ташқарида нималар рўй бера-
ётганлигини, бор-йўқ нарсаларни бузиш, вайрон
этиш тўлқини қай даражага етганлигини кўришни
истади. «Мен бир сония ичида шунчалар кўп тубан-
лик ва кўрнамаклик кўрдимки, умрим бино бўлиб,
йиғлаб, қон ютиб, бунақасини кўрмаган эдим, она-
гинам, ўзимнинг бахтдан энтиккан хотинларимни
кўрдим, улар тўда-тўда бўлиб менинг боргоҳимни
тарк этишар, ўзлари билан бирга молхонамдаги
сигирлар, мебеллар ва онагинам, сизнинг қутилар-
рингиздан йиғилган асалларни идишлари билан
кўтариб олиб кетишарди. Онагинам, яна мен ўз
пушти камаримдан бўлган ўша – чалакай болалар-
ни кўрдим, улар кострюлларнинг қопқоқларини
қарсиллатиб уришар, ибодатхона матбаҳининг
кумуш идиш-қошиқларини мис тоғораларга уриб
гумбурлатишар, биллур лаганларни даранглатиб
чалишар, шайтони алайҳилаънанинг қарс гумбанг
концертини уюштиришар ва яна бунинг устига,
«Отамиз ўлди, яшасин, озодлик!» – деб қичқиришар-
ди, яна мен де Армас майдонида катта олов гулжа-
нини ёқиб, унда менинг расмий суратларим ой-
ма-ой чиқарилган босма расмларни ўтга улоқтири-
шарди!» Шу тариқа бутун салтанат даврида
ҳамманинг кўзини ҳар қадамда булғаган расмий
суратлар алангалар ўртасида куйиб кул бўлаётган-
лигини кўрди – ва яна ўз мурдасига кўзи тушди –
уни тош йўлнинг ўртасидан судраб боришарди,
кўча бетига медаль нишонлари, тилларанг тугмала-
ри, олтин уқалари, парча-парча матолар, ўйинчоқ
қуролнинг дастаси қайрилган ўйинчоқ қиличи,
Коинот Генералининг ўнта қуёш белгиси туширил-
ган погонлари тўкилиб, сочилиб ётарди. Шуларни
кўриб, унинг лаблари пичирларди: «Онагинам, кўр-

дингизми, мени қандай аҳволга солдилар», оломон унинг хор бўлган лошига тинмай тупурар, у эса ҳар тупукни ўз кўксида ҳис қилар, очиқ балконлардан устига тўкилаётган тунги тувакларнинг бутун уфунатини димоғига тортаётгандай бўларди, уни аламли шармандалик ўртарди, эй, ҳали мени нимтанимта қилиб ташлашлари ҳам мумкин-ку, деган фикр миясига урилди-ю, шармисорлик ўрнини даҳшат эгаллади, ана унда этини итлар талайди, калхатлар чўқийди ва ҳаммаси мана шу оладўлоп тўполон ўлим қасирғалари, қий-чувлари ичида рўй беражак – унинг ўлимининг байрами шундай бўлажак! Қуюндай оломон сурон солиб ўтиб кетди, лекин ҳаво тинч-осуда бўлса ҳам, қулоғига ҳар томондан янграётган жўшқин мусиқа садолари эшитилиб турди; у ўз бошпана истехкомида гандираклаб тентирар, кафти билан қарсиллатиб уриб, пашшаларни ўлдираар, худди шундай йўл билан қулоғи ичида ўтириб, тинмай шанғиллаётган ва ўйлашга халақит бераётган ярамас чигирткани қарс этиб уриб йўқотишга уринарди; уфқлардаги ёнғин ёлқинлари-ю маёқ машъалига қарар, унинг кўк мовий шуълалари ҳар ярим дақиқада дарпарда тирқишларидан ёриб ўтиб, кейинги ярим дақиқада уни чипор йўлбарсга айлантириб қўярди, у дераза ортидаги ҳар кунги бегим ҳаётнинг нафасини бутун вужуди ила ҳис этар, бу унингсиз, у иштирок этолмаётган ҳаётнинг табиий нафаси эканлигини билар ва унинг ўлими фавқулодда ҳодисадан одми, оддий бир нарсага, аллакимнинг аллақандай яна бир ўлимига, ўтмишда жуда кўп бора рўй берган ўлимлардан бирига айланар, ҳаёт ҳам тобора кўпроқ ўз одатий изига тушиб борар ва тирикликнинг мангу шиддатли шалоласи уни борган сари тезроқ унутилиш дунёсига, мағфиратнинг эгасиз маконига элитиб

учарди. Ана шунда у ўлимга қараб ҳайқирди: «Йўқол, қозик бўлиб кетингга қоқилгур, ҳей, бурни кесик!» – ва шундан сўнг у ўз бошпанасини тарк этди, етар пусиб ўтириш, вақт етди, деган қарорга келди; у қоронғиликка чўмган, сўлиётган гуллар, ёниб битаётган шағамларнинг исларига тўлган, талон-торож қилинган заллардан, ўтмиш харобаларидан худди арвоҳ каби ўтди-да, министрлар кенгашининг мажлислар зали эшигини итарди, бунда ҳаммаёқ тутун билан тўлган, тутунлар орасида хириллаб қолган товушлар эшитиларди, анави ёнғоқ оғочидан ясалган узун стол атрофида эса у кўришни истаган барча кишилар кўр тўкиб ўтиришарди. Чунончи, федерация учун урушда ғалабани сотган либераллар, улардан ушбу ғалабани сотиб олган консерваторлар, олий генераллар, уч министр, архиепископ ва элчи Шнотнер – ҳаммалари жам бўлиб, бир тузоққа тушган эдилар! Улар асрий мустабилликка қарши курашда бир ёқадан бош чиқаришга чақиришар, ўзлари эса унинг меросини бўлишиб олишарди, очкўзлик уларни шунчалар ўз комига тортган эдики, ҳеч қайсилари ўлиб тирилган президентнинг қандай келиб қолганини сезмадилар, у эса столга муштини гурсиллатиб уриб, «Ҳали шундайми?» – деб сўради. У бошқа бир оғиз сўз айтишга улгурмади, чунки у столдан муштини олганда, ваҳиманинг зўридан ҳамма тумтарақай бўлиб ининига уриб кетган – фақат кулдонлар тўла тамаки қолдиқлари, қаҳва қадаҳлари-ю тўнтарилган юмшоқ креслоларгина қолган эди, яна унинг қадрдон дўсти генерал Родриго де Агилар ҳам шу ерда эди, у ҳарбий дала кийимида эди; у кичкина, вазмин киши бўлиб, омон қолган якка қўли билан тамаки тутунларини ҳайдади-да, имо-ишора қилди: «Ётинг ерга, жаноб генерал! Ҳозир қиёмат кўпади!» У ўз

қадрдон дўсти ёнига ётиб улгурмаёқ жаҳаннам қасирғалари жўш урди, хунрезлик бошланди, президент гвардияси ўз қонли базмига киришди, улуф бир мамнуният ва алоҳида ғайрат-шижоат кўрса-тиб, «Битта ҳам фитначи тирик қолмасин!» деган қатъий буйруқни бажаришга тушди. Сизнинг мана шу буйруғингизга биноан, жаноб генерал, гвардиячилар бош дарвозадан қочиб чиқишга уринганларни пулемётдан дўлдай ўқ ёғдириб, ер тишлатишди, ўзларини деразалардан ташлаганларни нақ чумчуқдай тутиб олишди, қўшни уйларда яширинишга уринганларни беркинган ерларидан ёндирувчи гранаталар билан қувиб чиқаришди ва президентнинг: «Қатдан омон қолган ҳар ким то аср охиригача ашаддий душмандир», деган буйруғига биноан барча ярадорларни ҳам гумдон қилишди.

Бу нарсалар ўз йўли билан давом этаркан, у генерал Родриго де Агилардан икки қадам нарида ерда юзтубан ётар ва рўй бераётган портлашларга қулоқ тутарди; ҳар бир портлашдан сўнг унинг елкаларига деразаларнинг синиқлари тўкилар, бошига сувоқ парча-парчалари ёғиларди, у эса дўлдай шатирлаган чанг-у ғуборга булғаниб ётаркан, ичида шу сўзларни тин олмай худди дуодай қайтарарди: «Ҳаммаси тамом бўлди, дўстгинам, ҳаммаси тамом. Бундан кейин ҳаммасини фақат ўзим бошқараман, биттаям ит энди бунга аралашмайди, биттаям ит, эртаминан кўрамиз нима бутун қолди экан, бу ерда, алғов-далғовдан кейин ўтирадиган бир нарса қолмаган бўлса, энг арзон курсилардан жуфт қилиб сотиб оламиз, тешик-туйнукларни ёпамиз, шолча-полчалар олиб, тағин бир нарсалар сотиб оламиз. Энди идиш-товоқ олиб ўтирмаймиз, бизга энди налаган ва на тақсимча лозим, буларнинг барини биз казармалардан оламиз, энди бундан буёғига аскар

боқмайман, на аскар ва на зобит керак менга, ҳаммаси чиққан жойига кириб кетсин менга деса, фақат сут ичишга уста булар, бир кори ҳол рўй бериши биланоқ нон-туз берган қўлга қараб тупуради, мен фақат ёнимда президент гвардиясини сақлаб қоламан, улар мард ва виждонли одамлар, ҳеч қандай министрлар кенгашининг ҳам кераги йўқ, бошимга ураманми, битта соғлиқни сақлаш министри бўлса бас, бундай министр ҳақиқатан ҳам зарур, яна балки чиройли ёзадиган бирови керакдир, ёзиб қўйиладиган нарсалар оз эмас, ахир, етади шу иккиси, анави барча казармалар ва министрликларни одамларга уй қилиб берамиз, ижара ҳақиға сарой харажатларини қоплаймиз, муҳтож бўладиган нарсамиз фақат пул, одамларга эҳтиёжимиз йўқ, иккита чаққон зийрак ходима топамиз, бирови ош-овқат тайёрласин, йиғиштирсин, бошқаси кийим-кечакни ювиб дазмолласин, агар сигирлар билан қушлар боқишга тўғри келса, уларга ўзим қарайман, биронта ҳам ойимтиллани бу ерда санғиб юришига йўл қўймайман, етар уларнинг аскарлар бадрафхонасига югургилаганлари, атиргуллар тагида тўнқайиб ётадиган пес-моховлар ҳам энди нари турсин, ҳамма нарсага билагон ҳуқуқшунос докторлар ҳам жўнасин, ҳамма нарса-ни биладиган сиёсатдонлар ҳам даф бўлсин, чунки қандай қараманг, бу ер президент саройи ахир, ифлос исловатхона эмас. Янкилар айтмоқчи, агар Патрисио Арагонесга ишонинг жоиз бўлса, мен ёлғиз ўзим ҳам ҳаммасини қилиб улгураман, ҳеч ким керакмас менга. Думли юлдузнинг иккинчи ва ўнинчи маротаба келишигача бир ўзим бажаравераман, чунки мен энди ўлишни хоҳламайман, кимнинг ўлгиси келса ўлаверсин. Э бор, ҳаммаси чиққан тешигига кириб кетаверсин!» У ўз ўй-фикрларини

мана шундай тин олмай, худди дуо ёхуд ёд олинган шеър каби тўхтамай овоз чиқариб такрорларди. У эски уруш замонларидан қолган одати бўйича ўз қўрқувларини шундай замзама билан даф қилар, улардан шундай ғўлдираб-ғўлдираб қутуларди, у шу тарзда овозини чиқариб ўйлар, замзама қиларкан, саройни ларзага солаётган портлашларни эшитмагандай бўлар, эртага эрталабдан ёки келажак асрнинг туш пайти фалон соатида бажариладиган ишларнинг режаларини тузарди. Аммо мана ниҳоят кўчада ярадорларни нариги дунёга жўнатган охириги ўқнинг овози эшитилди, шунда генерал Родриго де Агилар дераза томонга эмаклаб борди-да, ўридан турди, деразадан ташқарига қараб, аллакимга усти ёпиқ ахлат аравалар юборишни ва уларга ўликларни ортиб олиб кетишни буюрди. Шундан сўнг генералга: «Тунингиз хайрли бўлсин, жаноб генерал!» – деб хайрлашиб чиқиб кетди. «Хайрли тун, дўстгинам! Катта раҳмат!» У министрлар кенгашининг мотамсаро қора мрамарида ўнг қўлининг тирсагини боши остига қўйиб мук тушганча ётаверди, юзини кафтлари орасига яширди-да, шу заҳоти уйқуга кетди, у энди ҳар қачонгидан ҳам ёлғизроқ эди, уни ўз ночор хазонрезги чофининг сариқ япроқлари издиҳоми шитирлаб аллаларди, ҳа, айна улўф қирғин тунни ортга қайтмас бўлиб, унинг умрининг куз фасли кирган эди, тутаб ётган харобалар ва қонли қўлмакларда қизарган ой шундан дарак берарди. Аммо тонг отиб, у кечаги режаларини адо этиш заруратидан қутулди, зеро, ҳарбий қўшин ўз-ўзидан барбод бўлган эди – аскарлар қочиб кетишган, пойтахт казармаларида ва мамлакатнинг бошқа яна олти казармасида охиригача олишган бир тўда зобитлар аҳоли орасидан чиққан кўнгиллилар ёрдамида президент гвардияси томонидан отиб

Ўлдирилган эдилар; омон қолган министрлар ҳаммаси бир бўлиб чет элларга қочиб кетишган, фақат иккита энг садоқатлисигина қолган эди – улардан бири бошқа ҳеч нарсани ҳисобга олмаганда ҳам унинг шахсий шифокори, иккинчиси эса – мамлакатдаги энг яхши ҳуснихат соҳиби эди; маблағ ҳам топила қолди, қарз олиш умидида ҳеч бир ташқи давлатга эланиб ялтоқланиб ўтиришнинг ҳожати қолмади. Зеро, генералнинг тарафдорлари ҳам оз эмас экан, улар кўплаб тилла никоҳ узуклари ва турли олтин безанчоқ, тақинчоқларини йиғишиб, давлат ғазнасига топширишди; худди шунингдек, мотам таҳқирланган кундан буён ҳаммаёқда кўзга ташланиб турган вайронагарчиликлар, бузилиб ётган жойларни беркитиш учун бўйра-бордонлар ва шунингдек, арзон чарм ўриндиқлар сотиб олишга ҳам эҳтиёж кўринмади; бунга ҳожат қолмаганлигининг боиси, мамлакатни бостириш тўла охирига етмаёқ, ҳатто ундан анча илгари президент саройи қайта таъмирланиб, олдингисидан ҳам бойроқ ва чиройлироқ бўлиб кетган, яна қаерга қараманг, ҳаммаёққа қуш қафаслари илинган – уларнинг баъзиларида тили ўткир гуакамая деган тўтилар ўтирар, шипга осилган бошқа бирларида эса тождор тўтиқушлар «Испанияда бўлмаса Португалияда» деган машҳур қўшиқнинг оҳанглариини ўхшатиб сайрашарди; ҳаммаёқ чиннидай озода, худди ҳарбий кемадардай ярақлаган – ҳаммаёқни икки камсуқумгина ғайратли хотин худди кемадай ярқиратиб, тартибга солиб тозалашарди; деразалардан уни шарафлаган мусиқа садолари ёпирилиб кириб келар, мушакларнинг шодиёна ёрилишлари янграр, жомлар тантанавор бонг урар, кечагина унинг ўлимидан хабар берган қўнғироқлар бугун энди эрталабдан кечгача унинг ўлмаслиги ҳақида дарак-

лашарди; де Армас майдонида доимий ҳаракатда бўлган намоёишчилар сурон солишар, президент ва халқнинг абадул-абад бирлиги шарафига олқишлар ёғдиришар, катта-катта қилиб ёзилган улкан алвонларни кўтариб туришарди: «Худоё худовандо, учинчи кун ўликдан тирилган жаноби олийларини ўз паноҳингда асрагайсан!»

Хуллас калом, ҳаёт кундалик байрам тусини олди, уни аввалги вақтларда бўлгани сингари атайлаб зўрма-зўраки қизитишнинг зарурати қолмаган, зеро, ҳаммаси аъло даражада борарди: давлат ишлари ўз-ўзидан ҳал бўлар, ватан олға босар, унинг ёлғиз ўзи ҳукумат, ният-мақсадларини амалга оширишга ҳеч кимса на сўз ва бирор кори бад билан халал берарди: у шон-шуҳрат чўққиларида ёлғиз бир ўзи эди ва ҳатто душманлари ҳам энди қолмагандай эди – унинг қадрдон дўсти генерал Родриго де Агилар ўз ишидан ҳар қанча фахрланса арзирди; у ҳам ғоятда мамнун эди, шу боис, бир қанча тартибсизликларни бостиришга алоҳида шафқатсизлик ва ғайрат кўрсатган президент гвардиясининг барча оддий аъзоларини майдонга олиб чиқиб сафлантиришга буюрди-да, уларнинг ҳаммаларига зобитлик унвонларини тақдим этди; гарчи энди ҳарбий қўшинларни қайта тиклашга тўғри келишидан ҳам чўчиб ўтирмади, зотан, зобит бўлгач, у кимнингдир устидан қўмондонлик қилиши ҳам ўз-ўзидан равшан-да; аммо армияси қурғур бир кунмас-бир кун келиб ўзини боққан қўлни шартта тишлаб олишдан ҳам тоймайди-да; шунга қарамай, оддий гвардиячиларни зобитлик унвонлари билан тақдирларкан, ҳар бирининг кўксига бармоғи билан нуқиб, эсига қайси унвон келса, шуни айтарди: «Сен – капитансан! Сен – майор! Сен – полковник! Яъни мен нима демоқчиман? Сен – генералсан, бошқалар

ҳаммаси – лейтенант! Бало ҳам урмайди, оғайни, ўтаканг ёрилмасин, қўшинингни қабул қилиб ол!» У ўзининг ўлимидан чин юракдан қайғурган одамларни ҳам унутмади, бу одамларга нисбатан миннатдорлик туйғулари билан тўлиб-тошарди, шунинг учун виждо кунни тобут устида унинг лошига қуллуқ қилиб қайғу-ғамга ботиб турган фахрий қарияни топишни буюрди, шу билан бирга, ўша кунни майитнинг қўлидаги узугини эгилиб ўпган эр кишини ҳам қидириб топишни буюрди ва ўша киши билан фахрий чолни тинчлик нишони билан тақдирлади; у яна ўз тобути узра ҳўнграб йиғлаган балиқ сотувчи хотинни ҳам топтирди-да, ўн тўртта боласи бўлган бу шўрлик аёлга у ҳаммадан ҳам муҳтож бўлган нарсани – жуда кўп хоналардан иборат уй тортиқ қилди; у тағин ўзининг тобути устига гул қўйган лицейнинг ўқувчи қизини ҳам топиб келишни буюрди ва унинг энг азиз орзусини рўёбга чиқарди: қизни денгизчига никоҳлаб қўйди. Шуларга қарамай, у ёниб-ўртанган қалбини хайр-у эҳсонлар қилиб, қанчалик тинчитишга уринмасин, кўнгли то президент саройига ҳужум қилишда иштирок этган барча омон қолган исёнчиларни Сан-Херонимо казармаси ҳовлисида занжирбанд ҳолда кўрмагунча таскин топмади; кўрқув ва нафрат хотирани кучайтиради, уларнинг ҳар бирини шафқатсиз тарзда беҳатолик билан таниди ва бандиларни қилган айбларига кўра ажратди: «Сен ҳужумнинг бошида турдинг – бу ёққа ўт! Сен тобут тепасида йиғлаётган хотинни итариб ташладинг – бу ёққа тур! Сизлар ўликни таҳқирлаб, уни зиналардан ва кўчадаги кўлмаклардан судраб бординглар – бу томонга ўтларинг! Қолганларинг – бунда турунглари! Сенларга кўрсатиб қўяман, жипириқлар!» Лекин унинг учун муҳими жазо эмасди, оддий жазо уни қаноатлан-

тирмасди, одамларнинг шунчалар қаҳр-у ғазаб билан саройга ҳужум қилиши, ўликни бунчалар таҳқирлаши халқ норозилигининг стихияли портлаши натижаси эмас, ҳолбуки, халқ аслида ҳеч қандай қўзғалгани ҳам йўқ, балки ёлланган разил сотқинларнинг фитна-хуружларидан бошқа нарса эмас, деб ўз-ўзини ишонтириш унга муҳимроқ эди; шунинг учун у бандиларни шахсан ўзи тергов қилар, уларни ҳа, биз разил сотқинлармиз, деб тан олишларини, кўнглининг оғриқ жойларига шу билан малҳам қўйишни истарди. Лекин улар бўйинга олишни хоҳламасдилар, шундан сўнг уларни қўлоёқларини боғлаб шипга худди тўтиқушдек бир неча соатлаб осиб қўйишни буюрди, лекин бу ҳам ёрдам бермагач, улардан бировини қўрғон пастидаги чоғга ташлатди, бошқаларга ўз ўртоқларини очофат тимсоҳлар қандай ямлаб-юлқиб тириклай ютаётганлигини зўрлаб томоша қилдирди; аммо бу ҳам кор қилмагач, у бандиларнинг ҳар бир гуруҳидан биттадан кишини ажратиб олди ва ҳамманинг кўз ўнгида унинг терисини тириклай шилишни буюрди; ҳаммани худди ҳозиргина она қорнидан суғуриб олингандай сарғимтир, илвираб турган нозик жишга қарашга мажбур этди. Териси шилиб олинган, дир-дир титраган бадандан казарманинг тош плиталарига иссиқ қон ёйилиб оқар, шилимшиқ бўлиб қотарди; ана шундан кейингина ўлардай қайсар бу одамлар, ҳа, биз разил сотқинлармиз, бизга ўликнинг жасадини таҳқирлаш, бозор ахлатхонасига судраб олиб бориб ташлаш учун тўрт юз тилла песо тўлашди, аввал биз ҳар қанча пул ваъда қилишмасин, бунга рози бўлмадик, чунки бу бизнинг эътиқодимизга тўғри келмайди, умуман, сизда бизнинг ҳеч қандай қасдимиз йўқ, бунинг устига ўзи яна ўлик бўлса, лекин шундоқ бўлиб қолдики, ҳарбий

қўшиннинг иккита олий генерали қатнашган махфий йиғилишларнинг бирида уларни шундай қилишга мажбур қилишган, турли дўқ-пўписалар билан уларни қўрқитишган; «Биз фақат шунинг учун рози бўлганмиз, чин сўзимиз!» – деб сирни очишди. Ана шундан кейингина у енгил нафас олиб деди: «Шўрликкина алданган болакайлар!» Сўнг уларни тўйдириб овқатлантириш ва эрталабгача тўйиб ухлаб олишларига буюрди. Эрталаб эса уларни емиш қилиб тимсоҳларга улоқтирдилар. Ана шундан сўнггина у кўнглидаги шубҳа чилвирларидан халос бўлиб, қушдай енгил тортиб, саройга йўл олди, учиб-қўниб кетиб бораркан, у ўзига ўзи хўб мамнун бўлиб гўлдирарди: «Э, жин чалсин, мана ниҳоят, ҳамма айб халқда эмаслигини билди, халқ мени севади!» Бир маҳаллар Патрисио Арагонес унинг юрагида ўт олдирган хавотирлар алангасининг охириги чўғларини топтаб ўчиаркан, у қийноқларни бекор қилиш ҳақида фармон чиқариш фикрига келди ва ўз-ўзига бу гўзал ўлкада қийноқлар бошқа ҳеч қачон қайтарилмаслигига сўз берди; шундан сўнг барча тимсоҳларни ўлдирдилар ва одамни ўлдирмасдан туриб барча сўнгаklarини майдалаб ташлайдиган қийноқ хоналарни бузиб ташладилар; кейин умумий афв эълон қилинди; кейин у келажак ҳақида бош қотираркан, мияси ярқ этиб фусункор бир фикрдан ёришиб, мамлакатнинг барча қулфатлари нимадан эканлигини англагандай бўлди, яъники одамларнинг турли бекорчи нарсалар ҳақида бош қотирадиган бўш вақтлари ҳаддан ташқари кўп, шу ваздан бу вақтни нималардир билан банд этиш зарур; ушбу мақсадда ўтадиган шоирона мусобақалар ва гўзаллик маликаси унвонини қозониш учун йилда бир мартаба ўтадиган беллашувларни тиклади. Кариб мин-

тақаси мамлакатларида энг улкан ёпиқ стадион қурдирди, унинг ажойиб гандбол майдончаси бўлиб, унда бизнинг командамизга «Ғалаба ё ўлим!» шиори остида ўйнашни буюрди; у ҳар бир вилоятда фаррош қизларнинг текин мактабларини очди, уларда пул тўламай илм олган ўқувчи қизлар унга беҳад фидокорона садоқат билан кўчаларни супуришар, нафақат кўчалар, дала йўлларида тортиб, катта йўлларгача битта қўймай тозалашар, шу тариқа тўда-тўда ахлатларни у вилоятдан бу вилоятга ташиб юришар, қаерга қўйиш, нима қилишни билишмас, ҳар бир ахлат ташиш маросимини давлат байроқлари ҳамда алангали алвонларни кўтариш билан чамбарчас қўшиб олиб боришарди, алвонларда «Тангримиз миллатнинг тозалиги учун ғамхўрлик қилаётган бокиралик пуштипаноҳини ўзи асрагай!» деган шиор ёзилган бўлади. У эса бу пайтларда ўз фуқаролари учун янгидан-янги машғулотларни ўйлаб топаркан, ундан бир чимдим шифобахш туз тилаган кўрлар, шол-моховлар атрофини қуршаган ҳолда боғнинг сўқмоқ йўлкаларида худди ўйга чўмган махлуқ каби оёқларини оҳиста судраб қадам босарди, очиқ ҳовлидаги улкан тосда ўзи бир маҳаллар оталиққа олган болаларнинг эндиги болаларини чўмилтириб, чўқинтирарди ва ҳар бир чақалоққа ўз исминини исм қилиб қўярди; лаганбардорлар уни дунёда ягона деб шарафлашар, у эса ҳақиқатан ҳам, бир ҳисобда ўзига хос якка-ю ягона эди, бинобарин, унинг энди иккинчи нусхаси йўқ, шу туфайли бозорга айлантирилган ушбу саройда ўзининг иккинчи нусхаси бўлиб чиқишга ҳам тўғри келарди; нима ҳам дейсиз, бу ерга уззукун сон-саноксиз қушлар солинган қафасларни келтиришарди; унинг онаси Бендисйон Алварадо бир маҳаллар қуш сотувчи бўлганлиги тўғрисида миш-мишлар

тарқагандан буён саройга уззукун қуш келиши тўхтамасди; бировлар қушларни лаганбардорлик қилиб юборишарди, бошқа бировлар эса худди майна қилгандай бўлишарди; лекин қандай бўлмасин, саройда тез орада қуш осадиган бўш жойнинг ўзи қолмади; мана шу ташвишлар устига яна кўплаб бошқа давлат юмушлари қўшилар, давлат ишлари кўпаяр, боз устига, барча иш-юмушларни бирваракайига ечишга уринишар, натижада, кабинетларда шунчалар одам уймалашадиган бўлдики, бу ерда ким амалдор-у, ким аризагўй эканлигини ажратиш мумкин бўлмай қоларди; танг-у торликдан қутулиш учун шунчалар кўп ички деворларни олиб ташлаб, ҳамма бемалол денгизни томоша қилиши учун шунчалар кўп деразалар ўрнатишдики, одатдагидай бир хонадан иккинчи хонага ўтиб юриш куз фаслида бепоён денгиз қучоғида тўрт томондан эсан еллар забтида қолган елканли кеманинг саҳнида юришга ўхшаб кетарди. Ва гарчи март ойининг шамоллари азал-азаллардан сарой деразаларига келиб урилган бўлсалар-да, энди ҳамма, жаноб генерал, ҳечқиси йўқ, бу тинчлик ва осойишталик шамоллари эсмоқда, деб гапиришарди; ҳатто унга узоқ йиллардан бери тинчлик бермай келган қулоқларининг шанғиллаши ҳам энди тинчлик ва осойишталик сасига айланди, унга шахсий шифокори шундай деди ҳам: «Бу сизнинг қулоқларингизга тинчлик ва осойишталик овози эшитилмоқда, жаноб генерал!» У ўлиб-тирилгандан буён, ҳа, худди ўша кундан эътиборан замин-у осмондаги жамики бор нарсалардан тинчлик ва осойишталик, умумий фаровонлик ёғилар, мавж урарди; ва у бунга ишонарди, тинчлик-хотиржамлик, файз-баракали кунлар келганига ишонарди, шунчалар ишонардики, декабрь ойида яна чўққилардаги хилват ғариблар

уйига қадам ранжида қилди, бу ерда паноҳ топган, ғуссазада тўдаланган биродарлар – собиқ диктаторларнинг ҳолини яна бир карра томоша қилгиси келди; улар эса домино ўйинларини тўхтатиб, соққаларни тарақлатиб уриб, унга яна ўша эски-эски гапларни такрорлашарди: «Олайлик, мен дубл-олти эдим, миясини еган консерваторлар эса, олайлик, дубл-уч эдилар, бироқ мен поплар ва масонларнинг энг ичидаги ўйинларини кўрмай қолибман». Мияси айниган қари чол шуларни валдираб ўтирмай совиб қолаётган шўрва-шилтасини ичса бўлмасмикан-а! Ундан кейин бошқа бир эсини еган чол валақлашга тушарди, мисол учун, олинг мана-ви, қандолатча – уни мисол учун президент саройи дейлик, душман замбараги эса шамол қулай томонга эсганда, дейлик, тўрт юз қадамга ўқ отсин, мана энди ўзингиз айтинг, агар қулай шамол бўлмаса, бу ўқлар президент саройига етиб келармиди, ахир! «Мени ҳозир мана бундай аҳволда кўриб турган бўлсангиз, билиб қўйинг, бунга ўша аллақандай саксон-у, яна аллақанча сантиметр айбдор. Омадсизлик!» Лекин уларнинг энг матонатлилари ҳам ҳаддан ортиқ узоқ қувғин туфайли синишар, бутун умидларини йўқотишар, шундай аянчли илинж билан яшашардики, уфқларда ўз диёрларининг кемаларини кўриб, уларни тутунларининг ранги, хириллаб чиққан чинқироқларидан таниб, портга тушиб боришарди-да, эзиб ёққан ёмғирда юриб денгизчилар овқат-повқат ўраб, сўнг ташлаб юборган газета парчаларини қидиришар, уларни ахлат қутилари ичидан йиғиштириб олиб, бошидан-охиригача, дам ўнгдан чапга, дам чапдан ўнгга қараб ўқиб чиқишарди ва ким кимга уйланди, ким ўлди, ким кимларни чақирди ва ким кимни чақирмади, таваллуд кунни муносабати билан кечки зиёфатга

шундай хабарлардан ўз мамлакатларидаги сиёсий аҳволни англаб билишга ҳаракат қилишарди; уларнинг ҳар бири қандайдир баҳайбат қора булутнинг қай томонгадир йўл олиши ўз тақдирини ўзгартириб юборишини кутар, худо хоҳласа, мана шу қўрқинчли булут менинг мамлакатимга қутурган бўрон каби ташланади, барча тўғонлар ва тўсиқларни афдариб ташлайди, натижада дарёлар тошиб, далаларни сув босади, ҳосил нобуд бўлади, уй-жойлар харобага айланади, очлик, вабо, қаҳатчилик бошланади, одамлар ўзлари қувиб юборган инсонни чорлаб келтиришдан ўзга чора қолмайди, бизни бу фалокатлар оқибатларидан ва бебошликлардан қутқаринг, дейишади. «Мана кўрасиз, худди шундай бўлажак!» Бироқ мана шундай қутлуғ соат келишини интизорлик билан кутаркан, орада манзилда турувчилар орасидан биронта ёшроғини чеккароққа чақириб, ундан илтимос қилинган ҳоллар рўй бериб турарди: «Айбга буюрманг, игнамга ип ўтказиб беролмайсизми? Шимимни ямашим керак... Мен уни ташлаб юборолмайман, у менга қимматли хотира бўлиб қолган... мен учун жуда ҳам қадрли...» Бундан ташқари, ўзгалар назаридан бекитиқча кир-чирни ювишга ҳам тўғри келар, баъзан манзилга янги келиб қўним топганлар бошида менсимай ташлаб юборадиган, ишлатилган соқол оладиган пискаларни киши билмас йиғишар, тишлари тушиб кетганлигини кўрсатмаслик, қаричилик боис иштонни шармандаларча ҳўл қилиб қўйилганини ошкор этмаслик учун ўз хоналарида эшикни ичкаридан қулфлаб, ёлғиз овқатланишга ҳам тўғри келарди. Ниҳоят, шундай бир яхши кун ҳам етиб келардики, ёруғ оламда кўпроқ судралиб, тутулиб қолган қўноққа сўнгги оҳорли кўйлагини кийгизишар, кўкрагига барча нишонлар-у белгиларини

тақишар, марҳумни она диёрининг миллий байроғига ўраб-чирмашар, унинг устида туриб миллий мадҳиясини айтишар, сўнг уни мангу унут ўлканинг ҳукмига топширишарди; марҳумнинг ғам-аламдан тош қотган, мусибатлардан батамом емирилиб, чириган юраги шўрликни денгиз остида қоялар тагида жойлашган охирги масканига тортиб кетарди; ундан сўнг ер юзида бўм-бўш бир жой қоларди – у ҳам бўлса ноумидлик остонасидаги ёлғизгина бир ўриндиқ бўларди. «Биз навбатма-навбат ана шу ўриндиққа ўтириб, марҳумнинг нарсаларини ўзаро бўлишиб олардик, жаноб генерал, албатта, мабодо ундан шундай нарсалар қолган бўлса. Ўзингиз ўйлаб кўринг, шундай шон-шуҳратга тўлган давр-у давронлардан сўнг қанчалар аянчли, ачи-нарли якун, бу!»

Мана шу бошпана ғариблар уйи очилган узоқ, олис, бошқа бир декабрь куни у айна шу айвон саҳнида туриб, бирдан Антил ороллариининг маржонларини, Кариб соҳилларидаги шаҳарларни кўрди. Улар худди унинг тушига киргандай эди. Лекин бу туш эмас, кимдир денгизнинг мовий ойнасига қўлини нуқиб кўрсатарди. «Ҳов, анави ер, жаноб генерал, Мартиника бўлади». Шунда унинг кўз ўнгида Мартиника гавдаланарди, ўша-ўша муаттар ҳидлар таралган сўнган вулқон; кўз ўнгига кўкраги касалларнинг санаторийси, тўр кўйлак кийган баҳайбат негр келарди, у жоме ибодатхонасининг устунлари тагида губернаторларнинг хотинларига гардения гуллариининг йирик-йирик дасталарини сотаётган бўларди. «Ҳов, анави ер эса, Парамарибо, жаноб генерал». Шунда у Парамарибонинг жаҳаннамга ўхшаш бозорини кўз ўнгига келтирарди, бадрафхоналарнинг сув қувурларидан ўрмалаб чиқиб келаётган ва соҳил бўйидаги қаҳвахоналарнинг мўъжаз

столчаларига сакраб чиқаётган қисқичбақаларни кўрарди, худди шўрвадай қайнаган қалин ёмғир остида ҳинду ниқоблари ва занжабил илдизларини сотаётган орқаси катта кекса негр хотинларнинг биллур қопланган тишлари кўз ўнгига келарди. У Танагуарен денгиз қумлоқларида ётган худди қуёш нурларида олтиндай товланган сигирлардай кайвони хотинларни кўрарди – «Тоза олтин, жаноб генерал!» – ёлғиз торли ғижжак чалиб, икки реал эвазига ўлим мисоли ҳинду хотинни даф қилиб ҳайдаган гуайрлик кўр япон машшоғини кўрарди, Тринидаднинг жазирама иссиғини, орқаси билан олдинга юриб бораётган автомобилларни, табиий ипакдан тикилган кўйлақлар, фил суягидан ясалган чинмочин мандаринлари ўйинчоқлари сотиладиган дўкончаларининг рўпарасида кўчанинг ўртасига тушиб жий қиладиган кўк кийинган индусларни кўрарди; Гаити даҳшатлари кўз ўнгига келарди, унда жуни тўкилган кўк итлар санғиб юрарди, унда эрталаблар ҳўкиз қўшилган араваларда кўчаларда ўлиб қолганларнинг жасадларини йиғишарди; Голландия яна қайтиб келганлигининг нишюнаси янглиғ, лола белгиси туширилган, Курасаодаги бензин омборларини кўрарди, қор мўл тушадиган қишни кўзлаб томлари учлик қилиб ёпилган, худди тегирмонга ўхшайдиган уйларни кўрарди; шаҳар марказини кесиб ўтиб, бир отелдан иккинчи отелга қараб сузиб бораётган ғалати океан кемасини кўрарди, Картахенанинг тош майдони, унинг занжирлар билан ўраб олинган кўрфази, ёруғ айвонлар, меҳмон ташиб қора терга ботган, вице-қиролнинг ем беришини кутиб, катта-катта эснаган отларни кўрарди – «Тезак иси келаётир, жаноб генерал! Ана сизга мўъжиза! Дунё қанчалар бепоён!» Дунё ҳақиқатан ҳам поёнсиз эди, шу би-

лан бирга, у гоятда маккор ҳам эди, шунинг учун мабодо агар генерал яна декабрда бошпана жойлашган чўққига кўтарилган бўлса, бунинг сабаби, бу ердаги қўноқлар билан чақчақлашиш эмасди, асло, зеро у қўноқларини худди ўзининг бахтсизлик ойнасидаги акси каби ёмон кўрарди, бу ерга чиқишининг асл сабаби, бунда декабрда кунлар шаффоф, мусаффо бўларди ва денгизнинг мовий ойнасида бутун Антил ороллари маржонларини – Барбадосдан то Веракрусгача яққол кўриш мумкин эди, у мана шу фусункор дамларни пойлаб, бу ерга чиқарди. Мана ниҳоят, ўшал дам келди ва у анави дубл-уч соққасининг нимага кераклигини унутди ва кўрфазда мудраган тимсоҳларга ўхшаб ойдинда нурланган ороллари томоша қилиш учун айвон саҳнига чиқди, уларга қараб туриб, тарихий октябрь ойининг жума кунини эслади, ўшанда у эрта тонг маҳали ўзининг ички хоналаридан чиқиб, президент саройининг барча хос надимлари қизил қалпоқчалар кийиб олишганини кўрди. Унинг бари маъшуқалари ҳам қизил қалпоқда эдилар: уй ичинини супуриб-сидирадиганлар, қуш қафасларидаги сувларни алмаштирадиганлар ва молхонадаги сут соғувчилар бошларига қизил қалпоқ қўндирган эдилар, кўриқчи посбонлар ҳам қизил қалпоқда, доим пиллапояда ўтирувчи шоллар қизил қалпоқда, гулхонани айланиб юрган моховлар қизил қалпоқда, ҳаммалари гўё якшанба карнавал байрамига айланган эдилар; у ўтган кечадан бери ёруғ дунёда нима рўй бергани, не бало қўпганини ҳеч англаб, фаҳмига етолмас, нима боис бўлиб барча сарой ходимлари ва жамики шаҳар раияти қизил қалпоқда юрганини тушунолмас, нега ҳар бир фуқаро қўлига бир тўп шақилдоқларни кўтариб олганининг фаҳмига етмасди; ниҳоят, орадан бир одам топилди-ю,

унга нималар бўлаётганлигини тушунтириб берди: «Жаноб генерал, аллақандай ажнабийлар келишди; улар испан тилида сўйлашади, лекин бу ўзимизнинг испанча эмас¹, зеро улар денгизни ўрта жинсда эмас, муаннас қилиб айтадилар; улар бизнинг тўтиларимизни «папагайо» дейдилар, қайиқларимизни эса «алмадия» деб айтадилар, санчқимизни бўлса «асагаем» дейишаркан; биз ўз қайиқларимизни ҳайдаб денгизга чиқиб, уларнинг кемалари атрофида айлана бошлаганимиздан кейин, улар мачталарга ўрлаб чиқиб, бир-бирларига бизни таърифлаб бақир-чақир қила кетишди, қаранглар, улар жуда келишган, қадди-қоматлари расо, юзлари чиройли, сочлари худди отнинг думидай узун, дейишарди; улар ўзимизни ўткир қуёш нурларидан муҳофаза қилиб, турли бўёқлар чаплаб олганимизни кўргач, бамисоли которралардай² бидирлай кетишди: Э, булар бизга ўхшаб оқтанли эмас экан, канарлилар каби қора ҳам эмас, билиб бўлмайди буларнинг туси қанақалигини, деб қичқиришарди, чунки биз қорамтир қизғиш бўёқлар суриб ташлаган эдик баданимизга, улар хандон отиб кулишар, биз эса тушунолмасдик, нега улар устимиздан кулишаётганига, зеро, биз ҳаммамиз ўзимизнинг энг табиий кўринишимизда эдик, жаноб генерал, онадан қандоқ туғилган бўлсак, худди шундоқ эдик; улар эса жазирама иссиққа қарамай, худди чиллик валетдай либосларга ўралиб олишган эди; улар худди голланд контрабандистлари каби «жазира» деб талаффуз қилишарди, уларнинг сочлари ҳам бамисоли хотинларнинг сочларидай эди, лекин уларнинг орасида битта ҳам хотин кишини кўрмадик, бари эркаклар;

¹ Антил ороллариининг жонли испанча лаҳжаси соф испан тилидан бирмунча ажралиб туради.

² К о т о р р а – мўъжазгина тўти, тили бурролик тимсоли.

улар бизга қараб, нега одамнинг тилини тушунмайсизлар, нега насорочани билмайсизлар, деб бақришарди, ҳолбуки, уларнинг ўзлари одамнинг тилини тушунмасдилар, кейин улар биз томонга ўз қайиқларида сузиб келишди, қайиқларни улар юқорида айтилгандай «алмадия» дейишаркан, улар бизнинг чангақларимизнинг учлари сабало деган балиқнинг суягидан ясалганига ажабланишарди, улар бу балиқни «қозиқ балиқ» деб аташаркан; кейин улар бизнинг барча нарсаларимизни мана шу қизил қалпоқларга айирбошлаб ола бошлашди, қўларимизга чизимчага терилган шиша мунчоқларни тутқизишди – биз ажнабийларни кулдириш учун уларни бўйнимизга осиб олардик; бундан ташқари, бизнинг нарсаларимизни олиб, эвазига бир мараведа¹ ҳам турмайдиган шунақа шақилдоқлар, тақсимчалар, ойначалар ва шунга ўхшаган арзон ажнабий тақир-туқурлар улашишарди, жаноб генерал; улар бизга ёмонлик кўзламаётганлари ва ақллари ҳам бинойидай ишлаётганини билганимиздан сўнг, биз улар билан бирга билинтирмасдан қирғоққа чиқдик, шундан кейин ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетди, шундай отбозор бўлдики, ит эгасини танимайди! Қўйинг-чи, эринмаган кимки бор, уларга ўз тўтиларими-ей, тамакиларими-ей, каллақандларими-ей, игуана² тухумларими-ей – барини кўтариб келишар, улар эса ҳаммасини жон-жон деб олишар ва бажонидил ўрнига ўз нарсаларини беришарди; ҳатто, ичимиздан бировимизни духоба хубонга айирбошлаб олмоқчи ҳам бўлишди. Европада кўрсатамиз деб, тасаввур қилинг-а, жаноб генерал, нималар бўлаётганини?!» У тамомила эсанкираб, гандираклаб қолди. «Бу алмойи-алжойи ишларга

¹ М а р а в е д а – кўҳна танга – чақа.

² И г у а н а – калтакесакларнинг бир тури.

аралашсаммикин ёки аралашмасаммикин, деб саросимага тушди. Бу воқеалар менга бўйсунармикин?» У шундай ўзини йўқотган алфозда саройга, ўз ётоғига қайтди, эрталаб бўлсин-чи, кўрармиз, балки нималар рўй бераётгани ойдинлашиб қолар, ўшанда бу тушга ўхшаган воқеаларнинг мағзини чақса, чувалган ипнинг учини топса бўлар, деди. Бироқ у деразани очиб, бир замонлар денгиз пиёдалари ташлаб кетган зирҳли кема қаторида тунд-тумтайган денгиз сатҳида уч ҳарбий каравелла¹ қаторлангар ташлаб турганлигига кўзи тушди.

УНИ яна бир карра ўша кабинети, ўша ётиши, ўша кийимларида ўлик ҳолда топганимизда, унинг афт-башарасини калхатлар чўқиб ташлаган эди; биринчи маротаба унинг қандай ўлганлигини эслолмадик, зеро, бизнинг бирортамиз ҳали буни эслайдиган даражада қари эмасдик; аммо биз билардикки, унинг ўлгани тамомила ўз-ўзидан аниқ-равшан бўлишига қарамай, айни унинг ўлганига тўла ишонч йўқ эди, зеро, илгарилари ҳам бундай воқеа кўп бўлган эди, гап унинг устида борганда ўз-ўзидан аниқ-равшан нарсалар ҳам нари борганда фақатгина рўёга айланар, ўз кўзи билан кўрганларнинг гувоҳликлари эса ғирт ёлғон-яшиқ бўлиб чиқарди; мисол учун, шундай дейишарди: эмишки, у аллакимни қабул қила туриб, қутилмаганда бутун вужуди билан даҳшатли алтанг-балтанг қилиб, титраб-қақшаб ўтирган ўриндигидан ағдарилиб тушганмиш, оғзидан сариқ кўпик варақлаб отилиб кетганмиш; эмишки, уни худойим оғзи шалақлиги учун жазолаб, гунг-у лол қилиб қўйганмиш, шунинг учун ўзи бир оғиз сўз айтолмасмиш ва фақат оғзи-

¹ Каравелла – уч-тўрт мачтали елканли кема. 1492 йилда Колумб каравеллада Атлантика океанини сузиб ўтган.

ни каппа-каппа очармиш, унинг учун парданинг орқасидан аллаким гапирармиш; эмишки, бузуқчилик қилгани, фаҳш ишларга берилгани учун жазо олиб, бадани бошдан-оёқ балиқ тангалари билан қопланганмиш; эмишки, ҳавонинг авзойи айниган кунларда унинг даббаси шунчалар шишиб, катта-йиб кетармишки, у тинмай оғзидан кўпик сочиб шалоқ сўкиниб додлармиш, даббасини эса махсус ясалган аравачага солиб юришга тўғри келармиш, бўлмаса юролмай қолармиш; эмишки, унинг кунлари саноқли, ўлими яқин эмиш; эмишки, ниҳоят кимдир саройнинг орқа эшигидан қирмизи барқут ўралган, олтин ҳаллар қадалган тобутни олиб чиқиб кетишганини ўз кўзлари билан кўрганмиш, Летисия Насарено эса Ёмфирлар Боғида қон йиғлаганмиш. Бироқ унинг ўлими тўғрисидаги ранг-баранг мишмишлар қанчалар ростга ўхшаб кўринса, афсус-надоматлар ҳам шунга яраша кўп бўлар, зеро, у бирдан ўлмаган, тирик бўлиб чиқар ва ҳукумат жилвини олдингидан ҳам қаттиқроқ тутар, тақдирларимиз ва бутун ҳаётимиз оқимини кескин ўзгартириб юборарди... Бундоқ қараганда, жасад униками ё уника эмасми, буни аниқлаш унчалар қийинга ҳам ўхшамасди. Ахир, давлат муҳри туширилган узук фақат ундагина бор эди, гарчи товонининг ялпоқлигидан азоб чекса ҳам, лекин пиёда юриб чарчамайдиган бу одамнинг оёқ панжаси ҳеч кимникига ўхшамас, бениҳоя катта эди, яна энг муҳими, ҳамма даббасининг ноёб даражада катталигини биларди ва негадир, калхатлар даббани чўқиб ташламаган эдилар. Лекин орамизда шундай одамлар ҳам топилдики, улар илгари ҳам худди мана шундай узук, худди мана шундай улкан товон ва баҳайбат даббали ўлик бўлганлигини эслашдилар, шунинг учун биз бутун саройни синчиклаб қараб чиқишга қарор қилдик, токи биз топган ўлик сохта эмасли-

гига тўла ишонч ҳосил қилгимиз келди. Бироқ саройни қараб чиққанимиз билан бу ҳеч нарсани исбот ҳам қилмади, инкор ҳам; биз у пайтда унинг онаси Бендисйон Алварадо тўғрисида ҳеч нарса билмасдик, фақат унинг авлиё деб махсус декрет чиқарилиб, қонунийлаштирилганидан гира-шира хабардор эдик, биз унинг ётоқхонасидан бир қанча синган қафаслар топдик, улар ичида қушлар ўлиб тош қотиб қолган эди, сигирлар ямлаб ташлаган пилта кажава ўриндиқни кўрдик, акварель бўёқларнинг идишлари ва кўплаб бўяш учун мўйқаламлар топдик, Бендисйон Алварадонинг ясси тоғлардан тушган ходималари мана шу бўёқ ва мўйқаламлар воситасида қандайдир одмигина қушчаларни го-ятда усталик билан бўяб, гўзал зарғалдоққа айлан-тириб қўярдилар – бу каби ясама зарғалдоқлар қуш бозорларида юзлаб сотиларди. Бендисйон Алварадонинг мана шу ётоғида биз улкан тосда ўстирилган чирмовуқни кўрдик, у қаралмай қолганига қарамасдан қуримаган, аксинча, гуркираб кўкариб ётарди; унинг бутоқлари деворларга чирмашиб кетган, уларда ўрнатилган суратларни тўрдай ўраб олган, суратларнинг матоларини орқа томондан тешиб ўтиб, тасвирланган одамларнинг кўзларидан бамисоли ниш уриб турарди; чирмовуқ новдалари хонадан дераза орқали ташқарига тошиб чиққан ва бу ерда боғнинг қуюқ буталарига ўралиб кетарди; биз ўлганлигига иштибо қилаётган кимса бу ерларда яшириниб ётишига ақл бовар қилмасди. Летисия Насарено маликалик қилганига ҳали кўп йиллар бўлгани ҳам йўқ, шунинг учун унинг сиймоси хотирамиздан ҳали батамом ўчиб кетмаган, биронта ҳам жамоатчилик ишлари унинг дабдабали иштирокисиз ўтмас эди, биз ана шу Летисия Насаренонинг хобхонасида аввало улкан ва ҳаша-

матли ишқ-муҳаббат каравотини кўрдик, унинг тепасига гулдор чодир тутилган бўлиб, ичида товуқлар қақаглаб юришарди; биз бу ердаги ҳамма жойда турган сандиқларни очдик ва уларнинг ичида қорабурул мўйна ёқаларга куя тушиб чириб гардга айланганини, кринолин кўйлақларнинг сим чамбаракларини, елкага ташлаб юриладиган чанг босган шол рўмолларни, Брюсселнинг тўр сийна-бандларини, эркакларнинг уйда кийиладиган шип-пакларини (бу ерда, одатда, уларни аёллар ҳам кийиб юраверишади) кўрдик, яна бунда пошнаси баланд, тилла тасмали шойи туфличаларни ҳам кўрдик, Летисия уларни қабул маросимларида кийиб чиқарди, яна унинг енгил бинафша гуллари тикилган узун кўйлақларини, тафта газмолидан ясалган офир мотам ленталарини ҳам кўрдик – чамаси, булар биринчи хонимнинг пўрим таъзияси учун мўлжаллаб қўйилган эди; сандиқларнинг биридан биз роҳиба қизнинг дағал жун кўйлагини топдик, Летисияни Ямайкадан ўғирлашганда у худди мана шу кўйлақда эди, ўшанда уни биллур идиш-товоқдан бўшаган яшикка солиб, бизнинг ўлкаларга келтиришган эди – ушбу саёҳат чоғида унинг бошидан кечирган ноқулайликларининг ўрни кейинчалик Летисия росмана президент хоними сифатида ўриндиққа яхшилаб ўрнашиб олгандан сўнг қарийб билинмай кетган эди, бироқ Летисиянинг хосхонасида ҳам биз излаган зотнинг излари кўринмайди – ҳеч қандай издан дарак йўқ; Летисиянинг қароқчиларча ўғирланишига сабаб қилиб муҳаббатни кўрсатаман десангиз ҳам, буни тасдиқловчи ҳеч қандай бир нишонани тополмасдингиз, биз унинг Летисияга бўлган муҳаббатини кўрсатувчи бирон-бир далолатни ҳам учратмадик, гўё у ҳеч қачон ушбу хосхонага қадам ранжида қилма-

гандай эди. У умрининг бутун охирги йилларида қарийб ташқарига чиқмай яшаган ётоқда саранжом-саришта қилиб қўйилган аскар каравотига дуч келдик, бунда яна ихчамгина усталча ҳам бўлиб, бундай усталчаларни аввалларда денгиз пиёдалари – оқ гринголар турган уйлardan турли-туман эски-тускиларни йиғиб юрувчилар қидириб топишарди, бу ерда яна темир сандиқ ҳам бўлиб, ундан биз тўқсон иккита орден билан ҳеч қандай унвон белгилари қадалмаган ҳарбий дала кийимини топдик, калхатлар чўқиб ташлаган мурданинг устида ҳам биз худди мана шунақасини кўрган эдик, аммо сандиқда ётган мундирни олти жойдан йирик калибри ўқ тешиб ўтганди; четлари куйган олтита катта-катта тешик мундир кўксидан қорайиб турарди, уни ўқ ўтмас деб эшитган эдик, шу боис, сал бўлмаса бу афсонага ишонай ҳам дедик; уни ўқ тегмайдиган қилиб сеҳрлаб қўйилган дейишарди, мабодо агар кимдир хиёнаткорлик қилиб орқасидан отса, унда ўқлар унга ҳеч қандай зиён-заҳмат етказмай жуссаси оралаб ўтиб кетаверади, мабодо агар унга қарши тикка бориб отилса ҳам, ўқлар унинг кўксидан қарсиллаб қайтиб, отган одамнинг ўзига бориб тегади, дейишарди; уни фақат унга бениҳоя садоқатли, унинг учун ҳар дамда ўлимга тайёр турган одамгина ота олади, агар шундай кимса унга раҳм-шафқат қилибгина отса – ана шундагина ушбу раҳм-шафқат ўқлари унга бориб тегади, дейишарди; биз ахтариб топган мундирлар унинг жуссасига нисбатан ҳаддан ташқари кичкина эди, лекин биз бари бир булар унинг мундирлари эканига шубҳа қилмасдик, чунки биз гўдаклигимиздан бери билардик, унинг юз ёшгача ҳам ўсиб борганини, юз элликка кирган чоғида эса энди учинчи бора янги сут тишлари чиққанини билардик

- унинг тишлари ростдан ҳам, жуда бақувват, худди сут тиш каби майда ва шахт тишлар эди; унинг жисмининг териси бошдан-охир кексаларда бўладиган қорамтир доғлар билан қопланган, бужмайган ва халта бўлиб осилиб тушган, бамисоли узоқ замонлар илгари бағоят семиз киши бўлганга ўхшарди; лекин бошқа томонлардан ўртача бўйли киши учун унинг жисмини рисоладаги жисм дейиш мумкин эди. Агар баҳайбат даббаси-ю, лочин чангалидай қинғир ва ҳаддан ташқари қаттиқ тирноқлари, ҳайбатли ясси оёқлари ва деярли чорқирра товонларини демаса, у қадар ғайритабиий бир нарсаси ҳам йўқ эди, ҳисоб; яна кўзининг бўм-бўш чуқурлари ҳам ўрадай баҳайбат бўлиб, бир маҳаллар бу чуқур ўрнида хўмрайган ғуссали кўзлар боқар, эндиликда уларни калхатлар чўқиб битирган эдилар. Ҳар ҳолда у тарихчилар ёзгандай баҳайбат гавдали бузруквор бўлмаган эди; саройнинг барча эшиклари ҳаддан ташқари тор ва пастак бўлгани учун у ташқарига чиқолмасди, деган гаплар, албатта, афсона. Уларнинг гапига қарасангиз, у болалар билан қалдирғочларни жонидан ортиқ яхши кўрганмиш; кўп ҳайвонларнинг тилларини тушунган эмиш; табиатнинг ёввойи ҳодисаларини олдиндан айтиб берганмиш; бошқаларнинг фикрини кўзларидан ўқиганмиш; шифобахш тузнинг сирини билганмиш; бу тузнинг бир чимдими шол-тутқаноқларни оёққа турғизиб, моховларнинг яра-чақаларини қотириб даволаганмиш; мундирлардан фарқли ўлароқ, тарихчилар тавсифлаган нарсалар унинг учун ҳаддан ташқари катталиқ қиларди.

Унинг келиб чиқишига келганда, гарчи бу ҳақда босилиб чиққан барча нарсалар тақиқланган бўлишига қарамай, одамлар унинг ясси тоғларда дунёга келганига ишонишарди, унинг ҳокимиятга ҳаддан

ташқари ўчлиги шундан дарак берарди, бинобарин, ясси тоғлик одамларда шундай хислатлар туғма бўлади; унинг ҳукм-ҳиккасининг беҳад қаттиқлиги ҳам шуни кўрсатарди; у доим тунд ва хўмрайиб юрарди; у қаҳр ва заҳархандага тўлиб, бизнинг уммонимизни хорижий мамлакатга сотиб юборган, бизни мана шу бепоён ҳувиллаган водийда яшашга маҳкум этганди, бу ерлар Ойнинг ўлик ғуборидай шириллаган чанг-тўзонга қопланган эди. Бу ғамхона водийнинг кун ботар чоғлари кишининг юрагини сабабсиз оғриқ билан тўлдирарди. Унинг шахсий ҳаётига келсак, унинг сон-саноксиз маҳбубалари, яна ҳам тўғрироғи, у билан бирга истиқомат қилувчи хотинлар бор эди, ораларида ҳеч қандай муҳаббатнинг ўзи йўқ эди, айтишларича, у беш мингдан ошиқроқ бола туғдирган эди, уларнинг бари бир текисда чалавой эдилар. Бу болалардан лоақал бирортаси унинг номи билан аталмаган, унинг оталик исмига ёзилмаган, фақат Летисия Насарено туғиб берган ўғил бундан мустасно эди. Бу бола дунёга келиб-келмасиданоқ генерал унвонига сазовор бўлган ва биринчи туғилганлик ҳақиға биноан, қолаверса, Летисиянинг ўғли бўлгани учун ўлка дивизиясининг қўмондони қилиб тайинланган эди. Бошқа болаларга келганда, уларнинг отаси болаларга онасининг ўзи етарли, деб ҳисобларди, алҳол, бу унинг ўзига ҳам тааллуқли эдики, бошқа жуда кўп атоқли мустабидлар сингари у ҳам ҳеч қачон ота нималигини билмаган эди; у фақат ёлғиз онажониси Бендисйон Алварадонигина биларди. Барча дарсликларда ёзилган. Худди Биби Марям каби уйқу пайтида пок нафас ила ғойибдан ҳомилали бўлди. Ҳомила қурсоғида чоғидаёқ боланинг тақдирига маҳдийлик битилганлиги ҳақида Азал осмон кучлари башорат бердилар. Ҳукмронлик чўққисига кўтарилгач, у

махсус фармон чиқарди ва Бендисйон Алварадони мамлакатнинг модарҳақи деб эълон қилди. Чунки ёруғ дунёда бундай она якка-ю ягона эди. Чунки жин урсин, у ахир менинг онам-да!

У насл-насабини тушуниб бўлмайдиган жуда ғалати хотин бўлиб, ҳайратомуз даражада содда эди, феъл-атвори ҳам ҳайратомуз тарзда жўн эди, сарой ахлоқ-одобига қаттиқ риоя қилувчи кимсалар, айниқса, салтанатнинг дастлабки даврларида бунинг учун уни ғоятда ёмон кўрардилар; улар давлат бошлиғининг онаси ўзини турли маразликлардан сақлаш учун кўкрагида камфора япроқлари солинган тумор осиб юришига сира тоқат қилолмасдилар, бунинг устига у балиқ увилдириғини санчқи билан ейди, ҳар бир увилдириқ донасини санчқига санчиб олишга ҳаракат қилади; оёғига худди локли туфли эмас, кишан кийдирилгандай шалдиратиб босади; улар мусиқа чалиш учун солинган шийпонда асалари уялари ўрнатганлиги, давлат муассасалари жойлашган бинода товук боқишга тушганлигини кўриб, тилларини тишлаб қолишди; унинг акварель бўёқлар билан кўримсиз қушчаларни бўяб бозорга чиқариб сотиши, тарихий нутқлар ирод этиладиган президент айвонида ювилган кир-чирларини қуритишини кўриб, лол қолишарди; бир куни дипломатлар қабулида у ўғлимни президентликдан халос қил, деб худодан сўрайвериб чарчадим, президент саройида яшашга сира тоби-тоқат қолмади, деб шикоят қилганини кўриб, жон-понлари чиқиб кетди, нима эмиш: «Худди сизни кеча-ю кундуз прожектор билан ёритиб туришгандай бўлади, сеньор!» Бу гапни у жуда ҳам соддалик ва самимият билан айтди, бир куни у миллий байрамда қўлида бўшаган шишалар тўла сават кўтариб, фахрий қоровуллар орасидан пре-

зидент лимузини сари ёриб ўтди: гулдурос қарса-
клар янграр, тантанали мусиқа гумбурлар, тумонат
атроф гулларга тўлган, президент лимузини танта-
навор юришга шайланиб турарди. Ана шунда Бен-
дисйон Алварадо шиша тўла саватини машинанинг
дарчасига тикди-да, қичқирди: «Бари бир ҳозир
дўкон олдидан ўтасан – шишаларни топшириб кела
қол, болам!» Шўрлик она!.. У заррача бўлсин тарихий
вазиятни англамасди, сиёсий фаросатдан-ку, худо
бечорани батамом қисганди; бу айниқса, адмирал
Хиггинс қўмондонлигида Америка денгиз ҳарбий
пиёдалари келиши шарафига ўтказилган катта
зиёфатда аниқ-равшан кўзга ташланди; мана шу
зиёфат чоғида у ўғлини биринчи маротаба кўкраги
тўла олтин нишонлар, қўлида ипак қўлқоп (кейин
у ҳаётининг охиригача бу қўлқопини қўлидан еч-
мади), тантанавор либосларда кўриб, Бендисйон
Алварадо тўлиб-тошган оналик ифтихорини яшир-
май, барча дипломатлар корпуси ҳузурида шундай
деб хитоб қилди: «Агарда ўғлим республика прези-
денти бўлишини билганимда эди, уни албатта ўқит-
ган бўлардим, сеньорлар!» Ана сизга шармандалик!
У президентни шармисор қилди ва саройдан ҳай-
далди, чеккароқдаги ўн бир хонали алоҳида имо-
ратга жойлаштирилди. Бу уйни унинг ўғли – ўз
муҳолифлари қувғинди консерваторларнинг ҳаша-
матли уй-жойлари қиморга қўйилган ҳайратангиз
кечада Федерация тарафдорларининг йўлбошчила-
ридан соққага ютиб олган эди. Лекин Бендисйон
Алварадога бу иморатдаги империя замонларидан
қолган нақшинкор безаклар ёқмасди: «Шуларга
қарасам, мен Рим папасининг хотинимикинман,
деб ўйлаб қоламан, сеньор». Шунинг учун саройнинг
хўжайинларга тегишли қисмида эмас, хизматкор-
лар турадиган хоналарида яшарди. Унинг олти

садоқатли ялангоёқ чўрилари бўлиб, кўп вақтини энг олис чеккадаги уйда ўтказар, бу ерга ўзининг тикув машинаси билан қафасдаги қушларини ҳам олиб ўтган эди. Қазноққа ўхшаш нимқоронғи бу хона ғоятда салқин бўлар, кечки чивинлар ҳам кўпда бу ерга йўламас ва Бендисйон Алварадо сокин ҳовли деразасидан тушаётган осуда ёруғда ўтириб, машинада тикар, акварель бўёқлар билан паррихта мусичаларни бўяб, уларни зарғалдоққа айлантирар, тамарҳиндий дарахтлардан чиқаётган хушбўй ҳаводан нафас олар, товуқлар салонларни айланиб юришар ва саройни қўриқлайдиган соқчилар хувиллаган хоналарнинг бурчак-бурчакларида туриб, чўри қизларга пистирма қўйишаркан, норози бўлиб шикоят қиларди: «Шўрлик ўғилгинамга жуда қийин бўлиб кетди – денгиз пиёдалари уни президент саройига қамаб қўйишган. Ёнида онаси йўқ, қарайдиган меҳрибон хотини йўқ. Республика президенти деган амал-памали қуриб кетсин, ойига арзиманган уч юз песо олиб ишлайди, на кечаси тинчи бор, на кундузи, кечаси ҳориб-чарчаб ҳаммаёғи оғриб уйғониб кетса, ким дардига дармон бўлади бечора боламнинг?» Унинг бу гаплари жўяли эди, шаҳар айни пешин чоғининг дим рутубатига ботиб ётганда, ўғли кунда канда қилмай онасини кўргани келарди. Онаси яхши кўрадиган ҳолвалар келтирар, денгиз пиёдаларининг тутқуни бўлиб қолганман, ҳеч ҳавас қиладиган жойи йўқ, деб гапириб кўнглини ғам-ҳасратдан бўшатарди. Мана шу ҳолваларни ҳам билмаган кишидай устига салфетка ташлаб, дастурхондан худди ўғирлаб олгандай бўламан. Чунки анави лаънати оқ гринголар дастурхонда қолган сарқитларни ҳам ўз харажат дафтарларига киритадилар, деб зорланарди. «Яқинда нима бўлди денг? – деб алам билан шикоят қиларди у. – Ҳарбий

кеманинг сардори саройга қандайдир астрономларми-ей ё харита чизувчиларми-ей, бошлаб келди, улар мен билан ҳатто саломлашганлари ҳам йўқ, хоналарни менинг бошимдан ошириб ўлчашди, нималарнидир инглизчалаб ҳисоблашди, таржимон орқали менга тоза бақиринди: «Нари қоч! Қоронғи қилма! Бу ёққа тур! Ўралашма!» Шундан кейин у нима қиларди денг? Нарини турди, ўзини четга олди, халақит бермаслик, ёруғни тўсмаслик учун бир чеккага сурилди, оёқ тагида ўралишмади, улар эса ҳатто ҳар ровонга қанчалар ёруғ тушишини ҳам ўлчаб, ҳар нарсани ўзларича чамалаб, уни дам у ёққа дам бу ёққа туртиб қочиришар, у ўзига тегишли бўлган саройида бошини қаерга уришни билмасди. «Лекин энг қўрқинчлиси ҳали бу эмас, она!» Бунинг устига-устак, улар унинг кейинги иккита маъшуқасини кўчага ҳайдаб чиқаришибди. Чунки адмирал-гринго бу қоқсуяк оймтиллалар президентга муносиб эмас, деб айтибди. Шунинг учун у ҳозир батамом хотинсиз қолибди. Онаси ҳам буни сезгандай бўлди, ўғли худди онасининг олдидан чиқиб кетаётгандай бўлиб, бирдан ўзини бошқа бўм-бўш хоналарга урар ва чўри қизлар орқасидан итдай сакиллаб югурарди. Шунда Бендисйон Алварато ўғлига раҳми келиб, атай қафаслардаги қушларни қўрқитиб патиллатар, жониворлар ҳовл олиб жажжи қанотларини пириллатишар, чуғурлашар, чурқиллашар, чувиллашар, ўз навбатида бу ҳодисот нимқоронғи хоналарда рўй бераётган беҳаё қувди-қувдилар-у, ўғлининг чўри қизни ялиниб-ёлвориб кўндиришга уринаётганларини қўшнилардан яширишга уринишдан бошқа нарса эмасди. Ахир, ўзингиз бир эшитиб кўринг-да, чўри қизнинг бўғилиб нима деб қичқираётганини: «Қўйиб юборинг мени, бўлмаса ойингизга айтиб бераман!» Ойижон

эса бу пайт ўз қушларини тинмай ҳуркитар, чўчитар, уларни пешинги ҳордифидан маҳрум қилар, шўрлик қушчаларни зўр бериб чурқиллашга мажбур этарди. Ишқилиб, улар жимиб қолмаса бўлгани, ишқилиб, ўғлининг ҳаллослаб, ҳансираб пишқираётганини ҳеч ким эшитиб қолмаса бас, боласи тушмагур шошқалоқ, кучи ўзига етиб-етмаган ошиқ, на ўзи ечинади ва на аёлни ечинтиради, шошиб-пишиб босади-ю, худди кучук боладай ингилаб ишга киришиб кетади; аёл шўрлик уни хоҳлаяптими йўқми, бу билан заррача иши-ҳуши бўлмайди; кейин ёлғизлик, сўққабошликнинг аччиқ-аламли ёшлари икки бетидан оқиб тушади. Товуқлар унинг чўри қиз билан қилаётган олатасир тўполонидан чўчишиб, ҳар томонга қақиллаб тарқаб кетишади, ўзларини салқин қоронғи бурчакларга уришади, иссиқ эса шу даражадаки, ойналар сув бўлиб эриб кетаётганга ўхшайди. «Шўрлик болапақир-а, августнинг шу жазирама иссиғида ишқибозликка бало борми, яна иссиқ зўрайган қоқ соат учда-я!» У четдан келган ҳарбий десант то мамлакатни ташлаб чиқиб кетмагунча жуда камбағал ва ўз-ўзига хўжа ҳам эмасди. Ниҳоят, ҳарбий десант битимда кўрсатилган муддатлардан анча илгари мамлакатни тарк этди, бинобарин, бу ерда вабо тарқала бошлаган эди. Десантчилар вабодан кўрқиб, ўзларининг қўмондонлар яшайдиган уйларини тахта-тахтасига, бўлак-бўлагига ажратиб йиғиштиришди, контейнерларга жойлашди, ерга ёзиб қўйилган сунъий ўтлоқларини худди пояндоздай думалатиб йиғишди, уларга уйларида жўнатишган (бизнинг дарёларимизнинг ботқоқ ҳиди келадиган сувларини ичиб касал бўлмасинлар, дейишган-да) худди клеёнкага ўхшаш тоза сув солинадиган цистерналарини ўрашди, ҳеч ким қандай қурилганини билиб олмасин

деб, ўз госпиталларининг оппоқ биноларини теп-те-кис қилиб бузиб ташлашди, казармаларини портлатишди, фақат эски зирҳли кемагина бутун қолди; июнь ойининг кечаларида унинг саҳнида адмиралнинг кўрқинчли шарпаси пайдо бўларди – денгиз пиёдалари кафшларини ростлаб жўнашгандан сўнг ёлғиз шу зирҳли кемагина соҳилда қолди, бошқа ҳамма нарсаларини ҳаво кемаларида ташиб кетишди; кичкина урушлар олиб боришга мўлжалланган ўзларининг барча қулай кўчма, осма, тортма, ашқол-дошқолларини битта қўймай олиб кетишди; буларни юклаб жўнамасларидан бурун бундай ҳолларда, одатда, давлат раҳбарига кўрсатиладиган ҳурмат-эътибор, расм-русумларини адо этишди, яхши қўшничилик муносабатлари эвазига уни медаль билан тақдирлашди, кейин бутун дунёга эшиттириб ўшқиритди: «Бас! Бу ифлос фоҳишахонанг ўзингга буюрсин! Кўрамиз ҳали бизсиз қаергача югураркинсан!» Сўнг жуфтакни ростлашди. «Даф бўлишди, она, шайтонхоналарига даф бўлишди, жуфтакни ростлашди, чиққан жойларига кириб кетишди!» Шундан сўнг у биринчи маротаба қўшга қўшилган ҳўкизга ўхшаб эмас, худди уй ҳўжасидай пиллапоялардан юқорига кўтарилди, аллакимларнинг эмас, ўзининг ўз кўнглидан чиқариб, овози борича буйруқ-фармойишларни берди, ҳеч кимдан қисиниб-қимтиниб бўйнини ичига тортиб турмади ва ўзи ўз ҳолича ҳар кимнинг арзи додини эшитди: «Хўроз уриштиришга яна рухсат керакми? Мен розиман! Яна варрақлар учирса бўладими? Бўлади!» У оддий одамларнинг босқинчилар тақиқлаб қўйган барча ўйин-эрмакларини қайтарди, тақиқларни бекор қиларкан, ўз ҳўкми қанчалик қудратли эканлигини гўёки синаб кўрди, у ҳеч кимса ўзига гап қайтармаётганлигини кўриб, ҳокимият ҳақиқатан

ҳам энди ўзига тегишли эканлигига ишонч ҳосил қилди-да, дарҳол миллий байроқдаги рангли чизиқларнинг жойини ўзгартирди, юқори чизиқни қуйига олдирди, қуйи чизиқни юқорига кўтарди, давлат гербидан Фригия қалпоғини¹ йўқотди, унинг ўрнига енгилган аждарҳонинг тасвирини туширишни буюрди. «Нега десангиз, онасини палон-пистон, биз энди бўйинтуруқдан қутулдик! Бор бўлсин-е, ўлат!» Бендисйон Алварадо босқинчилар юртидан чиқиб кетгунларича қандай яшаганликларини ҳеч эсдан чиқармайди. Шармандали қарамлик ва йўқчилик, ҳатто турли вақтларда қанчалар қашшоқликда кун кечирганликлари ёдида, лекин Патрисियो Арагонеснинг ўлими баҳонасида ўғли ўзининг майнавозчиликка ўхшаган таъзия маросимини уюштирди, она айниқса мана шу пайтларни, ўғлининг ўлиб-тирилган пайтларида фақирлик ва йўқчиликда қолишганини аччиқ алам билан эслаб, ҳасрат ботқоғига бота бошлади. Худди мана шу пайтларда Бендисйон Алварадо бошқа ҳеч нарса-нинг фарқига бормаи уни эшитишга тоқати етган, дуч келган кимсага шикоят дафтларини очарди. «Мен гарчи президентнинг онаси бўлсам ҳам, мана шу бадбахт тикув машинасидан бошқа ҳеч нимамайўқ, мен-ку, майли-я, лекин мундоқ қарасангиз, бечора ўғлимнинг ҳам қуруқ қулоғидан бошқа нимаси бор. Сиз унинг каретада кетаётганини кўрсангиз эди, сеньор, атрофида аъламбардорлар, ҳатто машъалалар кўтариб боришади, аммо болам шўрликка қабристонда ҳам бир қарич жой ажратилмаган, оёғини бемалол узатиб ётиб тинчгина ўлиш учун қабристондан бир қарич ер олай, демабди. Шунча йиллар ҳалол хизмат қилгандан кейин

¹ Ф р и г и я қ а л п о ғ и – улуғ француз инқилобчилари орасида кийиб юриш урф бўлган қалпоқ тури (тарж.).

шу ҳам адолатдан бўлдими ахир, сеньор?» Бироқ кейин кўп ўтмай у ўғлининг бечораликлари ҳақида гапирмай қўйди. Нега десангиз, ўғли ўз кулфатларини унга гапириб, ҳасрат қилмайдиган бўлди. У энди илгариларидай ҳокимиятнинг ажойиб-ғаройиб фирромликлари-ю сир-синоатлари тўғрисида сўйлаб бериш учун ҳадеса онасининг олдига югуриб келавермасди: у хорижий десантчилар пайтларига қараганда солиштириб бўлмас даражада ўзгариб кетди, ёши ҳам ҳатто онасининг ёшидан анча каттага ўхшарди, қандайдир ғаройибот юз бериб, онасидан вақтда ўзиб кетгандай эди. Она ўғлининг гап-сўзлари бирдан тушунарсиз, қари-қартангларга хос алкаш-чалкаш бўлиб бораётганлигини сезиб қолди. Унинг гап-сўзлари кутилмаганда алмойи-алжойи бўлиб кетар, фикрлари сочилган маржонлардай ҳар ён тарқалар, борлиқ узилган шодадай чувалашар, ҳатто гоҳида оғзидан сўлакайлари отилиб чиқар, шунда Бендисйон Алварадонинг жони қаттиқ увишар, унга ҳаддан ортиқ раҳми келарди. Лекин бу онанинг фарзандига эмас, қиз боланинг қартайган отасига бўлган ачиниш, раҳм-шафқати эди. Бу ҳиссиётни бир куни айниқса сезиларли бошдан кечирди. Бир куни ўғли онасининг уйига бир дунё нарсалар кўтариб келди, бутун бўйни-ю елка-қўлларига тўрва-халталар, картон идишлар осилган эди. Ўғли уларнинг барини бирваракай ўралган тугунларни ечиб оғзини очгиси келар, чизимчаларни ечишга тоқати етмай, тишида тишлаб узмоқчи бўлар, то Бендисйон Алварадо қайчини қидириб топгунча, картон қутиларни очаман деб, тирноқларини синдирди. Кейин буларнинг ҳаммасини икки қўллаб стол устига ағдарди. У ҳансирар, нимадан бунча хурсандлигини онаси тушунолмас, ҳаприқиб-ютоқиб бўлдиарди: «Қара, нималар кел-

тирдим, она! Кўряпсанми? Мана аквариумга солинган тип-тирик сирена! Манави бўйи одам бўйидай фаришта қўғирчоқ, уни бураб қўйсанг, хоналардан хоналарга ўзи учиб юради ва қўнғироқчаларни чалади. Манави эса океан чиганоғи, катталигини кўряпсанми, лекин унга қулоғингни тутсанг, океан шовқинларини эшитмайсан, бу сен кўрган оддий чиганоқлардан эмас, унинг ичидан бизнинг миллий мадҳиямиз эшитилиб туради! Роса зўр нарсалар-а, тўғрими, она? Кўряпсанми, бой бўлиш қандай яхши?» Лекин она унинг бу қувончларига шерик бўлолмас, кўпинча бундай пайтларда қушчаларнинг қанотларини бўяйдиган патқаламларнинг учини индамасдан тишлари орасига олиб чайнар, ўғлига ичи ачиб, ўтмиш кунларни эслаб, юраги вайрон бўларди; ўтмишни эса у ҳаммадан кўра яхшироқ биларди; ўғли президент курсисини сақлаб қолиш учун нималар қилишга мажбур бўлгани, қанчалар жонини жабборга берганини она яхши билар ва эсларди: «Ҳозиргидай вақтлар эмас эди, сеньор, ҳозир бутун ҳокимият мана кўз ўнгингизда кафтда тургандай аниқ-равшан турибди. Ҳатто, уни қўл билан ушлаб кўриш мумкин, худди кафтингдаги шиша парчадай, деб айтишни яхши кўради, ўғлим. Анави замонларда ҳокимият бамисоли сабало балиғидай қўлингдан чиқиб кетай дерди, унинг на бир худодан ёрлиғи ва на қонуний асоси бор эди, мана шу ит эгасини танимайдиган саройда бошини қаерга уришини билмасди». Федерация учун бўлган урушда юзага чиқиб қолган очкўз, юҳо тўда – уни мана шу аросат ичида ҳоли-жонига қўймасди. Улар жуда қудратли генерал ва шоир Лаутаро Мунйосдек диктаторни қулатишда унга кўмаклашган кишилар эди. Мунйос шўрликни лотинча ҳафтияклари ва қирқ иккита энг зотдор оти билан бирга худо ўз

раҳматига олган бўлсин; лекин кўрсатган мана шу хизматлари учун собиқ сафдошлари мамлакатдан қувиб чиқарилган бой-бадавлат кишиларнинг мол-мулклари, қўрғонларини берасан деб талаб қилишди. Мамлакатни мухтор вилоятларга бўлиб ташлашди, ҳар бири биттадан вилоятнинг тепасига ўтириб олиб, «Биз қонимизни тўккан, жонимизни бағишлаган федерация мана шу бўлади, биз уни деб томирларимизнинг қонини оқизганмиз, жаноб генерал!» – деб айтишарди. Улар ўз вилоятларида мутлақ ҳукмдор бўлиб олишди, ўзларича ўз қонунларини чиқаришди, ўз таваллуд кунларини миллий байрамга айлантиришди, имзолар чекиб, ўз пуллари ни ҳам ясашди, кумуш ва олтин безаклар билан безатилган ҳашаматли либослар кийишди, қиличларининг олтин филофлари ва дасталарига биллур қоплатиб, жилолар беришди, товус патлари қўндирилган учбурчак бош кийимлар илиб юришди – бу ашқол-дашқолларнинг барини вице-қироллар даврида чиққан эски рангли нашрлардан нусха кўчириб олишди. Уларнинг ҳаммаси бир чеккадан эррайим кишилар, тартиб-қоидадан беҳабар эррайимлар эди, ҳеч қандай таклиф, чақириқни кутиб ўтирмай, саройга бостириб кираверишар, димоғларидан бамисоли қурт ёғарди. «Давлат бу – биз, жаноб генерал, мамлакатнинг эгаси ўзимиз, у ҳаммамизники, мамлакат ҳам, манави сарой ҳам – бари ўзимизники, мана шулар учун биз жонимизни аямай жангга кирганмиз, шундай эмасми?» – дейишарди ва бутун бола-чақалари, хотин-халажлари, балойи нафсларини қондириш учун келтирган ноз-неъматлари билан саройга ёпирилиб киришарди – ушбу ноз-неъматларни улар ҳамма ерда оддий халқдан ўлпон ўрнида тортиб олишарди, сира жонларини койитмай еб-ичишга ружу қўйишарди; ҳар

бирининг ёнида ўз шахсий қўриқчилари юришарди, улар ёлланган ваҳший ёввойилар эди, оёқларига этик киймай, сассиқ пайтавалар ўрашарди, улар насоро удумлари-ю тилини ҳам деярли билишмасди, лекин ошиқ, қарта ва бошқа ўйинларни бутун лўттивозликлари билан обдан ўрганиб олишган, турли-туман қурол-яроғларни ишлатишга устаси фараанг эдилар. Чақирилмаган, ўз қадрини билмайдиган бундай қўноқлар бостириб келаверганидан президент саройи лўлихонага айланиб кетган эди, сеньор. Худди дарёлар кўклам чоғларида тошиб, бутун ифлосликларини оқизиб келгандай сарой чидаб бўлмайдиган даражада сасиб кетган эди. Бош ҳарбий штабнинг зобитлари сарой анжомларини уйларига ташиб кетишарди; ҳолбуки, булар бари республиканинг мулки эди, сеньор. Улар ҳукумат субсидияларини доминога тикишар, Бендисйон Алварадонинг норози бўлишига қарамай, кечани кундузга улаб, қимор ўйнашарди; Бендисйон Алварадо бу офилхонада андаккина бўлсин саранжом-саришталик, тартиб ўрнатмоқчи бўлиб ҳолдан тояр, тўпланиб, уйилиб ётган ахлатлар-у суприндиларни тозаламоқчи бўлиб уринар, талмовсираб оёқдан қоларди. У федералларнинг либерал ҳаракати оммавий қабоҳатга айланиб кетаётганлигини кўриб-билиб турган ягона кимса эди. Ҳаммаси ириб-чириган эди. Бу аблаҳларнинг такасалтангликларини кўриб, барини чўлтоқ супурги билан уриб ҳайдашни хоҳлар, лекин қўлидан келмасди. Фақат ўз кўзлари билан уларнинг юқори давлат мансабларини қартага қўйиб ўйнаётганларини, суюқоёқ хотинларни роялнинг тугмалари устига чиқариб, фаҳш-у фужурга муккасидан кетаётганликларини, бу ойимчалар эса парво қилмай кўҳна кўза идишларга ўтириб, иш бажараётганликларини кўриб

турарди. Гарчи у: «Сеньор, бу кўчма унитар эмас, тунда фойдаланиладиган тувак ҳам эмас, йўқ, у кўҳна кўза, уни денгиз тубидан олиб чиқишган ахир», – деб огоҳлантирса, улар хахолаб кулишар ва бебаҳо кўзалар ичига бавл қилишдан ўзларини тўхтатишолмасди: «Бойваччаларни ағдариб ташладик, улардан ўчимизни оламиз, сеньор! Қуриб кетмай-дими, ҳар қандай кўзалари! Уларга бало борми?» Ҳеч кимса уларнинг қўлини тутолмасди. Генерал Адриано Гусман президентнинг мансаб курсисига ўтирганлигининг ўн йиллигига бағишлаб ўтказилган ҳукумат қабулида ичиб маст бўлиб юрди, аммо ҳеч ким миқ этмади, ҳатто, худо ҳам индамай қараб тураверди. «У бундай хурмача қилиқ қилади деб, хаёлимизга келтирмовдик. У туппа-тузук нозаниндай бўлиб, оппоқ либосларга бурканиб келди, қуроолларини ҳам уйида қолдирган эди. Базмдан олдин у билан гаплашганимда, қурооларимни уйга ташлаб келаман деб, чин зобит сўзини берган эди. Уни кишилик кийимидаги пойлоқчилар қўриқлаб юришарди, бу француз пойлоқчиларни у ёлланма муҳожирлар ичидан ўзига оғдириб олган эди. Уларнинг ҳаммалари қўлларида совға-саломлар кўтариб олишган, генерал бу совғаларни Кайеннадан олдириб келтирган, уларни элчилар ҳамда министрларнинг хотинларига тухфа қилмоқчи эди. Аввалига ҳар бир хонимнинг эри олдида таъзим бажо келтириб ва ундан хонимга ҳадя тортиқ қилишга изн сўраган ҳолда совғаларни Гусманнинг ўзи топширди. Бу оҳанжамага уни олифта французлар ўргатишган эди: Франция саройида гўё мана шундай нарсалар одат тусига кирган деб. Адриано Гусман хонимларга шу тариқа тортиқ тортиб чиққач, ўзи залнинг нариги томонидаги бўш столга бориб ўтирди ва рақсга тушувчиларни томоша қила бошлади.

У бошини лиқирлатиб, мамнунлик билдирар, менга бу Европа олифталарининг ўйинлари жуда ёқади, уларнинг рақслари менга маъқул, деб мақтаб ҳам кўярди. У столида жимгина, қобилгина бўлиб ўтиргандай кўринар, ҳеч кимнинг у билан иши-хуши йўқ, лекин мен унинг пойлоқчиларидан бири унга тинмай шампан қуйиб турганини ўз кўзим билан кўрдим, Гусман ҳўплаб қуйган заҳоти у дарҳол қадаҳни яна тўлдирарди. У вишиллаб турган бу майдан шунчалар кўп ичдики, охири юзи-бўйни қип-қизариб қаттиқ терлади, у оппоқ кителининг тутмаларини бирин-сирин ечиб ташлади, кейин уни ёмон ҳиқичоқ тутди, тинмай кекиришга тушди. Э она, кейин у ёмон сўлжайиб, эс-ҳушини йўқотди, э она, бир пайт рақс андак тўхтаган эди, у ўрнидан турди-да, олдини ечиб, теварак-атрофга чоптира бошлади. У хонимларнинг жуда нафис муслин этаклари, туяқуш патларими-ей, оёқларидаги нозик туфличаларими-ей, ҳаммасига сийдигини сочаверди, қари майхўр! Албатта, бўлди тўполон, бўлди тўполон, жанжал-сурон бошланди. Гусман деганингиз эса парвойи фалак, сийгани-сийган, яна ашула ҳам хиргойи қилади денг: «Ўша менман сен қувган ошиқ, чаманингда гулларингга сув қуйдим! О, мафтункор гуллар!» Қаранг-а, ҳеч ким унинг ёқасидан олиб, ташқарига улоқтириб юбормади, ҳеч ким, ҳатто мен ҳам бу ишни қилолмадим, чунки мен биламан, гарчи менинг барча сафдош генералларимдан кўра уларни ҳар бирини алоҳида-алоҳида олганда куч-қудратим, ҳокимиятим кўп бўлса ҳам, лекин агар уларнинг иккитаси бир бўлиб оғиз бириктирса, уларга бас келишга кучим етмасди». Ростдан ҳам, бу ўзи шундай эди. Лекин улар ичида ҳеч ким президент, мана шу тошметин инсон ҳамма нарсани бошдан-оёқ кўриб туриши, ким қандай

нафас олаётганини билишининг фарқига бормас, бу тўғрида ўз-ўзига сира ҳисоб бермасди. Айни вақтда унинг ўз кўнглидаги гаплар, хаёлларни ҳеч кимса билмасди, унинг нимага қодирлигини бирон кимса олдиндан айтолмасди, унинг офир-босиқлиги ҳушёр ва шафқатсиз ҳисоб-китобга, устомонлик билан пайт пойлаш маҳоратига, вақт-соати келгунча ҳаммасига чидаш, сабр-тоқат билан кутишга асосланганлигини ҳеч ким билмас эди. Шунинг учун унинг кўзлари фақат чексиз маъюс боқарди, лаблари доим қимтилиб, оқариб турарди. Ўша куни мудҳиш туш чоғида ҳам унинг қилич дастасини тутган нозик-нафис қўли қилт этмади. Ўша куни унга ҳарбий қўшин қўмондони Нарсисо Лопес эса ҳушни батамом йўқотгунча анис ароғини ичиб, бадрафхонада отлиқ аскарлар зобитига тегишиб қўйганлиги, худди корафта фоҳишадай ҳаракат қилиб, ўзи билан ғайритабий алоқага зўрлаганлигини хабар қилишди. Кейин Нарсисо Лопес ниҳоят ҳуши ўзига келиб, ўзининг тубанлигидан хўрлиги ва қаҳр-ғазаби жўшиб, келишган чавандоз зобитни мажлислар залига судраб бориб, уни баҳор манзараси тасвирланган гулдор гилам тақилган деворга суворийлар найзаси билан худди капалакдек миҳлаб қўйибди. Бечора суворий зобит ана ўша деворга қоқилганча уч кун осилиб ётди, буни қарангки, ҳеч ким унинг жасадини девордан тушириб олишга журъат этмади; президент ҳам ташвиш чекиб, бош офритиб ўтирмади – у фақат қуролдош дўстлари ўзига қарши фитна уюштирмасликлари пайида огоҳ бўлиб турарди, уларнинг бошқа турли-туман хурмача қилиқларига эса эътибор бермасди. Э, охир-оқибатда уларнинг бу қилмиш-қидирмишлари ҳаммада шундай бир таассурот қолдирдики, собиқ сафдошлар бу кетишда эртами-кечми

бир-бирларини қириб ташлайдилар. Буни кўрингки, ҳақиқатан ҳам, хайрли кунларнинг бирида унга шундай хабар етказишди: Генерал Хесукристо Санчесни жондор¹лари курси билан уриб ўлдиришга мажбур бўлибдилар. Санчес не бало бўлиб, мушук тишлаган экан, у бундан қутуриб кетибди, шўрлик Санчес! Бу хабар изидан тезда бошқа бир янгилик етиб келди. Генерал Лотарио Сарено отда дарёдан кечиб ўта туриб чўкиб ўлибди. Отга нимадир бўлибди, бирдан дарё ўртасида жониворнинг жони узилибди-да, генерал Саренони кўз очиб юмгунча дарё ютиб кетибди. Қанчалар ачинарли-я! Озми-кўпми вақт ўтиб, яна бир янгилик эшитилди. «Жаноб генерал! Генерал Нарсисо Лопес пуштиликнинг² шармисорлигига бошқа чидолмай, орқасига динамит тиқиб, портлатиб юборибди ва парча-парча бўлиб кетибди!»

Улар ана шундай бирин-кетин сафар анжомини ҳозирлаб жўнашарди. У эса маънос тортиб, ҳар бири ҳақида: «Вой, бечора!» – деб қўярди. Мана шу қутилмаган шармандали ўлимларга андак бўлсин унинг дахли бор деб бўлармиди, ахир? Ўлганларнинг ҳар бири ҳақида хизмат вазифасини адо эта туриб ҳалок бўлди, деб расмий хабар тарқатиларди. Уларнинг ҳар бирини давлатона ҳарбий ҳурмат-этибор кўрсатиб, миллий қаҳрамонлар мақбарида дафн этишарди. «Қаҳрамонлари бўлмаган мамлакат эшиги йўқ уйга ўхшайди, сеньор!» Мана ниҳоят, бутун мамлакатда у билан бирга жанг-у жадалларнинг саноқли йилларини ўтган генералларнинг бор-йўғи олтитасигина тирик қолди, бир куни президент уларнинг барини саройга ўзининг таваллуд куни муносабати билан дўстона зиёфатга чақирди.

¹ Ж о н д о р – шахсий тан соқчи.

² П у ш т и л и к, п у ш т и – гомосексуализм (тарж.).

Олтовлоннинг ичида энг маккори ва қўрқинчлиси бўлган генерал Хасинто Алгарабияни ҳам унутмади, бу зот ёғоч спиртига порох аралаштириб ичиши, ўз онасини ҳомиладор қилгани билан ҳам танилган эди. «Ўзимиз ўтирамыз, – деди уларга, – жанговар сафдошлардан бошқа ҳеч ким бўлмайди. Аввалги пайтлардай ҳаммамиз бирга йиғиламыз, қуроляроғларни ҳам олиб ўтирмаймиз! Худди туғишган биродарлардай бўламыз!» Сеньор, келишиб олингандай ҳаммалари қуроллари ташлаб, базм залига тўпланишди, лекин барчаларининг ўз қўриқчилари бўлиб, улар қўшни хоналарда шай туришарди. Меҳмонлар қуруқ қўл билан эмас, улуғвор ҳадялар кўтариб келишди. «Бизнинг якка-яғонамызсиз, баримизнинг бошимизни қовуштиргансиз!» Ҳақиқатан ҳам, ҳатто генерал Сатурно Сантос унинг таклифини рад этмасдан тоғ ёнбағридаги ўз уясидан чиқиб келди. Афсонавий қаҳрамон Сатурно Сантос ҳар нарсадан шубҳа қилувчи, ҳеч кимга ишонмайдиган бир одам бўлиб, асли ҳиндулардан, фоҳишанинг ўғли эди, у доим оёқяланг юрар, ҳақиқий эркак оёғининг остида ерни, тупроқни ҳис қилиб турмаса, кўксини тўлдириб нафас ололмайди, деб айтарди. У президент саройига ҳам яланг оёқда келди. У афсонавий ҳайвонларнинг тасвирлари солинган пончо¹ кийган эди.

У ҳеч қандай қўриқчиларсиз ёлғиз ўзи келди, у мачете² билан қуроланган бўлиб, уни топширишни истамади, бу жанг қуроли эмас, меҳнат қуроли, қамиш ўриш қуроли, деди. «Агар ҳалол жанг қиламан, эркакчасига яккама-якка олишаман десанг, мана

¹ П о н ч о – Лотин Америкасида эркаклар ўртасидан бошини чиқариб киядиган қанорга ўхшаш калта плаш (тарж.).

² М а ч е т е – Лотин Америкасида шакарқамишни ўриш, чакалакзорларда йўл очиш учун ишлатиладиган узун ўроқ каби пичоқ (тарж.).

сенга ёвқур бургут, деб менга бургут совға қилди, она, ўзи билан бирга арфа олиб келди, муқаддас арфа, она. Бундай арфани чалиб, довулларни даф қилганлар, ерлардан мўл-қўл ҳосил ундирганлар. У арфага бутун меҳрини бериб, шундай маҳорат билан чала бошладики, ҳаммамизда ўша уруш чоғларининг соғинчини уйғотди, уруш бошланган қўрқинчли дамларни эслатди, хотиралар бизни бамисоли қўтир итнинг қичимасидай безовта қилиб қўйди, димоғимизга ҳатто жанг чоғларининг дудлари урилгандай бўлди.

Қалбларимизни бизни олисларга олиб кетаётган жанговар олтин кема ҳақидаги қўшиқ билан вайрон қилди. Биз беихтиёр унга бор овоз билан чин юракдан жўр бўлдик: «Кўз ёшлар тўкиб кўприкдан қайтдим...» Улар қўшиқ айтишар, ичишар, бўкиб таом ейишарди, ичи олхўрилар билан тўлдирилган бир гулгул товуқни паққос туширишди, қовурилган тўнғизчанинг қоқ ярмини ейишди, уларнинг ҳар бири ўз идишларида ўзлари билан бирга келтирган ичкиликларини ичишарди. Генерал Сатурно Сантос билан президент бир қултум ҳам ичишмас, оғизларига овқат олишмас, зеро улар умр бўйи оғизларига бир томчи ҳам ичкилик олмаган, оч қолмаслик учунгина таом тотиниб, кун кечирган эдилар. Генераллар жанговар қўшиқлардан сўнг ўз биродарларига бағишлаб шоҳ Довуднинг тонг қўшиқларини айтишди. Улар кўзларида шашқатор ёш билан илгари урф бўлиб келган муборакбод қўшиқларни куйлашди. Бир куни элчи Ганеман президентга ажойиб-фаройиб совға келтирди. Бу фонограф бўлиб, унга «Таваллуд кунинг муборак!» деган табрик қўшиғи ҳеч ўчмайдиган қилиб ёзилган эди. Улар тинмасдан бақириб қўшиқ айтишар, тобора кўпроқ ичиб, маст-аласт бўлишар, маҳзун, қайғули жанго-

вар дўстлари бўлмиш кекса президентни ялаб-юлқаб ўпишар, қучоқлашарди. Улар батамом маст-аласт бўлишгач, қоқ тун ярмида уларни тарк этди ва казармада орттирган эски одатича қўлида чироқ кўтариб, бутун саройни, барча бўлмаларни айланиб чиқди; уйқуга жўнай туриб ўзи тарк этган жанговар дўстларини охирги марта кўрди, Сатурно Сантосдан ташқари олтовлари ҳам маст уйқуга фарқ бўлиб, бир-бирларини қучоқлашиб, бўкиб полда думалаб ётишарди; онтар-тунтар ағнаган бу кимсаларнинг уйқусини беш жондор қўриқлашарди; фақат Сантоснинггина қўриқчиси йўқ эди; жондорлар чақчайиб бир-бирларидан кўзларини узишмасди; зотан, полда думалаб ётиб ухлаётган генераллар ҳатто бир-бирларини биродарона қучоқлаб ётиб ҳам бир-бирларига ишонишмас, бир-бирларидан кўрқишарди; худди шунингдек, уларнинг ҳар бири ўз ҳолича президентдан хавфсирар, президент эса уларнинг ҳар бировининг бошқаси билан ўзаро иттифоқ бўлишларидан кўрқарди: чунки икковлоннинг бирлашуви фитна билан баробар эди. У ухлаб ётганларга бир назар солди-да, ўз ётоғига йўл олди, эшик ёнидаги илгакка чироқни илди, эшикни уч бор қулфлади, уч танбани туширди, уч илгакни солди ва полга юзтубан ётди, кафтларини ёстиқ қилиб юзини босди ва шу заҳоти сарой соқчиларининг бирваракай отган милтиқ товушларидан гумбурлаб, зириллаб кетди. Ялпи ўқ товушлари бир бор янгради! Яна иккинчи бор янгради! «Ана вассалом, бошқа ҳеч қандай ортиқча шовқин-сурон йўқ, яккам-дуккам отишмалар ҳам йўқ, ҳеч бир дод-вой ҳам йўқ, игначининг минг ургани, темирчининг бир ургани, ана сизга от ўйин!» Фақат милтиқлардан чиққан тутунлар гунг дунёни босиб ётарди. У эрталаб уйқудан кўзини очиб, энди ҳеч ким ва ҳеч нар-

са ўзининг мутлақ ҳокимиятига тажовуз қилмасли-
гига ишонди. Кеча тунда бўлиб ўтган дўстона зиё-
фатдан кейин аскарлар қонли кўлмакларни босиб,
саройни тозалашарди. Бендисйон Алварадо даҳшат
ичра бошини кўллари билан чангаллаб, қон сачра-
ган деворларга қарар, уларни кул ва оҳак билан
қанча оқламасинлар, тагидан яна қон чиқаверар
– деворлар қон билан терчиларди; гиламларни худ-
ди кирдай букиб сиқмасинлар, улардан қон силқиб
томчилаши тўхтамасди; қон йўлаклардан жилдираб
оқар, барча хоналарга силжиб кирар, у тобора ку-
чайиб оқаётганга ўхшар, ундан ҳар қанча халос
бўлишга уринишмасин, уринган сари, ювган сари,
қиртишлаган сари, қатрон қилган сари, урушнинг
энг сўнгги қаҳрамонларини қатл этиш изларини
ўчирган сари улар янада кўпайиб, ортиб бораётган-
дек бўларди. Генералларни кутилмаганда ақл-ҳу-
шини йўқотган жондорлари отиб қўйдилар, деб
расман эълон қилинди. Кейин ўлдирилганларни
миллий байроқларга ўраб, қаҳрамонлар дахмасида
дафн этилди. Уларга епископнинг ўзи дуои фотиҳа
ўқиди. Генералларнинг жондорлари ҳам бу тузоқдан
чиқиб кетолмадилар, уларнинг биронтаси ҳам ти-
рик қолгани йўқ. Ёлғиз генерал Сатурно Сантос
тирик қочишга муяссар бўлди. Чунки у кўксидан
ўқдан сақловчи еттита темир зирҳли тумор осиб
юрарди, нега десангиз, мен сизга айтсам, сеньор,
у алвастининг нақ ўзгинаси эди, у хоҳлаган нарса-
сига айлана оларди – ҳа, истаса тошбақа, истаса
кўлмак, истаса чақмоққа эвриларди. Президент-
нинг бунга ишонмасдан бошқа чораси қолмади,
негаки, Сатурно Сантосни ҳатто қоплонларни қувиб
тутадиган итлар ҳам топа билмадилар. Лекин фол-
бин хотин Сатурно Сантос тирик деб таъкидларди:
«Мана, айти унинг ўзи, мана шу чилик қирол бўла-

ди, муҳтарам генерал». Қандай бўлмасин, уни топиш шарт эди, зотан, у ҳаммасини чиппакка чиқариши мумкин, зотан, у барини биларди, шунинг учун уни кеча-ю кундуз қидиришарди, йиллар излашди. Бир кун президент ўз вағони ойнасидан бир тўда судралиб бораётган эркаклар, хотинлар, бола-бақрани кўриб қолди. Уруш пайтлари шундай бўларди. Бутун-бутун қишлоқлар федерал қўшинлар кетидан барча мол-қоллари, арава-тўрвалари билан бирга эргашиб юришарди. Лекин бу оломон фақат битта одамнинг ортидан кетиб борарди, у одамнинг ранги оқарган, уст-бошлари тўзиган, тўни йиртилган бўлиб, оломон қари-қартанглар, касал бедармонларни арқондан тўқилган замбилга солган кўйи ёмғир остида шалоплаганча ўтиб борарди. Ўша кимса ўзини мазах халоскор деб атар, шу сабабли, оломон унга эргашган эди. Ана шунда президент ўзининг пешонасига бир урди-ю, оғзидан шундай хитоб чиқди: «Ие, бу нақ унинг ўзи-ку! Бу ахир Сантос-ку!» Бу ростдан ҳам, Сатурно Сантос эди. У масиҳ каби ваъзхонлик қилар, унга ишонган кишиларнинг хайр-садақалари эвазига яшар, уларни арфа чалиб, ўзига ром қилиб оларди. Ҳа, бу айнан унинг ўзгинаси эди. Бор буд-шудидан айрилган, қош-қовоғи уюлиб тушган, чопони йиртилган, похол шляпаси титилиб кетган Сатурно Сантос! Аммо ушбу ночор аҳволда ҳам у ғоятда қўрқинчли эди. Уни шунчаки осон қўлга тушириб бўлмасди. У уч кишининг калласини қўлидаги ўроқ билан учуриб юборди. Булар президентнинг энг чаққон ва жасур қўриқчиларидан бўлиб, уни бирпасда ушлаб олмоқчи бўлиб уринишганди. Ана шунда президент поездни худди гўристондай қайғули мана шу адирлар орасида, масиҳни қуршаб турган оломон олдида тўхтатишни буюрди. Миллий байроқ рангларига

бўялган вагондан қурооларини отишга шай қилиб, президент кўриқчилари сакраб-сакраб чиқишганда, оломон ўзини ҳар ёққа уриб қочди. Яқин атрофда ҳеч ким қолмади. Фақат Сатурно Сантос сирли арфаси олдида тек қотиб турарди. Қўлидаги қиличдек ўроғини маҳкам қисимлар, кўзини президент вагонининг эшигига ўқдек тиккан эди. Генерал Сатурно Сантос ўз ашаддий душманининг кўринишига маҳлиё бўлиб қолганга ўхшарди. Мана ниҳоят, у вагон зиналарида пайдо бўлди. У ҳеч қандай нишонлар тақилмаган оддий ҳарбий дала кийимида, қуролсиз ҳолда эди. Бу одам шунчалар қари ва шунчалар йироқ эди. «Биз худди бамисоли юз йилдан бери кўришмагандаймиз, муҳтарам генерал!» У Сантосга жуда ҳам ҳорғин ва ёлғиз бўлиб кўринди, чамаси, сиҳат-саломатлиги ҳам унчалар жойида эмас, жигари ишдан чиққан бўлса керак, териси сарғайган, кўзлари ёшланиб, шилпиқланиб турарди. Аммо ундан ҳокимият тажаллийси ёғиларди. У ўзга ҳукмдорлик тажаллийси эгаларини ўлдириб, бутун ҳокимият ҳикка-қудратини ёлғиз ўз қўлида жамлашга муяссар бўлган ва ҳозир ана шу ҳокимиятдан шан-шукуҳ, нурафшонлик таралаётгандек туюларди. Шу боисми, генерал Сатурно Сантос ўзини ўлимга ҳозир сезди ва ҳатто, қаршилиқ кўрсатмасликка қарор қилди. Зеро, у кўриб турарди: бу мутлақ ҳокимият савдоси бошига тушган, шундай ҳокимият ва шундай ҳукмдорликка ташна ва муштоқ бу мўйсафидни ҳеч ким ва ҳеч нарса тўхтата олмаслигини биларди. Лекин ажаб, у Сантосга қўлини узатди. Унинг қўли мантеррайа балиғи каби думалоқ ва кафти япалоқ эди. У шундай деб хитоб қилди: «Худо ёринг бўлсин, эй, жасур эр, ватаннинг шонли ўғли!» Зеро, у биларди: букилмас мағрур душманни енгилнинг бирдан-бир йўли ва бир-

дан-бир қуроли бу – дўстона узатилган ва биринчи бўлиб узатилган қўл. Шунда генерал Сатурно Сантос президент оёқ қўйган ерни ўпди ва шундай деди: «Сизга имон-эътиқод билан хизмат қилишга ижозат этинг, муҳтарам генерал, токи қуралим қўлимда қўшиқ каби сайрар экан, жоним сизники бўлсин!» Шундан сўнг у генерал Сатурно Сантосни ўз хизматига тайинлади, уни жондор қилиб қўйди. Фақат битта шартини айтди: ҳеч қачон менинг ортимда турмайсан, деди. Шу билан бирга, уни ўзининг домино ўйинига шерик қилди. Икковлари тўрт қўл бўлиб ўйнаб, бизнинг ўлкамизга бутун мамлакатнинг ғазнаси билан бирга қочиб ўтган, тўнтарилган диктаторларнинг қанчасининг чўнтагини қоқлаб, мирқуруқ қилиб қўйишди.

Қаерга бормасин, президент каретасида ўзи билан бирга олиб юрарди, доим яланг оёқ юрадиган, вужудидан ҳайвон ҳиди анқиб турадиган бу одамни дипломатик қабулларга эргаштириб борарди. Ҳолбуки, ҳатто итлар ҳам ундан қоплон ҳиди келаётганини сезиб инграб, бир чеккага қочишарди, элчиларнинг хотинлари эса бу ҳиддан беҳузур бўлишарди; унга ўзини уйқуда ётганда қўриқлашни буюрди, шундай қилиб, Сатурно Сантос унинг ётоқхонаси эшигида пойлоқчилик қиладиган бўлди. Ётоқхона соҳиби бошқа бир тирик жон эгаси шу яқин орада эшиги тагида ухлаётганидан ўзини анча енгил ҳис қиларди. Зеро, уни доим қўрқинчли тушлар ваҳшати қийнарди ва у тушига кираётган одамлар билан ёлғиз қолишдан қўрқарди. Гарчи бирмунча узоқроқда ва гарчи тўла ишонч бўлмаса-да, у кўп йиллар Сатурно Сантосни ўз ёнида сақлади. Лекин Сатурно Сантос оғир бод касалига дучор бўлди-ю, дард уни енгиб қўйди, унинг қиличдай ўроғи ҳам бақувват қўлларида ўйнаб сайрашдан тўхтади.

Кейин у ўзига ўлим тилаб, ёлвора бошлади: «Мени ўлдилинг, муҳтарам генерал! Бунга фақат сизнинг ҳаққингиз бор!» Лекин у Сатурно Сантосга яхшигина пенсия тайинлади, садоқатли хизмати учун медаль билан мукофотлади ва уни ясси тоғ-адирлар ўлкасига жўнатди. Бир замонлар Сантос мана шу ерда қорамол ўғрилари яшайдиган овлоқ қишлоқда туғилган эди. Сантос ўзининг ғурурини батамом бир чеккага йиғиштириб, ожизлигидан уят-андиша ҳам қилиб ўтирмай, алам-андуҳ ўтида ёниб шундай деди: «Мана, кўрдингизми, муҳтарам генерал, тоғни урса, толқон қиладиган эр йигитлар ҳам кези келса, хотин кишига ўхшаб ожиз бўлиб қоларкан, э онасини палон-пистон!» Президент ҳатто хайрлаша туриб, кўзига ёш олди.

Ҳа, Бендисйон Алварадо унинг ўғли президент курсисида қолиш учун нималар қилишга мажбур бўлганлигини яхши билар ва эсида сақларди. Кўрмаган нарсаларини кўриш учун қанчалар шошилаётганлигини ва бундан болаларча хурсандлигини онадан кўра яхшироқ тушунадиган кимса йўқ эди. У ҳукмдорлик эвазига қўлига кираётган пулларни бош-кетига қарамай ўнг-у сўлга аёвсиз сочар, болалик ва ёшлик чоғларида маҳрум бўлган нарсаларини қўлга киритиш учун ўйлаб ўтирмай совурарди. Одамлар ўғлининг соддалигидан устомонлик билан фойдаланишаётгани онанинг ғазабини келтирарди. Улар чет мамлакатлардан келтирилган арзимас мато, тақир-туқурларни осмон баробар нарх қўйиб, ўғлига пуллашарди. Она бу нарсаларнинг сариқ чақага ҳам арзимаслигини кўриб-билиб турарди. Ҳар ҳолда улар унинг акварель бўёқларда бўялган қушчаларига қараганда анча-мунча арзонроқ эди – қушчаларни ўхшатиб яшаш устомонлик ва омилкорликни талаб қиларди, шунга қарамай ҳар бир

қушчасига тўрт песодан ортиқ пул ҳеч қачон беришмас эди. «Мен сенинг ўйинчоқларингга қарши эмасман, – дер эди у ўғлига, – лекин келажагинг ҳақида ҳам ўйласанг, ёмон бўлмасди. Ўтирган курсингдан туртиб туширишгандан кейин йўл чеккасида шляпангни чўзиб, садақа сўрашингни сира хоҳламас эдим. Албатта, худо кўрсатмасин-ку, лекин бугунмас, эрта-индин шундай бўлиб қолса, унда нима қиласан? Яхши ашула айтсанг ё архиепископми ёки денгизчи матрос бўлсанг, кошкийди. Сен бор-йўғи генералсан: бир-икки деб туришдан бўлак нарсага ақлинг етмайди! Шунга яшаб бўладими, ахир?» У ўғлига ҳукумат харажатларидан ортиб қоладиган пулларни ишончли, ҳеч ким билмайдиган яширин жойга кўмиб қўйишни тайинларди. Оёфингни қўлингга олиб қочишга тўғри келиб қолса, бу пуллар бир кунингга ярайди. Кўрмайсанми, анави шўрлик президентларни, ватанидан, халқидан Мосуво бўлиб, қувғинда жон ҳовучлаб юришибди, пешонаси шўрларни ҳеч ким эсламайди ҳам. Жонажон юртидан келган кеманинг хайрлашув товушини эшитишса, худди садақа теккандай суюнишади. «Қоя тепасидаги уйда яшайдиган ўша одамларни тез-тез эслаб тур. Уларга қарасанг, ўзингни ойнада кўргандай бўласан». Аммо у ё унинг сўзларига эътибор бермас ё сирлироқ қилиб тасалли берарди: «Ҳеч нарсадан кўрқма, она, нега десанг, халқ мени севади!» Бендисйон Алварадо ёшини яшаб ошини ошади, қачон қарасангиз йўқчиликдан шикоят қилар, қачон қарасангиз хизматчи қизларни бозорингни пулни тежамай қилибсан, деб уришарди. Баъзи-баъзиларда харажатларни қисқартириш учун тушлик овқатдан ҳам воз кечган пайтлари бўларди. Ҳолбуки, ҳеч ким унга юрак ютиб, сиз энди дунёдаги энг бой хотинлардан бирисиз, деб

айтишга журъати етмасди. Бинобарин, ҳукуматнинг турли-туман олди-берди ўйинлари натижасида ўғлининг чўнтагига кирган пулларни у онасининг номига ўтказиб қўярди. Она кўз илғамас бепоеён ер-сувлар ва саноқсиз чорванинг эгаси бўлганлигини, барча трамвай йўллари ўзига қарашли эканлигини, почта, телеграф ҳамда миллий сув манбалари ҳам ўзиники эканлигини билмасди; бизнинг сув маконларимизга кирган, дарёларимизда сузиб бораётган ҳар бир кема унга бож тўлаши кераклигини ҳам у билмасди. У буларнинг барини билмас ва шу билан бирга, ўғли ўйлаганчалик ҳам содда эмаслиги, улғайганда ҳам оғзидагини олдириб ўтирадиган лақма бола бўлмаганлигини ҳам билмас эди. Албатта, у онасини кўргани келганларида балки шундай бўлиб кўринарди. У онасига ўзи тортиқ этган саройга кўргани келар, унга турли-туман ўйинчоқлар келтирар ва ўзи қийқириб, хурсанд бўлиб уларни ўйнаб ўтирарди. Она ўғли қорамол сўйишга ҳам солиқ чиқарганлигини билмасди. Бу солиқдан тушган пулнинг бари ўғлининг чўнтагига кирарди. Она ўғлининг бировларга ҳомийлик қилиб ҳам озмунча пулларни қўлга киритишидан хабарсиз эди, у ҳамтовоқ шерикларининг қимматбаҳо ғаразли совғаларини олишдан ҳам тортиниб ўтирмас ва бундан ташқари, лотереяга жуда катта миқдордаги пулларни ютиб оларди – зеро, лотереяга ютуқлар чиқишининг қонун-қоидаларини у ўзи ҳар тарафлама ишлаб чиққан, бинобарин, у қандайига хоҳласа, шундайига ютуқ чиқарарди. У лотерея хусусидаги ишни ўзининг гўё ўлганлиги ҳақидаги шов-шувлардан кейин ўйлаб топган эди. Бу айтишга ўша Улуф шовқин-сурон замонлари эди, сеньор. Бир куни авлиё мажзуб Эраклио тунида бутун мамлакат бўйлаб ер ости гумбураши бўлиб,

гўё жаҳаннам очилгандай туюлди. Кўплар мана шуни Улуғ шовқин-сурон деб атайдилар. Лекин асли бундай эмас. Дарвоқе, бу гулдур-гулдурнинг ўзини ҳам ҳеч кимса тузук-қуруқ тушунтириб беролгани йўқ. Ваҳоланки, ҳамма гап ўша пайтларда қулоқни қоматга келтириб, тўрт томонда ҳадеса шовқин-сурон солиб олиб борилаётган ҳар турли қурилишларда эди. Иш бошланганда уни жаҳоннинг энг улуғ қурилиши бўлади деб жар солишарди, ҳолбуки, уларнинг биронтаси ҳам охирига етказилган эмас. Лекин айюҳаннос солиб, шовқин-сурон кўтаришга келганда, ҳеч қандай камчилик йўқ эди, сеньор. Ўша пайтларда у давлат кенгашини тушлик чоғида чақирадиган одат чиқарган эди. Кенгаш ҳукумат саройида эмас, онасининг тамарҳиндий дарахтлари соя солган салқин ҳовличасида ўтарди. У тўр арғамчи тўшакда ётиб, ўзини шляпаси билан елпиганча, кўзларини юмиб, арғамчи атрофига давра солиб турган, мой суртилган мўйловлари йилтираган пешдаҳан нотикларнинг сўзларини эшитарди. У ёқалари қотирилган қалин камзул кийган, иссиқдан бўғриққан маҳмадона министрларни, мана шу таманноларни жинидан баттар ёмон кўрар, лекин ўз фойдасини кўзлаб, уларга сабр-тоқат билан муомала қиларди. Министрлар сухандонлик қилишар, уларнинг товушларини ҳовлида товуқларни қувлаётган хўрозларнинг қанотларининг патирлашлари босиб кетар, қайдадир чигирткалар бир зайлда чўзилиб чириллашар, шу яқин атрофлардан граммофон тўхтовсиз «Сусанна, кела қол, Сусанна!» деган қўшиқни айлантирар, у эса буларнинг барини эшитиб ётар, кўзларини мудроқ босар, министрлар шунда ҳурмат юзасидан жим бўлиб қолишар, «Жим, генерал ухлаб қолдилар!» – дейишарди. Бироқ у хуррак отишдан тўхтаб, лекин кўзларини очмасдан пишқирарди:

«Давом этинг, мен эшитяпман!» – шундан сўнг улар яна нутқларини давом эттирардилар. Ниҳоят, у тушликнинг хумор уясидан чиқар, эзик мудроқдан кўз очар ва хулоса ясарди: «Ҳамма гапларинг бирт аҳмоқликдан бошқа нарса эмас. Фақат анави бировингиз соғлиқни сақлаш министри, менинг ҳамюртим бўладиган гапни айтяпти. Э, сизга яна нима керак ўзи? Тарқалинглар, барака топкурлар, от ўйин тугади!» Кейин у тушлик қила туриб, ўз шахсий ёрдамчилари билан давлат ишларини муҳокама қилар, бир қўлида овқат солинган товоқ, иккинчи қўлида қошиқ билан нари бориб, бери келарди. Жуда кўп масалаларни эса йўл-йўлакай зинапоялардан кўтарила туриб ечиб қўя қолар, ҳатто ечиб ҳам ўтирмас, шунчаки тўнғилаб қўярди: «Билганингизни қилинг. Бари бир бу ерда хўжайин менман». У ўзини яхши кўриш ёки кўрмасликларига ҳам қизиқмай қўйди. «Бунинг ҳаммаси менинг палоним», – дерди. У шундан кейин жамоатчиликнинг турли тадбирлари, маросимларида қатнаша бошлади, анави-манави тадбирларни очаркан, шахсан ўзи тасмаларни қирқарди, ўзини бор бўй-басти билан кўрсатар, ҳатто бундан нисбатан тинч-осойишта замонларда ҳам ўзини бунчалар хавф-хатарга қўйиб очилмаган эди. «Э палонимга, нима қиларди!» – дерди. Шундан бошқа барча вақтини ўзининг жонажон дўсти, генерал Родриго де Агилар ҳамда ҳамюрти, қадрдони, соғлиқни сақлаш министри билан бирга охири кўринмайдиган домино ўйинлари устида ўтказарди. Фақат шу икки кишигина унга шунчалар яқинлаштирилган эдиларки, фақат уларгина қандайдир тутқунда қамалиб ётган ёки ўлим жазосига ҳукм этилган кимсани афвга чиқариш ё озод қилиш тўғрисида илтимос билан киришга журъат эта олардилар. Фақат шу икковигина гўзал-

лик маликаси Мануэла Санчесни қабул қиласизми, деб сўрашлари мумкин эди.

Бу оддий халқнинг ажойиб фарзанди, қашшоқлик денгизи ўртасида ўсган ноёб чечак эди. Биз бу ерларни Ит Жанжали Маҳалласи деб юритардик. Нега десангиз, бу маҳалланинг итлари бирор кун ҳам тинмай, бир зум ҳам яраш нималигини билмай кеча-ю кундуз ғажишгани-ғажишган эди. Бу ерлар шундай эдики, миллий гвардия соқчилари бош суқишга юрак бетламас эдилар. Нега десангиз, улар бу ерларга баногоҳ қадам ранжида қилиб қолсалар, уларни шу заҳоти қип-яланғоч қилиб ечинтиришар, машиналарини эса ҳаш-паш дегунча бўлак-бўлакка ажратиб, сотиб юборардилар. Ушбу маҳаллага мабодо нозаниндай эшак кириб қолса, жин топмас кўчалардан бир қоп суяк бўлиб чиқиб кетарди. Ит Жанжали Маҳалласи кўчаларини шунчалар ажина чалган эди. Бу маҳаллаларда бойларнинг ўғирлаб кетилган болалари дом-дараксиз йўқоларди. «Бу ерларда уларни ўлдириб, қовурдоқ қилишарди, муҳтарам генерал. Уларни бозорда қовурилган колбаса қилиб пуллашарди, ўзингиз бир тасаввур қилинг-а!» Лекин Мануэла Санчес, офатижон Мануэла Санчес, ахлатхоналарнинг сариқ гули худди мана шу ерда туғилиб ўсган эди. «Бу қизнинг гўзаллиги бутун мамлакатни ларзага солди, муҳтарам генерал!» У шунчалар қизиқиб, шунчалар ошуфта бўлиб қолдики, оғзидан шу сўзлар чиқиб кетди: «Агар у ростданам шу қадар кетворган чиройли бўлса, унда мен уни қабул қилишга ва ҳатто, бирга рақс тушишга ҳам тайёрман. Палонимни кўйдим, газеталарга ёзишса ёзаверишсин». Бунақа ҳазил-хузуллар қора халққа жуда хуш ёқади. Бироқ Мануэла Санчес билан кўришгандан кейин кечқурун навбатдаги домино ўйинига ўтираркан, у генерал Родриго де

Агиларга ҳафсаласизлик билан шундай деди: «Қашшоқларнинг довуғи чиққан бу ойимтилласи мен билан бир давра ҳам рақс тушишга арзимас экан. У Ит Жанжали Маҳалласида яшовчи бошқа юзлаб Мануэла Санчеслардан бир тук ҳам фарқ қилмайдиган Мануэла Санчес экан – худди пари-пайкарларга ўхшаб этагига қўша-қўша тўр тикилган ҳарир кўйлак кийиб олибди. Қалбаки тошлар билан безалган тилларанг тожиги бало борми? Қўлида атиргул кўтариб олганига ўлайми? Яна ойисидан қўрқиб-пусиб туришини айтинг. Ойиси ҳам қизи худди соф олтиндан ясалгандай қалтирагани-қалтираган! Палонимни кўйдим! Аммо унинг иккитагина илтимоси бор экан, бажардим. Ит Жанжали Маҳалласига водопровод ўтказиш ва электр туширишни сўради. Бироқ уни огоҳлантириб кўйдим. Бундан буён менга илтимослари билан суйкалавермасин, тиланчиларни сира жиним суймайди, қаланғи-қасанғи жулдурвоқилар билан ади-бади қилиб ўтиришга тоб-тоқатим йўқ. Нима керак уларга?» У шундай деб туриб, ўрnidан қўзғалди, ўйинни охирига етказмай эшикни қарсиллатиб ёпиб, чиқиб кетди. Соат саккизга занг чалганда, у молхонага кирди, сигирларга ем берди, қотган таппиларни саройга элтишни буюрди, сўнг кечки таомга ўтирди. Одати бўйича, қўлида товоқни кўтарганча у ёқдан бу ёққа юриб, гуруч ва ош-кўклар солинган ловия қовурдоқни ер экан, саройда ҳаммаси жойидами, деб текшириб суриштирди, барча соқчиларни санаб чиқди, сарой дарвозасидан бошлаб барча постларни то ўз ётоғи олдидаги постгача текшириб чиқди. Постларнинг қоида бўйича ўн тўртта эканлигига ишонч ҳосил қилди. Кейин бошқа шахсий қўриқчилар жойидами йўқлигини кўздан кечирди. Улар бари ўз жойида эканлигига амин

бўлди: саройнинг биринчи ҳовлисида домино суриб ўтиришган экан, сўнг у барча моховларнинг гуллар тагида ётган-ётмаганлигига қараб чиқди. Барча шоллар ҳам пиллапояларда уклашаётганини кўрди. Соат тўққизга занг урди. У товоқдаги овқатни дуч келган очиқ дераза тоқчасида қолдирди. Ўзи қоронғиликнинг қуюқ уфунатига шўнғиди. Маъшуқаларининг ётоғига кирди. Бир каравотда учта хотин ўз чурвақалари билан қатор ухлаб ётишарди. Вужудларнинг ҳиди анқирди. У улар орасига тиқилди. Ўзига халал берган иккита калла ва уч жуфт оёқни четга сурди. Бир хотиннинг бағрига кирди ва унинг афт-башарасига ҳам қарамай ишини битирди. Хотин ҳатто уйғонмади. Бу каравотда ҳеч ким кўзини очмади. Фақат қўшни каравотдан аёл кишининг уйқусираган овози эшитилди: «Секинроқ пишиланг, муҳтарам генерал. Болаларни уйғотиб юборасиз». Кейин у саройга қайтди. Барча йигирма учта деразанинг тутқичлари маҳкам-маҳкам эмаслигини текширди. Чивинларни қувиб чиқариш учун йўлакда қуруқ таппиларни тутатди. Сарой даҳанасидан, то ётоқхоналаргача ҳар беш-олти қадамга таппиларни ўт олдириб борди. Таппиларнинг ҳиди димоғини қитиқлади. Хаёл етмас олисларда қолиб кетган тойлоқ болалигини эслади. Лекин бу унинг болалиги бўлганмиди, ахир? Таппи тутуни димоғига урилгандагина бир зум ичида болалиги хотирасидан лип этиб ўтди. Бироқ бир зум ўтмай у буни унутди... Кейин у хоналардан дарвозахона томон юрди, барча хоналардаги чироқларни ўчирди. Қушларнинг қафаслари устига парча латталарини ёпди, уларни бирма-бир санади. «Қирқ саккизта бўлиши керак». Қафаслар қирқ саккизта эди. Лекин у бу билан кифояланмади. Қўлида чироқ кўтариб, яна саройни айланди. Ўн тўрт кўзгуда ўн тўрт бора ўз

аксини кўрди. Битта генералнинг чироқ кўтарган ўн тўртта акси. Соат ўнга занг урди. Ҳаммаси жойида. У ўз гвардиячилари ухлаётган залга қаради. Бу ердаги чироқни ўчирди. «Тунингиз хайрли бўлсин, сеньорлар!» Кейин у биринчи қаватдаги барча қабулхоналарни кўздан кечирди, барча хоналарни кўрди, ҳожатхоналарни, бари дарпардалар, ёзув столларининг тагигача текширди – ҳаммаёқ тинч, кимсасиз эди. У чўнтагидан бир даста калит чиқарди. Ҳар бир калитни пайпаслаб топиб, хоналарни қулфлади. Шундан сўнг асосий қаватга кўтарилди. Бу ерда ҳам хонама-хона юриб барини кўздан ўтказди, уларни ҳам бирма-бир қулфлади. Ниҳоят, ўз ётоғига йўл олди. Хуфия жойдан бол солинган идишни топди. Уйқу олдидан икки қошиқ асал еди. Онаси Бендисйон Алварадони эслади. Уни ўз кўрасида ухлаб ётганини кўз ўнгига келтирди. Мелисса гуллари муаттар ҳидларини таратган, орегано майсалари ифор исларини ҳар томонга сочган. Онасининг тек қотган қўли шундоқ кўз ўнгига келди. Ҳар қандай чумчуқни гўзал зарғалдоққа айлантира оладиган моҳир қўллар... уйқудаги она қўллари, улар ҳозир қилт этмай чўзилганча ётади. Бамисоли она ухламаган-у, ўлиб қолган. «Хайрли тун, онажон», – дея шивирлади у ва қияликдаги қўрадан онаси кўзини уйқудан очмай унга жавоб берганини эшитди: «Хайрли тун, ўғлим!» Кейин у чироқни ётоққа киришдаги илгакка осди – чироқ бутун тун бўйи ёниб туриши шарт эди. Уни ўчиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ эди. Нега десангиз, агар кечаси қочишга тўғри келиб қолса, шу чироқдан фойдаланишни мўлжалларди. Тунги соат ўн бирга занг урди. У яна ҳеч қайда чироқ ёқмай қоронғида бутун саройни айланиб чиқди. Шунчаки ҳар эҳтимолга қарши айланди. Балки алакимдир уни ухлаб қолган деб

гумон қилиб бу ерга кириб олгандир? У гир айланиб турган маёқ машъалининг кўкимтир шуълалари фақат бир зумгина ёритиб ўтаётган қоронғилик қўйнида овоз чиқармай оҳиста қадам босар, пириллаган мовий шуъла тушганда унинг этигидаги олтин нағали ялт-юлт этиб кетар, ўз ортида мисоли юлдуз ғуборининг нурланган изини қолдирарди. Маёқ шуълалари ёритиб ўтаётган ораликда у тик оёқда туриб, кўзи уйқуга кетган моховни кўрди, у афтидан адашиб, ухлайдиган жойини тополмаган эди. Генерал қўлини тегизмай уни боғ томонга, гул буталарига қараб етаклади, зим-зиё кеча бағрида ҳушёр нигоҳи билан йўл топиб борди. У моховни гул бута тагида қолдириб, яна қўриқчиларни санаб чиқди; шундан сўнг ўз бўлмасига юрди. Узун йўлак бўйлаб деразалар орасидан ўтиб бораркан, ҳар бир ойнада апрелнинг Кариб денгизини кўрар эди – уни йигирма уч маротаба кўрди. Гарчи у деразалар олдида тўхтамаса-да, уммоннинг апрель ойига хос доимги манзарасини томоша қиларди. У тилларанг бақатўн босган ботқоққа ўхшарди. Соат тунги ўн иккига занг урди. Охирги занг янграркан, қаердандир худди даббаси ўрайидан чиқаётгандек ўзида бир ёмон қўрқинч туйди, бу қўрқинч худди ўткир ҳуштак овози каби қулоғини шанғиллатиб юборди, гўё дунёда шундан ўзга сезги, шундан бошқа товуш йўқдай эди. У ўзининг ваҳимасидан қўрқиб, эшикни уч бора қулфлади, уч бора тамбасини туширди, ўзидан зўр-базўр икки, кейин тўрт томчи чиқариб, кичик ҳожат ушатди, азоб билан бор-йўғи етти томчи тўкди, сўнг ўзини полга отди, юзтубан тушиб ётди ва шу заҳоти туш кўрмай қаттиқ уйқуга кетди. Тунги чоракам учда қора терга ботиб уйғонди, назарида кимдир унга ухлаётган пайтида қараб тургандек бўлиб юраги орқасига тортиб кетди. Ўша

аллакимнинг нигоҳи гўё деворларни ва барча қулф-калитларни тешиб ўтаётгандек эди. «Ким бор бу ерда?» – деб сўради у. Лекин жимжитлик ичидан садо чиқмади. У ухлайман деб яна кўзларини юмди. Лекин яна шу заҳоти ўзига кимдир қараётганини сизди. У қўрқув харосонлик ичида кўзларини очиб, ўзининг ётоқхонасида Мануэла Санчес юрганлигини кўрди. Ётоқхона эса маҳкам қулфланган эди. Бу баланд деворлар оралаб кириб келадиган Мануэла Санчес эди. У тун ярмининг бефаришта Мануэла Санчеси. Ҳарир кўйлак кийган ва бир қўлида атиргул тутган, Мануэла Санчес. Унинг нафаси орхидея гулининг ҳидига ўхшайди. «Ростини айт, ахир сен рўёсан, сен бошириқсан, – деб гўлдиради у, – айт, ахир бу сен эмассан. Орхидеянинг бу мастона нафаси асло сенинг нафасинг эмас, айт!» Аммо бу Мануэла Санчес эди ва атиргул унинг қўлида порлаб турарди; унинг илиқ нафаси ётоқ бўлмасининг ҳавосини тўлдирган эди. Бунда бари Мануэла Санчесга дўнди. Бутун олам Мануэла Санчес бўлиб қолди. Бамисоли бўйсунмас қоя уммоннинг кўҳна қудратини шундай ўзига тобе қилади. «Менинг заволимнинг Мануэла Санчеси, қўлим кафтларидаги толе чизиклари менга сенинг хабарингни бермайди, қаҳва қуйқасида фол очиб, менга сени айтмаганлар, фолбин хотин азал сувда фол очганда, сен пайдо бўлган эмассан. Шундай экан, менинг тунги уйқумни барбод этма. Мени мен оладиган ҳаводан, ётоғимнинг одатий фароғатидан маҳрум этма, бу маъвога биронта ҳам аёл кирмаган, бундан кейин ҳам кирмагай. Ўчир, ёнар атиргулингни!» – деб у илтижо қилар ва деворни пайпаслаб, чироқ ёқадиганни қидирарди. Лекин ҳамма жойда ўз телбалигининг Мануэла Санчесига дуч келарди. «Жин урсин, агар сени ҳеч қачон йўқотмаган бўлсам, энди

нега сени топишим керак? Сен мендан нима истайсан? Хоҳдасанг агар ол менинг саройимни, ҳаммасини ол, мамлакатимни ҳам ол, лекин изн бер, чироқни ёқай, тунимнинг чаёни, даббамнинг Мануэла Санчеси, э онангни сени палон-пистон!» У агар чироқни ёқсам, босинқирашдан, абдирашдан қутуламан, Мануэла Санчеснинг сеҳр-жодусидан халос бўламан, деб уйлар ва бор овозини қўйиб қичқирарди: «Йўқотинглар уни, мени ундан қутқаринглар, бўйнига тош бойлаб, денгиз тубига улоқтиринглар, чўктириб юборинглар, итнинг боласидек. Унинг атиргули бошқа ҳеч кимнинг кўзини кўр қилмасин!» У буларни энди йўлакка чиқиб олиб қичқирарди, овози зўриқиб ҳирқирарди, қоронғилиқда суyoқ таппиларда оёқлари сирпанарди. Даҳшатга тушиб, ўзидан ўзи сўрарди: «Дунёда нималар бўляпти ўзи, а? Эрталабки саккиз бўлиб қолгандир, бу ерда, сўқимхонада эса ҳамма уйқуда. Қулоқларини кесиб кетсанг ҳам билишмайди!» «Турсаларинг-чи, ҳой, энафарлар!» – ҳайқирди у. Кейин бирин-сирин чироқлар ёнди. Сарой ҳарбий бўлинмасида тонг бурғуси янгради, ундан портдаги қалъага уланиб кетди, ундан сўнг бунга Сан-Херонимо базаси жўр бўлди; мамлакатнинг барча ҳарбий бўлинмаларида тонг бурғуси чалинди, тонгги машқлар бошланди, аскарлар милтиқларни шарақлатиб чопишарди, шабнам тушишига ҳам икки соат вақт бўлишига қарамай, илк атиргуллар очилди. Саройнинг хотин-халаж хизматчилари худди ойкезиклар каби юлдузлар чарақлаган осмон остида шолчаларни қоқишарди. Қафасларда ухлаб ётган қушларга дон тарқатилди, гулдонлардаги ҳали сўлиб улгурмаган гуллар янгиланди. Фишт терувчи ишчилар деворларни баландроқ кўтаришди, деразаларнинг кўзига тушган қуёш нурларини тўсиш учун

зарқоғозлар ёпиштирилиб чиқилди. Зарқоғозлар худди қуёшга ўхшатиб ясалган эди. Шунинг учун кунгабоқарлар қайси қуёшга юз ўгиришни билмай шошиб қолишди. Ойналарга ёпиштирилган зарқоғозлар туфайли кеча худди кундуздек ёриши керак эди. Зеро, ҳали кўкдан тун аримаган эди, тақвим ҳамон якшанбани кўрсатарди, душанба тонгининг нурлари ҳали апрель уммонига тўкилмаганди. Осмонда тун кезарди. Кирхоналарнинг эгалари чинқироқ хитойлар эса мижозлардан кир чойшабларни йиғиб келиш учун югурдакларни уйғотишиб, туртиб-суртиб кўчага жўнатишарди. Кўр башоратгўйлар кароматлар ўқишарди. Қирриқ амалдорлар столларининг тортмаларидан товуқлар эндигина кириб келаётган душанба куни қилган тухумларни топиб олаётгандай бўлишар, аслида улар кеча кечқурунги тухумлар эди. Ҳар ёқда гарангсиган одамлар кезиб юришарди. Давлат кенгашининг аъзолари шошилишч мажлис ўтказиётган столларнинг остида сарой итлари ириллаб ғажиларди, тарки одат, амримаҳол. У эса кутилмаганда ёришган тонгдан кўзи қамашиб, ҳеч нарсага ҳайрон бўлмайдиган лаганбардорларнинг қуршовида мажлислар залига қараб борарди. Шотирлар ва нонхўрларнинг жағи тинмай, бири олиб, бири қўйиб уни субҳидамнинг отаси, замоннинг зоҳири, қуёш нурларининг хазинабони деб аташарди. Бош штабнинг зобитларидан бири уни тўхтатишга журъат қилиб, ҳозир соат саккиз эмас, балки эндигина учдан беш дақиқа ўтди, деб маълумот берганида, важоҳати ўзгариб куфри кўзиб, унинг бетига тарсаки урди ва бутун дунёга эшиттириб: «Ҳозир саккиз бўлди, қизталоқ! Саккиз дедимми, саккиз!» – деб бўкирди. Кун пешиндан оғиб, соат учда онасини кўриш учун унинг қўрасига борганда, Бендисйон Алварадо

хайрон бўлиб ўғлидан сўради: «Сенга нима бўлди? Илон чақиб олмадими? Нега юрагингни чангалла-япсан?» У индамай кажава оромкурсига ўтирди, қўлини кўксидан туширмоқчи бўлди, лекин шу заҳоти яна беихтиёр юрагини ушлади. Шунда Бендсийон Алварадо қушчаларни бўяйдиган мўйқалами билан ўғли томонга нуқиб, камоли таажжубланган ҳолда сўради: «Нима бало, сен Исо Масих қалбининг тимсолига айланиб қолдингми, кўзларинг мунчалар маъюс ва қўлларинг билан нуқул юрагингни ушлайсан?» У қўлини силтаб пастга туширди, ўрнидан турди, эшикни қарс этиб ёпиб, чиқиб кетди. Ичида онасини сўкиб, саройга қайтиб келди, қўлларини бўш саланглатмаслик учун икки чўнтагига тиқиб, у қаватдан бу қаватга тентиради. Боши оққан ёққа кезаркан, дераза ойналаридан оқиб тушаётган ёмғир томчиларига, уларга ёпиштирилган зарқоғоз юлдузчаларга, ойналар ортига осилган кўрғошин ойларга қарарди. Булар тушдан кейинги соат учда гўё кечки соат саккиз бўлди дегандай тасаввур уйғотиш учун қилинган ҳийлалар эди. У деразадан қараб ёмғирда бўккан соқчиларни, юракни зирқиратадиган ғариб денгиз ва тинмай ёғаётган ёмғир, ёмғир ва яна ёмғирни кўрарди. Ёмғирларнинг ҳар томчисида Мануэла Санчес, етиб бўлмас Мануэла Санчес, унга тегишли бўлмаган Мануэла Санчес кўзга ташланарди. Гарчи у қиз мана шу шаҳарда яшарди, бу шаҳарда эса жамики нарсалар унга тегишли ва унга тобе эди. Унинг кўзларига одамни сескантириб юборадиган даражада кимсасиз бино ичи кўринарди, бунда узунасига стол қўйилган, унинг устига оёқлари осмонга қилиб стуллар қатор жойлаштирилган эди; бу манзара унда чексиз-адоқсиз ёлғизлик ҳиссиётини уйғотарди; бу яна бир хуфтон қоронғилигидай илвироқ

куннинг ёлғизлиги, Мануэла Санчессиз ўтган яна бир кечанинг кимсасизлиги эди. «Жин урсин, – деб хўрсинди у, – юрак шундай санчади, худди бирон нарсаги тортиб олиб қўйилгандай ва худди у гўё ростакам нарса бўлгандай». У ўз аҳволдан уялди. Қўли таскин истаб, юраги томон чўзилди, аммо уни иштони ичига солиб, ёмғирдан талтайган даббасининг устига қўйди. Даббаси қандай бўлса шундайлигича турар, ҳамон офир ва улкан эди, илгаридан ўрганиш бўлиб қолган офриқ унинг бағрида биқиниб олган эди, бироқ офриқ ҳозир унга сира чидаб бўлмасдай туюлди, мисоли у ўз қўли билан юрагини қисимлаб сиқаётгандай эди. Мисоли кафтида тутиб тургандай эди, шунчалар тирик, яланғоч юракка ўхшарди. У турли вақтда турли одамлардан шундай бир гапни эшитган эди, ҳозир шунинг нечоғлик тўғрилигига ишонч ҳосил қилди: «Юрак – бу одамнинг учинчи тумруғи, муҳтарам генерал!» У сўқиниб деразадан нари кетди, қабулхонада у ёқдан бу ёққа юрди, бир умрлик президентнинг ночор аҳволдан эзилиб, бамисоли томоғига балиқ қилтаноғи тикилгандай бўлиб, ниҳоят, давлат кенгашининг мажлислар залига қараб йўл олди, одатдагидай нималар деб гапираётганларини зигирча ҳам эшитмай ва тушунмасдан бирпас ўтирди. Молиявий аҳвол ҳақидаги маъруза бошланганда азбаройи зерикканидан уни офир уйқу босди. Шунда бирдан мажлис муҳтида нимадир ўзгариш рўй берди, нимадир ҳавода осилиб қолди, молия министри гапиришдан тўхтаб, президентга бақрайиб тикилиб қолди. Бошқалар ҳам унга қараб туришарди, унинг темир билан қоплангандай қиёфасининг билинар-билинмас тирқишларидан мўралашарди, зеро, бу темир қиёфа офриқнинг зўридан тарсиллаб ёрилиб кетадигандай эди. Шунда у ҳам ўз-ўзини равшан кўрди,

ёнгоқ ёғочидан ясалган узун столнинг охиридаги ўз ўрнида тамомила ожиз-у ғариб, бениҳоя кимсасиз бир алфозда ўтирибди, мангу президент учун ўта ночор ва нотавонлиги кутилмаганда ошкор бўлиб қолгандай, ранги рўйи оқарган, қўли билан юрагини чангаллаган; унинг ҳаёти соғлиқни сақлаш министрининг заргар кўзларидай ўткир ва совуқ нигоҳининг қиррасида гўё шамдек ёниб тугамоқда эди; кадрдон ҳамюрти чўнтак соатининг тилла занжирини бармоқлари орасида ўйнаб, унинг бутун ичида бўлаётган нарсаларга назар ташлаётган каби эди. «Юраги санчди шекилли», – эҳтиёткорлик билан деди кимдир. Лекин бу пайт генерал ўзининг гулпариларникидай қўлини юраги устидан туширди, қаҳр-ғазабининг зўридан бирдан тош-метинга айланаёзган қўлини стол устига қўйди. Юзи одатдагидай тус олди. Ҳамманинг башарасига қараб худди тупургандай, бамисоли қўрғошиндай сўзларни ёғдирди ва бу билан ўзининг сарсилмас ҳоқимиятини яна бир бор тасдиқлади: «Сизларга қолса санчишини хоҳлайсизлар-да, а, энағарлар! Ҳа, нега жим бўлиб қолдинглар? Тиқилдими? Гапир!» Улар маърузаларини давом эттиришди. Лекин энди ғайришуурий сўзлашар, ўз гапларини ўзлари эшитишмасди. Унинг фавқулодда аламзадалигини кўриб, одатдан ташқари бир ҳодиса рўй берганга ўхшайди, деб ичларидан ўтказишарди; ҳаммалари оҳиста шивир-шивир қилишар, билинтирмай уни имошора қилиб кўрсатишарди: «Аҳволини қаранг! Жуда мазаси қочибди, юрагини ушлаб ўтирибди. Нима гап бўлдийкин? Чок-чокидан сўкилиб кетаётганга ўхшайди». Президент соғлиқни сақлаш министрини шошилишча қақиртирганмиш, деган хабар бутун саройга миш-миш бўлиб тарқалди. Министр келса: президент стол устига ташлаб қўйил-

ган, худди ғуладай шишган ўнг қўлини томоша қилиб ўтирган экан; президент министрға дарҳол шу қўлини кесиб ташлашни буюрибди, яшашга халақит беряпти, менга қулоқ солмайди, ўзининг нима қилаётганини билмайди, дермиш. Аммо соғлиқни сақлаш министри бундай қилишдан қатъиян бош тортибди. Мени отиб ташласангиз ҳам бундай қилмайман, дебди. «Бунда ҳамма гап адолатда, муҳтарам генерал. Мен бу қўлни кесиб ташламайман. Чунки мен бус-бутун ҳолда сизнинг битта шу қўлингизга арзимайман!» Шу ва шунга ўхшаш бошқа турли миш-мишларни барча жинкўчалар ва барча чорраҳаларда бир-бирларига такрорлашар, улар яна қўпайиб, кенгайиб тараларди, у эса фермаларда ҳарбий бўлимларга сут юборилишини шахсан ўзи бошқарар, Мануэла Санчес сешанбасининг тонги бўзариб отишини томоша қилар, зеро, бундан буён эндиликда ҳамма нарса, бутун борлиқ унинг учун Мануэла Санчесга айланган эди. У гул буталари остидан ҳаммаёқни саситиб ётмасинлар деб, барча моховларни қувиб чиқаришни буюрди, энди уларнинг ҳиди Мануэла Санчес атиргулининг ҳидини бузиши мумкин эди. У қўшиқ айтар, ҳеч ким қўшиғимни эшитмасин деб, саройдаги энг хилват жойларни танларди: «Сен билан биринчи вальсга рақс тушаман, эй, маликам. Сен эса унутма мени! Шунини яхши билиб қўй: агар мени унутсанг, ўлимга маҳкум бўлурсан!» Кўксида янграган шу қўшиқ билан ўз чўрилари ётоқларининг ботқоғига ботар, алам-андуҳларини қандай бўлмасин, енгиллатишга уринарди. У умр бўйи арзимас, енгил-елпи ишқ ўйинларини ўйнаб келди. Мана энди узоқ замонлардан бери биринчи маротаба хўрозга ўхшаб шоша-пиша ишқибозлик қилмайдиган бўлди. У энди аввалгилардай сира шошилмас, аксинча, узоқ

ва кўп-кўп лаззат олар, лаззат бағишлар, бундан маъшуқалари ҳайратга тушишар, кеча қўйнида чақчақ бахтиёр кулишар ва эҳтиросли шивирлашарди: «Сизга нима бўлди ўзи, муҳтарам генерал, ўзингизни сира аямайсиз-а, шу ёшда-я!» Лекин у жудаям яхши биларди: булар бари ўз-ўзини алдаш, муқаррар етиб келадиган кунни орқароққа суриш; ўша кун албатта келади ва у албатта Мануэла Санчеснинг муҳаббатини қозониш учун боради, барча авлиёлар ҳаққи, мени сев деб ялиниб ёлворади, унинг қасрини қидириб йўлга чиқади, ахлатхона чангалзорларида жойлашган ваҳший ўлка – Ит Жанжали Маҳалласининг нақ юрагига қадамранжида қилади! У ўша ёққа иссиқ энг авжига чиққан жазирама кунлардан бири қоқ пешин пайти соат иккида оддий кийим, оддий машинада қўриқчиларсиз йўл олди. Машина мудроқ пешин иссиғига фарқ бўлган ишлатилган газ уфунатига тўла кўчаларда узоқ айланиб юрди. Осиёча оломон қайнаган савдо-сотик расталари бир-бирига мингашиб кетган кўчалардан ўтиб, Мануэла Санчес деб аталган ўз вайрона-барбодининг буюк уммонини кўрди, уфқларда бирқозон деб аталган ёлғиз қушни кўрди, Мануэла Санчеснинг нақ уйигача борадиган эски трамвайларни кўрди, уларни янги сариқ трамвайлар билан алмаштиришни буюрди, уларнинг дарчалари оқ ойнали, ҳар бирида Мануэла Санчес учун барқут ўриндиқлар ўрнатилган эди; у денгиз бўйидаги яланғоч кўримсиз қумлоқ соҳилни кўрди, Мануэла Санчес дам олиш кунлари бу ерда чўмиларди; у чўмилиш соҳилида ечиниладиган хоналар ўрнатишга буйруқ берди, об-ҳавони маълум қилиб турадиган, чўмилиш мумкинми ёки йўқми эканлигини билдирадиган байроқчалар ўрнаттирди, Мануэла Санчес чўмиладиган жойни панжара билан

тўстирди; у денгиз соҳилида мармар террасалар ва хаёлга фарқ кўм-кўк ўтлоқди кўшк уйларни кўрди. Улар у туфайли бойиб кетган ўн тўртта хонадонга тегишли эди. Лекин бир чеккароқда турган кўрғонга эътибор қилди. У айланиб сув сочадиган фавворалари бор энг катта кўрғон эди. Уни дарҳол кўлга киритгиси келди. «Сенинг шу кўрғонда яшашингни истайман. Мени шу ерда кутишингни хоҳдайман!» Албатта, бу кўшк шу заҳотиёқ мусодара қилинди ва кўлга киритилди. Мануэла Санчесга кўшқўллаб топширди. У ўз хаёлларида атрофини ўраб турган ташқи оламини мана шундай ўзгартирарди, денгиз соҳили бўйлаб кетиб бораётган автомобилнинг орқа ўриндиғида ўтириб, ўз-ўзи билан сўзлашарди. Ниҳоят, денгиз тўлқинларининг сершовқин нафаси тугади, шаҳар ҳам тугади, машинага Ит Жанжали Маҳалласининг иблисона шовқин-сурони кириб келди. Бу ерга келиб қолди-ю, ўз кўзларига ишонмади, бунинг нима эканлигини мана энди тасаввур қилди, у кўрқиб кетди ва оғзидан шу сўзлар отилиб чиқди, «Онагинам менинг Бендисйон Алварадо, ўзинг қара ахир, биз қаерга келиб қолдик! Мени кутқар!» Бироқ бу аросат тўс-тўполонгоҳда ҳеч ким унинг ҳазин кўзлари, юпқа лаблари, кўкрагига ҳорғин ташланган пўрсилдоқ кўлларини танимас, билмас эди, зифир толали оқиш матодан тикилган костюм ва одми кепка кийган кўҳна қариянинг панф овозига ҳеч ким эътибор бермас, қариб тўкилай деб қолган ушбу мўйсафид билан бирон кимсанинг иши йўқ, у эса бошини машина дарчасидан чиқариб, дуч келган одамдан сўрагани-сўраган эди: «Менинг Шармандаи шармисорлигимнинг Мануэла Санчеси бу ерда қаерда яшайди? Йўқсулларнинг маликаси кўлида атиргул кўтарган ойимтилла қаерда туради?» Унинг қаерда яшашини сўраб-су-

риштирарди-ю, ўзи эса шуларни ўйлаб борарди: «Қандай қилиб яшайсан, шундай жойда, бу ернинг қаерида яшайсан, қутурган итлар ғажжишиб ётибдир, бу ерда, оғзиларидан қонли сўлакайлар оқиб ётибдир, бу ерда, уларнинг иблисона кўзларига қон тўлган, ваҳшат маҳшаргоҳида ярми ғажжиб ташланган кўппаклар думларини қисиб увиллашади, сасиган кўлмакларда ётиб, жароҳатларини ялашади; маст-аластларнинг бўкириғига тўлган бу кўчаларда сенинг лазиз орхидея мисоли нафасингни қандай илғаб олай, ахир; ана, онасини палон-пистон мастларни орқасига тепиб-тепиб қовоқхоналардан улоқтириб ташлашяпти, сен менинг жазо, қийноқ, азобимсан; сени қандай топай марангуанго ва бурунданго гордолобо ва манта-де-бандеранинг¹ чексиз-интиҳосиз қуюнли ўрамлари ичра; сени қандоқ топайин бири бирига мингашиб кетган овқатхоналар, анави ўта бемаза колбасалар шунчалар ярамаски, уларни бўлак-сўлаклари орасида ётган тангалар ҳам азбаройи ноҳамворликдан қорайиб, ранги ўчиб кетади; э жин урмайдими, менга деса, лекин сени ўша Қора одам ва Хуансито Трукупэянинг² алоғ-чалоғ жаннатидан қандай топай, ахир; қайдан қидирай сени бу айқаш-уйқаш вайрона, харобалар, ёрилиб-нураб кетган деворлар ичида епископнинг олачасидай қорамтир қизил фризлар деразаларнинг тўтиқуш патидай кўк ойналари ва мовий ромлар орасидан сенинг уйингни топсам бўладимики, бу ерларда сенинг қўлингдаги атиргул худди нимқизил чинни кўза каби очилиб туради ва ушбу дамда ушбу маҳшаргоҳ дўзах пучмоғида қўлингдаги соат қайси вақтни кўрсатмоқда, бу ерда номуносиб мансуҳ оломон менинг амр-фармонларимга бўйсунмайди,

¹ Колумбия халқ рақслари номлари.

² Колумбия фольклори қаҳрамонлари, раққослар.

ҳозир, мана тушдан сўнг соат учни кўрсатяпти, кеча кечқурунги саккизни эмас, лекин ҳеч ажаблаларли жойи йўқки, бундай жаҳаннамда кечани кундузга бемалол чиқариш мумкин; сени манави хотинлар орасидан қандай таниб олсам экан, ана улар бўм-бўш хоналар ичида арқон арғимчоқларда солланиб ётадилар ва бутлари орасини андак ором олдириш ва совитиш учун этаклари билан елпиндилар...» У шуларни ўйлаб, ланг очик деразаларга қарар ва суриштирарди: «Менинг умидсиз хор-у зорлигимнинг Мануэла Санчеси қаерда яшайди, у кўпик каби ҳарир кўйлак кийиб, кўйлаги устига биллур жилвалар сочган, малика қилиб сайланган-лигининг бир йиллиги муносабати билан ҳадя қилинган соф олтиндан тиллақошлар таққан?» Ва ниҳоят, шу аросат тўс-тўполонда кимдир унинг сўровини эшитди-да, шундай жавоб берди:

«Э-э-э, анавими? Биламан, сиз сўраётган одамни! Думбалари манавиндай, кўкраклари гумбаздай, жуда ўзига бино қўйган таманно, ҳамма маймунлардан ҳам маймунроқман дейдиган. У ҳов анави ерда яшайди, сеньор, ҳов анави уйда туради!» Унчалар кўзга ташланмайдиган уй экан. Фақат жуда бачкана қилиб тумтароқ бўялган, остонаси атрофларига итлар қумалоғи сочилган – кимдир яқинда бу уйга кира туриб ит қумалоғини босиб тойилиб кетган, ушбу бечоравашгина уй Мануэла Санчеснинг маълум қиёфасига сира муносиб эмас эди, биласизми, у президент қабуллари чоғида вице-қирол оромкурсисида ўтирадиган ўша гўзаллик маликаси Мануэла Санчес-да; лекин ҳарқалай мана шу унинг уйи эди, унинг макони, маскани эди. «Онагинам менинг, Бендисйон Алварадо, юраккинамнинг мадори, менга мадад бер, бу ерга бемалол кирайин!..» Бироқ уйга кирмасдан бурун бутун

маҳаллани беш маротаба гир айланиб чиқди, кейин нафасини ростлаб эшикни уч бора тақиллатди, мана шу уч маротаба қоқиш худди уч карра ялиниб-ёлворишдек эшитилди; у қизиб мисли ёнаётгандай эшик соябончаси остида муштоқона кутиб тураркан, бу сассиқ қўланса ҳид қаердан келаётганини сира тушунолмасди. Ё ҳавонинг ўзи кун иссиғида шунчалар сасиган ва ё унинг ўзи тинимсиз ҳаяжонланавериб ҳавони бузган? Ниҳоят, Мануэла Санчеснинг онаси уни кенггина салқин залга олиб кирди, бу ерда эскирган балиқнинг ҳиди анқирди. Кейин у пешинги дам олиш соатларида ухлаб ётган қизини уйғотиш учун чиқди. У эса ўтириб, ушбу ночоргина зални, ўз бахтсизлигининг хонасини кўздан кечирди. Деворларда ёмғир ёлган чоғларда ўтган чаккаларнинг излари кўзга ташланарди, ўтирадиган ўрни тагига чўкиб кетган диван, иккита ўриндиғи ичига ботган чарм курси (ўзи учинчи шундай курсида ўтирибди), торлари узилиб ётган пианино. Ушбу кичкина залчада бошқа ҳеч вақо йўқ. «Жин чалсин, ҳечқиси йўқ, шундай қашшоқликни кўраман деб қанча азоб чекдим!» Мануэла Санчеснинг онаси чеварлик саватчаси билан қайтиб кирди-да, курсилардан бирига ўтириб, қўлига ишини олиб, тўқишга тушди. Бу пайт қизи кутилмаганда келиб қолган манави қари меҳмон олдида ўзини саранжом-саришта кўрсатиш учун кийинар, сочларини қайтадан турмаклар, ўзининг энг чиройли туфлисини танларди. Мўйсафид эса, афтидан, ҳамон ўзига келолмас, ўзидан ўзи гўлдирарди: «Менинг бахтсизлигимнинг Мануэла Санчеси, қани, қаерлардасан, сенинг ҳузурингга келдим, лекин бу уйда ҳамон сени кўролганим йўқ, орхидея гулидай муаттар нафасларингни ислаганим йўқ, бу ерда овқат қолдиқларидан бошқа исни сезмадим, қани

сенинг атиргулинг, қани ахир сенинг муҳаббатинг, мени ит азоблари зиндонидан қутқар, халос эт!» У офир сўлиш олиб, ўз-ўзига шундай ғудранарди. Ана шунда ички хонанинг эшигида Мануэла Санчес пайдо бўлди. У ўз хаёллари, тушларида қизни мана шундай кўз ўнгига келтирарди. Шу билан бирга, у тушларига кирган қиздан тамомила бошқача ҳам эди – бир тушида ўзгача, яна бошқа бирида бутунлай бошқача кўзгуда гавдаланарди, қиз арзон чит кўйлак кийган, оёғига уриниброқ қолган туфли илган эди, сочларини эса шоша-пиша тароқ билан турмаклаб кўйган эди. Лекин шунга қарамасдан у дунёдаги энг гўзал ва мағрур қиз эди. Қўлидаги атиргули чўғдай ёниб турарди. Унинг кўзлари бамисоли қамашиб кетди. Қиз маликалар каби бошини баланд кўтариб саломлашганда, у таъзим бажо келтириш учун тиззалари қалтираб базўр оёққа қалқди. «Худо сизни ўз паноҳида асрасин, ҳазрати олийлари!» – деб салом берди қиз ва шаҳватнинг қўланса ҳидлари анқиб турган меҳмондан пича наридаги диванга ўтирди. Кейин қўлида атиргулини оҳиста ўйнаб, меҳмоннинг юзига журъат билан тикка боқди. «Мен кўршапалакнинг дудоқлари, шабпаракнинг лабларини кўрдим, кўзлари сувга чўккан кишининг кўзларидай қотиб қолган эди. Менга худди чуқур сув тагидан қараётгандек эди. Унинг танасида туки йўқ, юзининг териси салқи, заҳил сарғайганди, лекин қўллари совуқ ва силлиқ эди; ўнг қўлини тиззаси устига қўйган, унда президент муҳри ўйилган узуги аниқ кўзга ташланарди, оқ зифир толаси матосидан бўлган костюми худди қопдай осилиб турарди; оёғидаги пойабзали шунчалар катта эдики, одатда, ўлганларга шундай беўхшов туфли кийгизишади, сеньор! Мен унинг яширин хаёлларини уқиб ўтирар, ҳукмдорлигининг

сирли қудратини ҳис қилардим; бу бутун ер юзидаги энг қари ҳукмдорнинг, шафқатсиз кишилар ичида энг шафқатсизининг куч-қудратини сезардим; бутун мамлакат уни жинидан ёмон кўрар, унга заррача ачинмас, хайрихоҳлик билдирмасди; у эса кепкаси билан ўзини елпир, ҳаётнинг бутунлай бошқа соҳилидан туриб фик этмай, оғиз очмай мени томоша қиларди. «Э, худойим-ей, бунчалар бадқовоқ бўлмаса, бу одам!» деб ўйладим кўрқув ичида ва совуққина қилиб сўрадим: «Хизматингизда бўлайлик, ҳазрати олийлари». У бунга жавобан тантанавор қилиб деди: «Мен шундай ўзим келдим, малика! Шундай ўзим!» Бу келиши унинг аҳволини енгиллаштирмади. Кейин у кўп ойлар мобайнида ҳар куни қизни кўргани келадиган бўлди; ҳар сафар келишда туш пайтини, иссиқ энг авжига чиққан пайтни танларди; одатда, бундай пайтда у онасининг ҳузурида бўларди. У миллий хавфсизлик хизматларини чалғитиш учун худди мана шу соатларни Мануэла Санчесни кўришга бағишларди. Майли, хавфсизлик хизмати уни онасининг олдида, чеккадаги уйда деб ўйласин. Лекин у ўшанда бутун дунё хабардор бўлган нарсани билмасди. Генерал Родриго де Агиларнинг карабинерлари ҳукмдорнинг ҳар бир қадамини кўриқлашар, томларда пойлаб ётишар, кўчалардаги ҳаракатни бутунлай издан чиқариб, айқаш-уйқаш қилиб юборишар, ундан кейин одамларни милтиқ қўндоқлари билан уриб, йўлларни бўшатишарди; у ўтадиган йўлларда бутун ҳаракат батамом тўхтатилар – соат иккидан бешгача пашша ҳам учмаслиги керак эди. Кимда-ким, юрак ютиб, ушбу соатларда балконга чиқса, карабинерларга уларга огоҳлантириб ўтирмай ўқ узиш буюрилган эди. Лекин одми машиналар каби ниқобланган президент машинаси қачон кўчада пайдо бў-

лишини ҳатто энг тўпифига сув чиқмас одамлар ҳам қандайдир йўллар билан билиб олишар, лимузин ичида ўтирган тиниқ оқ матодан кишилик костюми кийган эҳтиросли харрос мўйсафидни, унинг қанчадан-қанча етимлик тонгларини бошидан кечирган бўздай оқарган юзини кўз учида кўриб қолишарди. Бу ҳеч кимга кўрсатмай дарё-дарё аламли кўз ёшлар тўккан кишининг чеҳраси эди. Бу бошқаларнинг у ҳақда нима деб ўйлаши-ю, юрагини чангаллаб туришлари тўғрисида нималарни гапиришларигача барига қўл силтаган одамнинг юзи эди. У ўз юрагига ҳоким эмаслиги бутун қиёфасидан кўриниб турарди. У бамисоли қурбонлик учун мўлжалланган ҳайвон эди ва ҳаво худди суюлган шишага ўхшаб қоладиган пешин пайтининг ўлик жазирасида ҳувиллаган бўм-бўш кўчалардан гўё сўйиш учун олиб бориларди, кейин унинг тушуниб бўлмайдиган ғалати инжиқликлари халқ оғзига тушиб, мишмишлар кўпайди. Уларга қараганда, пешин чоғлари онаси Бендисйон Алварадонинг уйида эмас, Мануэла Санчеснинг тинч-осуда, ҳеч кимнинг кўзи тушмайдиган салқин қўналғасида бўлар эмиш; Мануэланинг онаси тўр тўқиб кўзга ташланмай бир чеккада ҳушёр боқиб ўтирармиш, қизи билан уни бир дақиқа ҳам ёлғиз қолдирмасмиш; ахир нима деманг, унинг қизини деб шунча қимматли совға-саломларга, ҳар турли ажабтовур машина ўйинчоқларига пул сарфляпти, қизини фусункорлик сирларига ошно қилишга ҳаракат қиляпти, қизига тоғ биллуридан ясалган ажойиб босма ҳадя қилди. Биллур ёмбиси ичида нур ва шуълалар ўйини боис, қор бўронлар кўзгалгандай бўлиб кўринар, улар ёмби ичига қамалган эди. У қизга яна астрономия ва тиббиёт асбоблари, манометрлар, метрономлар, гороскоплар совға қиларди.

Бундай нарсаларга қаерда кўзи тушса, қизга сотиб оларди. Онажони Бендисйон Алварадонинг норозилиги-ю, ўзининг отнинг қашқасидай маълум қурумсоқлигига қарамай, ўнг-сўлига пуллари ни ҳовучлаб сочарди. У Мануэла Санчеснинг қулоғига ватанпарварона бир ўйинчоқни тутиб туришни бағоят ёқтирар ва бундан бениҳоя роҳат оларди. Бу ўйинчоқ денгиз чиғаноғидан ясалган бўлиб, унинг ичидан денгиз тўлқинларининг шовқини эмас, режим шарафига тўқилган ҳарбий маршлар янграб турарди; у гугурт чўпини чақиб ёндириб, деворда осилиб турган градусникка тутар, менинг қалбимнинг ўртанган, куйган симоби қанчалар юқори-қуйи тушишини Мануэла Санчес ўз кўзи билан кўрсин, дерди; у Мануэладан ҳеч нарса сўрамас, фақатгина унга термилиб ўтирар, ниятини қилт этган ҳаракат билан маълум қилмас, ёлғиз телбавор совға-саломлари билан қизни индамай эзиб ташлашга уринар, сўз билан айтолмаганларини совғалар орқали билдиришни истарди. Ахир, у ўзининг барча хоҳиш-истакларини кўзга ташланиб турадиган, ҳис қилса бўладиган, ўз куч-қудратининг буюм тусини олган аниқ бир тимсолига айлантириб тақдим этишга одатланган эди. Бирда Мануэла Санчеснинг туғилган куни кўриб хурсанд бўлсин деб, деразани очишни таклиф қилди. «Мен деразани очдим-у, сеньор, даҳшатдан қотиб қолдим. Шўрлик Ит Жанжали Маҳалламизни улар нима қилишибди денг? Мен шоша-пиша қурилган ва оҳак билан оқланган ёғоч уйларни кўрдим, сунъий синтетикадан ясалган, яшил ўтлоқларда фавворалар чир айланиб сув сочарди, ўртада тустовуқлар юришарди, негадир оқимтир газ сочилган, у ҳаммаёқда муздак оппоқ қуюн каби тўзарди – бир кўз ўнгингизга келтиринг-а, сеньор?» Бу бир маҳаллар денгиз пиёдалари

офицерлари учун қурилган турар-жойларнинг ўта
ночор бир нусхаси эди. Бу хўжа кўрсин уйлар ҳеч
ким кўрмасин деб яшириб кечалари бино қилинган
эди, шовқин-сурон кўтарганлиги учун барча итлар-
ни битта қўймай қириб ташлашган, аҳолини бошқа
ахлатхоналарга кўчиришган эди. Бу ахлатхона ўр-
нида эса янги маҳалла пайдо бўлди, у Мануэла
Санчес маҳалласи бўлиб, қиз уни ўзининг туғилган
куни деразасини очиб кўриши ва хурсанд бўлиши
керак эди. «Ана, энди ўзинг томоша қил, маликам
ва бахтли бўл!» Бу қизни ҳукуматнинг ҳамма нар-
сага қодир чексиз куч-қудрати билан эзиб ташлаш,
унинг ўта назокатли, шу билан бирга, метиндай
қатъиятли иродасини бўшаштиришга, ҳайрон-у лол
қилиб қўйишга қаратилган уриниш эди. «Илтимос,
менга бунчалар ёпишаверманг, ҳазрати олийлари!
Ахир, онамнинг кўз ўнгида-я!» Шунинг учун у қи-
зининг номусини кўриқлайдиган она билан ҳисоб-
лашишга мажбур эди. У ҳирсининг ботқоғига ботиб,
ўзининг хоҳиши зўридан қаерга қўйишни билмас,
ўз-ўзича қаҳрнинг аламли суягини ғажигани-ғажиг-
ган эди. Мануэла Санчес эса гванабано дарахти
меваларидан тайёрланган шарбатга муздек сув
қўшиб аралаштириб, илтифот билан унга тутарди.
У эса шарбатни мўйсафидларча оҳиста-оҳиста май-
да қултумлаб ичар, икки чеккаси сирқираб оғрир,
у бошоғриқ санчиқларига сабр-тоқат қилиб чидар,
қариликнинг оғриқ дардларини билдирмасликка
уринарди. У Мануэла уни ачинганидан яхши кўриб
қолишини хоҳламасди, қизда ҳақиқий бир муҳаббат
уйғонишини кутарди. Қиз эса ёнгинасида туриб,
уни шундоқ бир ёлғизлик гирдобига гирифтор қи-
лардики, бунга чидаб тоқат қилишнинг сира иложи
йўқ эди. То кетадиган пайт бўлгунча лоақал унинг
нафасини ўзида ҳис қилгиси келарди. Бураб қўйи-

ладиган табиий катталиқдаги фаришта бир маҳал қўнғироқларини чалиб, барча хоналарни айланиб чиқар ва висол онлари тутаганлигини билдирарди. «Бу фаришта менга ўлимим соатларини хабар қиларди!» У ўзининг бу ерда бўлиш дамларини иложи борича то охирги дақиқаларгача чўзишга ҳаракат қилар, бу зал ҳавосининг охирги қултумларини ҳўплаб ютаркан, титраб-қақшаб айрилиқ дамларини орқага суришга интиларди. Намчил сернамак денгиз ҳавоси ўйинчоқларни бир зумда емириб, занг бостириб ташламасин деб, барча ўйинчоқларни қутиларга йиғиштирарди. «Яна озгина қолди, ҳозир тугатаман, маликам! Фақат манавиларни ҳам яшириб қўяй». Ниҳоят, охирги дақиқа ҳам етиб келар ва ана энди кетмоғи керак – то эртагача! Лекин бу эртагачанинг охири кўринмас, ҳали унгача бир аср вақт борга ўхшарди. Ҳозир эса мана шу дақиқада висолига етиб бўлмас қизга яна бир зум, яна фақат бир сониягина термилиш учун шу бир зум, шу бир сониянинг ўзи етмас эди. Қиз эса қўнғироқ чалиб учаётган фариштани кўриб тошдай тек қотар, атиргули этагида сўлар, ошиғининг жўнаб кетишини илҳақ кутарди. Мана ниҳоят, у чиқиб кетар, ғойиб бўлар, оқшом чоғининг сояларига қўшилиб йўқоларди. Ажабмаски, ғойиб бўларди-ю, шарманда-ю, шармисор бўлиш азобларидан, эл-юртга кулги-калака бўлиш эҳтимолидан беҳад кўрқар, ўртанарди. У ҳамма ўз устидан аллақачонлардан бери кулиб юрганлигини билмасди. Унинг ишқибозлиги бутун эл-юртга дoston бўлиб кетган ва ҳатто, бу ҳақда қўшиқлар ҳам тўқилган эди. Ёлғиз угина бу қўшиқдан хабарсиз эди. Ҳолбуки, бутун мамлакат буни билар ва ҳатто, тўтиқушлар ҳам уни ҳар бир ҳовлида такрорлаган эди:

«Аламига ботган, кўзларида ёш,

*Генерал борар ошиқларга хос.
Қўлларини босиб доим кўксига,
Бир қараб қўй, бу акамнинг аксига:
Ҳирс-у ҳаво уни тамом қилибди.
Давлат-у ор энди бекор бўлибди.
Бутун мамлакатга ошкор-у аён,
Уйқу ичра чиқаради ул фармон!»*

Ёввойи тўтилар бу қўшиқни уй эгаларидан эшитиб, ёдлаб олдилар. Уни масхаравозлар ва зағизфонлар илиб кетдилар. Улар боис бўлиб, қўшиқ мамлакат пойтахтидан ташқарига ҳам тарқалди. Уни бутун мамлакат жўр бўлиб айтарди. Тўда-тўда одамлар Миллий хавфсизлик хизмати ходимларини кўриб, нари қочишар ва бор овозларини қўйиб, бу қўшиқнинг сўзларини бақириб айтишарди. Ҳамма жойда аҳвол шу эди. Кейинроқ унга мана бунга ўхшаш янгидан-янги бандлар ҳам қўшишди:

*«Генералимиз жонажон,
Ўлкани қилди ҳаром.
Хизматини боплади,
Тезагини қоплади.
Чиқарди янги фармон,
Кети-ла айлаб баён!»*

Қўшиққа янгидан-янги қўшимчалар қўшилар, улар тобора кўпайиб борар, ҳатто, тўтилар ҳам ўзларича бир нималар тўқишар, Миллий хавфсизликнинг боши қотиб, калавасининг учини йўқотган, у қўшиқни таг-томири билан йўқотишга тиришарди. Ҳарбий соқчилар тиш-тирноғигача қуролланиб, ҳовлиларга бостириб киришиб, бузғунчи тўтиларни шартта-шартта отишар, уларни қафаслардан тортиб олиб, бўйниларини қайириб, итларнинг олдига

ташлаларди. Исёнчи кўшиқни йўқотиш учун ҳатто қамал ҳолати ҳам эълон қилишди, одамларни улар ўз кўзлари билан кўриб-билиб турган нарсаларни кўриш имкониятидан маҳрум қилмоқчи бўлишди, лекин бу ҳаракатларнинг ҳаммаси беҳуда эди. Хуфтон қоронғиси тушганда у саройнинг орқа эшигидан ўтиб бораётганлиги, худди тунги дайди каби ўзини эшикка ураётганлиги, отхоналар ора-лаб ичкарига ўтиб, сўнг чивинларни ҳайдаш учун тутатиб қўйилган таппиларнинг тутунларида ғойиб бўлганлигини ҳамма кўриб турарди. «Эртагача хайр, маликам! Эртагача!» Эртасига эса кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бир дунё совға-саломларни кўтариб, ўша соатда яна Мануэла Санчес ҳузурига кириб борарди. Охир-оқибат, бу совға-саломлар шунчалар кўпайиб кетдики, Мануэланинг уйига яна бошқа уйларни қўшиб бирлаштиришга тўғри келди, Мануэла меҳмонини қабул қиладиган уй зали ён-верига яна уйлар қўшилиб, жуда катта бинога айланди, бора-бора у улкан, баҳайбат омборхона тусини олди, энди унда барча замонларнинг турли-туман соатлари, энг ибтидоий цилиндрли ва энг янги никелланган ялтироқ мембранали граммофонларнинг турли маркалари ва хиллари кўплаб ҳам қўл, ҳам оёқ тикув электр машиналари, галванометрлар, мусиқа чаладиган қутичалар, турли оптик ўйинлар учун аппаратлар, қуритиб қўйилган капалакларнинг коллекциялари, Осие ўсимликларининг гербарийлари, физиотерапевтика лабораториялари ва жисмоний маданият асбоблари, астрономия ва физика ускуналари, шунингдек, одамларга ўхшаб ҳаракат қилувчи механизмлар ўрнатилган ранг-баранг алвон қўғирчоқлар жойлашган эди. Омборхонанинг кўп хоналарига ҳеч ким қадам босмас, нарсалар бир пайт қандай қўйилган бўлса, шундай чанг-тўзон

босиб ётар, ҳеч ким бу ерни супуриб-сидирмас, тозаламас, ҳеч кимнинг бу билан заррача иши йўқ, Мануэла Санчеснинг ўзини-ку асти қўяверинг – унга карнавалда тож кийдиришган ўша машъум шанба кунидан буён дунёда ҳамма нарса унинг жонига теккан, ҳаммасидан кўнгли совиб, қўлини қўлтиғига урган эди. «Ўша куни мен бахтсизликка йўлиқдим – гўзаллик маликаси бўлиб қолдим. Ўша куни мен учун охир замон бўлди! Менинг барча мухлисларим бирин-кетин дунёдан кўз юмишди, кимнинг юраги ёрилиб ўлди, ким аллақандай номаълум ёмон касалларга чалинди, барча дугоналарим изсиз ғойиб бўлишди». Қиз ўз уйдан ташқарига чиқмай туриб, бегона ва нотаниш маҳалланинг ўртасида қолди. Атрофидаги ҳамма нарсалар бутунлай ўзгариб кетган, қайтадан қурилган эди. У тақдир тузоғига тушган, ярамас бир ошиқ ҳирс-у ҳавасининг асирига айланган эди. Қиз ақл бовар қилмас ҳукмдорлик қудратига эга бўлган бу кимсага: «Йўқ», – деб айтишга журъат этолмаганидек, «Ҳа», – дейишга ҳам мажоли етмади. У эса қизни ўзининг хор-у залил ишқи билан таъқиб этгани-этган эди. У қора терга ботиб, ўзини оқ шляпаси билан елпиганча қизга олижаноб бир карахтлик ичида боққани-боққан эди. У шунчалар хаёлга фарқ бўлиб, ўзини унутган ҳолда ўтирардики, гоҳо қиз ўйларди: «Наҳотки? Наҳот шу одам у бўлса? Балки бу фақат шарпадир?» Лекин бу шарпа эмас эди. Қиз унинг юраётгани, мева шарбатини ичаётгани, оқшом чоғлари чигирткаларнинг чириллашлари остида залга қоронғилик кириб келаётганда у кажава курсида ўтира туриб қўлида стакан билан бошини эгиб ухлаб қолаётганларини кўрар эди. У баъзан хуррак тортиб юборар ва қиз унинг қўлидан тушиб кетаётган сув солинган стаканни тутиб қолиш учун ўрнидан дик этиб сак-

раб турарди: «Эҳтиёт бўлинг, ҳазрати олийлари!» У дарҳол кўрқа-пуса кўзини очар ва: «Мен ухлаганим йўқ, маликам, ухлаганим йўқ! Бирпас кўзимни юмдим, холос!» У қўлидан стаканни тушириб юборай дегани, қиз уни чаққонлик билан тутиб қолганини билмасди. Шунингдек, қизнинг атрофда парвона бўла туриб, ундан ўзини олиб қочиш учун қилаётган нозик ва устомон хатти-ҳаракатларини ҳам фаҳмламасди. Булар бари бир ақл бовар қилмас кун киргунча давом этаверди. Бир куни у ҳаддан ташқари ҳаяжонланган ҳолда кириб келди-да, тўлиқиб, ҳаприқиб сўзлай бошлади: «Шу бугун кечаси мен сенга етти ухлаб тушингга кирмаган совға олиб келаман, маликам, дунёда ҳеч бундай совға бўлган эмас. Кечаси соат ўн бир-у ноль олти дақиқада сен фаройиб бир мўъжизани кўрасан – осмонда юлдуз учади, маликам. У сен учун учади!»

Комета учиб келмоқда эди. Биз учун кометанинг учиб ўтиши тарихимизнинг энг умидсиз ва энг қайғули ҳодисаларидан, алданган умидлар куни бўлиб қолди. Нега десангиз, узоқ йиллардан бери халқ ичида шундай бир гап юрардики, унга кўра гўё генералимиз ҳаётининг қанча давом этиши ер юзидаги оддий вақтга тобе эмас, у кометанинг айланиб чиқиш даврийлигига боғлиқ; у то комета айланиб келгунча яшайверади ва кометани кўрмагунча унинг жони узилмайди, унинг тақдири аъмолида шундай ёзилган; нонхўрлари-ю лаганбардорлари нималар деб вайсамасинлар, кометанинг иккинчи бор учиб ўтишини кўриш унга насиб этмайди. Шунинг учун ҳам биз кометанинг юз йилда бир маротаба ноябрь кечасида тепамиздан учиб ўтишини коинотдаги энг гўзал воқеа, уйғониш ва янгиланиш дамлари деб муштоқлик билан кутардик. Биз ана шу кечага байрамона машғалалар тайёрлаган, шо-

диёна мусиқалар тўқиган, жом қўнғироқларини чалишга тайёрлаган эдик. Кейинги юз йил ичида унга мадҳ-у сано ўқиш учун эмас, балки муқаррар ўлимини нишонлаш учун шундай қилгандик. Тун вақти соат роппа-роса ўн бир бўлганда ўн битта жарангдор, янгроқ товуш ана шу воқеадан дарак бермоғи лозим эди. Унинг ўзи фавқулодда кометанинг пайдо бўлишини Мануэла Санчеснинг ясси томида қиз билан унинг онаси ўрталарида ўтирган ҳолда кутар, юрагининг ҳуркак дукурлашларини улар эшитиб қолмасинлар деб, баланд овоз чиқариб хўрсинар, мудҳиш бир нарсани сезгандек карахт осмонга термилар, шундоқ ёнгинасида Мануэла Санчеснинг тунги лазиз нафаси, унинг вужудидан оқиб келаётган ширин ҳидларни бутун жонида ҳис қилиб турарди. Мана ниҳоят, у узоқларда кометани аласловчиларнинг ноғора садоларини эшитди, босинқи янграган дуолари саси қулоғига чалинди, табиий фалокатлар даракчиси, ўта сирли афсунворий мавжудот олдида тўда-тўда бўлиб тиз чўкаётган одамларнинг худди ер остидан чиқаётгандек гулдурос шовқин-суронлари унгача етиб келди. Бу мавжудот қошида у мисоли бир зарра эди, унинг чексиз ҳокимияти эса – ҳеч нарсага арзимас эди. Бу мавжудот рўбарўсида унинг ёши кўз очиб юмгандан кўра ҳам қисқароқ эди. Зеро, ул мавжудотнинг ўзи чин маънода мангу эди. Шунда у илк бора вақтнинг чексизлигини ҳис қилди, илк бора ўзи ҳам ўлимга маҳкум кимса эканлигини сизди, даҳшатга тушди ва худди шу онда уни кўрди. «Қара, маликам, ана у келяпти, ҳов ана!» Комета коинот қаъриларидан пайдо бўлди. У фазо бўшлиқларида сузиб келарди, у бизнинг дунёларимизнинг баридан кўра қадимийроқ эди.

У осмоннинг ярмини эгаллаган, мунгли, оловли медузага¹ ўхшарди.

Унинг орбитадаги ҳаракатининг ҳар бир сонияси ўзининг асл манбалари сари роса бир миллион чақиримга яқинлаштирарди. Кўп ўтмай, ҳамма унинг ҳаракатининг шувиллашларини эшитди, гўё тиллақоғоздан ясалган шокилалар шамолда шитирлагандай бўлди; ҳамма унинг қайғули сиймосини, кўз ёшларга тўла нигоҳини, қуюнларда патила-патила бўлиб кетган, худди илонлардек буралган соч ўрамларини кўрди; у ўз ортида шуълаланган юлдуз ғуборларини, майда учар тошларни, куйиб сўхта бўлган ой харсангларини эргаштириб учарди; ҳали курраи заминда вақт деган нарса пайдо бўлмасдан бурун бундай харсангтошлар келиб урилиб, океанларда кратерлар вужудга келган эди. Оловли медуза илонлар каби тўлганган шуълалар сочган сочларини ёйиб, шундай ўтиб борарди. «Қара, малика, яхшилаб қара, ахир у яна юз йилдан кейин келади!» – деб унинг шивирлаганини эшитди Мануэла Санчес ва қўрқиб, чўқиниб қўйди; кометанинг нурли шуълаларида юлдуз ғубори сочқиларида қиз ҳар қачонгидан ҳам гўзалроқ кўринарди. У чўқиниб, қўрқиб, унинг қўлидан маҳкам ушлади. «Онагинам, Бендисйон Алварато, мана ниҳоят, бу нарса рўй берди, Мануэла Санчес менинг қўлимдан ушлади!» Қиз бунинг қандай бўлганини ўзи ҳам сезмай қолди, рўпарасида мангуликнинг қаъри очилганини кўриб, даҳшатга тушди, беихтиёр қандайдир таянч топишни истади ва ғайришуурий тарзда йиртқичнинг номсиз бармоғига президент муҳри тақилган ўта оруланган ва авайланган сип-силлиқ қўлига ёпишди; бу ҳокимиятнинг секин алангаланган қўрлари-

¹ М е д у з а – жом ёки соябонга ўхшаш ёпишқоқ денгиз махлуқлари (тарж.).

да тобланган, яширин ҳарорат билан ҳовурланиб турган бир қўл эди. Бизнинг илоҳий китобларда башорат қилинган мўъжиза билан унчалар ишимиз йўқ эди, оловли медуза юлдузларнинг буржларини хиралаштирди, мамлакатга юлдуз ёғинини ёғдирди, биз бу мўъжизотга у қадар эътибор берганимиз йўқ, зеро, бутун фикри-зикримиз унинг яшин тезлигида рўй бериши керак бўлган оқибатларига қаратилган эди; ҳатто, орамиздаги энг ишонмас кишилар ҳам, мана-мана ҳозир ҳеч ким кутмаган, ақл бовар қилмайдиган ҳалокат юз беради, бутун христианликнинг асослари парча-парча бўлиб кетади ва ниҳоят, Учинчи Аҳд замони бошланади деб ишонарди. Улуғ ўзгариш бўлишини кута-кута биз эрталабгача кўчаларда бекор қолиб кетдик; бизни уйқусиз ўтган кеча чарчатмади, бизни бесабр, беҳосил ўтган тун чарчатди ва биз уй-уйимизга тарқалишдик; биз юлдуз парчалари сочилиб, ҳаммаёқни уларнинг ғубори қоплаган кўчалардан тентираб, уй-уйимизга кетиб борардик; фаррош хотинлар комета қолдирган, осмондан тушган хасирваларни супуриб-сидиришарди; биз эса ҳамон ҳеч нарса рўй бермаганлигига, жуда ҳам катта тарихий кўзбўямачиликнинг қурбони бўлганимизга ишонгимиз келмасди – ахир, расмий идоралар кометанинг муваффақиятли тарзда ўтиб кетганлигини ёмонлик кучлари устидан режимнинг ғалабаси деб эълон қилди. Оловли медузанинг омон-эсон ўтиб кетганидан президентнинг ғалати касалликлари ҳақида тарқалган турли мишмишларга батамом барҳам бериш учун ҳам фойдаланилди. Зеро, фазо сайёраларининг ҳаракатларини бошқара оладиган киши касал бўлиши мумкинми, ахир? Унинг халққа қарата тантанали мактуби босилиб чиқди. Унда комета то иккинчи маротаба учиб келгунча ўзининг амал

курсисида қолажагини маълум қилди. Муסיқа садолари янграрди, ранг-баранг алвон мушаклар гумбурлаб отиларди, биз унинг ўлими ва режимнинг қулашини мана шу тарзда байрам қилишни истаган эдик; лекин у ушбу муסיқа садоларига ҳам, алвон шиорларга ҳам зарра парво қилмасди; де Армас майдонига йиғилган халойиқ алвонларга ёзилган шиорларни қичқириб айтарди: «Ватан халоскорига мангу шарафлар бўлсин! Дунё тургунча турсин ва бизни келажак насларга сўзлаб берсин!» У буларнинг ҳеч бирига парво қилмасди, ҳатто, энг масъулиятли давлат ишлари билан ҳам шуғулланмасди, уларнинг барини ўз амалдорларига топшириб қўйганди; зеро, уни ўз қўлида Мануэла Санчеснинг қўли чўғдай ёнгани ёди ўртарди. У бахтиёрликнинг мана шу онини яна бир карра бошдан кечиришни ўлардай истарди. Бунинг учун нарсаларнинг табиати бутунлай ўзгариб кетишига ва бутун дунё тартиботининг издан чиқишига ҳам рози эди. У ўша дамлар такрорланишини шу қадар истардики, охир-оқибат, олимлардан ялиниб-ёлвориб пиротехник комета ёки учар юлдуз, самовий ёнар аждар ихтиро қилиб беришларини сўрашга тушди: майли, нима қилиб бўлса ҳам шундай қурилма яратишсинки, сарвқомат дилбар қиз уни кўрганда мангулик сиймоси олдида боши айланиб қолсин ва кимнинг қўлига суянишни билсин. Бироқ олимлар ўйлаб-ўйлаб фақат битта нарсани ваъда қилишди: келаси ҳафтада чоршанба куни аср пайти соат тўртда қуёш тўла тугилади. Унинг рози бўлишдан ўзга иложи қолмади. Қуёш тугилиши ҳақиқатан ҳам зўр бўлди: куппа-кундуз ичи зимистон қоронғи тушди, кўкда юлдузлар чиқди, гулларнинг барги юмилди, товуқлар қўндоқларига чиқиб ўтиришди, ит-мушуклар ғингишиб безовта бўлишди; у эса Мануэла Санчес

ёнида ўтириб, лазиз нафаси, тунги фароғатли нафасини ўз димоғига тортар, бу тун киришига алданган атиргулнинг сўлаётган чоғдаги муаттар ислари эди. «Бу бари сен учун Малика, бу сенинг кун тутилишинг!» Аммо Мануэла Санчес ҳеч нарса демади, унинг қўлини ушламади. Унга қизнинг нафаси эшитилмади – димоғида бу исларни туймади. Шунда у қоронғида қиз томонга қўлини узатди, қўлига ҳеч нарса илинмади, бармоқлари билан қиз ҳозиргина ўтирган курсини пайпаслади, курсида ҳали унинг ҳарорати сақланиб турарди, лекин қизнинг ўзи йўқ эди, у ғойиб бўлганди; у қизни улкан уйни чарх уриб қидира бошлади, қўллари билан барча деворлар-у бурчакларни пайпаслаб чиқди; у қоронғиликка бақрайган кўзлари билан тикилар ва аламли илтижо қилиб сўроқларди: «Менинг бадбахт-лигимнинг Мануэла Санчеси, сен қайдасан? Мен сени излайман, кун тутилишинг замонида сени тополмайман, қайда сенинг шафқатсиз қўлларинг, қайда сенинг ўша атиргулинг?» У номаълум денгизларда адашган сув ости ғаввоси каби қоронғиликда фантастик катта тошбақа – гальванометрга, дам ғаройиб маржонлар – қўнғироқ чалувчи соатларга, дам кўзбўямачилик фокусларининг асбоблари бўлмиш ақл бовар қилмас қисқичбақаларга тўқнашиб кетар, лекин бу қоронғилик сувларида, бу совға-саломлар йиғилган омбор-қазноқда ҳеч қаерда Мануэла Санчеснинг изларини, ҳатто унинг орхидея гули каби нафасини тополмасди. Сароб қоронғиликнинг соялари чекинди ва бераҳм ҳақиқатнинг нурлари унинг онгига етиб келди, бу нур шарпаларни қувди. Кечки соат олти эди, гўё энди тонг ғира-шира отаётгандай туюларди, у шунчалар ўртаниб ёндики, бунақаси ҳеч қачон бўлмаган, баногоҳ у ўзини худодан ҳам кўрқинчлироқ сизди. Бу улкан бўм-бўш

уйда у ўзини шу қадар ёлғиз, кимсасиз сездик, бунақаси ҳеч кимнинг бошига тушмаган. «Бу дунёда сенсиз мутлақ мангу кимсасизман, сен менинг абадул-абадга кун тутилиш чоғининг сирли қоронғи-сида йўқотган маликамсан». Унинг ҳукмдорлик йиллари яна узоқ замонлар давом этди. У гарчи улкан омбор-уйнинг пучмоқларида кўп қидирган бўлса-да, бари бир Мануэла Санчесни тополмади. «Қайдасан, менинг ҳалокатимнинг сабабчиси, Мануэла Санчес?» Қуёш тутилган ўшал кун қиз ғойиб бўлди. Унинг қулоғига бир гап чалинди. Кимдир уни Пуэрто-Рикодаги улуғ карнавалда кўрган эмиш, гўё ўзига Елена деган исм олганмиш ва кимдир уни сўйиб кетганмиш. Лекин аниқлаб кўришса, бошқа одам бўлиб чиқди. Яна бир овозалар тарқалдики, машҳур румбо раққоси, уста румберо Папа Монтеро¹ хотирасига бағишланган байрамда у румбо рақсини ижро этганмиш, лекин аниқланишича, у бошқа бир раққоса бўлиб чиқди. Яна бир гап эшитилдики, у Барловенто оролларида юрган эмиш. Бу ерда форлар бор. Форларга кираверишда нофоралар чалиб рақсга тушишади; яна бир гапларга қараганда, уни Аракаткадаги халқ сайилларида кўришган эмиш; панама чирмандаларининг гумбурлаган оташин оҳангларига чарх уриб ўйнаб юрганмиш; лекин ҳар сафар бу бошқа бир қиз эканлиги маълум бўларди. «Уни иблис олиб қочди, генералим, иблис, бошқа нарса эмас!» У ўшанда аламли умидсизликдан ўлгани йўқ. Бу ўзини ўлдиришга унда ёвуз аҳд-у қарор етишмаганлигидан эмас, албатта. Гап шундаки, у ўзининг бу қизга бўлган муҳаббати туфайли ўлмаслигини биларди. Ишқ боис ўлиш унинг қисматига битилмаган эди. У ўз ҳукмдорлиги эндигина бош-

¹ Папа Монтеро – шоир Николас Гилйен шеърининг қаҳрамони.

ланган пайтларда кечки пайт бир башоратчи фол-бинга сувга қараб фол очирган эди. Сеҳрли сув одамнинг кафтида ёзилмаган нарсаларни очиб беради. Қарта ёки қаҳва қуйқасида фол очганда ҳам, умуман, бошқа ҳеч нарсада буларни билиб бўлмайди. Фақат азал сувининг ойнасигина тақдирнинг сирли синоатларини ўқиб бериши мумкин. Азал суви ойнасида ўшанда у ўз ўлимини кўрди, қандай ўлишини кўрди, табиий ўлим билан уйқуда жон беришини билди. Мажлислар залига қўшни хонада ўзини ерда юзтубан ётганлигини кўрди. У ўзининг узоқ умри давомида доимо шундай юзини кафтларига босиб ётарди, эгнида махсус белгилар қўйилмаган ҳарбий дала либоси, сўл оёғидаги этигида олтин нағал, ёши ҳам номаълум: бир юз етти билан икки юз ўттиз иккиннинг ўртасида эди.

БИЗ уни куз арафасида ана шу аҳволда топдик, тўғриси, уни эмас, Патрисио Арагонеснинг қолган-қутганларини топдик. Мана кўрингки, унинг ёлгон ўлиmidан кейин кўп йиллар ўтиб, биз яна унинг мурда жисмига дуч келдик – у яна ўша жойда, ўша алфозда, ўша кийимда эди. Аммо бу бебошвоқ замонларда ҳеч ким ҳеч нарсага ишонмасди ва ана энди бу сафар бу унинг ҳақиқий мурдаси деб кафилик беролмасди, калхатлар чўқиб ташлаган, қурт-қумурсқалар кемириб ётган қариянинг лоши – бу айни унинг ҳақиқий жасади деб айтолмасди, унинг ириб-чириётган қўлига қараб туриб, бу ҳақиқатан ҳам ошиғ-у беқарор давлат мансабдорининг қўли, Улуғ Шовқин замонининг ажойиб-ғаройиб қизининг севгисига эришолмай ҳар дамда юрагини чангаллашга мажбур бўлган қўл деб ҳеч ким таний олмасди. Унинг шахсини беҳато таниб олишга ёрдам берадиган ҳеч нарса йўқ эди. Албатта, бундан ажабланиб ҳам ўтириб бўлмасди.

Чунки ахир унинг шон-шуҳрати ва довуғи энг чўққисига чиққан даврларда ҳам унинг ўзи асли мавжуд бўлганлигига шубҳа-иштибоҳлар туғилган эди. Нега десангиз, ҳатто унга хизмат қилган кимсалар ҳам унинг ҳақиқий ёши ҳамда қиёфаси ҳақида тасаввурга эга эмасдилар, зеро, турли жойлар ва турлича вазиятларда у турлича бўлиб кўринарди: ярмаркага бориб, томбола¹да қатнашган пайтларида у саксонга чиққанга ўхшарди. Қабул маросимларида эса унга олтмишдан ошиқ бериб бўлмасди, тантанали расмий маросимларда у ёши ҳали қирққа ҳам чиқмаган эр йигит бўлиб кўринарди. Унга охирги мартаба ўз ишонч ёрлиқларини топширган элчи Палмерстон ўзининг бизнинг мамлакатимизда тақиқланган хотираларида ҳикоя қилишича, ундан ҳам қарироқ одамни тасаввур қилиш қийин эди. У президент саройида ҳукм сурган ақл бовар қилмас бошбошдоқликни тасвирлаган эди. «Мен тоғ-тоғ уйилиб ётган қоғозлар, қорамолларнинг таппилари ва ит қумалоқларини айланиб, четлаб ўтишга мажбур эдим. Йўлакларда итларнинг сасиган сарқитлари-ю, у ер бу ерда итларнинг ўзлари мудраб ёйилиб ётишарди. Хизматчилар хоналарида ўтиришган бирон-бир одам менинг биронта ҳам саволимга жавоб беролмади ва мен шол-у моховларга мурожаат қилишга мажбур бўлдим. Улар бу пайтга келиб, асосий турар-жойларда яшашарди. Улардан давлат кенгаши залига қандай ўтиб боришни кўрсатишларини сўрадим. Залда товуқлар дайдиб юрар ва қалин жун гиламларда тасвирланган буғдой бошоқларини чўқиб тортқилашарди, битта сигир эса деворга осилган, епископ тасвирланган суратни тортқилаб ямламоқчи бўлиб уринарди. Президентга келсак, мен дарҳол

¹ Т о м б о л а – ярмаркаларда ўйналадиган буюм лотереяси.

унинг худди тўнкадек кар-гунг эканлигини сездим. У менинг саволларимга алмойи-алжойи қилиб жавоб берар, шу билан бирга, у барча қушларим сайрамай қўйдилар, деб шикоят қилди, ҳолбуки, қушлар бор овоз билан сайрашарди. Худди эрта тонг чоғида қалин хилват ўрмондан ўтиб бораётгандек эди. У бирдан кутилмаганда ишонч ёрлиқларини топшириш маросимини бўлди, чеҳраси ёришди, кафтларини ҳовуч қилиб қулоғига тутди ва илгари бир денгиз шовуллаб турган, ҳозир эса чанг-тўзонли қуруқ ерга айланган дераза томонга ишора қилиб бор кучи билан бўкирди, мени эса Ститсон деб атади: «Эшитяпсизми, азизим Ститсон? Эшаклар подаси қелаётир! Улар югуришяпти, чунки денгиз қайтяпти! Эшитяпсизми?» Шарти кетиб, парти қолган мўйсафид бир маҳаллар федералларнинг жасур йўлбошчиси, халқ эъзозлаган инсон бўлганига одамнинг ишонгиси келмасди. У ҳукмронлигининг дастлабки йилларида тоғлар ва олис қишлоқларда кутилмаганда пайдо бўлишни севар, атрофида кўп қўриқчилар ҳам олиб юрмас, ўроқ қилич билан қуроланган ёлғиз биттагина соқчи гуахиро¹ унинг кетидан қолмас, шу билан бирга, депутатлар ва сенаторлардан иборат кичик бир гуруҳ ҳам унга эргашиб борарди. Қурсоғининг иштаҳасига қараб, уларни битта бармоғининг ишораси билан тайинлаб қўярди. У қишлоқларга борганида ҳосилнинг қандай бўлиши, чорванинг аҳволи, одамларнинг шахсий ишлари билан қизиқарди. Одатда, у қишлоқ гузарида манго дарахтининг соясида арғамчи ўриндиқда ўтириб, халойиқ билан сўйлашарди; ўша йиллари доим бошига кийиб юрадиган жуда одми фуражкеси билан иссиқдан елпинарди; ташқари-

¹ Г у а х и р о – Гуахиро яримролида яшовчи ҳиндулар номи.

дан қараган одамга у бўлаётган гапларга чала-ярим қулоқ солаётганга, жазирама иссиқдан толиқиб, кўзларини ярим юмиб мудраётганга ўхшарди; лекин аслида у қишлоқнинг эркаклари ва хотин-халаж айтаётган барча гапларга тўла қулоқ солиб, мутлақо эсида сақлаб қолар, гапираётганларнинг исми шарифларини ҳам яхши биларди; у бутун мамлакат аҳолисининг исми шарифини рўйхат бўйича хотирасида сақлар, минглаб рақамлар, миллатнинг барча муаммоларини ёддан биларди. «Яқинроқ кел, Хасинта Моралес, – деб олдига чақирди у мени кўзини юмиб ётганча. – Мен бултур аскарликка олган йигитнинг иши нима бўлди? Ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўрдими, озгина бўлса ҳам пўконидан ел ўтдим, бир бопланглар буни деган эдим – нима бўлди ўша?» «Соғ-омонмисан, Хуан Прието, – деди у менга, – наслдор буқанг бор эди, ҳалиям яхшими? Менинг ўлатдан қилган қайтарикларим ҳўб иш берди-ку, тўғримми? Эсингдами, қулоқларидан қуртлар ёғилиб чиққани?» У эса менга шундай деди: «Хўш, қани айт-чи, Матильда Пералта, қочиб кетган эрингни топтириб келганим учун мени нима билан сийлайсан? Ана, томоша қил: биз уни арқонлаб олиб келдик. Мен унинг қулоғига мих қилиб қоқиб қўйдим: агар қонуний хотинингни ташлаб, думингни хода қилиб юрсанг, оёғингга иккита кишан уриб чиритиб юбораман, дедим». У одамларнинг турмуш юмушларини кўз очиб юмгунча содда-жўнгина қилиб ҳал қилиб ташлар, худди шунингдек, жамоатчиликнинг ишларини ҳам аччиқ ичакдек чўзиб ўтирмай, илло-биллога келтирмай битириб қўя қоларди. Қинғир ишга қўл уриб, ишкал чиқарган хазиначининг қўлини қассобга буюриб кестирарди, унинг билмаган нарсаси йўқ эди, ҳатто, помидорлар-у, улар ўсган тупроқни ҳам яхши биларди; кимнингдир

томорқасида етишган помидорни еб кўрарди-да, ўзи билан бирга олиб юрган агрономларга шундай дерди: «Бу тупроққа гўнг етишмайди. Гўнг бўлган-да ҳам эшак тезаги бўлиши керак. Моча харнинг тезаги ярамайди! Мен айтаман: Ҳукумат ҳисобига келтириб берищади!» Кейин кулиб яна ишларини давом эттириб кетаверарди.

«У менинг деразамдан бош суқиб қаради-да, қувноқлик билан деди: «Э-ҳа, бу сен ўзингмисан, Лоренса Лопес? Тикиш машинанг қалай, ишляпти-ми?» Бу тикув машинасини сен менга йигирма йил илгари совға қилиб бергандинг, дедим унга, – анча бўлди жони узилганига, нима ҳам қилардинг, ҳаёт шунақа-да, ҳеч нарса мангу эмас – на одамлар, на машина. Аммо у, сен ҳеч нарсани тушунмайсан, деди. Дунё абадий. Кейин у уйга кириб, отвёртка билан машинанинг у ёқ бу ёғини қарай бошлади, керакли жойларини мойлади, кўчада мунтазир кутиб турган аркони давлатини ҳам эсдан чиқарди. У машина устида узоқ овора бўлди, баъзан худди қўтосга ўхшаб оғир ҳарсиллар, ҳаммаёғи, ҳатто, афт-башараси ҳам мойга беланди, лекин уч соатлардан кейин машина худди янгидай ишлай бошлади!» Ўша замонларда ишлар мана шундай эди, у пайтлар энг жўн турмуш юмуши билан давлат аҳамиятига эга иш ўртасида фарқ нималигини билмасди. Уларни бирдек жиддийлик ва матонат билан ечарди. Ўша замонларда у одамларга бахт-иқболни тортиқ қилиб бериш мумкин деб, самимий ишонарди. Худди шунингдек, аскарона уқув-лаёқат билан ўлимни алдаш, чалғитиш мумкин деб ишонарди. Мана энди у мункиллаган чол! Шу қартайган мўйсафид ўша чексиз ҳокимиятга эга бўлган инсон эканлигига ишониш қийин эди. Ўшанда унинг ҳукми-ҳиккаси шунчалар кучли эдики, агар у: «Соат

неча бўлди?» – деб сўраб қолса, унга: «Сиз нима десангиз, шу, муҳтарам генерал!» – деб жавоб қилишарди, ҳақиқатан ҳам у кунларни ўзи хоҳлаганча тасарруф қиларди, кундузни – кеча, кечани бамалол кундуз дерди. Ўзига қандай осон ва қулай бўлса, шундай қиларди; зарур байрамларни истаган бир кунига кўчираверарди; календарни шундай тузардики, унинг ўлканинг у ёки бу ерида бўлиши бирон-бир байрамга тўғри келтириларди; худди шу байрамга мамлакатнинг бошқа бир ерида ҳам улгурарди; ҳар қайда ва ҳар қачон у ўз доимий сояси бўлмиш ўроқ қилич кўтарган ялангоёқ ҳинду кўриқчиси ва манглайи шўр сенаторлари етакчилигида пайдо бўларди. У ўзи билан бирга оғоч қафасларда уришқоқ хўрозларни олиб юрарди; улар ҳар қандай қишлоқнинг энг тап тортмас ботир хўрози билан жанг қилишга доим шай эдилар; зеро, ҳар бир қишлоқда хўрозлар уриштириларди; улар томошабинлар билан бақир-чақир қилиб баҳс бойлашар, у ёки бу хўрозга катта пул тикишарди. Унинг ноғора тарақлашига ўхшаш кулгисидан хўроз жанги бораётган махсус супа титраб кетарди, унинг қаҳқаҳаси мусиқа садолари-ю мушакларнинг қарсиллаб отилишини ҳам босиб кетарди; зеро, биз ҳаммамиз у билан бирга хандон отиб кулишимиз, у ўйинга берилиб кетиб жим бўлиб қолганда биз ҳам у билан бирга жим бўлиб қотиб туришимизга тўғри келарди, унинг хўрозлари бизнинг хўрозларимиз устидан ғалаба қозонганда гулдурос қарсақлар чалишимиз керак эди. Бизнинг хўрозларимиз унинг хўрозларидан мағлуб бўлишга усталик билан ўргатилган эдики, улар бирон марта ҳам юзимизни ерга қаратишмади. Фақат бир марта истисно бўлиб қолди: ўшанда Дионисио Игуараннинг тажанг хўрози олий мартабали меҳмонимизнинг кўк хўрозига қарши

шиддат билан ташланиб, уни кўз очирмай чўқиб пачақлаб ташлади. Ҳамма донг қотди, аммо генерал ўрнидан туриб, Дионисиога қараб пешвоз юрди, унинг қўлини маҳкам қисиб, шундай деди: «Бопладинг, сен ўғил бола экансан!» Унинг кайфияти жойида, димоғи чоғ эди, Дионисиони мақташи ҳеч гап эмасди унга ва ҳатто, ўткир ҳаяжонли онларни тақдим этгани учун ундан миннатдор эди, шунинг учун сўради: «Бу азамат хўрозингга қанча сўрайсан?» Бунга Дионисио Игуаран кўрқа-писа шундай жавоб берди: «Бу хўроз сизники, жаноб генерал, олинг уни». Халойиқ Дионисиони гурс-гурс қарсақлар ва мушакбозликлар остида унинг уйига кузатиб қолди. У энгилмас қизил хўрози эвазига президент томонидан тортиқ этилган олтига қойилмақом зотдор хўрозларни бутун дунёга кўз-кўз қилиб, уйга жўнади. Бироқ ўша кечанинг ўзидаёқ Дионисио Игуаран шакарқамишдан ясалган қўлбола ўткир ромнинг бир шишасини ичди-ю, ўз ётоғини ичидан беркитиб, шипга арқон ташлаб, ўзини осиб қўйди, бечора. Нега десангиз, у жуда яхши биларди олий илтифотга сазовор бўлган кимсанинг бошига кейин қандай бахтсизлик ва кулфатлар ёғилишини; генералнинг ўзи эса бунақа нарсаларни ҳисоб-китоб қилиб, эътибор бериб ўтирмасди; зеро, унинг ташрифининг шодиёнаси изидан, ташриф тугагач, одамлар бошига шўриш ва кулфатлар дўлдай ёғилар, унинг ортидан «номатлуб одамлар»ни ўлдириб кетишнинг қонли излари чўзилиб ётарди; у ўзининг тарафдорлари бошига ёғилаётган касофатлар ҳақида ўйлаб кўрмасди; у янглишиб, улар ҳақида нобоп ёки номуносиб бир сўз айтиб қўяр, буни шу ерда ҳозир бўлган хизматбардор малай ва шотирлари эшитишиб, ўзларича талқин қилишар, хато сўз, янглиш иборани ҳеч қандай айби ва гуноҳи бўлма-

ган бечораларни таъқиб ҳамда тазйиқ этишга буйруқ деб тушунардилар. У бутун мамлакатни армадило¹нинг юришини қилиб айланар, соч-соқоллари ўсиб кетар, вужудидан ачимсиқ тер ҳиди анқир, истаган уй, истаган ошхонага кутилмаганда кириб борар, афтидан, қобил ва ювош кўринган бу йўловчи билан юзма-юз келишганда хонадон эгалари кўрқиб қалтираб туришарди; у эса тотуна – қовоқ ялоқни сув идишга ботириб ичиб, ташналигини қондирар, баъзан овқат қайнаётган қозон олдига бориб, унинг ичидан қўли билан лаҳм гўштларни олиб ер, қорнини тўйдирар – ўзини шунчалар оддий, ўз одамларидай тутар, бундан одамнинг эти увишар, гарчи у буни кўнглига келтирмаса ҳам, лекин у қадам босган уйда энди мангуликка унинг нишонаси қолиши маълум эди. У маълум бир сиёсий мақсадни кўзлаб севишлари ё тан олишларини истаб, ўзини шундай тутарди, деб бўлмайди, албатта – эҳтимол, кейинроқ бориб шундай ҳам бўлгандир. Лекин бу пайтларда у ростдан ҳам, содда, қандай бўлса тўғриси шундай эди, бу вақтлар у ҳали ҳокимият ботқоғига ботмаган эди – у ҳаммасини кўрган, ҳаммасига тўйган, паймонаси тўлган, ёзи кетиб кузи келганда, эҳтимол, шундай ҳам бўлгандир – лекин бу маҳаллар унинг учун ҳокимият ернинг теран қаърларидан юқорига отилиб чиққан шиддатли, қудратли оқим эди, бу бизнинг кўз ўнгимизда рўй берган эди. Унга ҳокимият эмас, у ҳокимиятга буюрарди. У бармоғи билан кўрсатиб манави дарахтлар мева тутсин деса, улар мева туғардилар, ҳайвонлар туғсин деса, туғардилар, бу одам униб-ўссин деса, у униб-ўсарди; ҳосилга зарар келтирадиган бўлса, ёмғирни тўхтатар ва уни

¹ А р м а д и л о – устида зирҳли қалқони бор сутэмизувчи ҳайвон.

қурфоқ ерларга ёғишга мажбур қиларди. «Мен буни биламан, чунки буни ўз кўзим билан кўрганман, сеньор!» Унинг тўғрисидаги афсоналар мутлақ ҳоқимиятга эришмасидан анча олдинроқ туғилди, кейин у мутлақ ҳоқимиятга эришганига ўзи ишонди. У башоратлар ва кўрқинчли тушларнинг талқинларига ҳеч қандай шак-шубҳага йўл қўймай ишонадиган замонлардан буён афсоналар халқ орасида тилга тушиб оралаб қолган эди. Ўша чоғлар агар башоратчи пигва деган қушча унинг тепасидан учиб кетаётиб бирдан чулдираб сайраб юборса, у эндигина бошланган сафарини шу заҳоти тўхтатар ва орқага қайтарди ёки онажониси Бендисйон Алварадо товуқ тухумини чақаётганда ундан сариғи иккита чиққанини кўрса ҳам, ўша куни халқ билан бўладиган учрашувини бошқа кунга қолдирарди. Бир куни у навбатдаги сафар олдидан кечаси офир, ваҳимали туш кўриб, алаҳсираб чиқди-да, ўзи билан сафарга бирга бориши керак бўлган доимий ҳамроҳлари – сенаторлар ва депутатлардан воз кечди. Одатда, улар у чиқишга журъат қилмайдиган нутқларини унинг учун сўйлашарди. Хўб, ўша тушида у улкан кимсасиз уйда турган эмиш, уни ҳар томондан кулранг камзул кийган, ранглари бўздай оқарган, қўлларида гўшт тўғрайдиган пичоқ кўтарган эркаклар ўраб олишганмиш; улар иршайишиб унга пичоқ санчар эмишлар; у ўзини қаёққа олиб қочмасин, қандай чап бермасин, юз-кўзларини ўйиб олишга тайёр пичоқларга дуч келармиш; мана шу ранги ўчган, ғалати тиржайган, индамас қотиллар қуршовида у ўзини ов қилинаётган ҳайвондек сезарди; қотиллар ортидан ким охириги зарбани беради, ким қурбонлик келтириш маросимига сўнги нуқтани қўяди ва ким унинг қонини биринчи бўлиб ичади, деб бир қарорга келолмаётганга ўх-

шардилар; аммо у энди на кўрқар ва на қаҳрланарди: фақат у ўзини ҳаддан ортиқ енгил сезар, ҳаёт асари унинг бутун вужудини тарк этиб боргани сари бу енгиллик тамоми аъзои баданини қамраб олмақда эди. У қушдай вазнсиз бўлиб қолди, қалби шу қадар хотиржам ва равшан эдики, ўзи ҳам ҳатто табассум этар, ўз қотилларига ва ўз толе-қисматига илжайарди; мана ниҳоят, бу тушида унинг ўғил фарзанди бўлиб кўринган кимса унинг човига пичоқ урди, пўрсиллатиб ҳавосини чиқариб юборди, қони вошиллаб уйнинг оқарган деворлари, тушининг бўзариб ётган маконларига отилди. «Ана ўшанда мени ҳали ҳам тирик экан, демасликлари, тамом ўлган деб ҳисоблашлари учун башарамни қонга ботган пончо – калта ёпинчиғимнинг этаги билан ёпдим. Ерга йиқилдим ва вужудимни ўлимнинг титроқлари қамраб олди». Туши шунчалар ўнгида бўлганга ўхшардики, ўзини тутиб туролмаи уни шу заҳоти ҳамюрти, соғлиқни сақлаш министрига айтиб берди, у юпатиш, таскин бериш ўрнига унинг дилгирлигини янада оширди: «Бундай ўлим инсоният тарихида баён этиб ўтилган», – деб очикдан-очик айтди. «Худди шундай, ўзим ўқиганман, муҳтарам генерал!» Соғлиқни сақлаш министри шундан сўнг генерал Лаутаро Мунйоснинг у ер бу ери куйган қалин китобини олди-да, унда худди шундай ўлим, шундай қотиллик баён қилинган жойини ўқиди. «Худди тушимдагининг ўзи-я, онасини палон-пистон! Эшитяпман-у, ҳамма эсимдан чиққан тафсилотларини кўз ўнгимга келтиряпман. Ўша тушни кўра туриб уйғониб кетдим-у, қилт этган шамол бўлмаса ҳам, саройнинг барча йигирма учта деразаси бирдан очилиб кетганини кўрдим. Ахир, ўша тушимда ҳам менга йигирма учта еримга пичоқ уришган эди-да. Бири бирига ўхшашини қаранг.

Одам кўрқиб кетади!» Ўхшашликлар шу билан ту-
гагани йўқ. Туш тўғри чиқди, ўша ҳафтанинг ўзи-
даёқ қуроли кучлар қўл қовуштириб, бамайлихотир
ўтирганлиги туфайли сенат ҳамда олий судга тажову-
зкорона ҳужум уюштирилди; тажовузкорлар
бизнинг миллий муқаддас жойимиз – сенат бино-
сини таг-туги билан вайрон қилдилар. Бир маҳаллар
мустақиллигимиз учун курашимизнинг қаҳрамон-
лари бу бинода миллатимизнинг мустақиллигини
эълон қилган эдилар. Ёнфин алангалари тун ярми-
дан оғандан кейин ҳам қутуриб турди. Унинг
алангаси президент балконида ҳам кўринарди.
Аммо тарихий бино таг-туги билан ёниб кул бўлди,
деган хабар президентни заррача қайғуга солмади;
кимдир бу бинони халқ хотирасидан бутунлай ўчи-
риб ташлашни истарди; бизга, жиноятчиларни
қаттиқ жазолаймиз, деб ваъда қилишди, лекин
уларни қанча вақт ўтмасин топиб бўлмади. Шу би-
лан бирга, Қаҳрамонлар Уйини қандай бўлса, шун-
дай тиклаймиз, дейишди; унинг харобалари биз-
нинг кунларгача сақланиб келаётир. Сенаторлар ва
адолатли сўз хизматчиларига келганда, у ўз туши-
нинг машъум башоратларини улардан яшириб
ўтирмади, аксинча, тушида огоҳликка даъват этил-
ганлигини баҳона қилиб, пайти келганда қонун
чиқарувчиларни тарқатиб юборди, эски республи-
канинг суд идораларини тор-мор қилди. У сенатор-
лар, депутатлар ва олий судни (буларнинг унга ҳеч
кераги бўлмай қолди, зеро, ўз ҳокимиятининг қо-
нунийлигини тасдиқлаб ўтиришга сира муҳтож
эмасди) унвонлар ва нишонлар билан мукофотлади,
уларни бой-бадавлат қилди, узоқлардаги бахтиёр
мамлакатларга элчи қилиб жўнатди. Ёнида фақат
унга соядай эргашиб юрувчи ўроқ қилич билан
қуролланган ялангоёқ, индамас ҳиндунигина олиб

қолди; бу ҳинду уни бир зум ҳам ёлғиз, холи қолдирмасди; сув ва таомни биринчи бўлиб татиб текшириб кўрар, ҳеч кимсанинг унга белгилаб қўйилганидан берирокқа яқинлаштирмасди. «Президент менинг ҳузуримда бир неча соат бўлган пайтларда бу ҳинду деганлари эшигимнинг тагида турарди. Президентни менинг хуфия ўйнашим деб лақиллашарди. Ҳолбуки, у бир ойда икки маротаба менинг ҳузуримга келар, мен унга қартада фол очиб қўярдим. Бу узоқ йиллар давом этди. Тоқай у ўзини бир кунмас-бир кун ўладиган одам деб ҳисоблар, у шубҳа-гумонлар ичида ўртанар, мен ҳам янглишишим, хато қилишим мумкин деб бўйнига оларди, шунинг учун ўзининг ваҳший ҳис-туйғуларидан кўпроқ қартага ишонарди. Одатда, у менинг ҳузуримга бирон-бир нарсдан қаттиқ қўрққан ва ваҳималардан қартайган ҳолда кириб келарди. У биринчи бора келган пайтида худди мана шундай алфозда эди. У индамай менга қўлини узатди, кафти худди қурбақанинг қорнидай думалоқ, таранг ва териси сип-силлиқ эди. Мен илгари ва ундан кейин ҳеч қачон ва ҳеч кимсада бундай қўлларни кўрмаганман, мен жуда узоқ замонлар фолбинлик қилганман. У сўзсиз илтижо ва буюк умидсизлик билан иккала қўлини стол устига қўйди. Мен уни аллақандай мубҳам қўрқув ва ўзига ишончсизлик ўртаётганлигини кўрдим, у орзулари ва умидларидан айрилганга ўхшарди. Ўшанда мени унинг қўлларигина эмас, шу билан бирга, унинг поёнсиз ғам-қайғуси ва кимсасизлиги ҳайратга солди. Мен унинг шубҳа-иштиболар ичида ўртаниб ёнаётган қалбига, кексайган одамнинг бечора, шўрлик қалбига ачиндим ва унга фол оча бошладим, аммо унинг тақдири менинг учун ҳеч англаб бўлмас, батамом яширин бир нарсадай бўлиб қолаверди. На

унинг қўлининг чизиқлари ва на фол очишнинг менга маълум бўлган бошқа усулларида унинг то леини аниқлай олардим, нега десангиз, у қартани кўтариши биланоқ улар худди қудуқнинг сувидек қорайиб қолар, унинг идишига қўйилган қаҳва эса қуйқага айланарди. Ҳеч бир усул, йўл билан унинг шахсини билиб бўлмас, лекин унга фол оча туриб, у билан боғлиқ яқин одамларнинг толеларини бутунлай аниқ-равшан ҳолда кўриш қийин эмасди. Шундай, унинг онаси Бендисйон Алварадони аниқ-равшан кўрдим. Унга онасининг анча замонлардан сўнг қариб-қартайганда қандай бўлишини кўрсатдим. Қуръага қараганда, унинг кўзлари хиралашиб, кўролмайдиган бўлган, алақандай қушчаларни бўяш билан овора-ю, лекин бўёқларнинг фарқига бормай бўяйди. Ана шунда у деди: «Бечорагинам, онам!» Бошқа бир сафар биз фол очиб, шаҳримиз вайронага айланганини кўрдик, уни қутурган, шафқатсиз бўрон жароб қилган эди, бўроннинг аёлларнинг чиройли исми билан аталиши машъумона масхарабозлик бўлиб туюларди. Яна бир сафар биз фолда кўк ниқоб кийган, қўлида қилич кўтарган эркак кишини кўрдик. Шунда президент жуда ташвишланиб, бу одам қаерда, деб сўради. Шунда қарталар бу одам фақат сешанба кунлари президент яқинида бўлишини билдирди. Шунда президент: «Аҳа! – деди ва: – Бу кишининг кўзларининг туси қанақа?» – деб сўради. Қартада шундай жавоб чиқди: унинг бир кўзининг ранги гуарапо рангида, агар шаробни ёруққа солиб қараса, ана шундай кўринади, унинг иккинчи кўзи эса қорамтир. Шунда у яна «Аҳа! – деди ва яна: – Бу одамнинг нияти қандай?» – деб сўради. Мен ўзимни тийиб туrolмадим-да, қарта кўрсатган ҳақиқат, бор ҳақиқатни унга сўзлаб бердим: «Кўк ниқоб хи-

ёнаткорлик ва маккорликни англатади», – дедим. У ўрнидан бир нарсани билгандай сакраб туриб кетди: «Аҳа! Мен биламан, унинг кимлигини! Биламан!» Бу одам унинг энг яқин ёрдамчиларидан полковник Нарсисо Миравал бўлиб чиқди. У шундан икки кунлар ўтиб, қулоғига тўппонча қўйиб ўзини отди, бир парча қоғозга сабабини ёзиб ҳам қолдирмади, шўрлик...»

У мана шундай қартада фол очтириб, одамлар ҳамда ватан тақдири, унинг тарихий йўлларини ҳал қиларди. Кунлар шундай ўтаётган эди, бир куни оддий сувда фол очиб башорат қиладиган, кимнинг қачон ва қандай ўлишини айтиб берадиган ҳеч кимга ўхшамаган ноёб бир кампир борлигини эшитди. Ўзининг ўроқ қилич кўтарган ялангоёқ фаришта-соқчисини ёнига олиб, ўша башоратчини ҳеч кимга билдирмай қидириб кетди. Узоқ тоғ сўқмоқлари, фақат хачир юра оладиган жарлардан ўтиб, ўша башоратчи кампир ёлғиз авараси билан бирга яшайдиган тоғлик ерга етиб борди. Кампирнинг аварасининг учта боласи бўлиб, тўртинчисини туғаман деб турган экан, бечора хотиннинг бир ой илгари эри ўлиб, бева қолган экан; башоратчи кампирни у қоронғи бир хонадан топди; кампир қарийб ўрнидан турмас, кўзи ҳам кўрар-кўрмас бўлиб қолган эди; аммо кампир унга: «Қўлингни тосдаги сувга тутиб тур», – дегач, қоронғилик чекилди, тосдаги сувнинг ичи ёришди ва у ўзини одми ҳарбий дала кийимида ерда юзтубан тушиб ётганини кўрди, оёқларида этик, чап этигида олтин нағал ярқирарди. У: «Мен қаерда ётибман, қандай жой, қачон бўляпти бу?» – деб сўради. Кампир тосдаги сувнинг шуълаларига қараб, «Бу воқеа манавинга ўхшаш бир хонада бўляпти, мен ёзув столи, электр шамолпаррак, денгизга қараб очиладиган деразани

кўряпман, – деди, – яна отларнинг суратлари осилган оқ девор ва аждар сурати тикилган байроқ кўриняпти, – деб айтди. Шунда у: «Аҳа!» – деди. Чунки у мажлислар залига қўшни бўлган ўз кабинетини кампирнинг баёнидан таниган эди. Кейин у: «Мен қандай ўламан? Биров ўлдириб кетадими ёки ёмон касалга дучор бўламанми?» – деб сўради. Кампир: «Йўқ, сени биров ўлдириб кетмайди, касал бўлиб ҳам ўлмайсан, сен ошингни ошаб, ёшингни яшаб, шундоқ ўласан, ўлим ухлаб ётганинда келади, ҳеч қандай оғриқ сезмайсан», – деди. Шунда у: «Аҳа! – деди, сўнг донг қотган ҳолда сўради: – Бу қачон юз беради?» Кампир: «Хотиржам ётиб ухлайвер. Сен менинг ёшимга етасан, юз-у етти ёш, кейин яна юз йигирма беш йил яшайсан, кейин омонатингни топширасан», – деди. «Аҳа», – деди у ва касал башоратчи кампирни тўшагида олтин нағалининг занжири билан бўғиб ўлдирди. Худди касби жаллод ўтгандек бу ишни оппа-осон, жонини оғритмасдан бажарди; ҳолбуки, бундан илгари ҳеч қачон ҳеч кимни – на инсон ва на ҳайвонни, на урушда ва на тинчлик пайтларида ўз қўли билан ўлдирмаган эди; шўрлик башоратчи кампир у ўз қўли билан ўлдирган биринчи жонли кимса эди; бундан буён ҳеч бир кимса ҳеч қачон бу ёруғ дунёда унинг қачон ва қандай ўлим билан ўлишини билмасин деб, ўлдирди. Қилган бу разиллиги юрагини куз кечалари ўртамас, виждонини қийнамасди. Аксинча, бу воқеани у ўзидан ўзи хурсанд бўлиб, ўз-ўзимга ибрат бўладиган иш қилдим деб, мамнуният билан эсларди – мана шундай дадил ва тошбағир бўлиш керак, деб кўярди. Мануэла Санчес қуёш қорайиб, унинг қоронғилиги ичида изсиз ғойиб бўлгач, у ўзининг ушбу шафқатсизлиги ҳақида бот-бот эслар, хўрлигини қандайдир бир тарзда босиш учун ўзини

ўзи шу воқеа тафсилоти билан қайрар, ўртанган юрагини куйдираётган ўтиб кетмас аламларга уни малҳам қилиб босмоқчи, таҳқирнинг заҳарли зирапчасини жонидан суғуриб ташламоқчи бўларди. У тamarҳинди дарахти қуюқ соясидаги арғамчи тўшагига ётарди, япроқларнинг қўнғироқчаларини шабада шилдир-шилдир ўйнашига қулоқ солиб, қаҳри ғазаби кўзиб, Мануэла Санчесни ўйларди, ғазаб-нафратнинг зўридан уйқуси қочарди; қуролли кучлар Мануэла Санчесни қуруқликда, денгизларда, ҳаволарда, селитра қазиб олинадиган бепоён ўлик саҳроларда чарх уриб қидираётган бир маҳалда у тинимсиз ўйлар ва ўйларининг тагига етолмас, тўхтовсиз қидиришарди-ю, лекин изларини ҳам топишолмас ва қаҳр-ғазабга тўлиб, ўзига ўзи яккаш шу саволни бергани-берган эди: «Жин чалиб кетса бўлмайдими сени, қаёққа ғойиб бўлдинг, мендан қаерга яшириндинг, мендан қаерга беркиндингки, наҳот қўлим сенга етмайди энди? О, қўлим етсайди, сен билган бўлардинг, ҳокимиятни, кўрардинг, ҳокимиятни!» Ўтли нафрат шундай бутун вужудини чулғаб оларди, кўкрагига қўйган шляпаси юрагининг шиддатли зарбаларидан титрарди, онасининг шу тобларда айтаётган сўзлари ҳам қулоғига кирмасди. Бендисйон Алварадо сенга нима бўлди ўзи, деб тинмай суриштиришни қўймасди. «Нега қуёш қорайган кундан бери миқ этмайсан? Нимага ҳадеб ич этингни еб ётибсан?» У индамай ўрнидан турарди-да, ичида онасини сўкиб, чиқиб кетарди, филдай оёқлари бамисоли судралиб борарди. Ерга урилган эрлик ғурури юрагида битмас қонли жароҳат каби сирқираб оғрир, зардаси қайнаб, сафроси тошиб, алам қайғусида ўртаниб, кимдандир сўрарди: «Мен шу ҳолга тушдимми? Мен шундай телвакезик бўлиб қолдиммики, нима қилишни, қандай яшашни бил-

майман? Нима, мен ўз толеимга ўзим аввалгидай эгалик қилолмайманми? Нима, ҳаммаси битта қизнинг уйига онасининг рухсатини олиб кирганим учун шундай бўляптими? Унда бир пайтлар Сантос-Игеронесда Франсиска Линеронинг салқин ва сокин уйига кириб боргандай боришим керакми-ди?» Франсиска Линеро воқеаси ҳали Патрисио Арагонес бўлмаган олис замонларда рўй берган эди. У пайтлар у ҳокимият нималигини одамларга ўзи дарҳол кўрсатиб қўярди. «У ҳатто эшикни тақиллатмай кириб келаверди. Соат ўн бирга занг уриб турган эди, у сўраб-суриштириб ўтирмай, бостириб кирди. Ҳовли тепасидаги айвон зиналарида унинг соат зангига қўшилиб жаранглаётган нағал овозини эшитдим, ҳовли саҳнига ётқизилган тошларга урилиб филдай оёқларининг гурсиллаган саси келди, ҳали уни кўрмасдан бошдан-оёқ қадди-қоматини тасаввур қилдим, мен ичкари ҳовлида эдим, у ҳали бу ерга тушиб келмаёқ қўрқиб, даҳшатга тушдим. Худди ўн бирга занг урган соатдай мушгир қуш олтин ёронгуллар орасида қичқирарди, гвинео меваларининг муаттар ҳидларидан маст бўлган зарғалдоқ тўлиқиб сайрарди, гвинеонинг шарбатга тўлган мевалари шода-шода ларзон бўлиб, айвон узра осилишиб тушган эди. Ўшанда августнинг машъум сешанбаси эди, асалдай шарбат лаззатига тўла, худди асалдай доғлар билан қопланган мевалар, шаффоф яшил япроқларда қуёш шуъалари ўйнарди, эрим Понсио Даса тонг қоронғисида отиб келган ёш кийикнинг қони силқисин учун айвон четига мевалар олдига осиб қўйилган тўшига ҳам офтоб нурлари тушиб турарди. Мана у қўрқинчли тушдагидан кўра ҳам қўрқинчлироқ, ваҳималироқ бўлиб кириб келди. Этигига ботқоқ балчиқлари ёпишган, кўкимтир курткази жиққа терга ботган

эди, ёнида қурол-яроғи йўқ, лекин қўлида эгри ўроқ қилич қўтарган ялангоёқ гунг ҳинду у билан бирга эди. Унинг кўзи шафқатсиз қаҳр билан боқарди, бу балло-офатдан қочиб қутулиб бўлмаслигини кўрсатиб турарди. У аёлларникидек нафис қўлларини худди уйқудан энди тургандек гвинео меваларига чўзди-да, биттасини узиб олиб ютоқиб, тамшаниб еди. Кейин меваларни бирма-бир узиб, чапиллатиб еяверди, ундан худди ботқоқдан келаётгандек овоз чиқарди». У гвинео меваларини ютоқиб ютар ва Франсиска Линеронинг гўзал қоматига еб юборгудек тикиларди. У эса ўзини уятдан қаерга қўйишни билмасди, ёшгина келинчак эди, эндигина турмушга чиққан, бундай ҳирс-у ҳаволи қарашларга ўрганмаган эди. Ёш аёл унинг бу ерга ўз ҳирсини қондириш учун келганлигини, унинг ўзидан бошқа ҳеч ким бунинг олдини ололмаслигини кўриб турарди. «Эрим ёнимда қўлимни ушлаб ўтирар, унинг юраги сиқилиб, оғир-оғир нафас олаётганини эшитардим, икковимиз ҳам ёнма-ён ўтириб, тошдай қотиб қолгандик. Юракларимиз қўш кабутар юрагидек харосон дук-дук урарди. Анави қўрқинчли чол эса биздан икки қадам нарида туриб, оғзинмай гвинео меваларини туширар, пўчоқларини ҳар ёққа улоқтирар, мендан ўқдай назарини узмасди. У бир шода гвинео меваларини батамом еб бўлди-да, кийик тўши ёнидаги яланғоч бўлиб қолган шохни қўйиб юборди. Ялангоёқ ҳиндусига ниманидир ишора қилди, менинг эрим Понсио Дасага эса шундай деди: «Бор, менинг ошнам билан гаплашиб кел, унинг сенга айтадиган гапи бор!» Мен эса қўрққанымдан жоним ҳиқилдоғимга келиб турган бўлса ҳам, жонимни омон сақлаб қолишнинг бирдан-бир йўли унинг мен билан хоҳлаганини қилишига қўйиб бериш эканлигига ақлим етди. Шу ер-

нинг ўзида тушлик столнинг устида мени ечинтиришга тушди, ўзим унга кўмаклаша бошладим, у тўрларим ичида чувалашар, мен эса қўланса ҳидидан бўғилардим, бир зарб билан тортқилаб, ички кўйлагимни йиртиб ташлади, қовушмаган қўллари билан мени ўнгғарди. Мен эса беихтиёр равишда хаёлимдан шу сўзларни ўтказардим: «Вой, худойимей, мен бугун ҳали тузук-қуруқ ювинганим ҳам йўқ, вой, шарманда бўлдим, кийикка овора бўлиб кетиб, вақт тополмадим». Мана, охири у балойи нафсини қондирди. Лекин бу ишни худди қартайган ёхуд оғзидан сути кетмаган болалардек шоша-пиша чалакам-чатти уддалади. У латтадай шалвираб қолди, таниб бўлмас даражада ўзгарди, худди сийдикдек илимилиқ кўз ёшларини тўкиб йиғлади, юзи сўлжайиб, кўзларига ғам-алам чўкди, ҳеч бир кимсасиз ғариб бир одамга айланди, унга, ер юзидаги барча эркакларга жуда раҳмим келди, шунчалар ачиндимки, уни қўл учида юзларини силаб юпатдим: «Қўйинг, хафа бўлманг, ҳазратим, керакмас! Ҳали барча ҳаёт олдинда!» Бу пайт эгри қилич кўтарган ялангоёқ ҳинду Понсио Дасани боғнинг ичкарисига олиб кириб кетди-да, кейин генералга бир умр қасоскор душман бўлмасин деб, уни ўлдирди, кейин унинг гўштини қийма-қийма қилиб ташлаб, чўчқаларга берди. Шўрлик Понсионинг ҳатто кўмадиган нарсаси ҳам қолмади ҳисоб». Мана у қандай эди, ўтмишдан мана қандай хотиралар унга ёпирилиб келарди, улардан унинг дилгирлиги янада ортар, қаҳри зўрайди, холос. Бунинг сабаби яна шунда эдики, ҳукмдорлигининг қалин қуйқасига сув қўшиб шунчалар суюлтирилган бўлиб чиқдики, анави аллақандай қуёш қорайишининг сеҳр-жодуларини пачақлаб ташлашга ожизлик қилди! У ўз яқин дўсти, тепса-тебранмас, оғир-босиқ генерал Родриго де

Агиларнинг рўпарасида ўтириб домино ўйнаркан, бирдан бошига қора сафро урди; ҳарбийлар ичида фақат мана шу Родриго де Агиларга ишонар, ўроқ қилич – мачете билан қуролланган ягона фаришта-қўриқчисининг оёқлари тортишиб оғрийдиган касалга йўлиққанидан кейин ёлғиз шу кимсага ўз ҳаётини ишониб қўйган эди. У ўзининг қадрдон дўстига разм солиб ўтираркан, балки барча бадбахликларнинг сабаби қадрдон дўстимга ҳаддан зиёд ишонаётганлигим, унга ҳаддан ортиқ ҳуқуқлар бериб қўйганлигимда эмасмикин, деб ўйланарди. «Ахир, шу қадрдон ва суюкли дўстим эмасми, мени ҳўкизга айлантиришга уринаётган, у эмасми, мени каудиллонинг¹ барча имтиёзларидан маҳрум этишни истаётган, йўлбошчилик белгиларимни йўққа чиқараётган, у эмасми, мени амр-фармонларига эътибор бермаса ҳам бўлаверадиган сарой ногиронига айлантиришни хоҳлаётган, ахир, менинг иккинчи нусхам ҳақидаги бутунлай зарарли нарсани у ўйлаб топмадими, мени аллакимнинг орқасига беркиниб юришга мажбур қилмадими, тўда-тўда қўриқчилар қуршовида бўлсин халққа кўриниш беришимга тўсиқ бўлмадими, ҳолбуки, садағанг кетай, эски замонларда битта ялангоёқ ҳиндунинг ўзи ўткир эгри қиличи билан одамлар орасини ёриб ўтиб, менга йўл очарди, «Четлан, хунасалар, ҳукмдорларинг келяпти», – деб қичқирарди, ҳеч бир кори ҳол ҳам рўй бермасди, гарчи биз ўша пайтлар яхши ажратиб ола билмасдик, бу одамлар издиҳомида гулдурос қарсақлар уриб, сурон солаётган оломон ичида ҳақиқий ватанпарварлар ким-у, маккор сотқинлар ва бузғунчилар ким, биз мана энди биялпмиз, маккорларнинг энг маккорлари ҳаммадан

¹ К а у д и л л о – айрим Лотин Америкаси мамлакатларида йўлбошчи, диктатор.

ҳам баланд овоз билан қичқирар экан, «Яшасин, ҳақиқий эр, яшасин, генерал деб, эй, нас-нослар!» Ҳиндунинг ёлғиз бир ўзи сурон солган оломонларга бас келарди. Мана энди менинг қадрдон дўстим бутун бошли бир қўшин билан сариқ чақага арзимайдиган ойимтиллани тополмайди!» Қизнинг қандай қилиб шилт этиб чиқиб кетганлигини эсларкан, қари тулкининг маҳкам ҳирс-у ҳаво тузоғидан не деб қутулиб чап бериб қочганлигини кўз ўнгига келтираркан, у бирдан домино доналарини жаҳл билан ерга урар ва ўйиннинг энг қизиган пайти уни бузиб, болохонадор қилиб сўкинганча жўнаб қоларди; бир куни бўлиб турган ўйинни худди мана шу тахлитда бузиб ташлаб, бирдан юраги ёмон сиқилди ва бўшашиб кетди, бу дунёда ҳамма нарса эртами-кечми, ўз ўрнини топади, фақат менгина ёлғиз бесар-у сомон бўлиб қолавераман, деб бехос фикр қилди. Фавқулодда ҳаво етишмай у бўғилди, салқин тушиб келаётган палла бўлишига қарамай, терлаб кетганидан кўйлаги жиққа ҳўл бўлди, ҳайронлиги ошди, ҳарорат, одатда, пасаядиган пайтда денгиздан кўтарилаётган уфунатларда ўлимтик ҳидларини туйди, даббаси дим рутубатдан сирқиради ва бирдан чирилаб овоз чиқарди, у нима бўлаётганлигини билолмас, шунинг учун ўз-ўзига: «Дим бўлиб кетди», – деди. Лекин бу мубҳам ва бетайин ўй эди, нимадир унинг юрагини сиқарди; у дераза олдида туриб, нима учун ташқаридаги ёруғлик бунақа галати, нима учун шаҳар худди ўлганга ўхшайди, нима учун у бўм-бўш ҳувиллаб ётибди, деб бунинг сабабини англашга уринарди; шаҳарда фақат бир тўда калхатларгина қолганга ўхшарди, улар, одатда, фақир-у фуқаролар касалхонаси томида мудраб ўтиришади, ҳозир улар ҳам ўрганган жойларини тарк этишяпти; шаҳарда қолган тирик жоннинг

яна бирови кўр чол эди, у де Армас майдонида туриб, деразадан қараётган мўйсафиднинг ташвишланаётганини сезгандай қўлидаги таёғини силкитиб, талваса ва хавотир ичида қандайдир ишоралар қилар, бир нарсалар деб қичқирарди; дераза олдидаги мўйсафид буни яна бир аломат деб уқди, мана-мана, нимадир рўй бериши керакдай, унинг юрагини эзадиган ноаён алланима содир бўлади, лекин у ўзига ўзи яна деди: «Ҳаво дим бўлди», – кейин ўринга чўзилди-ю, шу заҳоти ухлаб қолди, унинг уйқусини аллалаб майда шакар ёмғир ёғар, дераза ойналарига шитирлаб уриларди; аммо уйқуси сергак эди, уйқунинг туманли босинқирашлари оралаб нимадир онгига етиб борарди; кейин у кўрқиб уйфонди ва: «Ким у?» – деб қичқириб юборди. Лекин бу унинг кўрқув-ваҳимадан ҳаприққан юраги дукилламоқда эди, нега тонг қоронғисида хўрозлар қичқирмаяпти, деган хавфсирашнинг ваҳимаси бунга сабаб бўлган эди. Шунда у ухлаб ётаркан, тинчлик ва хотиржамлик кемаси ўзини тарк этганини, номаълум бўғозга кириб яширинганини англади; туман билан ўралган денгиз қаҳрли қутурадди, ўлим яқинлашиб келаётгани, тўфон ваҳшати кўзгалганлигини инсониятнинг энг теран фанларига қараганда беҳато англаб биладиган денгиз ва қуруқликнинг барча жонзотлари даҳшатдан карахт бўлиб қолишди; нафаслар бўғиларди; вақт тўхтади; шунда у ўрнидан турди, ўрнидан тураркан, юрагим шишиб кетди, деб ўйлади, қадам сайин бу шиш каттайиб борарди, қулоқларининг пардалари шовқин соларди, қандайдир қайноқ бир нарса бурнидан отилиб чиқди, у ўзига, қонга бўялган кителига қараб: «Бу ўлим», – деди. «Ундай эмас, генерал, бу тўфон!» – деб жавоб беришди. Шунда у ниҳоят бунинг тўфон эканлигини англаб етди. Қадимда

ягона Кариб салтанатини бир неча оролларга ажратиб сочиб юборган тўфонлардан ҳам ўткирроқ тўфон эди; бу сирли фалокатнинг яқинлашиб келаётганлигини одамлар ичида у биринчи бўлиб ўз ибтидоий туйғу фаризалари билан сизди, ҳатто, итлар ҳамда товуқлардан ҳам анча илгарироқ сизди; одамлар учун тўфон шунчалар кутилмаганда бостириб етиб келдики, алғов-далғовда унга шошиб-пишиб аёлларга хос исм топиб қўйдилар; эсанкираган офицерлар қўзлари ола-кула бўлиб, маълумот етказишарди: «Ҳаммаси тамом бўлди, генерал! Бутун мамлакат жаҳаннамга қараб кетяпти!» Ана шунда у эшик-деразаларни маҳкам ёпишни, қўриқчиларга ўзларини ўз жойларида йўлакларда танғиб бойлашни буюрди, сигирлар ва товуқларни биринчи қават хоналарига жойлаштиринглар, ҳамма нарсаларни ўз ўрнида маҳкамланглар, деди. Де Армас майдонидан тортиб, қўрқув ичида жимиб қолган бу қайғули салтанатнинг энг олис пучмоқларигача бутун мамлакат бўрон қаршисида мустаҳкам лангар ташлаб чўккан битта кемага айланди; васвасага берилганлар, талвасага тушганлар отишга буюрилди: аввал огоҳлантириш учун икки маротаба осмонга ўқ узилди; агар бу ҳам таъсир қилмаса, тикка мўлжаллаб, отиб ташланаверади; аммо тўфонга ҳеч нарса дош беролмади: унинг қутуриб ҳужум қилган гирдибод парраклари бош дарвозанинг зирҳ қопланган пўлат тавақаларини қарсиллатиб йиртиб ташлади, асосий кириш йўли тарвақайлаб очилди, сигирлар осмон-у фалакка юмалоқ-ёстик бўлиб учдилар; у бу кучли зарбадан ганғиб нима бўлаётганлигини фикр қилолмай қолди, унга ўкирган жала оқими ташланди, унинг қудратли тўлқинлари осмондан эмас, тўғри рўпарасидан ёғилиб келарди; балконлар худди вулқонли бомбалар каби гумбурлаб

қуларди; денгиз тубидаги чангалзорлардан гирдобда кўтарилиб учган ғаройиб махлуқлар ерга сирғалиб, шалоплаб уриларди, аммо у фалокатнинг ақл бовар қилмас оқибатлари ҳақида ўйлаётгани йўқ эди; тўфон маҳшаргоҳида у аламзадалик, киндорлик ва қасоскорликнинг ширин лаззатини тамшаниб шимарди. «Қайдасан, менинг қарғишимга учраган Мануэла Санчес, жин чалиб кетсин сени, қаерларда яшириниб ётибсан, ўчимнинг тўфонларидан қаерга қутулиб кетмоқчисан?» Қутурган тўфон тўполонлари ўтиб, атрофга мудҳиш сукунат чўкканда давлат кенгашининг мажлислар залидан эшкакли қадим кема сузиб чиқди, кемада у ўзининг энг яқин ёрдамчилари билан ўтирарди, кема вайронагарчиликнинг қора лойқалари узра сузиб кетди; кема карета-аравасозлик саройидан ўтиб, де Армас майдонидаги мажақланган чироқлар ва пальмаларнинг туртиб чиқиб турган учлари оралаб ўтиб, жоме черковининг ўлик сувларига чиқди; жоме қуббаси остидаги мана шу тинган ҳаракатсиз сувларга етганда, бизнинг генералимизнинг миясига бир фикр ярқ этиб урди ва бир зумда бундан мияси, онги ёришиб кетдики, мен ҳеч қачон ўз ҳокимиятимда мутлақ ҳукмрон бўлган эмасман ва ҳеч қачон бўлмайман ҳам ва менга тобе бўлмаган, менга бўйсунмайдиган алланималар ҳам мавжуд; бу фикр бошига бигиздай санчилди, унинг аламли азобини жонида қаттиқ туйди; кема эса бу чоғда жоменинг турли бурчакларига урилар, дам кўз илғамас зимистон қўйнига шўнғир, дам ранго-ранг ойналар, дам меҳробнинг олтин кунгуралари ва зумрад тошларининг порлоқ нурлари, ёлқинларида шуълаланарди; тириклай қўмилган вице-қироллар, умидсизликда ўлиб кетган архиепископлар қабрларининг плита тошлари ёришиб кўринар, Буюк

Адмиралнинг бўш ётган мақбарининг мармарлари чақнарди – мақбар қуббасининг мармарига учта улкан ҳарбий кема тасвири ўйилган эди – мабодо агар Буюк Адмирал ўз суякларининг бизнинг мамлакатимизда ётишига истак билдирса, унинг истаги ерда қолмасин деб, бу мақбара қуриб қўйилган эди; меҳробнинг орқа томонида пайдо бўлган каналдан ўтиб, жоменинг ички ҳовлисига чиқилди; бу ҳовли саҳни худди ичидан ёритилган аквариумга ўхшар, унинг нақшинкор тубида мухарра деб аталган балиқнинг тўдалари лип-лип сузар, улар чўкиб ётган кунгабоқарларнинг пояларини чўқишарди; ундан кейин кема қорайиб қўринган узлат ибодатхонаси томонга, бискай роҳибалари хонақосининг равоқлари устига кириб борди, кемада ўтирганлар у ерда бўм-бўш, сувга ботган хужраларни, ҳовузга айланган мусиқа залида клавиқордларнинг оҳиста сузиб юрганини кўришди, емакхонада қалин ҳаракатсиз сув остида уларнинг кўзлари барча моҳпора қизларга, монастирнинг барча узлатнишинларига тушди, уларнинг бари узун стол атрофидаги ўзининг тушлик қиладиган ўрнида сувга ботган эди. Кейин кема балкон эшикларидан ўтиб, роҳибалар хилватгоҳидан чиқди, шунда ҳаммалари илгари шаҳар қад кўтариб турган ерда – кўм-кўк осмон остида улкан кўл ястаниб ётганини кўрдилар. «Оламни сувга бостирган бу тўфон мени Мануэла Санчес деб аталган юрак қийноқларидан халос қилиш учун кўзгалган экан-да, ҳа, жин чалсин-а, худованди каримнинг топган ваҳшиёна усуларини қаранг, ҳеч бизникига ўхшамайди-я, палид!» У ўз остига шаҳарни ботириб ётган лойқа кўли, юзаси ўлган товуқларнинг лошига тўлиб кетган поёнсиз сув маконларига мамнуният билан қарарди; лойқа сувдан фақат жоме черковининг қуббаси, маёқнинг

фонарлари, вице-қирол маҳалласидаги ғиштин саройларнинг пештоқлари чиқиб турарди; кўҳна замонларда қул савдоси ўтадиган эски порт томонда унда-мунда юзада қолган ороллар кўзга ташланар, уларда тўфондан жон сақлаган ғуж-ғуж одамлар тўдалашарди; одамлар ёнларидан ўтиб бораётган бу кемага ишонқирамай қарашарди; кема эса товуқларнинг қалин ёйилиб ётган лошлари оралаб худди Саргасс денгизидаги қип-қизил сув ўтларини босиб ўтгандек борарди; лекин мана ниҳоят, одамлар миллий байроқ рангларига бўялган кемада ким кетаётганлигини фаҳмлаб қолдилар, унинг таниш маънос кўзлари, қони қочган туссиз лабларини кўрдилар, унинг ҳаммага маълум-машҳур қўллари эса осмон тоза, қуёш нур сочиб турсин деб, чор атрофдаги барча нарсаларни башорат аломати билан чўқинтирарди. «Ана у сувга чўккан товуқларга яна қайта жон ато этди, сувларни орқага қайтарди, ана, қаранг, улар қайтмоқда!» Жом қўнғироқлари даранг-дурунг бонг урарди, байрам мушаклари парақлаб отиларди, тикланиш бошланганлигининг илк ғиштини қўйиш учун де Армас майдонига йиғилган халойиқ шодумон қийқирар, тўфон девини қувиб қочирган кимса шарафига мадҳиёна қўшиқлар айтарди, шу аснода алаким унинг қўлтиғидан тутиб, кўшк томонга олиб чиқди. «Қаранг, бутун халқ сизнинг илҳомбахш сўзларингизни муштоқлик билан кутмоқда!» Шунда у ўзини четга тортишга улгурмади-да, кўшкка халойиқ билан юзма-юз чиқиб қолди ва гулдурос солган ягона бир товушни эшитди: «Яшасин, чин эр!» Бу овоз худди шиддаткор шамол каби унинг ич-ичига кириб борди ва тўлқинлантириб юборди. Бутун шаҳар билан юзма-юз келганда ҳимоясиз бўлиб қолиш ҳиссиёти унга салтанатининг илк кунлариданоқ таниш эди,

бошидан шафқатсиз равшан бир фикр ярқ этиб ўтди, у номи – халқ деб аталган тубсизлик қошида бор бўй-басти билан тикка қад ростлашга ҳеч қачон журъат қилган эмас ва бундан кейин ҳам журъати етмайди; ана шунда биз пастда де Армас майдонида турганлар одатдагидай худди рўё каби кўз очиб юмгунча ғойиб бўладиган, боши теграсида гўё нурли чамбар шуъла сочадиган, оқ полотно либослар кийган бузрук ҳаммамизни кўшк юксаклигидан қўллари билан сўзсиз шарафлади-ю, дарҳол кўздан ғойиб бўлди. Лекин бизга шу бир зумлик кўринишнинг ўзи кифоя эди: худога шукур, у соғ-саломат бор экан, ўз жойида турган экан, у бизни кўриқлайди, кун-тун демай бизни асрайди, у ҳеч қачон бизни ташлаб кетмайди. Унинг ўзи эса бир чеккадаги қўрғон ҳовлисида ўсган тарихий тамарҳиндий дарахтлари соясида кажава арғамчи курсида ўтириб, қўлида лимонад тўла стакан, нималарнидир жуда диққат билан ўйларди; бу орада онаси Бендисйон Алварадо қовоқ товоқда жўхори тозалар, у эса кўзларини юмганча донларнинг товоқ тубига шар-шар урилишига қулоқ соларди. Тушдан кейинги соат учда, жазирама иссиқнинг ҳовури жимирлаб турган чоғда у ҳамон кажава арғамчида ўтирар, жимирлаган таффот оралаб онасига қарар, Бендисйон Алварадо эса оёғи тагида ўралашиб юрган кўкиш товуқни тутиб, қўлтиғига босганча авайлаб унинг бошини қайирар, ўғлига бугун шошиб қаерга борсан, бирпас олдимда ўтира тур, дерди: «Сен бунча ўй ўйлайвериб, ўзингни сил қилиб юбординг-ей, иштаҳанг ҳам йўқ, ҳеч нарса емай қўйдинг!» Она ўғлига ялиниб-ёлвориб кечгача шу ерда ўтир, яхшилаб овқатланиб ол, мана товуқ шўрва пишириб бераман, деб қўлтиғида жон таслим қилиб типирчилаётган товуқни кўрсатарди. Ниҳоят, у қоладиган

бўлди: «Майли, она, қолсам қолай», – деди-да, кавжа арғамчида чайқалганча хаёлга толди. Қайнаб турган товуқ шўрванинг тотли ҳидлари таралиб димоғини қитиқлар ва шу ўтирган кўйида ҳам биз фақирларнинг тақдиримиз устида қайғурарди. У бизнинг тирикчилигимиз, умргузарончилигимизнинг бирдан-бир кафолати эди, у ўз хонасида ўтириб ишляпти, у бор, деган ишонч-этиқодсиз ҳаётни сира тасаввур қилиб бўлмас, ҳақиқатан фақат у бор экан, бизга на ўлат, на тўфон таъсир қилар, у ҳатто Мануэла Санчеснинг тақдиромуз масхаралашларини ҳам енгиб ўтолган, вақт зовтасига асло тобе бўлмаган, бизнинг фаровончилигимиз, бахт-иқболимиз учун қайғуриб ташвишларга ботган бир масиҳога ўхшарди. У бизга бирон-бир зиён-заҳмат етказишни кўзла-маслигини билардик, у бизга нима кераклигини билганлиги учун ҳам тақдирнинг барча буқала-мунликларига матонат билан дош бериб келмоқда эди, нима бўлмасин, ҳамма нарсада бизни назарда тутар, ўзини бизнинг чамамиз билан ўлчарди, ўзгача тарзда ботир, ўзгача тарзда оқил-у фозил бўлганлиги учун эмас, худди мана шу нарса – бизни ўйлаганлиги унинг ҳукмдорликда қоядай мустаҳкам туришига хизмат қиларди. Ҳа, у бизга нима тўғри келиши ва нима тўғри келмаслигини, умуман, нима кераклигини ҳўб биларди, билганда ҳам бизнинг ҳаммамиз учун билар ва бизнинг ҳаммамиздан яхшироқ биларди; у бир куни энг узоқ шарқий чегарамизга оғир сафарда бўлиб қайтгандан сўнг унда бундай қараш янада мустаҳкамланди. Ўша чегарада тошдан тарихий бир ёдгорлик ўрнатилган эди. Унда она юртимизнинг бирлиги ва ажралмас бутунлиги учун шарқий чегарада жонини қурбон қилган, охирги ҳалок

бўлган аскарнинг номи ва ҳаёт саналари ёзиб қўйилган эди. «Мен ана ўша ерга етиб бордим, она!» Етиб боргач, у нафас ростлаш учун ўша тош устига ўтирди ва чегаранинг нариги ёғида жойлашган қўшни мамлакатнинг ерларига кўз солди. У ёқда тумтайган бир шаҳар қорайиб кўринар, унинг тепасида доим совуқ ёмғир ёғиб турар ва дуд-ғуборлардан қорайган туман тушарди. У мана шу вазмин қорайган шаҳарга қараб, кўчалардан физиллаб ўтаётган трамвайларни кўрар, уларда жуда дид билан ораста кийинган одамлар ўтиришарди; кимдир ўлган, уни кўмгани элтишар, майитнинг тобути кетидан бошларига шокилдалар тақилган махсус оқ отлар қўшилган қатор арава-кареталар юриб борар, жоме черковининг ташқи айвонида бошларига газета ёпиб, болалар ухлаб ётишар, буларнинг барини томоша қиларкан, ўзига ўзи ҳайрон бўлиб дерди: «Жин урсин, бу ерда яшаётган одамларни қаранг-а, шоирларми ҳаммаси, нима бало?» Лекин кимдир ёнида туриб, бошқа бир гапни айтди: «Ундай эмас, муҳтарам генерал, булар шоир эмас. Уларни годо¹ дейишади. Улар бу мамлакатни бошқаришади». Бу сафардан унинг кайфияти кўтарилиб қайтди, у ўзи учун яна бир нарсани кашф қилди: андак чириган гуайяво² меваларининг ҳидлари таралиб ётган, қадрдон шаҳарлари ва қишлоқларининг бозорлари ғала-ғовур, шовқин-суронга тўлган дилбар она юртдан ортиқроқ ҳеч нарса йўқ, оқшом чоғлари қуёш ботаётган шу қашшоқ диёрда кишини беихтиёр чулғаб олувчи ўткир соғинч туйғуларининг ўрнини бошқа ҳеч нарса билан тўлдириб, алмаштириб бўлмайди, у ҳеч қачон бу диёрни тарк этмайди,

¹ Г о д о – оқсуякларни таҳқиरोмуз шундай деб аташади.

² Г у а й я в о – дарахт ва унинг мевасининг номи.

фанимлари мансабини ташлаб кетишдан қўрқади, дейишади, лекин бу ундай эмас.

«Ҳамма гап шундаки, онасининг палон-пистон, чунки одам ўз ўрмонидаги дарахт, чунки одам ўрмоннинг ваҳший ҳайвони, у ўз инидан фақат қорин тўйдириш учунгина чиқади». У буни ўз-ўзига худди ўлими олдидан сўнгги сўзини таъкидлаётгандек уқтирарди, пешин чоғларида кўзи безовта уйқуга илинганда шуларни ўйларди, узоқ-узоқларда қолиб кетган йиллар ва ўша олис, жуда олис август оқшомини эслар, ўшанда у ўзининг ҳокимиятпарастлиги чекланганлигини тан олишга мажбур бўлган, ўз мамлакатини бошқаришдан ортиқ бир нарсани даъво қилолмаслигини тушунган эди, ҳа, ана шу холос. Бу нарса унинг хорижлик навқирон мубориз, озодлик учун курашчи билан қилган суҳбатида ҳам маълум бўлди. Навқирон эркпарварни у ўша оқшом ўзининг ярим қоронғи ҳавоси дим кабинетиде қабул қилди. У шуҳратпарастлик ўй-хаёлларига тўлиб-тошган тортинчоққина бир йигит экан. Унинг ёлғизликка маҳкум этилганлиги бир қарашдаёқ билиниб турарди – шундай одамлар бўлади – улар туғилгандаёқ манглайига ёлғизлик тамғаси босилган бўлади. Навқирон эркпарвар кўзининг қоронғиликка ўрганишини кутиб, остонада қимирламай товсилиб турар, жазирама иссиқ авжиге чиққан ушбу соатда глициния гулларининг арғувоний алангасида ўткир муаттар ҳидлар таралар, ниҳоят у креслода ўтирган бузрукни пайқади – бузрукнинг мушт бўлиб тугилган сўл қўли стол устига ташланган эди, унинг кўриниши ўша одми ва туссиз эди, президентнинг расмий суратларига сира ўхшамасди; кабинетда қўриқчилар йўқ эди, бузрук қуролсиз эди, терга ботиб ўтирарди чоғи, кўйлаги жиққа ҳўл, барча жўн одамлар каби икки чаккасига маврак

япроқларини ёпиштириб қўйган, бошоғригини бо-
сади деб ўйласа керак. «Бошидан оёғигача занг
босиб чириб қолган бу чол ёшлик чоғларимдаги
орзу-хаёлларимнинг тимсоли, нурафшон идеалла-
римнинг тирик мужассами бўлганига ҳеч ишонгим
келмасди!» Ниҳоят, навқирон эркпарвар столга
яқин бориб, ғайрат-шижоатга тўлиқ одамларга хос
янгроқ ва равшан овоз билан саломлашди, ўзини
танитди. Бузрук лаззатхўр сўлгин, епископларни-
кидай шалвиноқ қўлини узатиб қисди. У навқирон
эркпарварнинг оташин сўзларини ҳайратланиб
тинглади. Навқирон эркпарвар умумжаҳон бахт-са-
одатининг фусункор манзараларини қотириб чизиб
ташлади. Ундан сиёсий майдонда қўллаб-қувват-
лашни, қуро-яроғ беришни сўради. Аляскадан то
Патагониягача барча эски тузумларни абадул-абад
мажақлаб ташлаш учун шафқатсиз жанг қиламиз,
деди. Бузрук навқирон эркпарварнинг эҳтиросли
сўзларидан ғоятда таъсирланди ва ундан шундай
деб сўради: «Нима қиласан, бундай ишларга бош
суқиб, барака топкур? Қайси иш учун бошингни
кундага қўймоқчисан?» Бунга ёш эркпарвар тутил-
масдан дона-дона қилиб жавоб берди: «Ўз ота ди-
ёримнинг шон-шарафи учун, ҳазрати олийлари!
Ватан учун! Ватан учун жон бериш – энг олий бахт!»
Шунда бузрук жувонмардга раҳми келиб, ачиниб,
маъюс табассум қилиб, шундай деди: «Тентак бўлма,
бачам, ҳаёт – мана сенга Ватан!» У сўл қўлининг
муштини ёзди, жувонмардга ўз кафтидаги биллур
соққани кўрсатди. «Манавини кўряпсанми? У ё бор
ё йўқ. У кимнинг қўлида бўлса, эгаси ҳам ўша, ба-
чам! Ватан ҳам, ҳаёт ҳам шунга ўхшайди!» У жу-
вонмардни кабинетидан кузатиб чиқаркан, унинг
елкаларига қоқиб, шуларни айтди. Унга ҳатто ан-
даккина бўлсин, ҳеч нарса ваъда қилмади. Жувон-

мард чиқиб кетгач, унинг ортидан эшикни ёпган адъютантига шундай деди: «Бу йигитга тегманглар, тушунарлими? Уни ҳатто кузатиб ҳам юрманглар, вақтни бекор кеткизманглар. У хавфли эмас, қўлидан ҳеч нарса келмайди. Жўжахўроздай пати қизийди, холос». Йиллар ўтиб, у тўфон воқеасидан кейин яна шу маънодаги сўзларга қайтди. Сиёсий маҳбусларга афв эълон этилди. Сургунда юрганларга юртга қайтишга ижозат берилди. Фақат интеллектуал зиёлиларгина бундан бебаҳра қолдилар. «Буларнинг қайтиб келишига ҳеч қачон рухсат бермайман, уларнинг пати доим қизиб туради, худди наслдор хўрозга ўхшаб. Улар ҳеч бир ишга ярамайдилар. Бирон нарсага яраган тақдирда ҳам, улар сиёсатчилардан ҳам баттар, ҳатто поплардан ҳам баттарроқ улар, гапимга ишонинглар. Бошқалар қайтиб келаверсин. Ранги, ирқи, териси тусининг фарқи йўқ. Мамлакатни тиклаймиз, бу ҳаммани бирлаштириши керак!» Ҳокимият аввал қандай бўлса, шундай тўлалигича ва ҳар томонлама унинг қўлида эди. Қуроли кучлар уни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватларди. Айниқса, олий қўмондонлик ўртасида табиий офатдан зарар кўрганларга ёрдам тариқасида чет мамлакатлардан етиб келаётган барча нарсалар – шу билан бирга, ижтимоий таъминот жамғармаларидан тушаётган маблағлар, катта миқдордаги озиқ-овқатлар ва дори-дармонларни бўлиб, тақсимлаб бергандан сўнг қўллаб-қувватлаш янада кучайган эди. Министрлар ҳар қачонгидан кўра ҳам унинг измидан чиқмасдилар, чунки якшанба кунларини Қизил Хочнинг денгиз бўйида жойлаштирилган госпиталларига тегишли чўмилиш жойларида бутун оилалари билан бирга ўтказардилар ва яна қолаверса, айтайлик, Ташқи савдо министрлиги Соғлиқни сақлаш министрли-

гига хориждан текинга олинган қон плазмалари ва тонна-тонналаб қуритилган сутларни сотар, Соғлиқни сақлаш министрлиги эса буларнинг ҳаммасини фақирларнинг касалхоналарига пулларди. Бош штабнинг офицерлари ҳам ўз балои нафсларини қондириш имкониятларига эга эдилар. Элчи Уоррен бизнинг сувларимизда чекланмаган тарзда балиқ овлаш ҳуқуқини қозониш учун фавқулодда заём берган, бош штаб офицерлари ана шу маблағ ҳисобидан тикланиш дастури бўйича жамоатчилик иншоотларини қуришни ўз ижараларига олган эдилар. «Ҳаммасига шашвар, – дерди у ўзига ўзи ва навқирон элпарвар йигит билан ўрталарида бўлиб ўтган суҳбатни эсларди, ўшандан буён у йигит дом-дараксиз бўлиб кетган эди, яна ўша йигитга биллур соққани кўрсатгани ҳам эсига тушарди (бундай соққани болалар ўйинида зўлдир ҳам дейишади) мана шу зўлдирни қўлида ушлаган одамгина унинг эгаси ҳисобланади!» У тикланиш ишига завқ-шавқ билан киришган эди, бунга тегишли масалалар билан шахсан ўзи шуғулланар, ишларнинг энг майда тафсилотларигача қизиқар – ҳокимият тепасига илк маротаба келган чоғларидаги каби ҳамма нарсаларни мутлақо ўзи ҳал қиларди. У бошига шляпасини қўндириб, оёғига балчиқда киядиган этигини кийиб, офатдан кейинги тиззагача лой-балчиқ кўчаларда пайдо бўлар, шаҳарни ва баайни ўзининг ўй-режаси бўйича тиклашларини кузатар, унинг доврўғи, шон-шуҳратини улуғловчи шаҳарга айланишини хоҳларди – бинобарин, бундай тикланишни у чўкиб ўлган ёлғиз одамнинг тушларида кўрган эди. У қурувчиларга шундай буйруқлар берарди: «Манави уйларни бу ердан анави ерга кўчиришлар, улар менга халақит беряпти». Уйларни шу заҳоти кўчиришарди; яна буюрарди: «Манави

минорани яна икки метр баланд кўтаринглар, ундан океанда сузаётган кемалар кўриниб турсин» – минорани дарҳол кўтарардилар; яна буюрарди: «Манави дарёнинг сувини тескарисига оқизинглар» – бир зумда дарёни тескарисига буриб юборардилар; у маҳзунлик ва ҳасрат нималигини унутди, боши билан қурилишга шўнғиди, унинг тезкор, шиддатли қадамларига мослашди, бошқа давлат юмушларидан шу қадар узоқлашиб кетдики, бир куни аллақандай болалар машмашаси борлигини эшитиб, кутилмаганда боши билан деворга бориб урилгандай бўлди. «Болаларни нима қиламиз?» – деб сўради адъютанти паришонлик билан, ҳолбуки, бу саволни ҳеч қачон бермаслиги керак эди. Лекин савол ўртага тушди ва уни эшитиб, генерал югуриб бораётиб боши билан кўкқисдан деворга урилгандай бўлди ва худди осмони фалакдан бамисоли ерга қулаб тушди-да, сўради: «Яна қанақа болалар, тусингни ел егурлар?» Шунда у ўзидан узоқ вақт яшириб келинган воқеадан хабар топди. Армия ҳаммадан беркитиб, болаларни қамоқда сақламоқда экан; булар лотереянинг ҳар навбатдаги тиражи ўйналганда, халтадан лотерея билетларининг номерларини олиб кўрсатган болалар эди. Болаларни ҳибсда ушлаб туришганининг сабаби шунда эдики, улар оғзи бўшлиқ қилиб, нима учун доим президент ютаётганлигини айтиб қўйишлари мумкин эди. «Ота-оналар болаларини қидиришяпти, сизлар қамаб қўйгансиз деб, бизни айблашяпти. Биз ҳар сафар: бу тўхмат, мухолифатнинг қабиҳ бўҳтони, деб жавоб қиляпмиз, лекин ота-оналар бунга кўнишмаяпти. Бир куни улар ғалаён чиқаришди, казармага ёриб кирмоқчи бўлишди, уларни миномётлардан ўт очиб тўхтатишга тўғри келди. Тоза қонли тўқнашув бўлди, муҳтарам генерал, қип-қизил қирғин, лекин

сизни майда-чуйда, арзимас нарсаларга бошингизни оғритгимиз келмади. Бироқ болалар ростдан ҳам қальанинг зиндонида ётишибди. Албатта, уларга энг яхши шароитлар қилиб берилган, ҳаммалари соғ-саломат ва ҳоказо. Лекин ҳамма гап шундаки, уларнинг сони икки мингтага етиб қолди. Ҳеч ақлимиз етмаяпти, энди уларни нима қиламиз, муҳтарам генерал!»

Лотереяга ҳеч бир ютқизмасдан ўйнашнинг йўлини бириги бир куни бильярд соққаларининг рақамларига қараб ўтирганда ўз-ўзидан, завқи табиий равишда келиб қолди. Фикр фавқулодда содда, ҳатто шу қадар аён ва содда эдики, уни амалга оширишни кечиктириб, пайсалга солиб ўтиришнинг асло ҳожати қолмаган эди – дарҳол умуммиллий лотерея эълон қилинди. Қуёш қиздириб турганига қарамай, де Армас майдонида ҳали пешин бўлмай турибоқ ўз толеини синаб кўришга ишқибоз бўлган оломон йиғилди, улар лотереянинг бахтиёр ташкилотчисини улуғлашарди. Машшоқлар ва дорбозлар келишди, дўкончалар очилди, қалампир билан қовоқ қўшиб қовурилган помидор – фританга сотувчилар оломон ичида чарх уриб айланишарди, алмисоқдан қолган рулеткани айлантиришар, баъзи ерлар туллаб жуни тўкилаётган махлуқлар сиз учун қутидан билет олиб кўрсатишарди. Буларнинг бари ўтиб кетган, йўқолиб бораётган эски дунёнинг қолдиқлари, улкан толе синовининг улуғ филдираги олдида унинг саробларидан алланималарнидир юлиб олиб қолиш, ушоқлар теришга ожиз бир уринишлар эди. Мана ниҳоят, соат уч бўлди. Лотерея тиражи ўйналадиган баланд супага учта бола чиқишди, уларнинг ёши ҳали еттига ҳам тўлмаган эди; ўйин ниҳоятда ҳалол бўлиши учун уларни ишқибозлар оломонининг ўзи танлаб супага чиқар-

ган эди. Ҳар бир болакайга бильярд шарлари тўлдирилган биттадан халта тутқизилди; бу халтачалар ҳар турли рангга бўялган бўлиб, ичида нолдан бошлаб тўққизгача рақамланган ўнтадан бильярд шари солинган эдики, бу махсус сайланган нозирлар томонидан текширишдан ҳам ўтказилган эди. Ҳўб, диққат, хонимлар ва жаноблар! Ҳар бир болакай кўзи бойланган ҳолда халтадан битта соққа олади. Аввал мовий халта тутган бола соққа олади, кейин қизил халта, ундан сўнг сариқ халта. Учала болакай бирин-кетин қўлларини халтачага тиқиб, соққаларни бирма-бир ушлаб кўриб, бошқа соққалардан энг совуқ, муздак бўлиб туюлган соққани олиб кўрсатишарди – чунки уларга энг муздек соққани олиб кўрсатасан, деб махфий тарзда уқтирилган эди. Учала халтада биттадан энг совуқ соққанинг пайдо бўлишининг сири шунда эдики, бу соққалар бир неча кун илгари ях тўлдирилган идишга ташлаб қўйилган эди. Шундай қилиб, болакайларнинг ҳар бири ўз халтачасидан битта соққа олиб, уларни халойиққа кўрсатишар ва рақамларини айтишарди, шу тариқа эълон этилган учта рақам президент лотерея билетининг уч рақамли рақами билан (омад-ни қаранг!) мос келарди. «Бироқ муҳтарам генерал, болакайлар буни бировга айтиб қўйишлари мумкинлигига ақлимиз етмабди. Биз бундай хавф борлигини тушуниб етганимиздан кейин, уларни қамаб қўйишдан бошқа иложимиз қолмади. Олдин учтасини, кейин тўрттаси, сўнг бештаси, ундан кейин уларнинг сони йигирматага етди... У ёғи маълум, муҳтарам генерал!» У ипнинг битта учидан тортиб, бирма-бир бошқаларини ҳам чиқарди ва лотерея кўзбўямачилигида армия ва флотнинг барча олий офицерлари тўла бош қўшганликларини аниқлади, биринчи лотерея ўйинига чиққан болакайлар ота-

оналарининг рухсатини олганликлари, ота-оналар қандай соққани олиш кераклигини айтиб, лотерея ўйини ташкилотчиларига қўмаклашганликлари ҳам маълум бўлди. Лекин кейинги лотереяларда соққани олиб кўрсатадиган болаларни мажбур қилиб супага чиқаришар, куч ишлатиб, зўрлаб, дўқ-пўписа билан бу ишни қилдиришарди. Энди ота-оналарнинг рухсати ҳам йўқ эди, чунки илгари ўйин супасига чиққан болалар ундан қайтиб тушмаганликлари ҳақида овозалар тарқалди. Қуролли кучларнинг махсус ҳужумкор гуруҳлари навбатдаги лотерея ўйинини ўтказиш учун керак бўладиган болакайларни қидириб, тунлар одамларнинг уйларига бостириб киришар, аммо ота-оналар имкон борича уларни яширишарди. Махсус вазифа бажарадиган қўшинлар де Армас майдонини ўраб олишга мажбур бўлди. Унга жамоатчиликнинг ҳиссиётларини жиловлаб туриш учун шундай қиялпмиз, деб маълумот берган бўлсалар ҳам, аслида ундай эмас, балки худди ҳайвон тўдалари каби бостириб келаётган оломонни кўрқитиш учун қилишган эди. Орадаги низони бартараф этиш учун ўртага тушмоқчи бўлиб уринган, қабулга киришни сўраган дипломатлар ҳукумат амалдорларидан нима учун президент уларни қабул қилолмаслиги ҳақида одамнинг ақли бовар қилмайдиган тушунтиришлар олишарди. Унинг ғалатидан-ғалати касалликлари ҳақида илгаридан бери бичиб-тўқиб келинаётган барча афсоналар яна ўртага қўйилди. Баъзи амалдорлар унинг қорни безовта қиялпти, қорнида қурбақалар пайдо бўлибди, шунинг учун қабул қилолмайди, десалар, бошқалари у уйқусизлик балосига учраган, худди игуанага ўхшаб унинг умуртқасидан тоғай ўсиб чиққан, тик оёқда туриб ухлашга мажбур бўляпти, шунинг учун олдига одам қўёл-

маймиз, дейишарди. Амалдорлар унга биронта ҳам норозилик телеграммасини, болаларни озод қилишни сўраб ёзилган биронта ҳам арзномани кўрса-тишмасди, ҳолбуки, бундай телеграмма ва шикоятлар дунёнинг ҳамма томонларидан келмоқда эди. Ундан ҳатто Рим папасининг телеграммасини ҳам яширишди, унда папа маъсум сабийларнинг аччиқ қисмати хусусида олий даргоҳ қайғураётганлигини билдирган эди. Қамоқхоналар ғалаён кўтарган ота-оналар билан тўлган эди, навбатдаги лотереяни ўтказиш учун биронта ҳам болани топиб бўлмасди. «Онасини эмсин, ёмон бош оғриғига қолдик-да, генерал!» Лекин оёғи остида қанчалар тубсиз чоҳ очилиб қолганлигини у қалъанинг ички ҳовлисида бечора болаларни кўргандан кейингина англаб етди; у юзлаб болалар худди сўйишга олиб кетил-ётган пода, худди қўрқувдан эсини йўқотган, кўзи ола-кула эчкилар каби ер ости йўлакларидан чиқиб, ўзларини ҳар томонга телбаларча ураётганликларини кўрди, ойларча қоронғилик тутқуни бўлган шўрликларнинг кўзлари қуёшнинг ўткир нурларига дош беролмасди. Улар ёруғликка чиқиб, нима қилишларини билишмасди, улар жуда кўп эди, шу билан бирга, улар яхлит ягона вужудга ўхшарди; назарида, булар икки мингта алоҳида-алоҳида бола эмас, балки турли-туман қиёфага эга бўлган улкан шаклсиз махлуқ бўлиб кўринарди – улардан куйган жун иси келар, ахлат ҳиди анқир, худди ер ости сувлари каби бўғиқ шовилларди. Бу махлуқнинг боши кўплиги уни дарҳол маҳв этишдан сақлаб турарди. Бутун ер юзини даҳшатли ларзага солмайинча бу жўшқин ҳаёт чашмаларини бирдан бирваракайига барбод қилишнинг сира иложи йўқ эди. «Нима ҳам қилиш мумкин, онасини эмсин!» Бироқ нимадир қилиш керак эди. У бутун олий қўмондон-

ларни йиғди. Улар унинг ҳузурида қадларини ростладилар. Ўн тўртта кўринишдан довжорак ва ҳайбатли саркарда – ҳозир унинг қошида қўрқиб кетганларидан ҳар қачонгидан ҳам титраб-қақшаб туришарди. Уларнинг ҳар бирига ўқдай назарини қадаб чиқди. Ҳаммасига қарши ёлғиз ўзи устун эканлигини сизди. Шунда у бошини баланд кўтариб, ўктам овоз билан уларни ҳамжиҳатликка чақирди; ҳозир гап қуроли кучларнинг ор-номуси ҳақида кетаётган бир пайтда бу айнан энг зарур нарса, деди. Мен бу ерда ўз қўмондонларимнинг гуноҳи йўқлигига қатъий ишонаман, деб таъкидлади. У қўлини мушт тугиб столга тиради, шу билан кўнглидаги шубҳа-гумон титроғини босди. Уларнинг ҳаммасига ўз постларида туриб, хизмат бурчларини аввалгидек ғайрат-шижоат билан адо этишликни, обрў-эътиборлари тушиб кетишидан қўрқмасликни буюрди. «Ҳеч нима қилмайди, сеньорлар, мажлис тамом, ҳаммасига мен жавоб бераман!» Шундан сўнг болакайларни қалъадан олиб чиқишди, ёпиқ фургонларга миндиришди ва зимистон тунда мамлакатнинг энг олис, кимсасиз бурчакларига жўнатишди. Эртасига у расмий тарзда тантанали баёнот берди. Армия томонидан қамаб қўйилган болалар ҳақидаги барча гаплар турган-битгани қип-қизил ёлғон, деди. Ҳукумат ҳеч кимни – на болалар ва на катталарни қамокда тутиб тургани йўқ, умуман, мамлакатда бирон-бир инсон ҳибсда сақланмайди, турмалар бўм-бўш; умуман, оммавий қамашлар ҳақидаги гап-сўзлар қабих муртадлар томонидан тарқатилмоқда, улар бу билан халқнинг ватанпарварлик руҳига раҳна солишни истайдилар, холос. «Мамлакатимизнинг эшиклари ҳамма ҳақиқатни билишни истаганлар учун очиқ, тўғриси билишни истаганлар келсинлар, юртимизга!» Мана шу

даъватга жавобан мамлакатга Миллатлар ҳамжамиятининг комиссияси келди, барча тешик-туйнуқларни кўрди, барча махфий жойларга бурнини тикди, кимдан нимани хоҳласа, шуни сўради, биронта тафсилотни ўз назар-эътиборидан қочирмади. Жумладан, Бендисйон Алварадони ҳам сўроқ-саволга тутди, у эса ҳайрон бўлиб, ёқасини ушлади: «Афсунгарлар кийимини кийиб олган бу чала чаққонлар ким ўзи? Менинг уйимга киришиб, каравотимнинг тагидан икки мингта болани қидиришди, ҳатто иш саватчамни ҳам титкилашди, мўйқалам идишларимни ҳам назардан қочиришмади!» Ниҳоят, охир-оқибат, комиссия мамлакат қамоқларида ҳеч кимса йўқ, улар бари маҳбус бўлмагани учун ёпилган, ҳамма жойларда тартиб-интизом йўлга қўйилган, мамлакатда инсон ҳуқуқлари ҳамда инсонпарварлик тамойиллари у ёки бу тарзда, ихтиёрий ёхуд ихтиёрсиз, ҳаракат ёхуд ҳаракатсизлик оқибатида бузилаётганлиги ҳақида ҳеч қандай далил-исбот йўқ. «Тинч ухлайверинг, генерал! Кўришгунча хайр!» Генерал эса дераза олдида комиссия аъзолари тушган кема жўнаб кетаётганига қараб турар, уларга хайрлашиб, зар билан тикилган рўмолчасини силкитарди: «Хайр сизга, лақашиқилдоқлар, денгизингиз осуда ва йўлингиз бахтли бўлсин!» У енгил тортиб чуқур хўрсинди: «Тамом, от ўйини тугади!» Бироқ генерал Родриго де Агилар от ўйини тугамаганини эсига солди: «Болаларни ҳали бирёқлик қилганимиз йўқ, муҳтарам генерал!» Шунда у пешонасига бир шапати урди: «Онасини эмсин, эсимдан чиқибди, батамом эсимдан чиқибди. Ҳақиқатан, болаларни нима қилиш керак?» У безорижон қилиб юборган бу саволдан бир амаллаб қутулиш учун ҳали узил-кесил бир қарорга келмай туриб, болаларни улар яшириб қўйил-

ган ўрмон чангалзорларидан муттасил ёмғир ёғиб турадиган бошқа вилоятларга кўчиришни буюрди. У ерларда болакайларнинг овозларини одамлар қулоғига етказиш мумкин бўлган ўзгарувчан шамоллар йўқ; у ерларда мангу намгарчиликдан ҳайвонлар тириклай чириб кетади; у ерларда ҳатто сўзлар ҳам намликнинг зўридан дарров моғор босяди ва шилимшиқ саккизоёқ спрутлар дарахтлар остида судралиб юради; у болакайларни Анд тоғлари чангалзорларига, зах жондан ўтиб кетадиган, туман билан қопланган моғораларга олиб бориб ташлашни буюрди, бинобарин, илло, ҳеч ким уларнинг қаердалигини билмасин, қидириб тополмасин; у болакайларни тўхтовсиз бир жойдан иккинчи жойга кўчириб юришни буюрди, ноябрнинг чиринди пастликларидан февраль ясситоғларининг жазирама офтобига олиб ўтинглар, деди. У болалар безгакка чалинаётганини эшитиб, уларга хинин ва қалин иссиқ чойшаблар жўнатди. Болакайлар Қизил Хочнинг аэропланларидан беркинишиб, кўп кунлар шоли ботқоқларида бўғизларигача сувга ботиб турар эдилар. Болакайлар зотилжам бўлиб оғриб қолганларида у қуёшнинг ўткир ярқироқ нурлари ва юлдузларнинг шуълалари болаларнинг кўзларини яллиғлантирмасин деб, уларни қизил ёруғлик билан муҳофаза қилишни буюрди; у болакайларни чинорзорларнинг мўйловли кана қуртлари кемириб кетмасин деб, уларнинг устига осмондан захарли инсектицидлар – зиддизахарлар сочишни буюрди; болакайларнинг бошига попук конфет ёмғирлари ва музқаймоқ қорлари ёғиларди; аэропланлар уларга парашютларда янги йил совғалари ташлашарди. У болалар хурсанд, тинч ва мамнун бўлишлари учун қўлидан келган ҳамма ишни қиларди. Уларнинг қисмати борасида то узил-кесил бир қарорга кел-

гунча шундай қилиб турди. Бу мурувватлари билан у ўз-ўзига таскин бериб, хотиржам қилди ва «Бола-ларни нима қилиш керак?» – деган қоратиканакдек савол унинг ичини ўймаламай қўйди; у болакайлар-ни эсидан чиқарди, зерикарли уйқусиз тунларнинг бир зайлдаги ботқоғига ботди, кунлар бир-биридан нурсиз, бир тусда кечарди – ҳеч нарсадан қайғур-мас, ташвиш чекмасди, токи бир оқшом...

Сешанба куни эди, соат тўққизга занг урди, у вақт темирининг зангуласини эшитиб, сарой-нинг дераза токчаларида мудраётган товукларни товукхоналарга ҳайдади, улар ўз қўндоқларига чиқиб ўтирганларидан сўнг одати бўйича уларни бирма-бир саноқдан ўтказди. Шу пайт навбатчи товукбоқар қорамағиз хотин кириб, кун бўйи қў-йилган тухумларни йиғиштира бошлади. У бирдан вужудида ҳирсининг ғайратга кирганини сезди, аёл сийнабандининг сийпаланишидан юраги ал-лақандай гупуриб кетди ва у аёл яқинига борди. «Эҳтиёт бўлинг, ҳазрати олийлари, – дея шипшиди аёл бутун вужудини қалтироқ босиб, – тухумларни синдириб қўясиз...» У аёлни бир зарб билан ерга қулатди, назарида, мана шу кўзларини юмиб ётган товукларнинг кўкимтир хоклари билан булганган ажойиб сешанбада нимадир рўй бериши керакдай эди ва у ўша ноаён мубҳам рўёдан халос бўлишни истарди; у товуклар хокига сирғанди, боши мислсиз ғувиллаб айланди ва у ҳирс рўёсининг қаърларига, халос бўлишнинг ёлғондакам хаёлий хира зовла-рига, қуйилиб келаётган бўғиқ тер тўлқинларига, ўктам аёлнинг ҳансирашлари шовваларига, ҳамма нарсани унутиш мумкин бўлган тубсизликларга шўнғирди – у гўё парвоз қиларди, ортидан учар юлдуз каби ёйсимон из қоларди, олтин нағалининг нурафшон, жарангдор саси таралаётгандек бўлар-

ди; у борлиқни ўзининг қўланса ҳансираши билан тўлдирад, худди илакишган ит каби ингичка товуш чиқариб ингиллар, борлиқнинг мудҳиш лаззатларига чулғанганча, ўлим чақмоқларини ялт-юлт этаётган ақл бовар қилмас сассиз-сабарсиз гулдираклари ва кўзни қамаштирувчи ёлқинлари оралаб учар, тўхтамай учарди; аммо тубсиз қаър, тубсиз зовнинг энг тагида ҳамон ўша-ўша товуқхона, ўша-ўша товуқ ахлатлари, ўша-ўша мудраган ярим уйғоқ товуқлар ва кўйлагига синган тухумларнинг сариқлари ёпишган титраб-қалтираб турган қорамағиз аёл. «Ана кўрдингизми, мен сизга айтдим-ку, ҳазрати олийлари! Ҳамма тухумларни синдириб қўйдингиз». У эса яна бир севгисиз севгидан кўнгли тўлмай, ғазаби, норозилигини ичига ютиб, хотинга деди: «Ҳисоблаб чиққин-да, нечталигини ёзиб қўй. Уларнинг зарарини моюнангдан ундириб оламиз». Кейин чиқиб кетди. Соат ўн бўлиб қолган эди. У молхонага кирди, барча сигирларнинг милklarини текшириб кўрди. Ўзининг чўрилари яшайдиган уй ёнидан ўтиб бораётиб деразадан қараб уй саҳнида хотинлардан бировининг кўзи ёриётганлигини кўрди – доя қўлида эндигина туғилган чақалоқни кўтариб турарди. «Ўғил туғилди, ҳазрати олийлари! Унинг отини нима деб қўямиз?» «Нима қўйсангиз, қўяверинг!» – деб жавоб берди у. Соат ўн бирни кўрсатарди. У, одатдагидай, қоровул соқчиларни санаб чиқди, тамбаларни текширди, қафаслар устини рўмол билан ёпди, ҳамма чироқларни ўчирди. Ярим тун чўкарди. Мамлакат осуда, дунё уйқуга фарқ эди. Қоронғида тимирскиланиб у ўз ётоғига йўл олди, гир айланиб турган маёқ машъалининг бир зумлик шуълалари ёришган йўлаклардан ўтди. Ётоғига етиб бориб, қўлидаги мабодо қочишга тўғри келиб қолса, асқатадиган лампа чироқни эшик ёни-

га осди, уч қават қулф-калитни бураб ёпди, учта тамбани туширди, эшикни уч занжир билан занжирлади, кейин ўз махсус курсичасига ўтирди-да, ўзининг жонсиз ўлик боласи, ўзининг даҳшатли даббасини силай бошлади, золим бола кафтида тинчланиб уйқуга кетмагунча, симиллаган оғриқ тинмагунча уқалаб силайверди. Лекин оғриқ яна шу заҳоти қайтди, уни худди кутилмаган чақмоқдек қўрқинч билан урди – ойнага селитра қазиб олинандиган узоқ саҳро томонлардан ногаҳон шамол келиб урилди, шамол ётоқни сон-саноқсиз куй куйлаган овозларга худди қум зарралари каби тўлдирди. Хувиллаб ётган саҳрода изғиб юрган болакайларнинг юракларидан отилиб чиққан қўшиқ урушга кетган жасур валломат ҳақида сўроқларди. «Қани йигит? У қаерда? О, алам, алам... Сен қўрғон устига чиқ, унинг қайтишини кут, сен албатта, унинг қайтганини кўрасан – у бахмал ўралган тобутда келади! О, алам, алам!» Элас-элас эшитилаётган овозларни юлдузларнинг товуши деб қабул қилиш мумкин эди, бу қўшиқни юлдузлар куйлаяпти деб, хотиржам ухлаш мумкин эди, аммо у қаҳр билан ўрнидан туриб кетди ва бақариб юборди: «Бас, онасини эмсин! Ё улар ё мен!» Албатта, у масалани ўз фойдасига ҳал қилди. Тонг қоронғисида у болаларни цемент ортган баржага жойлаштириш ва қувноқ қўшиқлар айтиб, бизнинг денгиз сувларимиздан узоққа олиб кетишни буюрди. Хилват денгизда баржа портлатиб юборилди ва ҳеч нарсадан хабарсиз болакайлар сув тубига тошдай чўкиб кетишди. Кейин учта офицер келиб, буйруқ адо этилганлигини маълум қилишди, у дарҳол уларнинг ҳарбий унвонларини икки даражага кўтариб, садоқатли хизмати учун нишон билан тақдирлади. Кейин оддий жиноятчилар каби уларни отиб ташлашни буюрди. «Нега десангиз, берилиши

жоиз буйруқлар бор, лекин уларни бажариш, она-сини эмсин, жинойт билан баробар, шўрликкина болакайлар!»

Мана шундай оғир синовларда у яна бир карра амин бўлардики, энг хатарли фаним салтанатнинг ўз ичидадир, у ўзига тўла ишонч қозонган, давлат бошлиғининг юрагига кириб борган бир кимсадир; у яна шу нарсага ҳам амин бўлардики, энг садоқатли одамлар булар бир пайтлар юксак мансабларга кўтарган одамлар – шунинг учун улар ўзига суянч ва таянч бўлишлари керак эди, лекин улар эртами-кечми, бошларини силаган қўлни итариб ташлаб, нонқўрликнинг пайида бўлардилар. Шунда у бир зарба билан уларнинг абжағини чиқарарди-да, ўрнига бошқа бир одамларни топиб, юксак лавозимлар бериб, бармоғининг бир ишораси билан олий ҳарбий унвонларга мушарраф этарди: «Сен – капитан, сен – майор, сен – полковник, сен – генерал, қолган ҳаммаларинг – лейтенантсанлар! Яна сенларга нима керак?» Авваллари у кузатиб юрарди – уларнинг қандай семиришлари, мундирларига сиғмай кетиб, кийган кийимларининг чок-чокидан сўкилишларини, кейин улар кўринмай кетишарди, ҳа, садоқат билан хизмат қилиб юрган бўлса керак-да, деб қўярди, лекин кутилмаганда ўртадан икки мингта боланинг машмашаси чиқиб қолди-ю, у ўзига битта-иккита кимса эмас, бутун Қуроли кучларнинг қўмондонлиги панд берганлигини англаб етди. «Суд харажатларини кўпайтиришни талаб қилишни билишади, фақат бошларига синов тушганда эса азбаройи кўрқиб кетганларидан овқат еб турган идишларига ўтириб қўйишдан ҳам тойишмайди. Илло-билло, сизларни ахир мен ўзим яратмадимми, ўз қовурғамдан ўзим бино қилмадимми, ҳаммангизга туз-насиба, ҳурмат-эътибор

еткизмадимми!» Нафсиламрига бу асли шундай эди, уларга қандай бўлмасин ёқиш, уларнинг даъво-достонлари, иззат-нафсларини қондириш учун бир дақиқа ҳам тиним билмасди. Уларнинг энг чатоқларини кузатиб туриш осон бўлсин деб ўз ёнида сақларди, бошқа бирларини узоқ чегара қисмларига хизматга жўнатарди, лекин булар билан бари бир шубҳа-гумонларидан қутула олмасди. Ўз вақтида у худди мана шулар учун, ўз офицерларим учун деб, гринголарнинг денгиз пиёдаларининг соҳилга тушишларига розилик берган эди. Ҳолбуки, элчи Томпсон буни расмий баёнот бериб, сариқ безгакка қарши биргаликда курашамиз, деб баён қилган эди. Йўқ, ундай эмас. Бу сиёсий қувғиндилар айтмоқчи, халқ газабидан кўрқиш ҳам эмасди. «Улар офицерларимизни инсоф-диёнатга ўргатсинлар деган эдим, онасини палон-пистон, улар ўрганишди ҳам, аммо бундан нима чиқди – улар туфлини қандай кийиш, ҳожатхона қоғозларидан ва презервативлардан қандай фойдаланишни билиб олишди, ўрганиб билганлари шундан нарига ўтмади, менга эса ҳарбийларнинг турли гуруҳлари ўртасида низо чиқариш усулларини қулоғимга шипшиб қўйишди, шундай қилсам, улар ўзлари билан ўзлари овора бўлиб кетиб, менга қарши чиқиш эсларига келмас экан, гринголар менга миллий хавфсизлик бошқармаси, текширишлар бош агентлиги, жамоат тартиби миллий департаменти ва яна қанчадан-қанча бошқа шашварларни ўйлаб топиб беришди, улар шунчалар кўпки, номлари ҳам эсимда турмайди!» Нафсиламрини айтганда, булар баайни ўша хавфсизлик хизматининг сал бошқачароқ кўринишлари эди, лекин унга булар ҳаммаси бошқа-бошқа ташкилотлар, бошқа-бошқа хизматлар деб кўрсатиш қулайроқ эди, бу унга нотинч, серғалва замонлар-

да хавфли тўлқинларни айланиб ўтишга имкони-
ят берар, инчунин, миллий хавфсизлик хизмати
оламларига сизни бош текширишлар агентлиги
ходимлари кузатиб туришибди, деб уқдирар, улар-
га ва яна бошқаларга эса сизни жамоат тартиби
департаменти кўз остига олиб қўйган, дерди. У
зобитларни бир-бирлари билан уриштириб қўяр,
унчалар ишончли бўлмаган казармаларга берилди-
ган ўқ-дори ичига яширинча қум аралаштиришни
буюрарди; бировларга бир гапни айтса, бошқаларга
бутунлай тескарисини айтар, ҳаммани ва ҳаммаси-
ни шунчалар чалкаштириб ташлар эдики, охирида
ҳеч ким унинг асл нияти нима эканлигини билолмай
қоларди. Шунга қарамасдан улар бош кўтарар эди-
лар. «Анави казарма бош кўтарди, ҳазрати олийла-
ри!» У шунда ўша казармага ваҳшат солиб, оғзидан
кўпиклар сочиб, бақириб, ҳайқириб кириб борарди:
«Қоч йўлдан, хунасалар, бу ерда мен ҳокимман!»
У қадамини тўхтатмай ҳозиргина унинг суратла-
рига қараб, ўқ отишни машқ қилаётган, энди эса
ўзини батамом йўқотиб қўйган зобитлар ёнидан
ўтарди. «Қуролсизлантирилсин!» – деб буюрарди.
Унинг амрона овозидан ўзига шунчалар ишонч
янграб турардики, зобитларнинг ўзлари қуролла-
рини ташлашарди. «Кийимингни еч! – буюрарди у.
– Буни ҳақиқий эркаклар кияди!» Шунда зобитлар
ҳарбий мундирларини ечишарди. «Сан-Херонимо
базаси исён кўтарибди, ҳазрати олийлари!» деб ха-
бар қилишарди ва базанинг ичига бош дарвозадан
кириб борар, ўзининг катта касал оёқларини чол-
лар каби тапиллатиб босарди; у икки қатор бўлиб
саф тортган исёнчи гвардиячилар орасидан ўтар,
улар ўзларининг олий бош қўмондонларини кўриб,
қадрларини ғоз тутардилар, кейин у бир ўзи ҳеч
қандай қуролсиз исёнчилар штабига кириб борар

ва амрона ҳайқирарди: «Ёт ерга, юзинг билан ёт, хунаса! Ёт деяпман, чала тушганлар!» Шунда бош штабнинг ўн тўққизта зобити унинг амрига бўйсуниб, ерга юзтубан тушиб ётди. Кўп ўтмай, уларни соҳил бўйи аҳоли қитъаларидан олиб ўтишар ва тупроқ чайнашга мажбур қилишарди. Ҳамма кўрсин – нонкўрлик қилган ҳарбийларнинг ҳоли нима кечади. «Қанжиқлар!» – деб қичқиришарди тугёнга келиб, казармалардаги аскарлар ва худди президент каби исёнчиларнинг етакчилари орқасига қўрғошин ёғдиришни талаб қилишарди, уларнинг бу хоҳишлари дарҳол ижро этиларди, кейин мурдорларнинг лошларини қоқ офтоб тифига осиб қўярдилар етти шамолга тўғрилаб, токи ҳамма билсин, кўрсин – худога қараб тупурганнинг ҳоли не кечар.

«Ҳа, мана шундай, каллакесарлар!» Аммо қонли тозалашлар эминлик келтирмасди. У таг-томири билан суғуриб олдим, деб ўйлаган мараз яна тарқалар, исён, фитна аждарҳоси яна чангалларини ҳар томонга ташлар, ҳокимият идоралари томи остида уя қўяр, энг жўшқин зобитларнинг имтиёзлари шароитлари соясида куч-қувватга тўларди; зеро у ўз ваколатларининг бир озгинаси бўлсин, улар билан баҳам кўрмасдан иложи йўқ эди-да; ўзи истамаган тақдирда ҳам уларга ишонч билдиришга мажбур эди, чунки уларсиз ўз ҳокимиятини сақлаб қололмасди; лекин ҳамма бало шунда эдики, улар билан муросаи мадора қилиш ҳам жуда офир эди, улар билан бир ҳаводан нафас олиб бўлмасди, уни бу ҳаво ҳиқилдоғидан бўғарди, лекин мангу яшашга маҳкум этилгани боис, у буларнинг барига чидаши керак бўларди. «Онасини эмсин, шуми адолат!» Ҳатто ўзининг энг яқин дўсти генерал Родриго де Агиларнинг нияти нима эканлигини сира билолмай, мудом

қўрқинчли шубҳаларга ботиб юриш, яшашдан ҳам оғирроқ нарса йўқ эди, генералнинг софдиллиги, садоқатига ишонмасликнинг ўзи оғир азоб эди, аммо... «У менинг кабинетимга ранги ўликдай бўзариб кириб келди-да: «Анави икки мингта болага нима бўлди? – деб сўради. – Бутун дунё битта гапни айтяпти, шу тўғрими? Биз болаларни денгизга чўктириб юбордикми?» У овозини қилт этиб ўзгартирмай генерал Родриго де Агиларга: «Бу, оғайнижон, муртадларнинг тўқиб чиқарган бўҳтонлари, – деб жавоб берди, — болакайлар бари соғ-у саломат, худонинг сакийнатидан баҳраманд бўлиб юришибди». «Ҳар куни кечаси қулоғимга товушлари киради. Қаерлардадир қўшиқ айтиб қувнашади!» У қаерлардадир деб қўлини оҳиста силкиб, номаълум бир томонга ишора қилди. Эртасига эса у элчи Эвансни шубҳаларга ботириб, ҳеч нарса билмаган кишидай, деди: «Мен тушунолмаяпман, сиз қандай болалар ҳақида сўраяпсиз. Ахир, сизнинг мамлакатингизнинг элчиси Миллатлар ҳамжамиятида ҳаммага эшиттириб айтмадими, болалар ҳаммаси соғ-саломат, мактабга қатнаб ўқишяпти деб. Сизга яна нима керак ўзи? Бўлди, бас, от ўйин тугади!» Аммо от ўйин ҳали тугамаган экан, у ҳеч нарсанинг олдини ололмади, бир куни ярим кечаси уни уйғотишди. «Жаноб генерал! Иккита йирик гарнизон қўзғолон кўтарди, яна бунинг устига, биздан икки қадам наридаги Конде аскархоналари бош кўтарди! Қўзғолоннинг тепасида генерал Бонивенто Барбоса турибди. Кўрдингизми, кучи кўпайиб кетганини? Унинг бир ярим минг яхши қуроолланган кишилари бор. Уларнинг қўлидаги жамики қурол-аслаҳалар муҳолифат томонида турган айрим чет эл элчихоналари ёрдамида контрабанда йўли билан олинган. Вазият бармоқни сўриб ўтирадиган

аҳволда эмас, жаноб генерал! Хавф-хатар жуда катта, яна оёғимиз осмондан бўлиб кетмасин!»

Илгариги вақтлар бўлганда, сиёсий вулқоннинг бундай портлашлари унда кураш, жанг иштиёқини, бор, гардкам деб, таваккал қилиш иштиёқини уйғотган бўларди, энди эса... Ахир у ўзи етган бутун офирчилигини билмайдими? Ахир, бутун иродасининг куч-қуввати аъзои баданининг ичкарасида бораётган киши билмас бузилишларни енгиб ўтиш учун сарф бўлмаяптими? Ахир, қиш кечалари ўзининг бераҳм, буровоғриқли боласини майин силаб, уқалаб, аллалаб тинчитмагунча кўзларига бир чимдим уйқу келмайди: «Ухла, менинг тиниқ осмоним». Ҳаво айниган кезлари даббаси янада шишиб каттаяди, уни ҳарчанд авайламаса бўлмайди, махсус курсида ҳеч қандай натижасиз ўтиришнинг туганмас азоблари-чи, моғор босиб, пўпанак салалари тикилиб ётган сизғичлар орасидан зўр-базўр ўтиб бораётган, жонидан томчи-томчилаб силқиётган қонлар-чи? Энг муҳими, у кимнинг ким эканлигини ҳеч аниқлай олмасди, манави ярамас саройдаги муқаррар қисматнинг нокас соатларида кимга ишониш, кимга суяниш мумкин, манави сарой деган аянчли бино, уни аллақачон тарк этиб бу ердан иложи борича узоқроқдаги тинч, хилват бир уйга жон-жон деб алмаштирган бўларди, майли эди, у қандайдир ҳиндуларнинг худобеҳабар чайлалари бўлсин, майли эди, бирон кас унинг шунчалар узоқ-узоқ йиллар лавозимини ҳеч кимга бермай, мамлакатга президентлик қилганлигини билмасин. Ахир, бунинг ҳисобига ҳали унинг ўзи ҳам етолган эмас. Ҳар ҳолда шундай бўлса ҳам, генерал Родриго де Агилар оқилона мураса қилиш учун унинг ҳузурига кириб, кўзғолончилар билан унинг ўртасида воситачилик қилишга тайёр эканлигини билдирган

чоғда, кўз ўнгида қабул маросимларида ухлаб қоладиган, ақл-хушини батамом еб битирган бир қари чолни эмас, илгариги замонлардаги каби шижоатли буқани кўрди, бу зот бир зум ҳам ўйлаб ўтирмай, шундай деди: «Шимилдириқ ҳам қилолмайсанлар. Кетмайман!» Генерал Родриго де Агилар, ҳозир гап кетиш ёки кетмаслик устида бораётгани йўқ, деди. «Гап шундаки, ҳамма сизга қарши, жаноб генерал, ҳаттоки, черков ҳам». У бунга эътироз билдирди: «Шимилдириқни ебди, черков кимда ҳокимият бўлса, ўша билан бирга!» «Воситачилик қилмаса бўлмайди, – деди яна Родриго де Агилар, – чунки олий кўмондонлар қирқ саккиз соатдан бери йиғилишиб сўзлашяпти ва ҳеч бир қарорга келиша олмаяпти». Бунга жавобан у шундай деб айтди: «Аҳамияти йўқ. Валдирайверадилар. Ҳали ўзинг кўрасан, ким кўпроқ пул тўлашини билганларидан сўнг, қандай қарорга келишларини!» «Аммо фуқаро мухолифатчилари ниқобларини ташлаб, кўчага чиқиб, митинг қилишмоқда!» – деди хитобан Родриго де Агилар, бунга унинг жавоби шундай бўлди: «Жуда ҳам соз. Де Армас майдонидаги ҳар бир фонарга биттадан одам осишни буюр, куч кимдалигини билишсин!» «Бунинг иложи йўқ, – деб эътироз билдирди генерал Родриго де Агилар, – халқ улар томонида!» «Бўлмаган гап! – деди у. – Халқ мен томонда, шунинг учун бу ердан менинг фақат ўлигим кетади!» Шундай деб у столни гурс этиб урди, узил-кесил бир қарорга келгач, у доим шундай қиларди. Кейин у ухлагани кетди ва сигирларни соғадиган вақт бўлгунча ухлади. У сут соғиш вақтида уйғонди. Давлат кенгашининг мажлислар зали тошлар ва синиқ шишалар билан тўлганини кўрди. Конде аскархонасидаги ғалаёнчилар манжаниқлардан сарой ойналарига тош отишарди. Синган деразаларга ёниб турган ҳаво

шарларини улоқтиришарди. «Оёғимизда мажол қолмади, жаноб генерал, кечаси билан кўз юймай чикдик, ўтни ўчириш учун у ёқдан бу ёққа чойшаб-у челақ кўтариб югуришдан қўлимиз бўшамади, дам унда-дам бунда аланга чиқаверди, жаноб генерал». Бу гапларни у чала-чулпа эшитиб, кул босган йўлаклар, ёниб битган гиламларнинг уюмлари, қалин¹ларнинг куйиндилари устидан ўлик оёқларини шип-шип судраб юриб кетди. «Мен сизга айтдим-ку, эътибор берманг!» «Лекин улар бас қилишмаяпти, – дейишди унга, – олов шарлар – бу сизга огоҳлантириш, деб дўқ қилишяпти, тезда бошимизга гўлалар² ёғдиришармиш, жаноб генерал!» «Эътибор берманг, онасини эмсин!» – деб қайтарди у ва боққа чикди, ҳеч кимга қарамай тонг қоронғиси сукунатида очилаётган атиргулларнинг шитир-шитирларига кулоқ солиб, денгиздан эсаётган шамол унинг кўксидаги чўғларни елпиб аланга олдира бошлаганини туйиб, хиёбондан юриб кетди.

«Бари бир айтинг, нима қилайлик, генерал?» «Эътибор берманг, онасини эмсин, неча марта айтишим керак!»

Ушбу соатларда у, одатдагидай, фермага сигир соғишга қараб туриш учун йўл олди. Кейин, одатдагидай, эрталаб Конде аскархоналарига олти кубда сут ортган хачир қўшилган аравалар етиб келди. Араванинг ўриндиғида ҳар доим сут олиб келадиган ўша эски аравакаш ўтирарди. У исёнчиларга президент, одатдагидай, аскарларга ўз фермасидан сут жўнатганлигини айтди. «Сизга сут юборишди, жаноб генерал, лекин сиз нон берганнинг қўлини тишляяпсиз». Аравакаш бу сўзларни соддафаҳмлик билан дангалига қичқириб айтди. Генерал Бони-

¹ Қ а л и н – гобелен, суратли патгилам (тарж.).

² Г ў л а – снаряд (тарж.).

венто Барбоса сутни қабул қилиб олишни буюрди, лекин бир шарти, аввал уни аравакаш ичиб кўрсатсин, сут заҳарланмаганлигига ҳамма ишонсин, деди. Мана ниҳоят, темир дарвоза очилди. Бир ярим минг исёнчи ичкаридаги очик айвонларда сафланиб, арава Конде аскархонасининг тош ётқизилган ҳовлисига кириб келиб, майдон ўртасида тўхтаганига қараб туришарди. Генерал Барбосанинг мулозими сут олиб ичиб кўриш учун қўлига кўзача ва чўмич билан арава устига чиқди. Ҳамма унинг биринчи кубни очганини кўрди ва шу замон одамнинг кўзини кўр қиладиган портлаш рўй берди, мулозим ҳам, бошқа нарсаларнинг ҳаммаси ҳам шу даҳшатли ёруғлик ичида ғойиб бўлдилар, бошқа ҳеч ким ҳеч нарсани кўрмади, абадул-абад кўрмайди ҳам. Мана шу тумтайган сариқ бино ичидаги барча нарсалар худди вулқон бўғзига кириб кетгандай бир зумда ёниб кулга айланди. Олтита кубдаги динамитнинг бирваракай даҳшатли тарзда портлаши натижасида бинонинг вайроналари бир сония ҳавода осилиб туриб, сўнг абадий йўқлик қаърига кетди. Ана шу портлашдан сўнг бу ерда узоқ вақт ҳатто гиёҳ ҳам унмади! «Ана бўлди», – деб хўрсиниб қўйди у ўз саройида портлашни эшитиб исканганча. Портлашнинг кучли тўлқинлари Конде аскархоналаридан ташқари яқин атрофда жойлашган яна тўртта иморатни ер билан яксон қилди, шаҳардаги уйларнинг ҳатто чекка-чеккаларгача тоқчаларидаги тўйларга совғага келган барча чинни ва биллур идиш-оёқларни чилпарчин синдирди. Ўн саккизта зобитни ўқларни иқтисод қилиш учун икки сафга орқама-орқа тизиб, отиб ташлашди. Уларнинг ўликларини ахлат араваларига ортишиб, порт истехкомидан олиб чиқиб кетишгач, у яна бир хўрсинди ва «Ана бўлди», – деб қўйди. Родриго де Агилар

қаддини ўқдай ғоз қилиб тек қотди ва маълумот берди: «Барча сиёсий жиноятчилар қўлга олинди, жаноб генерал! Қамоқларда жой етишмаяпти». Шунда у: «Ана бўлди», – деб хўрсинди. Жом қўнғироқлари шодиёна бонг урди, байрам мушаклари ранго-ранг, шарақ-шарақ отилди, уни кўкларга кўтарувчи мадҳияларнинг тантанали садолари янгради, улар бари яна юз йил тинчлик ва хотиржамлик даври кирганлигидан дарак берди. «Ана бўлди, онасини эмсин, – деди у, – ниҳоят, от ўйини тугади!» У шунчалар ўзига ишониб хотиржам бўлиб қолдики, ўзининг шахсий хавфсизлигига ҳам енгил-елпи ва эътиборсиз қарай бошлади, натижада сезгирликни қўлдан бой берди. Бир куни тонг қоронғисида сигир соғишдан чиқиб, саройга қайтаётган чоғида бир мохов атиргул буталари ортидан ўзига ташланганини пайқамай қолди. Мохов унинг йўлини тўсди, октябрнинг бўз аёзида тўппончанинг қора пўлати ярақлаб кетди, титраб-қалтираган бармоқлар тепкини босишга уринарди, у шундагина ўзига келди. У кўкрагини керди, қулочини кенг ёзди ва қичқирди: «Қани от, хунаса, от!» Айни чоғда, у ўзининг ўлим соати бир маҳаллар башоратчи фолбин хотин дарак бергани, мусаффо азал сувларида унга кўрсатилганига қараганда бутунлай бошқача тарзда етиб келганидан ларзага тушди-да, қаттиқ қаҳр билан ҳайқирди: «Отмайсанми, мишиқи, от, мард бўлсанг!» Аммо мохов сустлик қилди, имиллади, кўзи хиралашди, лаблари сўлжайди, шу заҳоти бошига тўқмоқдай мушт тушди, у ерга қулади, дарҳол жағига аёвсиз тепки еди. Ҳозиргина ўлим ёқасида турган зот эса кўкка қараб тепасида ёлғиз юдуз оқариб турганини кўрди ва ўзининг товушига югуриб келган қўриқчиларнинг худди нариги дунёдан чиқаётгандай дупур-дупурларини эшитди. «Нима, нима

бўлди, жаноб генерал?» Шунда бирин-сирин беш марта ўқ отилди, боғ кўкимтир шуълалар билан ёришди. Мохов суякларни қасирлатиб синдирадиган президент гвардиячиларининг қўлига тириклай тушмаслик учун тўппонча обоймасидаги ҳамма ўқни қорнига бўшатди. У эса моховнинг ғужанак бўлиб ётган жасади устидан сакраб ўтди-да, сарой хизматчиларининг бошоломон бақир-чақирларини кекирдақдан чиққан чинқирқ овози билан босиб, буйруқлар бера бошлади, моховнинг жасади нимтанимта қилинсин, гўшти алоҳида қоқлансин, бошини тузга ботириб, де Армас майдонига ибрат учун томошага қўйилсин, ўнг оёғи Санта-Мария дел-Алтарнинг шарқий чеккасида намойиш этилсин, сўл оёғи ғарбдаги селитра олинадиган саҳрога юборилсин, бир қўли ясси тоғларнинг аҳолисига, иккинчисини ўрмонзорларнинг кишиларига кўрсатилсин, гўштлирини ёғда қовуриб, етти шамол эсадиган жойларда офтобга ташлаб қўйилсин, бу ифлос фоҳишахонанинг барча ғамбода кенгликларида биронта кимса беҳабар қолмасин: падарга қўл кўтарганнинг ҳоли мана шундай бўлмай. Мана шу буйруқни берди-да, у ҳамон ғазабдан кўкариб кетган ҳолда ўзини атиргуллар буталари орасига урди – қўриқчилар моховларни худди каламушлардай милтиқ найзаларига илиб тутаётганликларига қараб турди. «Юзларингни очларинг, каллакесарлар!» У саройда пиллапоядан кўтарила туриб, шол-фалажларни оёғи билан тепиб уйғотар, «Биласанларми, сенларни ким дунёга келтирган, оналарингни ким бўйида қилган? – деб бақирарди. – Буни биласанларми, сакбаччалар?!» Коридорларда унинг шанғиллаган овози тинмасди: «Қочларинг йўлдан, ярамаслар, ҳукумат келяпти!» У қўрқиб-қалтираган амалдорлар, тепса тебранмас лаганбардорлар қуршовида борар, уни

мангу қуёш деб мақташар, у олов сели каби пишқириб ўтар, ортидан ўтли ҳансираш қолдирарди. У давлат кенгашининг мажлислар залидан алангали чақмоқдай гулдираб ўтди-да, ўз ётоғига кириб, кўздан йўқолди. Эшикни уч калит билан беркитди, уч тамбани туширди, уч занжирни илди ва бармоқларининг учи билан булганган иштонини ечди. Шу ондан бошлаб у яна тинчлигини йўқотди, моховнинг қўлига яқинларимдан ким қурола тутқизди экан деб, тоза бош қотирди: «Ким бўлсайкин ўша хуфия ғаним?» У душман шу яқин ўртада, ўзи билан ёнма-ён турганлигини сезар, бу шунчалар яқин одамки, ҳатто унинг асал солинган идишларини қаерга яшириб юришини ҳам билади, ўша кимдир ҳар бир тирқишдан қараб уни кузатади, унинг қулоқлари саройнинг ҳар бир девори ичига яширилган, у саройда ҳар қандай жойда ва ҳар қандай вақтда ҳозир-у нозир. «Худди менинг суратларимга ўхшайди, онасини эмсин!» Душманнинг бормаган жойи йўқ, январь ойининг пассат шамоллари ичида ҳам у борга ўхшарди, у ҳароратли кечаларнинг мастона ёсуман ҳидларига яширинарди, у саройнинг энг хилват пучмоқларида кўзга кўринмас кўрқинчли шарпа каби қоронғиликларда оёқларини судраб босар, алоғ-чалоғ уйқусизликнинг босинқирашларига айланарди. Ниҳоят, кунлардан бир кун оқшом чоғи домино ўйнаб ўтирганларида у аён бўлди. Бу ўша қўла бир оз ўйланиб тургач, дубл-беш соққасини қўйиб ўйинни яқунлади. Шунда унинг ҳарифининг кўнглидан худди мана шу қўла хоиннинг қўли бўлади деган фикр ўтди. «Худди ўзи, онасини эмсин, худди ўзи!» Ҳариф дарҳол ўзини тутиб олди ва бошини кўтарди, столнинг ўртасидаги осифлик чироқнинг ёрқин нурларида ўзининг энг яқин, садоқатли дўсти генерал Родриго де Агилар-

нинг чиройли ифодали маънодор кўзлари билан тўқнашди. «Бўлиши мумкин эмас, – деб ўйларди у, – ахир, Родриго де Агилар менинг ўнг қўлим, биз дўстликнинг муқаддас ришталари билан боғланганмиз, у менга ҳамма нарсада ёрдам бериб келган». Аммо энди ҳақиқатни яшириб бўлмасди, бирдан у кўп нарсаларни бутунлай бошқача бир тарзда кўра бошлади, у бирдан барча маккорона тўқилган тўрларни кўз ўнгига келтирди, бу тўрлар ёрдамида ундан ҳақиқатни яшириб келганликларини, уни неча-неча йиллардан бери тузоққа илинтириб, чалғитганликларини тасаввур қилди! У узоқ йиллардан бери ўзининг қадрдон дўсти, жигаргўшадай яқин бўлиб қолган кишиси сиёсий олғирлар, ошиғи олчи сиёсатчилар хизматини қилиб юрганлигини билмаган эди! Лекин унинг ўзи ўз манфаатини кўзлаб, бу сиёсатдонларни энг худо беҳабар чекка жойлардан топиб келмадими? Ахир, унинг ўзи Федерация учун урушдан сўнг уларни кўтармадими, итининг тувагигача тилладан қилиб бермадими, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган имтиёзларни қўшқўллаб тутқизмадими? Улар яна унинг ўзига суяниб, ҳокимият ва бойликнинг оқсуякларнинг ҳатто тушларига ҳам кирмаган чўққиларига кўтарилишларига йўл қўйиб бермадими? Эркинлик ҳаракатининг энгиб бўлмас шамоллари бу оқсуякларнинг барини ер юзидан батамом супуриб ташламадими? «Ҳаддидан ошиб кетишибди, падарига лаънат, худо сийлаганнинг жойига кўз олайтиришибди! Менинг ўрнимга-я, чала туғилганлар ва тўла ишонч қозонган одамдан фойдаланмоқчи бўлишибди, менга ҳаммадан яқинроқ ва қоғозларни қўл қўйдиришга олиб кирадиган одамни қўлга олишибди!» Унга қоғозларни бошқа ҳеч ким имзо чектириш учун олиб киролмасди – фақат генерал Родриго де Агилар

барча фармонлар, у чиқарадиган барча қонунларни қоғозга туширар, аввал оғзаки бошдан-оёқ айтиб берар, ундан сўнг олий даражада тузатишлар киритилгач, барини ёзиб чиқар ва ана шундан кейингина қўл қўйдиргани олиб кирарди. У эса қоғозларга бош бармоғини босарди ва шу билан хужжат имзоланган ҳисобланарди. Кейин имзосини давлат муҳри билан тасдиқларди – муҳр жойлаштирилган узук фақат темир сандиқда сақланар, унинг шифрини ўзидан бошқа ҳеч кимса билмасди. «Ҳаммаси жойида, азизим, – дерди у имзоланган қоғозларни Родриго де Агиларга қайтараркан ва ҳазиллашиб кўярди: – Энди хожатхонага бемалол бораверсангиз бўлади». Ана шунақа, ўзига билдирилган чексиз ишончдан фойдаланиб, генерал Родриго де Агилар ҳокимиятнинг ўзига хизмат қиладиган тизимини ўрнатибди, анча катта ва ўзига озмунча бўлмаган даромадлар келтирадиган давлат ичидаги ўз давлатини ўрнатибди. «Шунгайм қаноат қилмай ими-жимиди Конде аскархоналарида ғалаёнга тайёргарлик кўрган, бунда унга ошнаси қиличбозлик муаллими элчи Нортон ёрдам берган, икковлари голланд фоҳишаларига бирга бориб юришган, худди мана шу Нортон дипломатлар божхона кўриги ва бож тўлашдан озод қилинганлигидан фойдаланиб, Норвегия шўр балиқлари солинадиган идишларда ўқ-дорилар етказиб турган, мен билан домино ўйнаган кезларида эса мени оғзидан бол томиб мақтаб бундай холис, бундай дўстона ва бундай адолатли ҳукуматни кўрмаганман, деб тоза бош-кўзимни айлантирган». Моховнинг қўлига ҳам тўппончани шулар беришган ва унга олдиндан элик минг песо тутқазилган, қоғоз пулларнинг ярмини эҳтиёт шарт қирқиб олиб қолишган, ана шу ярми қирқилган пуллар қотилнинг уйидан чиқди, яна шу

наrsa маълум бўлдики, пулларнинг иккинчи ярмини қотилга мени ўлдирганидан сўнг менинг энг қадрдон дўстим Родриго де Агилар беришига келишилган, анавини қаранг, вой, онасини палон-пистон, қандай қилиб чидайсан одам, бундай нарсаларга! Қотиллик амалга ошмагач, улар яна тинч турмай мени қон тўкмай йўқотиш ҳақида бош қотиришган ва шунчаликка боришганки, ҳатто генерал Родриго де Агилар кечаси ухламай чиқишим, туваклар билан гаплашишим, қоронғида қаҳрамонлар ва архиепископларнинг суратлари билан мулоқот қилишим ҳақида маълумотлар йиққан; унга кўра мен сигирларга ҳарорат ўлчагич қўярмишман, уларга иссиғини туширадиган дорилар ичирармишман. Буюк Адмиралга мақбара қурдирганмишман, ҳолбуки, бундай Адмирал менинг касал хаёлотимдан ўзга ҳеч ерда бўлган эмас эмиш, ҳолбуки, деразам тагида лангар ташлаган учта катта ҳарбий кемани мен ўз кўзим билан кўрганман! Улар яна гўё мен жуда катта миқдорда турли-туман керак-нокерак асбоб-ускуна ҳамда аппаратлар олишга давлат маблағларини совурганлигим ҳақида далиллар йиғишган, яна мен гўзаллар маликасининг кўнглини олиш учун фалакиётчиларни қуёш системаси қонуниятларини бузишга ундаган эмишман, бунинг устига, гўзаллар маликасининг ўзи ҳам менинг алаҳсирашларимнинг маҳсулидан бошқа наrsa эмасмиш, мен қариб-чириб миямни еб қўйган эмишман ва мен икки мингта болакайни цемент билан бирга баржага ортиб, очиқ денгизнинг ўртасида чўктириб юборганмишман, онасини палон-пистон, қаранг-а, бу аблаҳларни, вой, энафарлар!» Орада генерал Родриго де Агилар барча зарур далолатларни тўплагач, президент гвардияси штаби ҳамда барча зобитлар билан тил бириктирган, президентни собиқ дикта-

торлар истиқомат қиладиган қоя устига жойлашган дорилйатомга, машхур падарбузруклар билан бирга жойлаштиришга қарор қилишган, бу ишни шу йилнинг биринчи март куни амалга оширишни мўлжаллашган, президентни Қўриқчи посбонлар ҳомийси Авлиё-Фаришта-Паноҳ шарафига ҳар йили ўтказиладиган анъанавий байрам кечасида қўлга олмақчи бўлишган. «Яъни яна уч кундан кейин, жаноб генерал!» У фитнадан хабардор бўлганини заррача бўлсин билдирмади, ҳаммасини билиши ҳақида заррача шубҳа туғдирмади, белгиланган соатда ўзи меҳмонлар – ўз шахсий гвардиясининг олий зобитларини кутиб олди, уларни катта зиёфат дастурхони атрофига ўтқизиб, ичимликлар ичишга таклиф этди. «Генерал Родриго де Агилар келиб бош қадаҳ сўзини айтгунча қиттак-қиттак қилиб турамиз». У меҳмонлар билан у ёқ бу ёқдан гаплашиб, ҳазил қилиб, кулишиб ўтирди, зобитлар эса худди билмаган кишидай бўлиб, беихтиёр ўқтин-ўқтин соатларига қараб қўйишар, қулоқларига тутиб кўришар, мурватини бурашар, милларини тўғри-лашар – соат эса беш дақиқаси кам ўн икки бўлиб қолган, генерал Родриго де Агилардан эса дарак йўқ эди. Зал худди кема қозонхонасига ўхшаб исиб, дим бўлиб кетди, лекин димликда бўғиқ муаттар ҳидлар анқир – гладиолуслар ва лолаларнинг иси, янги очилган атиргулларнинг ҳиди ҳаммаёқни тутган, нафас олиб бўлмасди, аллаким деразани очиб юборди. «Шунда ҳаммамиз бир оз енгил нафас олдик ва яна соатларимизга қарадик, очик деразадан енгил шабада эсди ва байрам учун тайёрланаётган таомнинг майин хушбўй ҳидини олиб кирди». Ундан бошқа ҳамма қора терга ботди, бир зум ҳамма ўзини жуда ноқулай сизди, мана шу қартайган махлуқнинг, бу ерда ҳозир бўлганлардан узоқ ўтиб кетган

йиллар билан худди қалқондай ихота қилинган мана шу ҳайвоннинг катта-катта очилган, пир-пир учаётган кўзларига қараб ўтиришдан ўнғайсизланди, бу махлуқ эса уларга ўзининг аллақандай маконларидан, вақтга тобе бўлмаган дунёларидан сарасоф соларди. «Соғ бўлингизлар, – деди у худди хумор лолани кўтаргандай қадаҳ кўтариб, – соғ бўлингизлар!» У қўлидаги қадаҳни бирор марта ҳам ҳўпламай ҳадеб чўқиштираверди. Мана ниҳоят, сукунатни худди машъум тубсиз чоҳдан чиқаётгандай соатнинг бўғиқ занг овозлари бузди – улар ўн икки бўлганлигидан дарак бермоқда эди. Аммо генерал Родриго де Агилардан ҳамон дарак йўқ. Аллаким ўрнидан туриб хайрлашиб кетмоқчи бўлди, лекин миҳ каби қоқиб ташлайдиган унинг назарига дуч келиб, ноилож яна жойида қотди. «Марҳамат қилиб, кетманг!» – деган илтимос бўлди. Ҳамма то соат ўн иккига тўла занг уриб бўлмагунча на қимирлаш, на нафас олиш ва на ўз тириклигидан дарак бериши мумкин эмаслигини тушуниб етди. Ниҳоят, охириги занг даранглаб урилгач, эшик дарпардалари бирдан сурилди-да, шунда ҳаммалари атоқли давлат арбоби, дивизия генерали Родриго де Агиларни бор бўй-басти билан кўрдилар. У катта кумуш гардиш патнисга солинган, ҳар томонга гулқарам барглари тўшалган, дафна япроқлари ва бошқа турли дориворлар қўшилган, олов селида қип-қизартириб пиширилган эди. Унга бешта олтин бодом донаси қадалган байрам либоси кийдирилган, жасорат белгиси тақилган енги бўм-бўш, кўкрагида ўн тўрт қадоқ нишонлари тақилган, оғзига кўкат япроғи қадаб қўйилган эди. Патнис зиёфат дастурхонига ўрнатилди, хизматбарор официантлар меҳмонларнинг юзлари кўрқув ва даҳшатдан тошдек қотиб қолганига эътибор бермай, таомни тақсимлай бош-

ладилар. Ҳар кимнинг олдидаги тақсимицага мудофаа министрининг ёнгоқлар ва хушбўй доривор қўшилган бир бўлаги солингандан сўнг, ҳамма зиёфатни бошлашга таклиф этилди: «Иштаҳангиз ёқимли бўлсин, сеньорлар!»

У ўз умрида шунчалар кўп тош ороларни айланиб ўтди, шунчалар кўп зилзилалар ва толе эврилишларини кўрди, оловли учар юлдузларнинг шунчалар кўп зарбаларидан омон қолдики, бизнинг давримизда энди ҳеч ким кунлардан бир кун башоратчи хотиннинг айтганлари қаерлардадир рўёбга чиқиши ва унинг ўлишига ишонмай қўйган эди. Бунга сира бовар қилиб бўлмас, бу ақлга сифмасди. Шу боис, топилган жасадни тартибга келтириб, кейин кўмиш учун рухсатнома тайёрланар экан, бизнинг ичимизда ҳатто энг хурофотга берилмаганларимиз ҳам ўзимизга ўзимиз тан бермаган ҳолда кутар эдикки, мабодо агар бу ҳақиқатан ҳам унинг жасади бўлса, унда эски ривоятларда келтирилган башоратлар мана-мана рўёбга чиқа бошлайди, у ўлган кун ботқоқларнинг жилғаларидан балчиқлар оқиб, дарёларни тўлдиради, қонли ёмғир ёғади, товуқлар беш қиррали тухум туғади, ер юзини сукунат ва зулмат қоплайди, зотан, у ўлган кун Қиёмат қойим бўлади. Унинг ўлганига яна шунинг учун ҳам ишониб бўлмасдики, унинг ҳукмронлиги давридан омон қолган санокли газеталар ҳамон унинг ўлмаслиги тўғрисида жар солишар ва архив ҳужжатларини далолат қилиб, унинг тарихий хизматларини кўпиртирардилар. Унинг ҳар куни биринчи саҳифаларда эълон қилинадиган суратлари вақтнинг тўхтаб қолганлиги ҳақида таассурот уйғотарди. Гарчи ҳамма алақачон унинг неча ёшга чиққанлиги ҳисобини йўқотиб қўйган бўлса ҳам, биз ҳар куни газеталарда ўша битта одам-

нинг суратини кўрар, ҳар куни ўша-ўша мундир, погонларда ўша-ўша бешта шон-шараф қуёши ва ҳар куни ўша ғайрат отига минган, куч-қуввати тоғ-у тошни йиқитадиган мағрур ва ўктам сиймо. Газеталар тинмасдан бир хилдаги суратларни босиб чиқараверишарди: уларда у аллақачонлар очиб бўлинган ёдгорликларни ёки аслида таг-туғида бўлмаган маиший хизмат биноларини очар, гўё куни кеча бўлиб ўтган, аслида эса ўтган асрдаги тантанали мажлисларда раислик қиларди. Лекин биз газеталарнинг бу гаплари ёлгонлигини билардик, зеро у Летисия Насаренонинг даҳшатли ўлимидан сўнг одамлар ичида кўринмайдиган бўлиб қолган эди. Ўша кундан буён у кимсасиз саройда бир ўзи қолган, давлат ишлари унинг чексиз ҳокимияти даврида қандай бўлса, шундай ўз ҳолича кетиб борарди. Биз унинг бошдан-оёқ путурдан кетган бинода ҳеч кимга кўринмай яшаётганини билардик; биз бу бинонинг деразаларидан оқшом тушиб, хуфтон кириб келаётганига юракларимиз сиқилиб қарардик – у ҳам баҳарҳол узоқ-узоқ йиллар рўёлари салтанатининг тахтидан туриб, мана шуларга термилган эди. Биз маякнинг липиллаган шуълалари худди шаффоф кўк тўлқинлардай вақти-вақти билан ярим вайрона залларни ёритганлигини кўрардик; министрликларнинг чилпарчин бўлган катта ойналари ортида фақир бечораларнинг хира чироқлари милтиллаб турганига кўзимиз тушарди.

Бизнинг сон-саноксиз тўфонларимиздан бири порт атрофидаги адирларда йўқсил шўрликларнинг барча кулбаларини денгизга ювиб кетгач, камбағал бечоралар тўда-тўда бўлишиб, мана шу ярим вайрона иморатни ишғол қилишган эди. Биз пастда тутунга чулғаниб ёйилиб ётган шаҳарни кўрдик. Кейинчалик сотиб юборилган денгизнинг тўлқин-

лари бир маҳаллар чўлпиллаб қирғоққа урилган, ҳозир эса ястаниб ётган текисликнинг кулранг ўнқир-чўнқирлари узра ялт-юлт этган чақмоқларнинг хира шуълаларида элас-элас кўзга чалинадиган ноаён уфқларни кўрдик; унингсиз ўтган ушбу биринчи кечада биз бирдан унинг улкан салтанатини, унинг сербезгак кўллари, дарёларнинг денгизга қуйиладиган ботқоқлик ва балчиқ ерларидаги қўланса буғларга гарқ, дим қўналғаларини кўрдик, биз яна унга тегишли вилоятларни ўраб олган очкўзликнинг тиканли симларини ҳам кўрдик, у ерларда янги, ажойиб наслдор сигирларнинг сон-саноксиз подалари ўтлаб юрганини кўрдик; бу сигирларнинг бари туғма ирсий доғ – президентининг шахсий тамғаси билан дунёга келган эдилар. Биз шу яқин кунларда ҳам у фақат иккинчи эмас, комета – учар юлдузнинг учинчи бора келишигача ҳам яшайди ҳали деб чиппа-чин ишонардик ва бу бизда эртанги кунимизга ишонч ва хотиржамлик уйғотарди; гарчи биз унинг ёши борасида турли-туман ҳазил-мазах қилиб, унга доқиюнусдан қолган кўна тошбақа ва айниқса филнинг хусусиятларини тақар эдик ва қовоқхоналарда латифалар тўқиб ўтирардик. Бир куни давлат кенгашига президент ўлди, деб хабар беришибди, министрлар бир-бирларига аланг-жаланг қарашиб, кўрқа-писа бир-бирларидан сўрашар эмиш: унга бориб буни ким айтади? – ваҳ-ҳа-ҳа! Бироқ ўша замонларда бу янгилик уни қизиқтиришига ишониш қийин, у балки бу хабар тўғрими ёки латифами, фаҳмлаб ҳам етолмасди, зеро, бу пайтга келиб, хотирасининг сандиқларида ўтмишнинг бир неча лахтак-лухтак парчаларидан бошқа ҳеч нарса қолмаган эди. У сўққа ўзи қолди, худди ойнада кўринган акс шарпа каби гунг эди, у дирвайган ясси оёқларини судраб нурсиз, фэйзсиз

кабинетлардан кабинетга ўтарди. Бир кабинетда ёқаси крахмалланган сюртук кийган аллаким уни кўриб, қўлидаги оқ рўмолни силкитгандай, қандайдир бир нарсага имо-ишора қилгандай бўлди, у: «Алвидо, хайр!» – деди. Бу англашилмовчилик саройда одат тусига кирди. Сарой ходимлари ҳар сафар уни кўргач, ўринларидан туриб, оқ рўмол силкитишлари керак эди: «Алвидо, жаноб генерал, алвидо!» Бироқ буларни у эшитмас, умуман, Летисия Насаренога оғир қайғуриб, мотам тутган замонлардан буён қулоғига ҳеч нарса кирмас эди, ўша пайтлар у сайроқи қушларим кўп сайрайвериб овозлари ғириллаб чиқмай қолди деб, уларни ўзининг қазноғидаги асалари боли билан боқа бошлади, шундай қилсам, улар баландроқ овоз билан сайрайди, деб ўйлади; қушларини қувватлантириш учун уларнинг тумшуқчаларига пипетка билан канторин дорисини томизарди. Қушларига қараркан, ўзи ҳам ҳамманинг эсидан чиққан, жуда эски қўшиқларни айтарди: «О, январнинг ойи!» – деб куйларди у. Лекин у англамас ва фаҳмламас эдики, айб қушларнинг овози чиқмай қолаётганида эмас, ҳамма гап унинг ўзининг борган сари ёмонроқ эшитаётганида эди, бир куни кечаси қулоғида доимий суратда зинғиллаб турадиган товуш бирдан тўхтади, қандайдир чил-чил синди, йўқолди, худди пахта тикилгандай бўлди, шу тиқин орасидан ҳокимият туманларида адашган рўё кемаларнинг юракни орзиқтирадиган хайрлашув саслари элас-элас кириб келарди; у тасаввурдаги шамолларнинг гувиллашларини эшитадиган бўлди, унинг ичида қушлар чуғурлашарди, юрагида қушлар сайрашарди, ҳақиқий қушлар гунглик чоҳига ботиб, миқ этмай қўйганда мана шу кўнгил қушлари ҳарқалай унга таскин ва тасалли беришарди; ўша пайт ҳукумат қароргоҳи-

га кириш учун рухсат этилган саноқли одамлар уни очилиб ётган гул буталари остига қўйилган кажава курсида чайқалиб ўтирганини кўрардилар, у соат иккидан бошлаб, куннинг энг қизиган палласини мана шу ерда ўтказарди; у кители тугмаларини ечиб ташлар, қиличи ва юрт байроғи каби икки рангли камарини ҳам ечар, этигини оёғидан итқитар ва қирмизи алвон пайпоқда қоларди – унинг ўн икки дюжин алвон пайпоқлари бор эди, мана шу ўн икки дюжин алвон пайпоқларни Рим папасининг энг моҳир чеварлари тўқиган ва папа унга ҳадя қилиб юборган эди; у ўзининг кажава курсисида чайқалиб ўтираркан, кўзларини элитган чала уйқу ичида сарой яқинида жойлашган мактабнинг ўқувчи қизлари унча қаттиқ қўриқданмайдиган орқа деворга осилиб чиқишиб, уни, қуш уйқусига фарқ бўлиб ётган, ранги туси оқарган, бошининг икки чаккасига шифобахш малҳам ўтлар қўйган мўйсафидни томоша қилишларини кўрарди – очилиб ётган гулларнинг чамбари оралаб унга офтобнинг сариқ шуълалари тушар ва уни худди қоплонга ўхшатиб кўрсатарди, унинг оғзи эса ҳавза тагида роҳат қилиб юрган «денгиз иблиси» – мантеррайа балиғининг жағи каби очиқ эди. «Қари туллак!» – деб шўхлик қилишарди унга қизчалар, у эса уларга жазираманинг титроқ ҳовури оша қарар, уларга табассум қилар ва самимийлик-ла қўл силкирди, аммо уларнинг овозларини эшитмас, чигирткаларнинг оламини бошларига кўтариб чириллашлари ҳам қулоғига кирмас, денгиздан эсаётган енгил шаббода қанотида етиб келаётган чавақ балиқлар ва балчиқ ҳидларидан ўзга ҳеч нарсани англамас, фақат товуқлар чўқиб-чўқиб қўяётганини сезиб, оёқларининг панжаларини қимирлатиб қўярди. Унинг борлиқ ташқи олам билан алоқаси фақат энг азиз ва орули хоти-

раларининг далва-далва бўлиб кетган бир неча лахтаклари орқалигина сақланиб қолган эди, барча давлат ишларини бир чеккага йиғиштирганидан кейин ёлғиз мана шу хотиралар туфайлигина у яшамоқда эди ва ҳокимият булутзорларида беўй, беҳаёл шунчаки парвоз этарди; ва фақат мана шу хотираларгина кимсасиз ҳувиллаган боргоҳда оқшом тушаётган кезлар кезганда, сассиз гунг кабинетларда яширинганда, бунда ҳар турли маълумотномалардан бўш қолган тоза жойларини йиртиб олиб, мана парча-пурча варақларга яна ўша хотираларини нафис ҳусни хати билан ёзиб чиққанларида шу уни теран қариликнинг ўлим ҳиди эсаётган шамолларига қарши туриш, уларга дош беришга кўмаклашарди. Хотиралар уни ўлимдан халос этарди. Бир куни кечаси у шундай деб ёзди: «Менинг исмим Сакариас», кейин у бу жумлани маякнинг пирпираган ёруғида бир марта, икки, уч, юз марта лаб ўқиб кўрди. Ниҳоят, ўзининг шунча мартаба такрор-такрор айтилган исми худди ўзидан бегона қилинган, бировнинг номаълум исмидай бўлиб қолди. «Қайси палонингга бу сенга зарил?» – деб сўради у ўзидан ўзи ва қоғоз парчасини майдалаб йиртиб ташлади. «Мен бу – менман!» У бошқа қоғоз парчасини олди-да, унга иккинчи комета ташриф буюрган замонларда мен юз ёшга тўлган эдим, деб ёзди. Гарчи бунинг шундай бўлганига унинг ишончи комил эмасди, кометани қачон ва неча марта кўрганлигини у эслолмасди; у яна бошқа бир узунчоқ қоғоз варағига шуларни ёзди: «Номус жанггоҳида яраланганга шон-шараф бўлсин, босқинчилар қўлида ҳалок бўлган мард аскарларга шарафлар бўлсин» – бу у нима деб ўйласа, барини ёзиш мумкин бўлган даврга мансуб ёзув эди. Кейин у бир бўлак картон қоғоз олди-да, унга шу сўзларни ёзди: «Хо-

вожатхонада вуютсиз вишлар тақаланади». У бориб картон қоғозни ҳожатхона эшигига ёпиштириб қўйди. Яқинда бу ерда у олий лавозимдаги офицерни қўл ҳунари билан машғул бўлиб турганда ушлаб олган эди. У қайтиб келиб, узун қоғоз парчаларига яна нима эсида қолган бўлса, ҳаммасини ёзишга тушди. «Летисия Насарено, – деб ёзди у, – менинг бирдан-бир қонуний хотиним». У жуда қариб-қартайиб қолган маҳалда Летисия Насарено уни ёзиш ва ўқишга ўргатган хотин эди. Мана энди унинг сиймосини хаёлида жонлантиришга уринарди, унинг одамлар жамоати ўртасида худди миллий байроқдай икки рангли қуёш шамсиясини кўтариб, биринчи хонимни бошқа ҳаммадан ажратиб турадиган қора тулки мўйна ёқа таққан ҳолда тасаввурига келтирмоқчи бўларди, аммо фақат унинг яланғоч ҳолда ётгани кўз ўнгига келарди, назарида, у чошгоҳдан кейинги жазирамада пашшахона ичида оппоқ рангларга чулганган бўларди, унинг ипакдек майин оқ баданининг хуморли лаззатини эсларди, электр шамол паррак фир-фир қилиб муздек шабада эпкинларини ёярди, унинг кўкракларининг таранглигини ҳис қилар, унинг моча исини жонида туяр, диркиллаган тиниб-тинчимас қўллари қўлтиғидан таралган тер ҳиди димоғини қитиқларди. Назарида, бу ҳиддан сут қатиқ бўлиб уюрди, бу тердан олтин занглаб, гуллар сўларди. Аммо севги чоғида қандай гўзал эди, бу қўллар! Ҳеч ким уддасидан чиқолмаган ишни Летисия Насарено уддалади – ишқ онларида уни ечинишга кўндирди. «Этикларингни ечсанг-чи ахир, – дерди у, – бўлмаса чойшабларимни расво қиласан, уларни Голландия дан келтирганман» – у ечарди этикларини; «Манави ҳарбий камар тўқаларингни ҳам ечиб қўй, бўлмаса тақир-туқурларинг

билан юрагимни яралайсан», – у ечарди тақир-туқурларини; «Қиличингни ҳам ечиб қўй, белбоғларинг, иштонинг, ҳаммасини еч, жоним, бўлмаса сени яхши сезиб турмайман» – шундан кейин у эгнида нима бўлса барини ечиб ташларди. У илгари ҳеч қачон бундай қилган эмасди, кейин ҳам, Летисия Насаренодан сўнг ҳеч ким билан дунёдаги ҳеч бир аёл билан бундай қилмади.

«Менинг бирдан-бир ҳақиқий муҳаббатим», деб хўрсинарди у ва ўзининг хўрсинишларини эски маълумотномалардан йиртиб олинган энсиз узунчоқ сарғайиб кетган қоғоз парчаларига ёзиб борарди. Сўнг бу қоғоз парчаларини думалоқлаб найча қилиб ўрарди-да, бутун саройнинг кавак-тирқишларига беркитарди, кейин яширган жойларидан уларни топиб олиб ўқирди, булар кимники бўлди экан деб эслашга уринарди, лекин ўзи ҳеч нарсани эслолмасди; бу ёзувлар ҳеч қачон ҳеч кимнинг қўлига тушмади, шундайлигича яширин кавакларда қолиб кетди, айти пайтда Летисия Насаренонинг сиймоси унинг хотирасининг оқова сувларига қўшилиб оқди-кетди, хотирасида ёлғиз бир нарса қолди – бу онаси Бендисйон Алварадо ҳақидаги ўзгармас хотиралар эди; у хилватдаги уйни, онасининг охирги кунларини, унинг кажава курсида чайқалиб ўтириб, ўз ўлимини кутганларини эсларди, ҳовли кўкаламзор, салқин, онаси кўлидаги идишдаги жўхорини ширпир қилиб товуқларни чақирар, ўғлим онасининг ўлаётганини сезмасин, дерди. У онасини эсларди, ўзи тамарҳинди дарахтлари соясида арғимчоқ тўшакда ётганда, она ўғлига мева шарбати келтирарди, оғриқдан жони оғзига келиб турганлигини ўғлим сезиб қолмасин деб, ўзи келтирарди шарбатни; у ўзини ҳеч кимсанинг ёрдамисиз ёруғ дунёга келтирган онасини эсларди; ёлғизликда ўзи бўйида бўлди

ва ёлғизликда бир ўзи тугди; у одам дош бериши амримаҳол бўлган азоб-уқубатларга сабр-тоқат қилиб, тириклай ириб-чириб бораётганига миқ этмай чидаб келган онасини эсларди; у офриқлар инсон тоқатидан хориж даражага етгандагина ўзини, ўз табиатини енгиб, ўғлидан сўрашга журъат этди: «Орқамни бир кўриб қўй-чи, нима бўляпти ўзи, худди чўғ босгандек ловуллаб ёняпти, ҳеч тоби тоқатим қолмади!» Она кўйлагини ечиб, ўғлига елкасини ўтирди. Онанинг бутун орқаси ҳидланган, йиринглаган, ичида қурт бижғиб ётган ўйма яра қоплаб олганлигини кўриб, даҳшатдан лол бўлиб қолди.

Ўша замонлар тоза расво замонлар эди, жаноб генерал, жамоатчиликка маълум бўлмаган биронта ҳам давлат сири қолмаган эди, бирон-бир буйруқ йўқ эдики, у сўзсиз бажарилса. Байрам дастурхонига тансиқ таом сифатида генерал Родриго де Агилар қовуриб қўйилгандан бошлабгина ана шундай бўлиб қолди. Аммо ташвишга солган, ҳаяжонга қўйган нарса бу эмас эди. Бендисйон Алварадо касалликнинг паст оловида куйиб адо бўлаётган ўша аччиқ аламли ойларда давлат мушкулотлари ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас эди. Осийей касалликларни яхши биладиган докторлар кўришгандан кейин онани ўғлининг ётоғи ёнидаги хонага жойлаштиришди, кампирнинг касали на ўлат, на қўтир, на мохов ва на Шарққа хос биронта балои офат эмас, балки қандайдир ҳинду сеҳр-жодусининг натижаси, ундан фақат шу касаллик билан сеҳрланган кимсанинг ўзигина халос қилиши мумкин, дейишди. У бунинг ўлим эканлигини тушунди ва ўзини бутунлай онасига бағишлади; унга жонини фидо қилишга тайёр эди, кун-тун демай унга қарарди; ўзим чириб кетсам ҳам майли, лекин бошқалар онамни тириклай қуртлар кемираётганлигини

кўрмасалар бас, дерди; унинг барча товуқлари барча бўялган чумчуқларини саройга келтиришга буюрди, улар қаерда юрса юраверсин, қаерда учса учаверсин, фақат онам қишлоғини, қишлоқдаги уйини, ҳовли-жойларини соғиниб қолмаса бўлгани, дерди. У онамнинг баданидан чиқаётган қўланса, манфур ҳидларни ҳеч ким сезмасин деб, ўз қўноқ жойларида бих дарахтининг хушбўй чўпларини ўз қўли билан тутатиб турарди. Онанинг мараз яраларига ўз қўли билан турли малҳамлар қўярди, илгари сурилган дорилардан қизариб, бўртиб, сарғайиб кетган бутун баданига суртки суриб чиқарди. Сеҳр-жодудан ўлардай кўрқадиган соғлиқни сақлаш министрининг қаршилигига қарамай, онасини турк бальзами билан даволашга уринарди. «Э, садқаи сар, она, – дерди у, – бирга ўлсак ёмон бўлмасди». Аммо Бендисйон Алварадо бир ўзи ўлаётганини тушунар ва ўғлини унга даҳлдор бўлган ўтмиш сир-синоатлари билан таништиришга шошиларди. Бу сирларни у ўзи билан бирга гўрга олиб кетишни сира хоҳдамасди, шунинг учун ўғлига у туғилгандан кейин она қорнидан тушган йўлдошни қандай қилиб чўчқалар олдига ташлаганлари, ўткинчи азаматларнинг қайси бири унинг отаси эканлигини аниқлаш учун қандай ҳаракат қилганларини ҳикоя қилиб берарди. Қовоқхонанинг орқа каталагида қамиш бўзалар солинган мешларнинг устида кўк пашшалар айланишаётган эди, шулар жуда жонимга тегиб кетувди, дерди. Сени яна вақтидан анча илгари туғиб қўйганман, деб ҳикоя қилиб берарди у – август ойи эрталабки пайт эди, хотинлар монастири дарвозаси арки тагида эдим, ёронгулларнинг хира ёруғида чақалоқнинг ўнг мойи каттайиб турганлигини кўрдим, у худди анжир мевасидай эди. «Сен чинқирардинг, шилти шалаб-

бо бўлиб оқардинг, нафас олганингда кўкрагингда бир нарса хуштак чаларди...» Бозор кунлари у чақалоқни кўтариб майдонга келарди, монастир роҳибалари тортиқ қилган йўргакларни ечарди, урён чақалоқни оломонга кўрсатарди, одамлар орасидан биронтаси даббадан, мечкайдан, гавданинг қинғир-қийшиқлигидан арзон ва ишончли дори тавсия қилармикин, дерди. Унга энг яхшиси асалари боли дейишар, биров пешонасида бориға шукур қилинг дер, бошқа бирлари бола катта бўлса пуфланадиган мусиқа асбобларини чалишдан бошқа ҳамма ишга ярайди, деб қўйишарди, ҳеч ким унга унчалар эътибор ҳам бермасди, фақат бир куни кўчада юриб фол очадиган хотин валдираб қолди: «Вой, унинг кафтида чизиқлари йўқ экан, у худо хоҳласа подшоҳ бўлади!» «Кўрдингми, у янглишмаган экан, ўғлим», – дерди Бендисйон Алварадо. У онасига энди ухланг, деб ёлворар, эски гапларни титавергандан нима фойда, дерди. Ватаннинг ёзиб қўйилган расмий тарихидан четга чиқиб кетадиган бу нарсаларнинг бари ўлим ёқасида ётган кампирнинг довдирашларидан бошқа нарса эмас, деб ўйларди. У онасини ухлатмоқчи бўлиб ялиниб-ёлворар, уни бошдан-оёқ юмшоқ ва майин чойшабга ўраб қўярди. У танадаги жароҳатларни тирнамайдиган мана шундай нафис ва юмшоқ чойшаблардан кўпроқ тайёрлашларини буюрди. У онасини ёнбошлатиб ётқизиб, то у қўлини юраги устига қўйиб, кўзи илинмагунча аллалаб ўтирарди. «Ана шундай, ухла, она. Ўтган оғир нарсаларни кўп эслама, қаёқдан айлантриб келма, ахир бу мен – менман!» У саройдан ташқарида ҳеч бир зот ватаннинг бузрук модарзоди тириклай ириб-чириётгани ҳақида хабардор бўлмаслигининг пайида бўларди. Ҳукуматнинг расмий идоралари унинг касаллиги ҳақида сохта

баённомалар ёзиб чиқарардилар. Уларни даракчилар овоз чиқариб, ўқиб беришарди. Бироқ президент онасининг ҳақиқий касали ҳақидаги шов-шувларни тўхтатишнинг сира иложи йўқ эди. Даракчиларнинг ўзлари ҳам навбатдаги бюллетенни ўқиб, жар соларканлар одамларга ўлим тушагида ётган кампирнинг хонасидан чиқаётган сассиқ ҳидларга тоқат қилиб бўлмайдди, ундан ҳатто моховлар чиқолмай қочишади, деб айтишарди. Кампирни янги сўйилган қўйларнинг қонига чўмилтиришади, деб мишмишларни тасдиқлашарди; беморнинг тагидан йиғиштириб олинадиган чойшабларни ювиб бўлмайдди, уларни қанча қайнатмасинлар, яралардан қотган қатирмалар кетмайдди, дейишарди. Улар президент энди на фермага ва на хотинлари олдига боради, ваҳоланки, энг чатоқ замонларда ҳам у хотинларини бундай ташлаб қўймаган эди, деб ҳикоя қилишарди. Генералнинг олдига архиепископ кирганмиш, беморни охирги йўлга ўзим тайёрлайман деганмиш, лекин генерал уни қабул қилмай чиқариб юборганмиш: «Ҳеч ким ўлаётгани йўқ, ҳазратим! Ҳар хил мишмишларга ишонманг!» – деб айтганмиш. У ўлатхонадан чиқаётгандай ёмон ҳидларга қарамай, онаси билан бир товоқдан овқат ер, битта қошиқдан фойдаланарди, у ухлатиш олдидан онасини энг зотдор итнинг ёғидан тайёрланган совун билан чўмилтирарди; у онасининг мен ўлганимдан кейин барча жониворларимни ундай қилинлар, бундай қилиб қаранлар, деб айтаётган насиҳатларини эшитиб ўтириб, юраги пора-пора бўларди. Она овози ичига тушай-тушай деб сўнги сўзларини айтарди: «Товусларнинг патларини шляпага тақиш учун юлишмасин...» «Яхши, она», – деб жавоб берарди у онасининг баданига қатронли совун сураркан. «Байрамларда қушларни сайраш-

га мажбур қилманг...» «Яхши, она», – дерди у ва онасини кечасига янги чойшаб билан ўраб, чирмарди. «Момақалди роқ бўлса, курк товукларни инидан чиқариб қўйинглар, бўлмаса, тухумидан калтакесак чиқади...» «Яхши, она, – дерди у ва онанинг қўлини юраги устига қўярди. – Тинч ётиб, яхши ухланг». У онанинг пешонасидан ўпар: унинг каравоти ёнида ерга юзтубан тушиб ётар, онасининг ўлим яқинлаган сари тобора маънолироқ бўла бораётган тинимсиз алаҳсирашларига қулоқ тутарди. Тунлар тунларга уланар ва унинг юрагида қаҳр-ғазаб орта борарди ва бу анави мотамсаро душанба, тонг қоронғисининг юракни увиштирадиган суқунатида уйғониб кетганда бутун кўксини қоплаган қаҳр-ғазабни босишга кўмаклашарди. У онаси, уни туғиб дунёга келтирган жонажон онаси Бендисйон Алварато нафас олишдан тўхтаганидан уйғониб кетди. У ўрнидан туриб, онасининг бадбўй танаси ўралган чойшабни ёзди ва хўрозлар қичқириб турганда, бўз тусли тонгнинг ғира-шира ёруғида чойшабда она баданининг равшан изи қолганлигини кўрди, бу ажиб бир из эди, у соғлом, ёш жувон танасининг изига ўхшарди, шу билан бирга, бу унинг онаси Бендисйон Алварато эди, у қўлини кўксига босиб ёнбошлаб ётарди; чойшабнинг нариги томонида ҳам ана шундай, тигиз ва текис, худди мойбўёқ билан ишлангандай из бор эди, мўъжиза асарли бу чойшабдан сассиқ ҳидлар эмас, очилиб турган жонли гулларнинг муаттар ислари келарди, улар бемор хонасининг бўғиқ ёмон ҳавосини тозалаган, мусаффо қилган эди; кейин бу чойшабни сода билан қанча қайнатмасинлар, турли хил совунлар билан қанча ишқамасинлар, сурат у томонида ҳам, бу томонида ҳам қандай бўлса шундай ўзгармасди. У матонинг ўзига, ўзгармас матодаги ўзгармас сурат-

га айланди. Аммо ўша қайғули дамларда бечора ўғил рўй берган мўъжизани унинг бутун чуқурлигида илғаб ололгани йўқ, бунга аҳамият ҳам бермади, чунки уни ўлимга қарши қаҳр ва ғазаб чулғаган эди, у онаси ётган хона эшигини қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди – бутун бино худди тўп отилгандай зир титради. Шу заҳоти жоменинг жоми мотамга бонг ура бошлади, бутун мамлакат черковлари мотам зангини урдилар – юз кун тинмай ва тин олмай даранглаб турдилар. Одамлар жомнинг биринчи садолариданоқ сесканиб кетдилар ва шуни тушуниб етдиларки, у яна ўз чексиз ҳокимиятининг ҳукм-фармониға кирибди, ўлим олдида ожиз қолиб эзилгандай бўлиб кўринган тушунарсиз қалби яна инсон ақл-идроки, шон-шарафи интилишларига қарши қаҳр-у ғазаб билан тишини қайрайди, бу сафар энди суюкли онаси Бендисйон Алварадо йигирма учинчи февралнинг душанба куни тонг қоронғисида ўлим шарбатини ичгани учун қаҳр-ғазаб отига минади.

Бендисйон Алварадонинг ўлимидан сўнг мамлакат янгидан бетайин ва нотинч замонга қадам қўйди, ҳеч биримиз унинг ўлган кунини эслайдиган даражада қари эмасдик, аммо унинг дафн маросимининг тарихи бизнинг замонларимизгача етиб келди. Биз унинг бошқа ҳеч қачон онасининг ўлимигача бўлган аҳволға, аввалги ҳаёт тарзига қайтмаганлигини билардик. Юз кун мотам давомида ҳеч ким унинг етим уйқусини бузишға журъат этмади, лекин кейин ҳам уни бирон кимса безовта қилолмади, унинг ўзи ҳам бу қайғуға ботган саройда ўз ғам-андуҳлари билан бировнинг кўзига кўринишни истамасди, боргоҳда мотам бонгларининг акс-сакдоси қотиб қолган, бу ерда соатлар битта вақтни – Бендисйон Алварадонинг ўлган пайтини кўрсатарди, бу ерда ҳамма офир-офир хўрсиниб сўйлашар,

қўриқчилар салтанатнинг илк пайтларидаги каби оёқ яланг юришарди; бу уйда фақат товуқларгагина тўла эркинлик берилган эди, бу ерда эндиликда ҳукмдорнинг кўнглига қараб ҳаётнинг ҳар қандай бевосита асари тақиқланар, ҳукмдорнинг ўзи эса кўзга кўринмас одамовига айланган, дили ожизлик ва қайғу-аламдан лахта-лахта қонга тўлган эди. Бу орада она танини тобутга солиб, ён атрофини қипиқ ва муз билан тўлдирдилар, мурдага ўлим ҳаётдан ортиқ зарар етказмасин дедилар; тантанали мотам карвони марҳума тобутини елкага олиб, унинг жонажон ясситоғларининг энг узоқ номаълум пучмоқлари сари, бутун мамлакат бўйлаб йўлга тушди, ҳар ким марҳуманинг хотирасини ҳурматлаб дуо-фотиҳа қилиш имкониятига эга бўлди, ҳамма ерларда мотам байроқлари шамолда ҳилпирарди, ясситоғлик қўналғаларида тобутни мунгли ҳазин мусиқа билан қарши олишарди, булар бир замонлар президент поездини кутиб олишга чиққан ўша-ўша индамас одамлар эдилар. Бир маҳаллар, ҳамма замонларнинг бошланишида ҳеч ким танимайдиган қушчи хотин кейинчалик подшоҳ бўлган чала боласини туққан монастир дарвозасининг арки тагига тобутни қўйдилар – ўша муборак дарвозани орадан юз йил ўтиб, яна илк бор очдилар; отлиқ аскарлар ҳиндуларни тут-тут қилиб, худди молдай ибодатхонага ҳайдаб келишар ва қўндоқлар билан уриб ичкарига киритишарди, бунда одамлар ранго-ранг қуёш ойналарининг совуқ нурларини кўриб сарсилиб қолардилар, бунда қирмиз либосларга бурканган тўққизта епископ марҳуманинг аза маросимини адо этар, гириядалар «Авлиёлар ила сокин айла»ни куйлашар, ибодатхона ташқарисида эса ёмғир қуяр ва кейин подшоҳ бўлган чала боланинг туғилганини кўрган ўша ёронгулни сувга сероб этарди. Монастир

роҳибалари май ва ширгуруч, чўчқа қовурғалари, тасбеҳлар ва идишларга солинган муборак сув со-тишарди, савдо ҳовли теграсидаги арклар остида қизгин борарди, қишлоқ қовоқхоналарида мусиқа чалинар, ҳар ер-ҳар ерда одамлар рақсга тушишар-ди, мангу тирилиш палласи етди, йилларча чўзилган байрам бошланди – байрам доимий туман босган ўша-ўша яширин сўқмоқлар ва даралар бўйлаб давом этар ва ҳаракат қиларди. Тириклик чоғла-рида Бендисйон Алварадо Федерация учун мастона жангларда юрган ўғли изидан бориб, бу даралар ва сўқмоқлардан ўтган эди. У ўша сақлаган ўғлини жангларда; у ўша ўғли терсиана¹ безгагидан алаҳ-сираб, абдираб отдан қулаб тушганда уни туёқлар остидан омон олиб чиққан; у ўша жигарбандини турли хавф-хатарлардан сақланишга ўргатган, ахир, ясситоғликлар шаҳарлар, денгизнинг бегона ва тушуниб бўлмайдиган қирғоқларида юрганлари-да ҳар қадамда хатар оёқлари остидан чиқади; она вице-қиролларга ўрнатилган ҳайкаллар ва умуман, ҳар қанақа ҳайкаллардан қўрқарди, денгиз қисқич-бақаларини кўрса юраги орқасига тортиб кетарди, қисқичбақалар норасида гўдакларнинг кўз ёшла-рини ичади, деб ишонарди. У ҳал қилувчи ҳужум бўладиган кечаси челақлаб қуяётган жала пардаси оралаб биринчи маротаба баҳайбат Ҳукумат уйини кўрганда, президент боргоҳининг улуғворлигидан ҳаяжонга тушиб питирлаб қолган, қўрққанидан қалт-қалт титраган эди. Мана шу боргоҳда бир кун келиб омонатини топширишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Мана энди унинг фарзанди ҳозир ҳам шу бинода туриб айрилиқ, видо аламини тор-тади, ерда юзтубан мук тушиб ётаркан, қаҳр-ғазаб ўтида ожизона ёнади ва кўнглини савол билан

¹ Терсиана – ҳар уч кунда қўзийдиган безгак.

пармалайди: «Падарига минг лаънат, сен ахир қай гўрга йўқолдинг, онам, қайларга кетдинг, қайси ботқоқ чакалаклариди адашдинг, юзингни ким энди пашшалардан кўрийдими?» У эс-ҳушидан айрилгудай бўлиб ўртанар, оғир-оғир хўрсинарди. Бендисйон Алварадо эса бу вақтда чинор япроқларидан ясалган соябон остида сузиб борар, уфунат анқиган ботқоқликлар оралаб йўл босаётган карвон унинг тобутини елкага кўтариб олган эди; дам қишлоқ ё олис қўналға мактабида ё селитра қазиб олинадиган саҳродаги баракда ва ё ҳиндулар мазгилида одамлар дуо-фотиҳа ўқишлари учун тўхташарди; онанинг жасади солинган тобутни қишлоқларнинг энг яхши уйларига қўйишар, ёнига илгари ўтган замонларда чизилган сурати, қизлик чоғларидаги суратини ўрнатишарди; бу суратда унинг кўзлари хумор боқар, ўзи гўзал, хўб ясанган ҳолда тушган, гарчи ўз хоҳиши билан бўлмаса-да тиллақош ва тўқилган тўр гола¹ тақилганди, яна юзига упа-элик, ҳаётида бир марта лабларига бўёқ суришларига ҳам изн берганди; ўшанда қўлида шоҳи лола бор эди ва унга шундай дейишганди: «Гул ушлаган қўлингизни ундай эмас, мана бундай тутиб туринг, сеньора! Уни билинтирмай этагингизга ташланг!» – унинг худди мана шундай туришида венециялик сураткаш томонидан сурати олинганди; бу сураткаш Европа ҳукмдорларини суратга туширарди, мана шу суратни – давлатнинг биринчи хоними суратини ҳам у ишлаганди.

Энди суратни мурда билан бирга инкор қилиб бўлмас далолат сифатида кўрсатишар, тобутда айнан Бендисйон Алварадонинг ўзи ётибди демоқчи бўлишарди – ҳар бир одам тобутда ётган майит билан суратдаги аёл бир киши эканлигига

¹ Гола – қадимий тўр ёқа.

тўла ишонч ҳосил қила оларди. Ҳаммаси олдиндан кўзда тутиб қўйилганди: мурдага доим қараб туришарди, зарурат бўлса, косметика билан парафинни янгилашарди, ёфингарчилик мавсумида мурда кўзининг косаларидан моғорларни тозалашарди, ҳарбий қўшин тикувчилари либосларга шундай кўз-қулоқ бўлиб туришардики, марҳума худди кечагина кийинтирилганга ўхшарди, улар яна но-ранж гулларидан чамбарлар доим янгилашишига, бокира келинлик либослари ҳамиша оппоқ оқариб туришига ҳам қарашарди, таассуфки, марҳума бу келинлик либосларини тиригида кийишга муяссар бўлмаганди. «Маъжусийларнинг бу фоҳишахонасида қани биров айтиб кўрсин-чи, сен ўз суратингга ўхшамайсан деб, она! Қани бир мард бўлса, шубҳа билдирсин-чи!» Ва ҳеч ким бунга шубҳа билдиришга журъат этгани йўқ, ҳеч кимса ҳукмдор ким эканлигини ҳам унутишга журъат этмади – ҳукмдорми абадул-абад ҳукмдор – бу ерда, у ерда – ҳамма ерда – то энг олис ботқоқ чангалзорларидаги йўқсил қишлоқларгача ҳукмдор. Мана шу овлоқ, худобехабар ерларда бир куни ярим кечаси доқиюнусдан қолган эски чархпалакли кема пайдо бўлди, унинг эшкаклари сувда шалоп-шулуп қилар, палубасида электр чироқлар пирпирарди. Соҳилдаги одамлар ўтган ажойиб замонлар қайтиб келганга ўхшайди, деб уни байрам ноғораларини чалиб кутиб олишди. «Яшасин, ҳақиқий эр! – деган қичқириқлар янгради. – Кимки ҳақиқат учун қайтиб келса, бахтиёрдир!» Шундан кейин одамлар ширин-шакар мева-чевалар, турли жонлиқ парранда-даррандаларини кўтариб, кемага томон апил-тапил сузиб ўта бошладди. Улар кунгура ёғоч тўсиқлардан ошиб ўтиб, палубага тирмашиб чиқишар, ўз совға-саломларини ҳукмдорнинг оёғи остига хокисорона қўйишни

исташар, унинг ўйин соққалари мамлакатнинг тақдирини белгилаб берганлигини ҳаммалари билишарди. Аммо уларни тобут олдига олиб боришарди. Улар эса тиканли туз ва муз бўлаклари билан атрофи ўралган тобутга кўз тикиб, лол-у ҳайрон бўлиб қотиб қолишарди; президент каютасининг ўртасига, айланиб турган шамолпарраклар остига қўйилган тобут эса атрофдаги ялтироқ кўзгуларда бир неча баробар кўпайиб акс этарди. Ушбу кўҳна сайр-саёҳат кемаси кўп ойлар экватор кенгликларида оқимлар ўртасида қаққайиб қолган ўткинчи оролчалар яқинидан ўтиб борди ва ниҳоят, сон-саноксиз ирмоқларнинг сувўтлари чангалида адашди, бу ерларда вақт деган тушунчанинг ўзи йўқ эди, бу ерларда гардения гуллари ақл-фаросатга эга, игуаналар эса қанот чиқарарди, бу ерда, дунёнинг энг хилват чеккасида кема саёзга ўтирди, ёғоч филдиракларининг парраклари олтин қум ичига ботди, филдираклар синди, кеманинг ярми сув остига чўкди, муз бўлаклари эриб кетди, тиканли тош туз сувга айланди, марҳуманинг тобутдаги жасади шишиб, ҳамирдек қоришган қипиқ-пайраҳалар орасида сузиб юрарди. «Худди мана шунда мўъжиза рўй берди, жаноб генерал! Худди мана шунда майит кўзини очганини кўрдик, улар январда аконит гулидай, худди ойтошдай нур сочиб турганини ўзимиз кўрдик, жаноб генерал! Орамиздаги энг шубҳачи кишилар ҳам марҳуманинг нафасидан тобутнинг шиша қопқоғи терлаб кетганини ўз кўзлари билан кўришди, унинг юзи терлаганини, у табассум қилиб жилмайганини кўришди. Шундан кейин у ерда нималар рўй берганини сиз тасаввур қилолмайсиз, жаноб генерал, нималар бўлганини бир кўрсангиз эди! Биз ўз кўзимиз билан кўрдик: асли табиатда ҳеч туғмайдиган хачирлар бола туғишди, селитралар

устида гуллар ўсиб гуллади, кар-гунгларнинг овози, қулоғи очилиб, жуда лол-у ҳайрон бўлиб қолишди. «Мўъжиза! Мўъжиза! Мўъжиза!» – қичқаришарди улар. Оломон тобутнинг шиша қопқоғини бир зумда чил-чил қилиб синдирди, марҳуманинг жасадини парча-парча қилиб талаб кетишларига оз қолди, ҳаммалари ўзларига бирон ёдгорлик олиб қолишга уринардилар. Шунинг учун бир батальон гренадерларни жўнатишга тўғри келди, улар эс-ҳушини йўқотган одамларни базўр ушлаб туришди. Одамлар денгиз бағрида булдурукдек бутун Кариб ороларидан кемага тўда-тўда бўлиб ёпирилиб келишар, издиҳомнинг ҳеч кети кўринмасди. Улар онахонингиз Бендисйон Алварадонинг дилига худовандо табиат қонунларига дош бериш неъматини ато этганлигини эшитишиб, лол-у ҳайрона бўлиб мўъжизани кўргани ошиқшарди. Уларга онахонингиз ўралган кафаннинг ипларини, улардан тўқилган хушбўй мой пиликларни сотишарди, унинг тобути ичига тўлган сувни сотишарди, унинг муборак малика сиймоси туширилган қоғоз суратларни сотишарди, издиҳом эса кўпайгандан-кўпайиб, худди Қиёмат қойим қўпгандай бўлди, булар одамлар тўдаси эмас, ақлидан озган, орқасига қайтариб бўлмайдиган туёқлари остида йўлида дуч келган нарсани мажақлаб ташлайдиган, бамисоли зилзила каби гулдирайдиган гажир буқалар подасига ўхшарди.

Сиз бунни ҳозир ҳам эшитишингиз мумкин, жаноб генерал, агар яхшилаб қулоқ солсангиз, шу ердан туриб ҳам эшитишингиз мумкин. Қулоқ солинг-а!» Генерал қўлини ҳовуч қилиб қулоғига тутди. Шу кунларда қулоғининг зинфиллаши пасайган эди. У диққат билан қулоқ тутди. «О, онагинам, Бендисйон Алварадо!» У момақалдиروقқа ўхшаш битмас-туганмас гувиллашни эшитди, кейин балчиқдек қайнаган

бош-кети йўқ одамлар издиҳомини кўрди, издиҳом уфқларга довур чўзилиб кетганди. У шаҳарга оқариб кириб келаётган кундуз каби ёнаётган шамлар селини кўрди, улар кун ўрта чоғидан ҳам ёруғроқ эди. Бу унинг шаҳардан доимо ўлардай кўрқадиган, ясситоғлик одамларга хос ибтидоий ваҳималар босадиган онаси кириб келмоқда эди; у худди илк бора бу шаҳарга кириб келган маҳалидай издиҳомнинг елкасида келарди; у шаҳар юзини илк маротаба кўрган ўша замонларда урушнинг телба гирдоби давом этар, атроф-тумонатни жанг-у жадалларнинг куйган хом гўшт ҳиди босган эди; энди эса Бендисйон Алварадони тинч оломон шаҳарга кўтариб кирар, бинобарин, бундан буён бу шаҳарда у ҳеч нарсадан кўрқмаса ҳам бўлар, чунки унинг ўғли мактаб дарсликларидан вице-қироллар ҳақидаги саҳифаларни йиртиб олиб ташлашни буюрган, уларнинг ҳайкалларини буздириб ташлаган эди. «Умуман, сенинг уйқунгни бузадиган ҳар қандай бошқа ҳайкаллар ҳам олиб ташланди, она!» Тинч оломон елкасида у ҳеч нарсадан кўрқмаса ҳам бўларди, бунинг устига оломон уни тобутда эмас, шундай очиқ осмонда элтар ва гарчи тобут бўлмаса-да, унинг лоши кўзга кўринмас, у ўрмонлар, водийлар ва ғам-қайғудан ларзага тушган мотамзада салтанатнинг тоғлари оша узоқ-узоқ йўл босаркан, унга ҳадя этиб келтирилган уюм-уюм олтинпўшлар, заррин кимхоблар остида кўринмай кетганди; у боис шифо топган шол-шалайимларнинг ҳадялари – олтин қўлтиқта-ёқлари уюлган эди, унинг устига, кема ҳалокатидан халос бўлганларнинг шукрона олтин юдузлари уюлган эди, унинг устига, неча йиллар умидсизликда юрган тумса хотинлар кутилмаган зудлик билан шу яқин орадаги буталар панасида туғиб қўйиш бахтига муяссар бўлганликлари шукронасига ҳадя

келтирилган ширин гўдакларнинг олтин ҳайкалчалари уюлган эди, унинг устига. Худди уруш йилларидаги каби у одамлар тўдасининг ўртасида, йўлида дуч келган ҳар қандай нарсани ўпириб кетадиган сел оқимининг қоқ марказида эди; худди Инжилда тасвирланган каби халқлар бари аллақайга кўчаётгандек эди, бу одамлар денгизи эди ва улар ўз қозон-товоқлари, мол-қолларини қаерга жойлаштиришни билмасдилар, бундан кейин нимага умид қилиб, нимадан халос топишлари мумкинлигига ақллари етмасди, улар Бендисйон Алварадонинг ҳеч ким билмайдиган дуоларидангина нажот кутардилар, бир замонлар у мана шу дуолари билан бошига қизил латта боғлаб, ўт-оловдай қизиган жанг майдонларига шахт-шиддат билан ташланган ёвқур ўғлидан қаттол душманнинг ўқларини қайтарарди, ўғли эса жанг жаҳаннами ичига отиларкан, тинимсиз қичқирарди: «Яшасин, либерал партия! Яшасин, федералчилар ғалабаси! Қоч кўрсичқонлар! Йўқолсин, сичқоқ годо!» Алалхусус, уни жангларга чорлаган федерализм ғояларигина эмасди, у ясси-тоғлик эди, уни ибтидоий қизиқишлар ўз комига тортарди, у денгиз нималигини билишни истарди.

Шаҳарга бало-қазодай ёпирилиб кирган, елкасида марҳума Бендисйон Алварадонинг жасадини елкалаган қашшоқлар ва гадолар издиҳоми мамлакатни илгари талаган барча одам тўдаларидан кўра телбароқ, бебошроқ ва жиловсизроқ эди. Бу сизнинг битмас-туганмас ҳукмдорлигингиз замонларида бизнинг очиқ кўзимиз кўрган энг ваҳшиёна офир васваса отига минган оломон эди, жаноб генерал! Дунё ҳеч бунақасини кўрмаган эди.

«Сиз ўзингиз бир қаранг, жаноб генерал, қаранг, қандайин мўъжиза-я!» Ана шунда у ниҳоят ҳақиқатан ҳам мўъжиза рўй берганлигига ишонди

ва ўз мотамининг зулматидан чиқди, унинг ранги оқарган, юзи янада жиддий тортган, енгига қора латта боғлаган эди; у ўзининг бутун обрў-эътибори, ҳокимиятининг бутун куч-қудратини онажониси Бендисйон Алварадони муқаддаслаштиришга бағишлашга қарор қилди; илло, онасининг барча эзгу амаллари муқаддас аёлнинг эзгуликлари эканлигига рад этиб бўлмас исбот ва далолатлар мавжуд эди. Шу мақсадни кўзлаб, у Римга ўзининг энг етук министрларини жўнатди, ўз ҳузурига эса папанинг нунцийини¹ бир финжон печеньели шоколад ичишга чақирди. Уни очилиб ётган гул чамбараклари остидаги арғамчида ялангқат кўйлакчан ўтириб, иссиқдан шляпаси билан елпинганча жуда одми бир тарзда қабул қилди. Нунций эса унинг рўпарасига арғамчи кажава ўриндиққа ўтирди. «Бу ўриндифимни фақат сизга раво кўраман, ҳазрат ота!» У қўлига ванилли қайноқ шоколад солинган финжонни олди-да, уни бир маромда оҳиста ҳўплаб ўтирди. Нунций янги дазмолланган ридо кийган, ундан лаванданинг хушбўй ҳиди келар, ўзи ҳам бардам ва тетик, тропиклардаги хунобгарчиликлардан йироқ, на ҳавонинг бўғиқлиги, на чанг-тўзонга тўлганлиги ва на президентнинг онаси боқиб юрадиган қушларнинг тирик гулчамбарлар оралаб қумалоқлар ташлаб туришига эътибор қиларди.

У шоколадни ҳўплаб, қизчалардай қисиниб-қимтиниб печенье тишларди, тахир шоколадни ҳўплаб тугатишга шошилмас, суҳбатни иложи борича орқароққа суриш пайида эди. Худди мана шу курсида бир яхши замонларда гулхайри қийғос очилган пором кунларда бошқа бир нунций, соддафаҳмгина мўйсафид ўтириб, қаршисидаги ҳукм-

¹ Нунций – (лот. nuntius – хабарчи, элчи) Рим папасининг хорижий давлатлардаги доимий дипломатик вакили (тарж.).

дорни насоро динига даъват этишга интилар, унга Фома Аквиний¹нинг ақидаларини талқин қиларди. «Мен бугун сизни ўз динимга киритмоқчиман, ҳазрат падар. Ҳаётнинг ўйинларини қарангки, ҳеч охири йўқ! Мен ҳам энди диндор бўлиб қолдим... Энди мен ҳам диндорман», – дея такрорларди у пинагини ҳам бузмай. Ҳолбуки, у ҳамон на худога ва на шайтонга ва на умуман, бу ёруғ оламда бирон нарсага ишонарди. Шунга қарамасдан, ўз онасининг муқаддас аёллар сирасига киритилиши ва бунинг қонунийлаштирилишига қаттиқ ишонарди. Онам ўзининг чексиз фидокорлиги, мушфиқ-меҳрибонлиги, ўз роҳат-фароғатидан воз кечишга доимо тайёрлиги ва ҳаётда ҳамиша эзгуликка интилиб келганлиги билан шунга сазовор, деб биларди. Бироқ онанинг муқаддаслигига далолатлар келтираркан, у қора халқнинг тўпори афсоналарига тўхталиб ўтирмади. На гўё Қутб юлдузи мотам карвони юрган томонга юрди, на гўё мусиқа чолғу асбоблари марҳума қўйилган масканларда ўзидан ўзи жаранглаб чалиниб кетди, деганга ўхшаш гапларни айтди. Унинг бош далолати онаси жон берган пайтда тагига солинган чойшаб эди. У чойшабни худди елкан каби ёзиб кўрсатди. Токи август ойининг порлоқ шуълаларида нунций Бендисйон Алварадонинг акс тасвирини кўрсин, деди. Чойшабда қолган изларда Бендисйон Алварадо ажойиб, ёш ва соғлом эди, мана шу нафис чойшабда ўлган яра босган қари кампирга сира ўхшамасди. Она ёнбошлаб қўлини юраги устига қўйиб ётарди, ўғли эса унинг тасвирини қўллари билан силаб-сийпалар, она терлашидан қолган намни ҳис қиларкан, матодан чиқаётган нафис гулларнинг муаттар ҳидини димоғига тортар, мўъжиза оҳан-

¹ Фома Аквиний – (Thomas Aquinas) – 1226 – 1274 – доминикалик файласуф ва диншунос, худо мавжудлигининг беш далолатини илгари сурган (тарж.).

рабосидан жонсарак бўлган қушларнинг ҳаприқиб сайрашлари, чағиллашларига қулоқ тутарди. «Ана кўрдингизми, ҳазрат падарим? Мўъжиза! Ҳатто, қушлар ҳам буни сезишади!..» У шундай деб нунцийга чойшабнинг тасвир қолган дам ўнг, дам сул томонини айлантириб кўрсатарди; бироқ нунций жуда сезгир, зеҳнли, ҳар нарсага диққат-эътибор билан қарарди; худди мана шу фазилатлари боис у буюк рассомлар мўйқаламига мансуб асарлар акс эттирилган матоларда вулқон кулларига мансуб зарраларни фаҳмлай билар, у суратларнинг ёрилган чизиқларига қараб, санъаткорларнинг феъл-атворини аниқлар ва ҳатто, уларнинг диний йўлдаги иштибоҳлари ҳам назар-эътиборидан қочиб қутулмасди, зотан, бу нарсаларни у рангларнинг қанчалар қуюқ ёки сустлигидан илғаб оларди, у коинотнинг гўзаллиги ва уйғунлигини англаб етган эди, табиат эҳромида Ернинг айланасини мушоҳада қилиб, лаззат-фароғат топган эди, бунда осмон оламнинг ёлғиз ибодатхонаси устига ўрнатилган гумбази даввор эди, бунда вақт ўтмас, фақат оҳиста сузиб борарди. Шунинг учун у ниҳоят чойшабдан кўзини узиб, ғоятда юмшоқ ва шу билан бирга, қатъий қилиб деди: «Нафис матога туширилган аёл кишининг тасвири ҳеч қандай ҳолда Тангримизнинг ваҳий осори, очиқ башорати эмас ва шунинг учун манзури назар бўлолмайди». «Ундай эмас экан, ҳазрати олийлари! Бу ўз ишига корафта ва алдашга ҳам жуда уста бир рассомнинг қўл ҳунари. Ўша косиб рассом ҳазрат олийларининг соддалигидан фойдаланибди, зеро, булар ҳақиқий мойбўёқ эмас, қўлда тайёрланган ва жуда сифати паст, у билан фақат деворни оқласа бўлади, ҳазрати олийлари! Улар оддий скипидарга қорилган, яна табиий каучук ва ганч ҳам қўшилган... Мана, унинг қуриб

қолган пўсти. Сиз онангизнинг тери деб айтган нарса – матонинг доим намланиб туриши қора бўёқлар сурилган жойларга олдин олиф шимдирилганининг натижаси. Инчунин, мен бағоят таассуфдаман, ҳазрати олийлари!» Чин дилдан хафа бўлган нунций киприк қоқмасдан ўз ҳалинчагидан қараб ўтирган тошметин манави чолга бошқа ҳеч нарса деёлмади. Қандайдир англаб бўлмас оғир осиеча паршонликда хаёли қочиб, тубсиз бир сукунатга фарқ бўлиб ўтирган чол унинг сўзларини бир оғиз ҳам бўлмади. Нунцийга эътироз билдириш учун ҳатто лабларини ҳам қимирлатиб қўймади, ҳолбуки ўзи, шахсан ўзи мўъжизага, чойшабнинг сирли тарзда ўзгариб қолганига гувоҳ бўлган эди. «Мен ахир сени ўз қўлларим билан ўша чойшабга ўраб қўйган эдим, она, сен ўлим сукунатига чўмганингдан сўнг мен кўрқиб кетдим ва мўъжизани кўрдим. Ўшанда ҳали тонг оқармаган эди, назаримда, дунё уммон остига чўкиб кетгандай эди ва мен мўъжизанинг гувоҳи бўлдим, онасини эмсин!» Лекин у нунцийга буларни гапириб ўтирмади, худди игуаналарга ўхшаб икки марта киприк қоқмай кўз қисди, заиф илжайди, хўрсиниб, оҳиста деди: «Майлингиз, падарим, сиз айтганча бўлсин. Лекин сизни огоҳлантириб қўяй: сиз бир умр ўз сўзларингизнинг кулфатини тортасиз. Сиз ҳеч қачон ва ҳеч қайда унутмаслигингиз учун, менинг айтганимни то гўрга киргунча эсдан чиқармаслик учун сизга ҳарфма-ҳарф қайтараман: сиз бир умр ўз сўзларингизнинг кулфатини тортасиз. Мен сиз учун жавоб бермайман, ҳазрат падарим!» Дунё бир ҳафта мобайнида ёмон хавотирликлардан карахт бўлиб қолгандай эди, у бир ҳафта ичи ҳатто туз тотмади ва ўтирган ҳалинчақдан тушмади. У одатда елкасига қўниб ўтирадиган, гавдаси атрофида ғужғон ўйнашадиган қушларни

елпигич билан ҳайдаб ётарди. Мана шу бир ҳафта давомида у ҳеч кимни қабул қилмади ва биронта ҳам фармойиш бермади, аммо мутаассиб оломон Апостол нунций идораси саройига ҳужум қилди, жамоат тартибини сақлаш кучлари томошабин бўлиб турди, оломон саройдаги тарихий ёдгорликлар музейини талади, пешин чоғи ички ҳовлининг ҳовузида ўтирган нунцийни ушлаб, яланғоч ҳолида кўчага судраб чиқардилар-да, бошлаб ясадилар. «Тасаввур қилинг-а, жаноб генерал?» Аммо у ҳалинчакда ётган жойида бир қимирлаб ҳам қўймади, бу янгиликни эшитиб, ҳатто қошини ҳам чимирмади, нунцийни эшакка яланғоч ўтқизиб, бозор ичидан олиб юришибди, устидан мағзавалар тўкишяпти, «Ҳей, сен, ватиканлик ойимча, иккиқат бўлиб қолибсан, туғиб қўя қол энди!» деб қичқиришарди. Бу хабарларни эшитиб ҳам у қилт этмади. Ниҳоят, чала ўлик нунцийни бозор майдонидаги ахлатхонага элтиб, ахлат уюми устига улоқтирдилар, деган хабар етиб келгандан кейингина у ҳалинчакдан тушиб, қушларини бошидан пашшадек қувганча кенгаш залига қараб йўл олди. Бу ерда у қўллари билан гўё юзидаги мотам тўрларини олиб ташлаётгандек ҳаракатлар қилганча пайдо бўлди, лекин бари бир енгидеги қора латтани ечмади. У ҳаммага уйқусизликдан шишиб кетган кўзлари билан бир-бир қараб чиқди ва нунций учун сол ясашни, уни шу солга уч кунлик озиқ-овқат билан ўтқизиб, Европа кемалари ўтадиган очиқ денгизга чиқариб ташлашни буюрди. Бизнинг мамлакатимизнинг улуғворлигига қўл кўтарадиган бегоналарнинг ҳолига маймунлар йиғлашини бутун ер юзи кўриб қўйсин. «Папанинг ўзи ҳам бундан буён яхши билиб қўйсин, папа бўлса, ўзининг Римда папа, ўзининг олтин тахтида папа, бу ерда эса мен – бу менман, падарингга лаънат,

танноз сўтаклар!» Бу огоҳлантириш жуда ўрнига тушди, ўша йилнинг охирларига бориб, Бендисйон Алварадони авлиё санамлар қаторига қонуний қўшиш устида муҳокамалар давом эттирилди. Унинг чиримайдиган лошини яна одамлар зиёрат қила бошладилар, унинг тобутини бош ибодатхонанинг асосий залига қўйишди, хор ҳамд-у санолар ўқиб турди, Ватикан билан уруш ҳолатида бўлиш тўхта-тилди, де Армас майдонида халойиқ худонинг но-мини улуғлаб, салламно айтиб, тинчликни алқашиб қичқирди. Муқаддас маросим конгрегацияси-нинг аудитори, диннинг прокурори ва постулатори, эритрейи¹ деб аталган монсеньор Деметрио Алдоус дарҳол олий боргоҳда қабул қилинди. У Бендисйон Алварадонинг ҳаётини энг майда тафсилотларигача ўрганиш вазифаси билан етиб келган эди. Онанинг муқаддаслиги ҳақида ҳеч қандай шак-шубҳага ўрин қолмаслиги керак эди. «Бу ерда қанча хоҳласангиз, шунча тураверинг», – деди президент ҳабашга, унинг қўлларини кафтлари орасига олиб. Унда қора ҳабашга дарров ишонч уйғонди.

Чунки янги вакил дунёда ҳамма нарсадан ҳам ҳаётни яхши кўрар, игуана моякларини ер, хўроз уриштиришга қизиқар, қорамағиз аёллар, ўйин-кулги деса жонини ҳам берар-э, нимасини айтасиз, жаноб генерал, бизга ўхшаб бу нарсаларга суяги йўқ экан-да! Шунинг учун бу дин шариати-нинг шайтони қаршисида барча ёпилган эшиклар очилди, унга ҳеч қандай тўсқинлик қилинмасин, деган кўрсатма бўлди, майли, ўзи ўз кўзлари билан кўриб ишонч ҳосил қилсин, зероки, бу поёнсиз ғам-ғусса салтанатида инсон кўзидан яширадиган ҳеч вақо йўқ, Бендисйон Алварадонинг табарру-клигини шубҳа остига қўядиган бирон-бир нарса

¹ Эритрея – Ҳабашистондаги вилоят.

йўқ – бу аёлнинг муборақлиги тақдири азалда ёзилган эди. «Бутун мамлакат сизнинг ихтиёрингизда, ҳазрат падарим, мана у – пойингизда!» Аскарлар Апостол нунцияси идораси саройини тартибга келтиришди, сарой олдида соғайган моховлар гурас-гурас бўлишиб тонгни кутиб олишар, уларнинг кети кўринмас, ўзларининг соғлом, тоза баданларини кўрсатишга ошиқишарди. Қалтироқ касалидан халос бўлганлар уларнинг тузалиб кетишганига ишонмай турганларга ипни игна тешигидан чаққон ўтказишларини намойиш этишарди, рулетка ўйнаб бойиб кетганлар ўзларининг ютуқларини кўз-кўз қилишар, Бендисйон Алварадо тушимизга кириб, керакли рақамларни айтиб турди, шунинг учун ютуқ чиқди, деб овоза қилишарди. Нунцийлар саройига бедарак кетган кишиларини, чўкиб йўқолган яқинларини топганлар келишарди, илгари ҳеч нарсаси бўлмаган, энди эса ҳамма нарсага эришганлар ташриф буюришарди, келаётган одамларнинг кети кўринмас, улар ҳавоси дим хонадан ўтишарди; хона бир маҳаллар одамхўрларни қириб ташлашда ишлатилган аркебузалар¹, сэр Уолтер Рейлиж қазиб олган тошбақаларнинг тош косалари билан безатилган эди. Бу хонада тиниб-тинчимас ҳабаш шариатпаноҳ кириб келаётганларнинг ҳаммаларининг гап-сўзларини миқ этмай эшитар, ҳеч нарсани сўрамас ва ҳеч кимса билан баҳслашиб ўтирмас эди. У жиққа терга ботиб ўтирарди, одамлардан чиқаётган сассиқ ҳидларга эътибор бермасди, шусиз ҳам ҳаво етишмаган хонада арзон сигарасини тўхтовсиз тутатарди, Бендисйон Алварадонинг авлиё эканлигига гувоҳлик бераётганларнинг сўзларини оқизмай-томизмай ёзиб олар, кейин гувоҳликларига

¹ Аркебуза – оғзидан ўқланиб, пилта ёқиб отиладиган эски милтиқ, пилта милтиқ (тарж.).

исмларини тўла ёздириб ёки белги қўйдириб, бармоқ бостириб тасдиқлатиб оларди. «Худди сизга ўхшаб, жаноб генерал!» Ҳар ким билганича имзо қўяр, чиқиб кетар, кейин ундан ҳеч фарқ қилмайдиган бошқа биров кирар ва шундай деб гап бошларди: «Мен сил билан оғриган эдим, – деб дафтарга ёзарди ҳабаш шариятпаноҳ, бу орада ҳалиги одам яна гапининг давомини айтарди: – Мана энди ўзингиз эшитиб кўринг, мен қандай куйлаяпман!» Кейин бошқаси кириб шундай дерди: «Мен жинсий заиф бўлиб қолган эдим, тақсир. Мана энди ўзингиз бир ускунамга қараб қўйинг. Кун бўйи мана шундай юраман». «Мен жинсий заиф эдим», – деб ёзарди ҳабаш шариятпаноҳ ўчмайдиган сиёҳ билан. Токи инсоният тарихининг охиригача ҳеч ким бу сўзларни ўчириб юборолмасин, дерди. «Менинг қурсоғимда тирик махлуқ ўса бошлади, тақсир». «Қурсоғимда тирик махлуқ ўса бошлади», – деб ёзиб қўярди у куч-қувватини пича тиклаш учун ўткир қаҳва дамлаб ичаркан, у навбатдаги сигарани ҳозиргина чекиб тугатаётганидан чўғ олдираб, чарчаш нималигини билмас, яланғоч кўксидан тер қуйиларди. «Бу кашиш ҳақиқий эркак экан, жаноб генерал!» «Ҳа, сеньор, ростакан ўғил бола экан, ўғил боланинг бунақаси кам топилади! Барака топсин!»

Аудитор дам ростламай тер тўкарди, ҳатто, тушликка ҳам чиқмасди, то кечгача бир дақиқа вақтини бекор ўтказмасди, лекин кеч киргач ҳам дам олиб ётмасди, бир чўмилиб оларди-да, қирқ ямоқ тушган каноп ридосини устига ташлаб, порт қовоқхоналарига йўл оларди. Очликдан ўлар ҳолатда порт юкчилари билан бирга узун тахта столга ўтирар ва улар нимани есалар, шуни ерди. Суюқ ош ичар, қовурилган балиқни қўли билан бурдалар, нимқоронғида ярқираб турган ваҳшиёна тишлари

билан суюкларни ҳам ғажирлатиб майдаларди; суюк ошни эса худди ҳиндуларга ўхшаб қошиқ солиб ҳўпламай, идиш-пидиши билан кўтариб, хўриллатиб ичиб қўя қоларди. Сиз уни мана шу одамлар сиприндилари, елканли ифлос кемачаларнинг матрослари ичида бир кўрсангиз эди, жаноб генерал! Булар ўша маримонда¹ ва гвинеонинг кўк меваларини, ёш-ёш гўр фоҳишаларни Курасаонинг ойнавон отелларига, Гуантанамога² денгиздан маҳрум Сантяго-де-лос-Кабалеросга³, дунёнинг энг гўзал ва энг маҳзун оролларига етказиб борувчи кишилар-да; биз бу оролларга боришни кеч оқшомдан, то тонг оқаргунча орзу қилардик. «Шхуна⁴лар денгизга чиққанда биз қанчалар бошқача бўлиб қолардик, эсингиздами? Матилда Арсеналеснинг уйидаги тақдирни айтиб берадиган тўти эсингиздами, суюк ош солинган товоқлардан чиқиб келадиган қисқичбақалар эсингиздами? Эслайсизми, акула шамолларини? Узоқда чалинаётган ногораларнинг гумбурлашлари, ўша ҳаётнинг барини бир эслангчи, ҳазрат падарим, ўша расвойи радди маърака ҳаёт ўзингиз айтмоқчи, тақсирим, чунки сиз, падаримиз худди бизга ўхшаб гапирардингиз, худди Ит Жанжал Маҳалласида туғилгандек эдингиз!»

Ҳақиқатан ҳам, ҳазрат соҳил бўйидаги қумлоқда футбол ўйнар, жойлардаги устаси фаранглардан ҳам ўтказиб аккордеон чалар, қўшиқ айтишда барча ҳаваскорларни орқада қолдириб кетарди, у матросларнинг болохонадор сўкишларини ўрганиб олди, лотинча сўкиниб, барча оғзи шалоқларни

¹ Маримонда – бир туп олхўри.

² Гуантанамо – АҚШнинг Кубадаги базаси.

³ Сантяго-де-лос-Кабалерос – Доминикан Республикасидаги шаҳар.

⁴ Шхуна – елканли кема. Иккитадан еттигагача мачтаси бўлади, елканлари қия ўрнатилади (тарж.).

ора йўлда қолдириб кетди; у бозор бузуқларининг кулбаларида матрослар билан ичишарди; ҳатто, шаккоклик қилгани учун улардан бирови билан ёқалашди. «Бир-бирларини тоза дўппослашяпти! Нима қилайлик, жаноб генерал?» Уларни ажратиб ўтирманглар, майдон очиб беринглар, уришаверишин, дейилди. Нима бўлди денг! «Ҳазрат ютдилар, жаноб генерал!» «Ҳазрат-а? Билган эдим-а. Ҳақиқий ўғил бола!» У ҳаммага содда бўлиб кўрингани билан асли ундай эмасди. У ўша шўх-суронли кечаларда шунчалар кўп нарсалардан хабардор бўлдики, Апостол нунциатураси саройида неча-неча кунлар абгор бўлиб ишлаб, бунчалар кўп нарса билмаган эди. У чеккадаги хилват тумтайган қўрғонда ҳам бўлди. Лекин ўша кечаларда билганлари қўрғонда билганларидан ҳам анча ортиқроқ эди; бир куни кечқурун жала қуйиб турган маҳалда у биқиниб қўрғонга кириб борди, назарида, доим сергак ва хушёр президент Хавфсизлик хизматини чалғитишга муваффақ бўлди. У бутун қўрғонни охириги каваккача кўздан кечириб чиқди, уст-боши батамом шилтаи шалаббс бўлди, ташқарида бир сари, лекин уй ичида ҳам шиплардан сув оқиб, чакка ўтиб ётарди, айниқса заҳарли гуллар чирмашиб ўсган Бендисйон Алварадонинг серҳашам ётоқларига қадами етганда уни иродасизлик ўз комига тортгандай бўлди, юраги қўрқиб пўкиллаб қолди. Бир маҳаллар Бендисйон Алварадо бу чиройли гўшаларни ўз ходима қизларига берган ва улар тоза хурсанд бўлиб, маза қилишган эди. «Чунки у жуда ҳам меҳрибон хотин эди, падарим, чунки у гоятда камсуқум эди! У чўри қизларга нафис батис рўйжалар тўшаб берарди, ўзи бўлса қуруқ бўйра устида, ҳеч вақоси йўқ ҳарбий каравотда ётарди, қизларга ўзининг чиройли байрам либосларини кийдирарди,

давлатнинг биринчи хонимининг либослари қандай бўлишини ўзингиз ҳам билсангиз керак; хизматчи қизлар ванналарда чўмилишганда унинг хушбўй тузларидан фойдаланишарди; чўяндан ишланган арслон панжаларда турадиган кенг-мўл гўзал ванналарни рангдор кўпиклар билан тўлдиришиб, қизлар қип-яланғоч бўлишиб, аскар болалар билан тўйгунча шўхлик қилишарди, бамисоли маликалардай яшашарди; биринчи хоним эса уззукун ўз қушчаларини бўяб-безатар, ўтин ёқиладиган ўчоққа ўз сабза шўрваларини қайнатар, қўшниларга керак бўлади деб, доривор, шифобахш ўт-ўланларни парваришларди. Доим уни кечаси безовта қилишарди: «Қорним буриб офрияпти, сеньора!» Шунда у бу одамга бақажўхори¹ уруғини берар ва чайнашни буюрарди; «Чўқинтирган ўғлимнинг кўзи филайлан-япти!» – шунда бу одамга эпасоте қайнатмасини берарди; «Мен ўлиб қолай деяпман, сеньора!» – деб уйқусидан уйғотишарди уни, бироқ ҳеч ким ўлмас, нега десангиз, барча қўни-қўшниларининг сиҳат-саломатлиги унинг қўлида эди. У ҳали ҳаёт чоғидаёқ авлиё эди, тақсир, ўзининг маъсумалигини турли ифлосликларга қалқон қилиб олди, манави гуноҳ шаҳватга ботган боргоҳда унга бутунлай бегона бўлган хайл-у ҳашам ичида ўзининг кичкина камсуқум ҳаётидан ташқари чиқмай яшарди.

Уни зўрлаб президент саройига кўчириб кетишгандан сўнг, бу қўрғон хароб бўлди, ҳаммаёқдан чакка ўтади, роялнинг устига дейсизми, ҳашамдор меҳмонхонадаги оппоқ стол устига дейсизми, ёмғир, жала ёғади, дарвоқе, Бендисйон Алварадо ҳеч қачон бу стол атрофида ўтирган эмас, бундай столда ўтириб овқат ейиш меҳробни булғаш билан баробар,

¹ Бақажўхори – тўпгуллиларга мансуб кўп йиллик ёввойи доривор ўт (тарж.).

деб айтарди. Бир ўйлаб кўринг-а, тақсир, ўзининг авлиёлигини олдиндан сезиб билганга ўхшарди, тақсир!» Бендисйон Алварадонинг қўни-қўшнилари қанчалар қизғинлик билан шоҳидлик бермасинлар, қора шайтон аудитор ўз билганидан қолмасди, у яна шу нарсаларни ҳам фаҳмлаб етдики, чеккадаги кўрғоннинг бекаси фақат камтар, камсуқумгина бўлиб қолмай, шу билан бирга, ўзига ёт шароитдан жуда ҳам кўрқар экан, унга ўз-ўзидан буткул воз кечиш билан бирга, руҳий қашшоқлик ҳам хос бир нарса экан, унга манави тезобланган болут оғочидан ясалган Нептунлар¹, аввалги рақс тушиладиган ҳувиллаган залларда учиб юрган ҳиндулар санамларининг парча-парчалари, ҳарбий мундирлардаги фаришталарнинг бари унга ёт ва тушунарсиз эди.

Шу билан бирга, у ўзини олис Ҳабашистон жазирамаларидан бу ерга ҳақиқатни излаш учун йўллаган уч қиёфали ягона худони ҳам бунда ҳеч қаерда учратмади. «У ҳақиқатни у ҳеч қачон бўлмаган ердан қидириб юрибди, жаноб генерал, шунинг учун у ҳеч вақони тополмади, ҳеч нарса топмади мутлақо, ҳамма гап мана шунда!» Лекин монсеньор Деметрио Алдоус шаҳарда юриб билганлари билан қаноатланиб қолмади, у ясситоғнинг музлик пояларига хачир миниб чиқиб борди, у Бендисйон Алварадо сиймосининг ҳокимият дағдағалари таъсирида бузилмаган соф авлиёлик қирраларининг табиий манбалари ва асосларини топиш ниятида эди. Аудитор қароқчиларнинг чопонига бурканиб олиб, ўзидан ҳам катта этик кийиб, худди иблис шарпасидай туманлар ичидан пайдо бўлар ва илгари ҳеч қачон териси бунчалар қора одамни кўрмаган ҳангоматалаб кишиларни аввалига кўрқитиб, кейин ҳайрон-у лол қолдириб, сўнг уларда бир қанча қизиқиш уйғотиб

¹ Нептун – чашмалар, дарёлар, денгизлар илоҳи (тарж.).

пайдо бўларди. Муғомбир ҳабаш одамлар мендан олтингутурт ҳиди келмаётганига ўзлари ишонишсин деб, тана аъзоларини ушлаб кўришларига таклиф этарди; қоронғида тишлари қандай ялтираб туришини кўрсатиб, уларни хурсанд қилди, ҳамма қатори маст-аласт бўлгунча ичди, ҳамма қатори тотума идишидан чича ичимлигини ҳўриллатиб ҳўплади. У қишлоқларнинг кўримсиз қовоқхоналарида ерлик кишиларнинг ишончини қозонишга уринарди. Зеро, ўзга бир замонларнинг тонгида бу ерларда қушларни бўяб сотадиган бир хотин бўлганини билишарди, бу қушчи хотин бир талай қуш қафасларини елкаларига ортиб, оҳиста юриб борарди, қафаслар турли чулдираган сайроқи қушлар, олтиндай товланган туқанлар, думидаги патлари товусникига ўхшаган гаучарака¹ – мурғийлар билан тўла бўларди. Худди мотам босгандай зерикарли бозорларда ясситоғларнинг ёввойи деҳқонларининг кўзини бўяш учун бу мурғийлар товусдай безатилар, чумчуққа ўхшаган кўримсиз қушчалар эса худди зарғалдоқнинг боласига ўхшатиб бўяб қўйиларди.

«Тақсир, ўша қиз ҳув анави ердаги ўчоқ ёнига ўтирар, ўт алангасида исинар, қовоқхонанинг орқа томонидаги каталак уйда бўза солинган мешлар устида биронта раҳмдил йигит бирга ётишга рози бўлармикан деб, мунтазир кутарди. Тақсир, у ким бўлсаям ётишга рози эди, фақат унга овқат олиб бериб қорнини тўйдирса бас эди. Унга кераги фақат шу овқат эди, чунки ўзининг топгани овқатга етмасди, унинг бўяб-бежаб қўйилган қушчаларини сотиб оладиган аҳмоқ бу ёввойилар ичида топилмас эди. Нега десангиз, бир ёмғир ёққандаёқ қушларнинг бўёқлари ювилиб кетар, товус патлари эса уйга

¹ Гаучарака – мурғийлар оиласига мансуб қуш, учиб бораётганда тинмай қичқиради.

етмасданоқ тўкилиб тушарди. Тақсир, у жуда содда бўлгани учунгина шу ишни қиларди. У қушларнинг девонаси, ясситоғлар девонаси эди, тақсир, нима деб атасангиз, атайверинг, исмини сўрасангиз, ўша пайтларда уни нима деб аташганини ҳеч ким эслолмайди, ҳарқалай, Бендисйон Алварадо эмасди, бу ерларда бундай от қўйишмайди, бундай отларни денгиз томонларда қўйишади, ҳазрат падарим!»

Ана энди бу даҳмазани кўринг! Шайтон шарипатпаноҳ ҳатто мана шуларни ҳам искаб топганини қаранг. У ёққа искаб боради, бу ёққа искаб боради, ҳеч ким билмаган-эшитмаган сирларни очади. Бўлмаса, президент Хавфсизлик хизматининг хуфий ходимлари роса ҳаракат қилиб, ҳаммаёқни ёлғоннинг ўргимчак уяси билан тўлдириб ташлашган, ҳабаш прокурорнинг йўлига турли тузоқ, тўсиқлар қўйишган эди. «Нима қилсак экан, жаноб генерал, уни жар ёқасига олиб бориб, суробини тўғрилаш пайти етмадимикин? Эшаги қоқилиб, жарга қулаб кетмасмикин, мабодо?» Бироқ яна кузатишни давом эттириш буюрилди, ҳабашнинг шахсий хавфсизлигига таҳдид солинмасин, ҳаракатларига тўла эркинлик бериш қатъиян таъминлансин, барча вазифаларини тўсиқсиз адо этиш учун ҳамма шароитлар яратилсин. «Мен шуни буюраман, шуни талаб қиламан, менинг энг олий амр-фармоним шу – бажаринглар!» У бундай буйруқ бериб таваккал қилаётгани, ўз онаси ҳақидаги, Бендисйон Алварадо ҳақидаги ширин эртакни хавф остига қўяётганини тушунарди. Албатта, ҳабашнинг саъй-ҳаракатлари туфайли онанинг олис-олис замонларда хиралашиб қолиб кетган чинакам қиёфаси рўёбга чиқади, ҳолбуки, буларни очиш мутлақо ман қилинган эди. Ҳақиқатан ҳам, у замонларда бу аёл ёш ва эҳтиросларга тўла эди, увринди-сувриндиларга чулғаниб

ялангоёқ юрарди, оёқ андоми ҳисобига ўзини ўзи боқишдан ўзга иложи йўқ эди, ўзи эса сўлқиллаган ва жуда содда эди, шунчалар содда ва камсуқум эдики, ҳаддан ташқари одми ва жўн тўтиларнинг думларини зотдор хўрозларнинг ялтироқ патларидан ясаб чиқар ва уларни гуакамая¹ деб пулламоқчи бўларди.

Туллаган, касалга чалинган товуқларни фулғул товуқларнинг елпигичдек патлари билан безатиш пайида бўлар ва харидорларни булар жаннат қушлари деб ишонтиришга ҳаракат қиларди. Рост, ҳеч ким унга ишонмасди, салтисвой қуш сотувчи аёлнинг ҳийла-найранглари тузоғига илинаман дейдиган аҳмоқнинг ўзи йўқ эди, у эса якшанба бозорларининг туманларида чурқуллаб, битта қушимга бир песо берган одамга бошқа ҳамма қушларимни текинга бераман, дерди. Ясситоғларда бу ҳеч вақоси йўқ тентак қуш сотувчини ҳамма албатта эсларди, лекин алал-оқибат унинг асли кимлигини ҳеч ким аниқ айтолмасди, нега десангиз, у чўқинтирилган монастирнинг кўҳна сандиқларида унинг туғилган вақти ҳақида ҳеч қандай маълумотлар сақланмаган эди, унинг черков берган шаҳодатномаси ҳам топилмади. Ҳолбуки, унинг ўғлининг бирйўла учта туғилиш шаҳодатномаси топилди, унинг туғилганлигини тасдиқловчи учта ёзув сақланган эди: бунга кўра унинг учта бошқа-бошқа номи бўлиб, турли вазиятларда уч маротаба она қорнида пайдо бўлган эди ва турли ҳолатларда уч бора вақтидан олдин туғилган эди. Диёримизнинг тарихчилари ва бизнинг тарихимизни тўқиб ёзувчилар туфайли, уларнинг ҳақиқат ришталарини каззоблик ришталари билан чамбарчас боғлаб юборганликлари туфайли шундай бўлган эди, унинг дунёга қандай

¹ Гуакамая – тўтиларнинг ноёб қимматбаҳо тури.

келганлигининг сирини ҳеч ким билмасин деб ана шундай қилинганди. Бироқ ҳабаш шариятпаноҳ бу ҳақиқатга қарийб етиб борди, каззобликнинг қалин қатламларини тешиб ўтди, у сирнинг эшигини энди очаман деганда, жаноб генерал, бирдан милтиқ товуши гумбурлади ва унинг акс-садоси Кордилера тоғларининг бўздай оқарган тизма чўққилари ва даралари бўйлаб янгради, тубсиз зовга қулаётган эшакнинг бутун оламини бузган наъраси эшитилди; у барча иқлим минтақалари оша мангу қорлар билан қопланган чўққилардан, катта кемалар қатнайди-ган улуғ дарёларнинг сувлари бошланадиган музликлар яқинидан отилиб тушар, тик поялар ёнидан ўтар ва бу ерларда ботаника экспедициясининг олим докторлари ҳиндуларнинг елкасига миниб, ўзларининг сирли гербарийларини йиғишарди; бу ерларда ёввойи магнолиялар чирмашиб ётган тоғликларда узун жунли қўйлар подалари ўтлаб юрар, улар мўл-кўл озиқ-овқат ва иссиқ кийимликлар етказиб берар ва шу билан бирга, намунавий хулқ-ахлоқнинг мисоли бўлиб саналардилар; бу ер бўм-бўш айвонлари қоғоз гуллар чамбарлари билан безатилган қаҳва плантациялари ва қўрғонлари яқинидан, жазирама водий ва шиддатли тоғ жилғаларининг мангу шовқин-суронлари ўртасида яшай-турган касалманд одамлар манзилгоҳи яқинидан ўтиб борар, водийдан эсаётган кечки шамол какао плантациясида орқасидан пичоқ уриб, номардларча ўлдирилган чолнинг мурдасидан анқиётган оғир ҳидларни атрофга ёяди, какаонинг япроқлари катта ва бақувват, гуллари ва мева доналари қизил, данакларидан эса шоколад тайёрлашда фойдаланилади, у шунингдек, қимир этмай турган қуёш, қизиган чанг-тўзон, тарвузлар, қовунлар ёнидан, Атлантико вилоятининг ориқ ва маҳзун

сигирлари ўтлаб юрган яйлов ёнидан ўтиб борар, бу ерда икки юз чақирим келадиган атроф-тумонатда бирдан-бир хайрия мактаби жойлашган, аммо ниҳоят шўрлик эшак шалоплаб, худди шарбатга тўла гванабао меваси каби пақиллаб ерга қулади, даранинг қаърида у гвинео чангалзоридagi какликларни хуркитиб юборди ва оғир пишқирганча сўнгги нафасини чиқарди. «Уни ниҳоят қоқиб туширишди, жаноб генерал, Анима-Сола¹ дарасида уни йўлбарс отиладиган милтиқдан қулатишди». «Ҳали сизлар унга муҳофаза варақаси берганимга қарамай шундай қилдингларми, ит эмганлар, менинг қатъий телеграммаларимга ҳам қарамадингларми? Падарига лаънат, энди сизга ким эканлигимни кўрсатиб қўяман!»

Зардаси қайнаб дўқ қиларди у. Лекин унинг газабга минганининг сабаби анави қандайдир ходимларнинг буйруққа бўйсунмаганидагина эмасди, унинг ишончи комил эдики, ундан ниманидир яширишяпти, зудлик билан юборган кўрсатмаларини инкор қилишяптими, демак, нимадир бор, нимадир жуда муҳим нарса бор. У ҳатто рўй берган воқеа ҳақида маълумот баён қилганларнинг қандай нафас олаётганига ҳам диққат билан эътибор берди, зеро, фақат ҳақиқатни биладиган кимсагина ёлгон гапиришга жасорат қилиши мумкин, деб ўйларди. У қайси бири хиёнат қилаётганини билиш учун олий офицерларнинг яширин ниятлари устида мулоҳаза юрита бошлади. «Сени йўқ ердан топиб келиб, одам сонига қўшмовдимми? Сен эмасмидинг, қора тупроққа қоришиб ётган, энди эса мен туфайли олтин каравотда ухлаётган? Қайси биринг бу ишни қиляпсан, валадизинолар? Қани ким, қайси биринг?» Ким бўлсаям, бир киши унинг телеграм-

¹ Анима-Сола – оромсиз дил.

маларига тупурганлиги равшан эди, ҳолбуки, бу шошилинич кўрсатмаларини шахсан имзолаб, қиздирилган сурғучга ҳукмдор узугининг муҳрини босиб тасдиқлаб жўнатган эди. Шунинг учун қутқариш тадбирларининг тепасида ўзи турди ва ҳар қандай ақлни лол қиладиган буйруқ берди: «Буюраман, қирқ саккиз соат ичида Деметрио Алдоус тирик ҳолда топилсин ва ҳузуримга етказилсин, агарда у ўлик ҳолда бўлса, менинг олдимга тирик ҳолда олиб келинсин, агарда уни умуман топиб бўлмаса, ҳар қандай ҳолда у менга етказилиши керак!» Буйруқ шунчалар аниқ ва қўрқинчли эдики, белгиланган муҳлатдан анча олдин югуриб маълумот кўтариб киришди: «Жаноб генерал, уни даранинг ичида буталар орасидан топишди! Ўша ерда ўсатган тиллагуллар туфайли унинг ҳамма яра-чақалари тузалди. У ҳаммамиздан кўра тирикроқ, жаноб генерал, ҳамма аъзолари бут ва соғ-саломат, бу бари онажонингизнинг барча гулларга сеҳрли шифобахш куч-қувват бахш этганлигининг натижаси, онангиз у кишининг хотирасига доғ туширмоқчи бўлган шаккокка ўз авлиёлигини кўрсатиб қўйди, яна бир карра раҳм-шафқат қилди!» Шаккокни тоғлардан ёғочга тортилган тўр арғамчига солиб, ҳиндуларнинг сўқмоқларидан гренадерлар етакчилигида ерга туширдилар, бу карвоннинг олдида отлиқ жарчи борар ва худди байрам ибодатига чорлагандай шод-у хуррамлик билан занг чалар, дунёни президентнинг амри фармони бажо келтирилганидан, Деметрио Алдоус омон-эсон қайтиб келаётганидан хабардор этарди. Уни президент саройига олиб келишди, соғлиқни сақлаш министрининг шахсий масъулияти остида ҳурматли меҳмонлар хонасига жойлаштиришди. Бу ерда у етти жилд даҳшатли материал тайёрлаб, ўз вазифасини охи-

рига етказди. Ҳар бир жилддаги уч юз эллик саҳифанинг ҳар бирининг ўнг бурчагига қуйидаги сўзларни битиб қўйди: «Мен, Деметрио Алдоус қадим маросим конгрегациясининг худонинг марҳамати билан аудитори, диннинг прокурори ҳамда постулатори жорий йил апрель ойининг ўн тўртинчисида заминда адолатнинг тантанаси Парвардигори оламнинг бор шон-шарафи учун ўз имзомни чекиб ва муҳримни босиб, шуни тасдиқлайманки, бу ерда нима ёзилган бўлса, бари ҳақиқат, фақат ҳақиқат ва ҳақиқатдан бошқа нарса эмас». «Мана, тайёр, ҳазрати олийлари!» Ҳақиқатан ҳам, мана шу сургучли муҳр билан тасдиқланган худди Библия каби баҳайбат жилдларда ҳақиқат қайд этилган ва у шунчалар рост ва шафқатсиз эдики, уни, шу тирик ҳақиқатни тош-метин мўйсафидга ҳар қандай шошма-шошарлик ва ҳовлиқмаликлардан, таъмагирликлардан мутлақо холи, бегона одамгина баён қилиб бериши мумкин эди. Чол кажава курсида иссиқдан шляпаси билан елпиниб ўтирганча уни киприк қоқмай эшитди, ҳар бир даҳшатли фош қилишдан сўнг у билинар-билиномас хўрсинар ва ҳақиқат нури айниқса порлаб кетган чоғларда фақат бир оғиз «аҳа» деб қўярди. «Аҳа», – дерди у қолган-қутган овқатга учиб келган апрель ойи пашшаларини шляпаси билан қувиб. У янгидан-янги дам аччиқ, дам лаққа чўғдай ҳақиқатларни бус-бутун ҳазм қилар, улар кўнгил қоронғилиklarини тарқатувчи олов парчасига ўхшарди. «Булар ҳаммаси қўғирчоқ ўйин, лўттивозлик, ҳазрати олийлари, кулги томоша», – деганларини эшитарди у ва: «Аҳа», – дерди. Чунки бу ҳақиқатдан ҳам шундай эди, у ўзи истамаган ҳолда онасининг жасадини ҳаммага намойиш қилиш учун олиб чиқишни буюргандан кейин ўзи томоша қўйгандай бўлиб қол-

ди. Тобутни муз ва қипиқ солдириб тўлдиртирди, Бендисйон Алварадо тириклай чириб кетибди, деган мишмишлар барҳам топсин, деди. Кейин бу от ўйин томошасига айланиб кетди. Кейин у онаси ўлимидан сўнг, мўъжизалар кўрсатаётганини эшитди. Шундан сўнг, онанинг жасадини доврўқли карвон билан қўшиб, бутун мамлакатни айланиб чиқишга жўнатди. Ахир, мамлакатнинг муқаддас нарсаси йўқ эди-да. У фақат бир нарсани истарди: шунчалар кўп жабр-у жафоларни бошидан ўтказгандан сўнг, онаси авлиё даражасига кўтарилганлигини ҳамма билсин, дерди. Онасига ато қилинган валийлик – ёшлик чоғларида самарасиз ўтган йилларнинг ажри-мукофоти; ўша пайтларда у қушларни бемаъниларча бўяб юрарди, кейин бир умр қушларни ҳеч қандай мақсадсиз бўяб, безантириб ўтди. «Мотам маросимини одамларни алдаш, лақиллатиш учун фойдаланадилар, деб ҳатто хаёлимга ҳам келтирмаган эдим!» Маросимнинг бошидаёқ унга ёлғон, алдов ҳамроҳ бўлган эди – найранг ёлғон касаллардан бошланди, истисқо билан оғриган беморлар гўё ўз истисқоларидан оломоннинг кўз ўнгида халос бўлдилар – албатта, бунинг учун уларга пул-мул берилди. Аллаким икки юз песо пул олиб, гўё ўзини ўлиб тирилгандай қилиб кўрсатди. Жуда ёмон чувриндиларга бурканиб, гўр оғзидан чиқиб келди, оғзи-бурни тўла тупроқ маросимга пешвоз борди. Бир лўли хотинга ўзини икки бошли бадрафтор бола туққандай қилиб кўрсатгани учун саксон песо беришди, бунинг маъноси шу эканки, лўли хотин мўъжизаларнинг ҳаммаси ҳукуматнинг найранг, кўзбўямачилиги деб кўча-кўйда маҳмадоналик қилиб юрган экан, унинг икки бошли мудҳиш бола туғиши оломоннинг назарида худонинг унга ўша абдирашлари учун юборган жазоси. Мўъжиза-

ларга гувоҳ бўлганларнинг ичида битта ҳам пулга сотиб олинмагани чиқмади. Муҳими, буларнинг бари марҳуманинг ўғлига қилинаётган лаганбардорлик эмасди, монсеньор Деметрио Алдоус ўзининг текширишлари аввалида шундай хаёлга ҳам борган эди. «Йўқ, ҳазрати олийлари, булар ҳаммаси сафдошларингизнинг ифлос найранглари бўлиб чиқди!» Унинг ҳокимияти қаноти остида томир отиб гуллаб-яшнаган каззобликларнинг энг куфронийси ва энг жанжаллиси ҳам мана шу эди. «Мана шу барча мўъжизаларни тўқиб чиқариб, пулга гувоҳларни сотиб олаётганлар бари сизнинг ҳокимиятингизнинг энг ашаддий тарафдоридирлар, ҳазрати олийлари!» «Аҳа!» «Ўшалар онангиз Бендисйон Алварадонинг кўйлак либосларини тикиб, кейин уларни парча-парча қилиб табаррук эсдалик деб сотганлар...» «Аҳа!..» «Ўшалар онангизни икона қилиб, унинг тасвирини медалга тушириб ишлаб чиқаришни йўлга қўйганлар...» «Аҳа!..» «Онангизнинг тобутидаги сувни атир шишачаларга қуйиб тарқатганлар...» «Аҳа!..» «Раҳматли онангизнинг тасвирини жўн бўёқлар билан чойшабга тушириб, кейин ҳиндуларнинг бозордаги дўконлари орқа тарафидан юзта-юзталаб пуллаганлар ҳам ўшалар...» «Аҳа!..» «Марҳуманинг тобути жоме черковининг катта залига қўйилганда қатор-қатор бўлиб зиёратга келган одамларнинг ҳаммаси разилларча алданган эди; халққа қандай тушунтирмасинлар, марҳуманинг жасади чиримаётганлигининг сабаби у авлиё бўлгани учун эмасди ёхуд ҳукмдор ўғлига ёқиш, унинг шуҳратпарастлик торларини чертиш мақсадида мўм, шағам ва бошқа упа-элик пардоз-андозлар билан қолаб чиқилганида ҳам эмасди; ҳамма гап шундаки, онангизнинг жасадини оддий тасқара-тулум қилиб яшашган эди, табиат музейларида

махлуқларнинг тулумларини одатда шундай усуллар билан ясаб қўйишади...» «Аҳа!..» – деди у ва ниҳоят, буларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўриб ишонч ҳосил қилиш имконига эга бўлди: «Мен тобутнинг шиша қопқоғини кўтардим-у, ичидаги мотам тасмалари шабадамдан майдаланиб кетди, ўликнинг бошидан апельсин гулларининг чамбаракларини олган эдим, отнинг ёлига ўхшаш қалин сочларни кўрдим, уларнинг бари табаррук эсдалик деб сотиш учун таг-томири билан юлиб олинган эди, шунда мен сени қўлимда кўтардим, она, сенинг никоҳ либосингнинг парча-пурчаларига қўшиб, сенинг қуруқшаган лошингни қўлимга олдим, она, сен офтобда қотирилган қовоқдан ҳам енгилроқ бўлиб қолибсан, она, сендан худди эски сандиқнинг ҳиди келарди, она ва нимадир сенинг лошингда бетиним вишилларди, она, буни сенинг бағрингдан чиқаётган сасларингмикин дебман, она, лекин сени ичичингдан куя кемираётган экан, куянинг қайчиси сени тинимсиз қиймаларди, она ва сени қўлимда узоқ ушлаб туролмадим, чунки сен тўхтовсиз тўкилиб-сочилиб бормоқда эдинг, она, ахир, сенинг бутун вужудинг шипшийда қилиб ташланган, сендек бахтиёр онанинг вужудидан ҳеч вақо қолмаган эди, она, сен қўлингни юрагингга қўйиб ухлардинг, она, энди сендан фақат тўзғин ғуборгина қолган вужудингнинг мўрт пўстлоғи менинг қўлимда кул бўлиб соғурилади, булут каби хокингда суякларингнинг ялтироқ чанглари тўзирди, она, сенинг ясама шиша кўзларинг эса жоменинг полпилталарида худди бургадек сакраб-сакраб кетди, она, жоме шомнинг қирмизи яллиғларига чулғанмиш эди ва сен фано ғуборига айландинг, она, моддий дунёларинг парчаланиб йўқолди ва даракчилар уларни курак билан йиғиштириб тобут ичига

итқитдилар». Тошметин мустабид буларни кўриб қилт этмади, унинг киприк қоқмас кўзлари на бу нарса рўй берганда ва на унинг рўпарасига ҳақиқатнинг ойнасини қўйишга журъат этган дунёдаги бирдан-бир одам билан яккама-якка қолганда ҳеч нарсани сездирмади. Улар ҳеч нарсаси кўзга ташланмайдиган, давлат туғроси туширилмаган каретада бирга ўтиришар ва дарпардалар оралаб, йўқсилларнинг тўдаларига қарашарди, улар арк дарвозаси соясида иссиқдан нафас ростлашарди, бу ерда илгарилар қўрқинчли одам ўлдириш ва бахтсиз севги, пашшахўр ўсимликлар ва кишининг иродасини маҳв этувчи зираворлар ҳақида юпқа китобчалар сотиларди, бу ер энди майда-чуйда буюмлар, латта-путталар бозори бўлиб қолган, бунда доим ясама табаррук нарсалар – Бендисйон Алварадонинг либослари ва вужудининг парчалари сотиларди. Монсеньор Деметрио Алдоус бозор оломонидан кўзини узиб, мен текшириб билган нарсаларнинг ижобий томони ҳам йўқ эмас, деб айтганида суҳбатдошининг ичидан ўтаётган фикрларни топди. «Мен шунга амин бўлдимки, мана шу бечора одамлар сиз олий ҳазратларини худди ўзларини севгандек яхши кўрадилар». Ҳақиқатан ҳам, ахир, маккорлик Деметрио Алдоус томонидан президент саройида фош этилди; у ҳокимият томонидан боши силаниб, неъматларга фарқ қилинган, ҳар ишда омади чопган кишилар ўртасида авж олган маккорона хушомадгўйлик, тубан таъмагирлик йўлидаги лаганбардорликни кўрди, қашшоқ авом, камбағал қавм ўртасида у ҳамма нарсадан маҳрум қилинган, ўз ҳукмдоридан ҳеч нарса кутмайдиган одамларнинг муҳаббатини кўрди, зотан, улар ҳеч кимдан ҳеч нарса кутмасдилар ва ўз тепаларида турган кимсани шунчалар эътиқод ва диндорлик билан

бошларига кўтарар эдиларки, буни худди тупроқ каби сезиб қўлга олиб ушлаб кўрса бўларди. «Шу даражадаки, бунга ҳатто худонинг ҳам рашки келиши мумкин, ҳазрати олийлари!» Аммо бу тан олишни эшитиб, олий ҳазрат ҳатто киприк ҳам қоқмади, ҳолбуки, бошқа бир пайт бўлса, юраги ҳаяжондан ширин гупуриб кетган бўларди, у лоақал хўрсиниб қўймади, лекин ичида яширин бир ҳаяжон билан шуларни ўйлади: «Нима, сиз мени ҳеч кимса яхши кўрмаслигини хоҳлармидингиз, ҳазрат падарим, айниқса мана энди сиз жўнаб кетасиз ва ёлғончи оламингизнинг олтин қуббалари остида менинг шармисор бўлганим ва қайғу-ғамларим устидан кулиб юрасиз, мен эса сиз елкамга ағдарган ҳақиқатнинг офирлиги тагида ёлғиз ўзим қоламан, энди мана мушфиқ меҳрибон онам ҳам йўқ, у бу офир юкни кўтариш учун менга кўмаклашган бўларди, ҳолбуки, манави ўлкани ўзим хоҳлаб танлаган эмасман, кошки, уни дунёга келиб қандай бўлса шундайлигича, уни сиз қандай кўриб турган бўлсангиз, шундай олганман, у азал-азалдан асли ўзи шундай эди, ҳамма нарсанинг баҳридан кечган эди, ундан шундай нажосатнинг ҳиди анқиб туради, ўзининг тарихи бўлмаган бу одамлар ҳаётда ҳеч нарсага ишонмайдилар, бу мамлакат менга зўрлаб тикиштирилган ҳазрат падарим, ҳеч ким менинг розилигимни сўраган эмас, бу мамлакатнинг парда тутилган каретаси ичида иссиқнинг ҳарорати қирқ даражага боради, намликнинг даражаси эса тўқсон саккиз фоиз, бу ерда чанг-тўзондан бўғилиб ўласан ва бунинг устига маккор даббанг қайнаётган қаҳва идишидай енгил ҳуштак чалиб туради, қабул маросимларида сени доминода ютадиган биронта кимса йўқ ва ҳеч ким ҳақиқатнинг юзига қараб ўтирмайди, ўзингиз менинг қобиғимга бир кириб

кўринг, ҳазрат падарим!» У билинар-билинмас хўрсинди, игуана сингари киприкларини зўр-базўр қоқди ва монсеньор Деметрио Алдоусдан бу оғир гап иккимизнинг ўртамизда қолсин, деб сўради. «Сиз менга ҳеч нарсани айтмадингиз, ҳазрат. Мен ҳақиқатни эшитганим йўқ, билмайман, бўладими?» Шунда монсеньор Деметрио Алдоус ҳам ваъда берди: «Албатта, ҳазрати олийлари, сиз ҳақиқатни билмайсиз. Бу гап орамизда қолади, сизга эр йигитнинг сўзини бераман». Бендисйон Алварадони илоҳийлаштириш ҳақидаги иш унинг авлиё эканлигига далиллар етарли бўлмагани боис тўхтатилди, Римнинг бу масаладаги хулосаси ҳукумат билан расмий келишувга мувофиқ, черковларнинг баланд минбарларидан туриб эълон қилинди, ҳар қандай норозиликлар ва жамоат тартиб-қоидаларини ҳар қандай тарзда бузишларнинг қатъият билан олдини олиш, уларга йўл қўймаслик ҳақида расмий фармойиш чиқарилди. Аммо зиёратчилар оломони кафедрал жоме дарвозасининг тўсинларидан де Армас майдонида гулханлар ёқиб, Апостол нунциатураси саройининг фаришталар ва гладиаторлар тасвирланган ранго-ранг ойналарини тош отиб, чилпарчин қилиб ташлашганда, мана шу тартибни сақлаш кучлари ўртага тушмай қараб тураверишди. «Улар ҳаммаёқни вайрона қилишяпти, жаноб генерал!» Аммо у ўз арғимчоғида қимирлаб ҳам қўймади. «Улар бискай аёллар монастирини қамал қилишяпти. Роҳибалар очдан ўлсин, дейишяпти! Улар черковларни, миссионерларнинг уйларини талон-торож қилишяпти, диндор руҳонийларга тегишли ҳамма нарсаларни бузиб ташлашяпти, жаноб генерал!» Аммо у чаман бўлиб очилиб ётган гул буталарининг салқин соясида арғимчоқда ётганча миқ этмасди, токи олий мартабали офицерларнинг

бари ғалаёнларни тинчитиш ва тартиб-интизомни қон тўкмасдан тиклаш, уларга буюрилган ишни бажаришга қобил эмасликларини тан олиб айтмагунларича, у қўлини ҳеч бир нарсага урмади. Ана шундан кейингина у арғимчоқдан тушди-да, ўз кабинетига йўл олди, бу ерда у бир неча ойдан бери ўй суриб юриб бўлмаган эди, бунда халқ иродаси талабини адо этувчи бирдан-бир киши сифатида бутун масъулиятни ўз зиммасига олди, у ишга киришиб кетиб, ўз илҳом ташаббуси билан бир декрет чиқарди ва уни ўз министрлари билан маслаҳатлашиб ўтирмасдан, Қуроли кучларни ҳеч нарсадан огоҳлантирмасдан, таваккалига эълон қилиб юборди. Бу декретнинг биринчи банди – озод ва эгамен халқнинг олий хоҳиш-иродасига кўра Бендисйон Алварадони фуқаро сифатида муқаддас деб эълон қилди ва унга Миллатнинг ҳомийси, Дардмандларнинг дармони ва Қушларнинг паноҳи деган унвонлар берди. Яна шу банднинг ўзида Бендисйон Алварадонинг таваллуд куни миллий байрам каби нишонланиши қайд этилди. Декретнинг иккинчи банди у матбуотда чиққан кундан эътиборан ушбу миллат билан Ватикан ўртасида халқаро конвенциялар ҳамда ҳуқуқ нормаларидан келиб чиқадиган барча оқибатлар ҳисобга олинган ҳолда уруш ҳолати эълон қилди. Учинчи банд сеньор архиепископни, барча епископларни, апостол префектларини, черков руҳонийлари ва роҳибаларни, черковга алоқадор бошқа руҳонийлар ва турли дахлдор шахсларни, улар шу ерда туғилган-туғилмаганликларидан қатъи назар, мамлакатдан зудлик билан бадарға қилишни кўзда тутарди. Уларнинг ҳаммалари мамлакат ерлари ва унинг элик чақиримгача бўлган денгиз сувлари доирасида қандай сабабга кўра бўлмасин, туриш ҳуқуқидан маҳрум этилди-

лар. Ва ниҳоят, тўртинчи банд бутун черков мол-мулкларининг мусодара этилишини билдирарди. Ибодатхоналар, монастирлар, мактаблар, барча меҳнат қуроллари, қорамоллари билан биргаликда экин экиладиган ерлар, черков эгалигидаги қанд заводлари, фабрикалар ва устахоналар, шунингдек, гарчи дунёвий кишилар ҳисобида турса ҳам, аслида черковга тегишли мулкларнинг ҳаммаси мусодара қилинар эди. Буларнинг барчаси жам ҳолида декрет чиққан кундан бошлаб авлиё хотин Бендисйон Алварадо ва унинг барча қушларининг ўлгандан кейинги ажралмас мулки деб эълон қилинди ва буларнинг бари айтиб туриб ёздирилди ва олий ҳокимият эгасининг муҳри билан тасдиқланди. «Бўйсунинглар ва бажаринглар!» Бендисйон Алварадони фуқаролик йўли билан муқаддас деб қонунийлаштирилиши шарафига ёзилган шодиёна мусиқалар ва тинимсиз бонг садолари, қарсса-қарсса отилаётган мушакбозликларга алданиб ўтирмай, қандайдир мубҳам обрў-эътибор деб ҳеч кимга ҳеч нарсани ишониб топширмай, унинг шахсан ўзи декретнинг ижро этилишини кузатиб турди, зотан, яна бир карра алдов қурбони бўлишни истамасди. У яна ҳокимият жиловини ўз қўлига олди, бир замонлар бўлганидек, шоҳи қўлқоп кийган қўлида қамчинни маҳкам тутди; ўша шонли замонларда одамлар уни пиллапояларда тўхтатишар ва ундан шаҳар кўчаларида яна ит пойгалари ўтказишни сўрашарди ва у ўтказарди; ундан қопда югуриш бўйича мусобақалар ташкил этишни илтимос қилишарди ва у ташкил этарди; у пайтда ҳеч вақоси йўқ йўқсил кулбаларга кириб борар ва одамларга курк товуқни тухумга қандай ўтқизишдан тортиб, буқачани қандай пичишгача тушунтирарди. У яна ҳамма нарсага ўзи диққат қиларди, черковлар

мулкларини батафсил рўйхатдан ўтказиш далолатномаларини кўриш билан чекланиб қолмасдан мусодара ишларининг бошида ўзи шахсан турарди, кўрсатмалари билан уларнинг қандай бажарилаётгани ўртасида ва озгина бўлсин ёриқ қолишига йўл қўймасди, расмий қоғозлардаги ҳақиқат билан ўзгариб турувчи ҳаёт ҳақиқатларини қийслаб кўрарди. У охирги вице-қиролнинг битмас-туганмас хазиналарини икки қаватли чамадонлар ва маккорона тикилган корсажларда яширин суратда олиб кетишлари мумкин деб гумон қилинаётган энг йирик черковлар жамоаларини ўзи назоратдан ўтказарди. Бу хазиналар камбағалларнинг қабристонларига кўмиб ташланган деган гаплар юрарди, лекин кўп йиллардан бери қаттиқ ағдар-тўнтар қилинганига қарамай, улар Федерация учун бўлган урушларнинг йўлбошчилари томонидан ҳали ахтариб топилган эмасди. Шунинг учун у буйруқ чиқарди: ҳеч бир черков ходими бир марта алмаштириладиган кийим-кечақдан бошқа юк олиши мумкин эмас. Бундан ташқари, улар кемага онадан қандоқ туғилган бўлсалар шундоқ, яъни яланғоч чиқишлари буюрилган эди. Буйруқ шундай адо этилди ҳам – улар кемага яланғоч кўтарилдилар: нималар бўлаётганига ақллари етмаган, фақат тинч қўйсалар ва ҳеч қаерга кетишга мажбур қилмасалар, бир умр урён юришга ҳам тайёр кўрс қишлоқ руҳонийлари, миссионерлик вилоятларининг безгақдан шалайим бўлган префектлари, бошида сочи қолмаган басавлат епископлар ва уларнинг изидан аёллар – уятчан шафқат ҳамширалари, табиатни худди ёввойи итдай жиловлашга ва чўл-саҳроларда сабзавот етиштиришга ўрганган унниқиб, содаллашиб қолган миссионер хотин-қизлар, ўз клавиқорд¹ларидан

¹ Торли, клавишли уриб чалинадиган мусиқа асбоби.

айрилган бискай қизлар, қўллари ипдай тегманозик селеций¹ роҳиблари – ҳаммалари қип-яланғоч ҳолда кемага чиқиб боришарди. Уларни фақат дунёга келаётганда ато этилган таналарига қарабгина синфий келиб чиқишлари, ижтимоий аҳволлари ва машғулот турлари тўғрисида фикр ҳосил қилиш мумкин эди. Улар божхонанинг улкан биноси ичида какао тойлари ва багре деб аталадиган тузланган балиқ қоплари оралаб узун қатор бўлиб, худди кўрқиб кетган қўйлар мисол ҳалқа қуриб борардилар, шамолпаррақлар вужудларини елпир, худди тош ҳайкалдай қотиб қолган чолнинг ёнидан ўтишаркан, улар қўллари билан кўкракларини тўсиб, бир-бирларининг паналарига беркинишга ҳаракат қилардилар, у қотиб қолган игуана кўзларини олдинга тикиб, яланғоч аёлларнинг тартибсиз оқимига тўғри қараб турарди, унинг нигоҳи совуқ ва ҳеч нарса ифодаламасди, лекин охирги хотин мамлакат тупроғини тарк этмагунча улардан кўзини узмади. «Битта қолмай жўнаб кетишди, жаноб генарал!» У хотинлардан бири эсида қолганига эътибор берди. Хотинлар олдидан ўтиб боришаётганда ҳуркак роҳибалар орасида унга кўз қири тушди, назари уни бошқалардан ажратиб олди, ҳолбуки, унинг бошқалардан ажралиб турадиган ҳеч нарса си йўқ эди. У чийралгандай дуркун ва соғлом, болдирлари гўштдор, кўкраклари катта-катта, қўллари қовушмаган эди, сочлари катта боғ қайчиси билан текисланган, тишлари худди болтачалардай сийрак ва бақувват, бурни қанқайган, товони ясси эди – бошқалардан фарқ қилмайдиган одмигина роҳиба қиз эди, лекин мана шу яланғоч хотинлар издиҳоми ичида фақат утина ўзига ёққанлигини дарров сездди. Шу биргина қиз ҳатто қиё боқмай ёнидан ўтиб

¹ Роҳиблик уюшмаси.

кетди-ю, худди ўрмондан чиққан махлуқдай ўз ортидан одамни ўртовчи, қитиқловчи ҳид қолдирди; унинг юраги ҳаприқиб кетди, бу хотинни яна бир кўриш учун кўзини андаккина қийиб қаради, шунда кемага чиқаётганларнинг рўйхатини қилиб турган офицер қичқирди: «Насарено Летисия!» Шунда бояги хотин ўфил болача овоз билан жавоб берди: «Шу ерда!» Ана шундай қилиб, бу исм «шу ерда» деган товуш билан бирга унинг ҳаётига то ўлгунча кириб келди, унинг охирги ғамгин хаёллари сўниб бораётган хотирасининг тубсиз ўрларига ботиб йўқолмагунча бу хотинни эсидан чиқармади; у эсдан оғиб бораётган маҳалларида бу хотиннинг сиймосини хаёлида тиклади ва қоғоз қийтиғига шундай деб ёзди: «Кўнглимнинг Летисия Насареноси кўргил сенсиз не бўлди менга!» Бу қоғоз парчасини у асал яшириб юрадиган хуфия жойга беркитиб қўйди, атрофда ҳеч ким қараб турган бўлмаса, у қоғозни олиб қайтадан ўқир ва ўқиб бўлгач, уни думалоқлаб ўраб, яна яширарди. Шунда у ўша нурафшон ёмғир ёғиб турган ҳеч унутилмас кунда бошидан кечирган онларни хаёлида яна қайта жонлантирарди, ўшанда у гарчи ҳеч кимга бундай буйруқ бермаган эса-да, Летисия Насаренони юртига қайтариб олиб келишганидан хабардор бўлган эди. Ўшанда у денгиз уфқларига сингиб бораётган юк кемасининг кетидан термилиб тураркан, ўзи билмаган ҳолда фақат: «Летисия Насарено», деб шивирлаган эди. Кейин бу исмни унутмаслик учун: «Летисия Насарено» деб овозини баланд чиқариб такрорлади, холос. Президентнинг Хавфсизлик хизмати Летисияни Ямайкадаги монастирдан олиб қочиб, она юртига қайтариши учун шунинг ўзи етарли бўлган эди. Уни монахлар либосида оғзига латта тиқиб қарағай яшикка солиб, ёғоч контей-

нерга жойлаштиришди, яшикнинг бурчаклари сурғуч билан маҳкамланди, тепасига қора қатрон билан «Ойна. Усти. Думалатилмасин!» деб ёзилди. Контейнерга расмий рухсатнома бўлиб, президентнинг шароб омборлари эҳтиёжи учун шампан ичиладиган икки минг саккиз юзта биллур идишларни божхона тўловисиз олиб ўтиш ҳуқуқини берувчи лицензия олинган эди. Контейнерни кўмир ташувчи кеманинг энг пастки қаватида келтиришди. Кучли уйқу дори бериб ухлатилган Летисия у ердан тўғри президент саройига келтирилди ва меҳмонлар учун мўлжалланган хосхонадаги устунлари шипга туташган каравотга яланғоч ҳолда ётқизилди – у кейин қизни шу ҳолатда кўп эслаб юрди – пешин чоғи соат уч эди, қиз чивинлардан тўсувчи парда ортида бўздай оқиш шуълаларга чулғаниб яланғоч ётарди. Турли вақтларда юзлаб аёллар бу ерда худди шундай ётиб ухлашган, унга бу аёлларни ўзи сўрамаса ҳам етказишарди, люминал ичиб беҳуш ётган бу аёлларни у ухлаб ётган чоғларида забт этар, лекин бари бир енгилиб шарманда бўлар ва бундан ёмон ичи куйиб ўртанарди. Бироқ Летисия Насаренога у тегмади. Унга қандайдир болаларча лол қолиб термилгани-термилган эди, энди у божхона залида кўрган хотинга сира ўхшамас, танаси, вужуди шунчалар бошқача бўлиб кетганди. Унинг сочларини турмаклаб тартибга келтиришди, маълум жойларини тозалашди, оёқ-қўлларининг тирноқларини қизил буёқ билан бўяшди, лабларига қизил мой суртишди, ёноқларини қизартириб, упа-элик билан безашди, киприкларини узайтиришди, бутун баданини хушбўй моддалар билан ишқалашди, ундан энди косметиканинг чучмал бўйлари анқирди, олдинги ўзига ром этувчи, сирли моча ҳидининг оҳанрабоси энди йўқолган эди. «Ҳаммасини расво

қилишибди, бу каллаварамлар, э афсус!..» Қиз шунчалар ўзгариб кетган эдики, қават-қават упа-элик остида энди яланғоч бўлиб туюлмасди... У оғули уйқуга чўмган қизга қараб тўймасди, унинг уйқу уммони қаърларидан аста-асталаб сузиб чиқаётганидан кўзларини узолмасди, оҳиста кўзини қимирлатиб очаётганига тикилар, қиз ҳам уни кўраётганини кўриб турарди. «У менинг ҳайроналикларимнинг Летисия Насареноси, она!» Қиз эса ҳарир парда оша ўзига тикилиб турган тошметин чолни кўриб, кўрққанидан тош қотиб қолди, унинг тошметин тилсизлигининг сабабини тушунмас ва бундан янада даҳшатга тушарди. У ҳатто тасаввур ҳам қилолмасди: бу чол ақл бовар қилмас даражада кексайганига, чексиз-чегарасиз ҳокимиятга эга эканлигига қарамай қиздан кўра кўпроқ кўрқиб кетган эди. Чол илк бора хотин кишига яқинлашишга уриниб кўрган пайтдагидан ҳам кўпроқ гаранг бўлиб қолган, ўзини ўта ожиз, қуролсиз ва ундан ҳам ортиқ ёлғиз сезарди. Бу рўй берган вақтдагидан ҳам ортиқроқ даражада нима қилишини билмасди. Ўшанда у бир куни ярим кечаси дарёда чўмилаётган аскар суюқоёғини учратди. У чўмилаётган хотинни тузук-қуруқ кўролгани ҳам йўқ, фақат унинг сув тагидан шўнғиб чиқиб худди байталдай пишқириб парақлашинигина эшитиб турарди, унинг ана шу пишқириб пихиллашига қараб вужудининг қанчалар кучга тўлган, гумбази даввор эканлигини тасаввур қиларди. У қоронғида хотиннинг ёлғиз ҳиринглаб кулганини эшитар, унинг чўмилишидан лаззат олаётган тани қанчалар яйраётганини ҳис қилар ва тикка турганча кўрқувдан қотиб қолган эди, чунки ҳали-ҳанузгача аёл зоти билан бирга бўлмаган, моҳпора эди. Ваҳоланки, мана учинчи урушни кўряпти ва унвони ҳам унча-мунча эмас,

артиллерия лейтенанти. Аммо охир-оқибат, хотин нималигини билмаган моҳпора йигит бўлиб қолиб кетавериш ваҳимаси бошқа барча қўрқинчларидан устун чиқди-да, қандай усти-бошида бўлса бари қурол-аслаҳа анжомлари – камарлари, шим-пимлари, юкхалтаси, ўроқ қиличи ва милтиқ-пилтиғи билан ўзини дарёга отди. У ўзининг аслаҳа-анжомларига чалкашиб, ич-ичини пўкиллаётган хуфия хавотирлари билан сув ичида шунчалар шовқин-сурон кўтариб шалоплардики, хотин аввалига қандайдир отлик дарёдан сузиб ўтаётган бўлса керак деб ўйлади, лекин шу заҳоти унинг қўрқиб кетган шўрлик бир эркак эканлигини кўрди-да, бечорагинага раҳми келиб, қўлини узатди ва батамом гаранг бўлган йигитни қоронғида бошлаб кетди, зотан, йигитнинг ўзи қоронғи сув ўртасида ҳеч нарсани кўрмасди. Қоронғилик ичида унга хотиннинг худди оналардай сўзлаётгани эшитиларди: «Менинг елкамдан маҳкам ушлаб ол, бўлмаса оқиб кетасан. Бунақа чўнқайиб турма, тиззалаб ўтир ва бемалол нафасингни ол, эса оғзингга сув кириб кетади». Шундан кейин у нима деган бўлса, шуни қилди, унга худди боладай қулоқ солди ва яна шуларни хаёлидан кечирди: «Онагинам, Бендисйон Алварардо, бу хотинлар ўзларини қандоқ тутишни дарров қайдан билишади, қандоқ қилиб ўзларини худди эркакдек тутишади!» У буларни калласидан ўтказиб тураркан, хотин эса сувдан кечиб ўтаётганда ҳеч қандай кераги бўлмаган, фақат урушгагина яроқли ҳамма аслаҳа-анжомларни ечиб ташлай бошлади; сув бўғзидан келар, қўрқиб кетиб дир-дир титрар, уни фақат қатрон совун ҳиди келиб турган хотиннинг баданигина сақламоқда эди. Хотин унинг барча камарлари ва тугмаларини ечиб, бирдан қўли сувда худди шишган қурбақадай балқиб турган

жуда баҳайбат бир нимага тегиб кетди-да, қўрқиб сесканди. Хотин уни қўйиб юборди, ўзини орқага олди ва гўлдиради: «Бор, ойингнинг олдига, сени бошқасига алмаштириб олсин, бу аҳволда ҳеч нарсага ярамайсан!» Мана энди Летисия Насаренонинг яланғоч жисмини кўрганда, уни яна ўша қўрқув, бу сафар яна ҳам қаттиқроқ уни қамраб олди ва шунда у қизнинг ўзи раҳм-шафқат қилиб, кўмакка келмагунча, ўзи ўз ҳолича журъат қилиб унинг сирли сувлари бағрига шўнғий олмаслигини сизди. Мана шу раҳм-шафқат, мурувватни кутиб, у қизни ўз қўли билан чойшабга ўрар, граммофон қўярди; билмайди қисматига отасининг ношаръий муҳаббати ёзилиб, бахтсиз бўлган Делгадина деган қиз ҳақидаги қўшиқ лаппагини неча марта қайта-қайта қўйдийкин сийқаси чиқиб кетгунча; у Летисиянинг хобхонасидаги гулдонларга мато гуллар қўйишни буюрди; нега деганда, қизнинг қўллари тегса, тирик очилиб турган гуллар бирдан сўлиб қоларди. У қизнинг ҳар қандай истагини жон-жон деб адо этишга тайёр эди, шу билан бирга, қиз манави қари кишининг ҳар томонлама таъминланган маъшуқаси бўлишдан бошқа иложи йўқлигини тушунгунча узлатда яланғоч ўтириши керак эди. Қўрқувлардан бир оз ҳуши ўзига келиб, қиз буни тезгина ва яхши англаб олди ва назокат билан гапни айлантириб ўтирмай, тўғридан-тўғри буйруқлар бера бошлади: «Генерал, деразани очинг, бўғилиб кетяпман!» Унинг амри дарҳол адо этилгач, яна амр этарди: «Ёпинг! Ой юзимга тушяпти!» У итоат билан қиз хоҳишини ва яна бошқа кўпдан-кўп хоҳишларини худди ишқ инжиқликларидай қабул қилиб бажарарди. У тобора итоатгўй бўлиб борар ва шу билан бирга, тобора ўзига ишончи ортар ва ниҳоят, бир куни нурафшон ёмғир севалаб турганда пардани шартта очди-да,

бутун уст-бошида қандай бўлса шундай, унинг ёнига кириб нафас чиқармай, қимир этмай ётди, қизни уйғотмади. У кўп тунлар қизнинг ёнида мана шундай ёлғиз ётди, унинг вужуш ҳидлари, жисмининг сеҳрли ҳидларини тўйиб-тўйиб ҳидлади, унинг тобора ҳарорати ортиб бораётган қайноқ нафасини жон қулоғини қўйиб тинглади. Бир куни қиз унинг ёнида ётганини ҳис қилиб кўрқиб уйғонди ва қичқириб юборди: «Тушинг бу ердан, генерал!» У одоб сақлаб пастга тушди, лекин қиз ўзининг ёнида ётишга ўрганмагунча, у тутқун бўлган бир йил давомида унга қўл тегизмади; лекин қиз ҳокимият лаззатлари ва дунё роҳат-фароғатларидан унинг яланғоч жисмини томоша қилиш учун воз кечган бу тушуниб бўлмайдиган чолнинг ичидаги фикри-хаёли нимада эканлигини сира билолмасди. Бироқ нурафшон ёмғир севалаб турган яна бир кун келди, шунда тушуниб бўлмайдиган чол ухлаб ётган Летисиянинг қўйнига киришга қарор қилди ва бир чоғлар аскар беваси чўмилаётган дарёга ўзини қандай отган бўлса, шундай бир кийим-боши – белгилари бўлмаган ҳарбий дала либосида, камарлари, қиличи, шими чўнтакларидан бир талай калит, олтин нағалли чавандоз этиги билан қизга ташланди. Бу тажовуздан Летисия кўрқиб уйғонди ва қари айғирни бутун абзал-аслаҳаси билан бирга устидан итариб туширишга уринди, аммо чол жон-жаҳди билан ёпишаётганини кўриб, қиз ҳийлакорлик билан вақтдан ютмоқчи бўлди. «Абзалингизни ечинг, генерал, – деди у, – бўлмаса манави темир-терсақларингиз кўкрагимга санчилди». У камарлари ва темир-терсақларини ечиб қўйгач, қиз яна талаб қилди: «Нағалингизни ҳам олиб қўйинг, генерал, бўлмаса унинг юлдузи оёқларимни тилиб юборади! Чўнтагингиздаги калитларни ҳам чиқаринг, биқи-

нимни тешиб юборай дейди!» У қизнинг барча айтганларини адо этди, лекин қиличининг камарбандини юрак ютиб ечгунча орадан яна уч ой вақт ўтди. «Улар нафасимни сиқяпти, генерал!» Унинг френчини ҳам ечтириш учун яна бир ой керак бўлди. «Бу тугмалар юрагимни қон қияпти, генерал!» Бу кураш жуда узоқ чўзилди, қиз унинг жиғига тегмаган ҳолда бу курашнинг оқибатини иложи борича орқага суришга интиларди, у қизга ёқиш учун кўп нарсаларда унга ён босарди. Шу тариқа Летисиянинг ўғирлаб келтирилганининг учинчи йили бошланганда ўрталарида охирги рўй берган нарса қандай қилиб бўлганлигини на у ва на қизнинг ўзи билмай қолдилар, нима бўлди-ю, бир куни кечаси унинг толе чизиғи чизилмаган иссиқ, теп-текис юмшоқ кафти роҳиба қалбининг қандайдир нозик сирли торларини чертиб юбордики, қиз эҳтиросдан қалтираб уйғонди, у ўзига қапишиб ётган ваҳший махлуқдан қутулиш учун ҳаракат ҳам қилмади, фақат ёлворди: «Этигингни ечсанг-чи, ахир. Менинг Голландиядан келган чойшабимни расво қиласан-ку!» Кейин у этигини бир амаллаб ечгандан сўнг, давом этди: «Шимингни еч, белбоғингни ҳам еч, ҳамма нарсангни еч, жонгинам, бўлмаса сени ҳис қилмайман!» Шунда бирдан унинг кўзи ўзига тушди: бир маҳаллар онаси уни монастир, дарвозаси тагида ёронгулларнинг хаёлий шуълалари қўйнида дунёга келтирган чоғда худди мана шундай турган эди; шунда у ўзини азалий қўрқувидан қутулгандай сизди, жанговар қўтосдай қаддини керди, ҳаммасини бир қудратли зарб билан остин-устун қилди ва сукунат қаърига юзтубан ташланди, бунда эса фақат Летисия Насаренонинг тиши фижирлагани эшитилар, у кема мачталарининг шамолда қасирлашига ўхшарди. «Насарено Летисия!..» «Шу

ерда!» «Шунда қиз иккала қўли билан сочимдан чангаллаб ушлади, мен ўлиб ётган тубсиз гирдоб ичида бир ўзи ўлиб қолмаслиги учун маҳкам ёпишди...» Лекин бари бир, ҳарқалай у қизни бу гирдоб ичра ёлғиз қолдирди, поёнсиз зулмат қўйнида ўзи ёлғиз эди, кўз ёшларининг шўроб сувларида ўз-ўзини қидирар, кўтосдек кўпик сочиб, узун сўлакайларида чалкашиб ётар, ўз ларзаларидан ларзага тушарди. «Онагинам, Бендисйон Алварадо, қандай қилиб, шунча йиллар бу ширин азобни бошдан кечирмай яшадим-а!» У ўзини бутун ич-ичидан ағдар-тўнтар қилиб ташлаган, вужудини қамраб олган сира ифода қилиб, англатиб бўлмас лаззатдан ўртаниб инграб, ичидан келаётган азобли-ширин ўртанишлардан лол-у ҳайрон йиғларди. У қандай бир зилзила бутун аъзойи баданини ларзага солаётганини билмасди, нега ўзини сўйилган ҳайвондай сезаётганини билмасди, ҳарир парда остидаги тўшакда қандай маний голланд чойшабини ҳўллаётганини билмасди, нурафшон ёмғир севалаб турган ва бу биллур янглиғ ҳавога нима бўлганини билмасди ва бирдан ҳавода уфунат анқиди. «Сиз яхши билмай қолгансиз, жаноб генерал, аззий-баззий жий қилиб қўйгансиз!..»

КЕЧГА бориб саройдан қорамолларнинг чириётган тўшларини чиқариб ташладик, ақл бовар қилмайдиган жирканч қаровсизликни бир оз тартиб-саранжомга келтиргандек бўлдик. Бироқ ўзимиз топган марҳумнинг жасадини ҳукмдоримизнинг афсонавий сиймосига мос бир қиёфага солиб, тартибга келтиролмай турардик; сувга чўккан эски кемалар босган моғор каби унинг жисми қатирма бўлиб кетган, биз уни балиқ тозалайдиган қирғич билан қиртишлаб чиқдик, баданига қатрон суртдик ва тузнинг намақобида уни ювдик, ўлик

доғларини кеткиздик, биз каноп ва шамни крахмал билан қориштириб, унинг воситасида калхатлар мурданинг башарасини чўқиганда қолган ўй-иқларни ямаб тўлдирдик, рангига бир оз бўлса-да тириклик нуқсини бердик, ёноқларига қизил элик сурдик, лабларини қизил бўёққа бўядик, унинг бўм-бўш кўз косаларига шиша кўз ўрнатдик, лекин юзига ҳукмдорона ифода бера билмадик, ҳолбуки, бу уни кўпчилик назарига кўрсатишимиз учун зарур эди. Ишлар шу тариқа давом этаркан, давлат кенгашининг мажлислар залида асрий истибдоднинг меросига қарши курашда умумий бирликка чақириқлар янграмоқда эди, марҳумнинг чангалдан тушиб қолган, кечагина баҳайбат чолнинг ҳеч ким даҳл этолмайдиган ўлжаси ҳисобланган нарсаларни аҳиллик билан бўлиб олишга даъватлар эшитилмоқда эди. Агар-чи, унинг ўлими ҳақидаги хабарни ҳали-ҳануз махфий тутишга уринилаётган бўлса ҳам, бу хабар афсонавий бир тезлик билан тарқалмоқда эди, мамлакатга ҳамма, жумладан, узоқ қувғиндилик гулхани атрофида бирлашиб, ўзаро даъво-достонларини ҳам унутган либераллар ва консерваторлар ҳам қайтишди. Улар орасида ҳокимият нималигини унутган учта олий генерал, охири фуқаро министр, бош архиепископлар бўлиб, қари мустабид буларни ёнғоқ оғочидан ясалган узун стол атрофида машварат қилишини сира истамаган эди. Энди уларнинг ҳаммалари оломоннинг кўчаларга ёғилиб чиқиши, ғалаён-ғулувга келишининг олдини олиш учун президентнинг ўлимини халққа қандай тарзда маълум қилиш устида бир қарорга келишга интилишарди. Охир-оқибат, иккита бюллетен эълон қилишга келишилди: биринчи бюллетен президентнинг бетоблиги, шу сабабли, у расмий жамоат учрашувларида қатнаша олмаслиги, барча қабул

маросимлари қолдирилганлигини хабар қилди. Иккинчи бюллетенда ҳазрати олийлари кексалик билан боғлиқ табиий тоб айнаш ва ҳолсизлик туфайли хос бўлмаларини тарк этмаётганликлари айтилган эди. Ушбу хабарлардан сўнг бошқа қўшимча маълумот берилмади, фақат жазирама август ойининг сешанба куни тонгнинг олтин шафақлари оламга ёйиляётганда жоме жомлари ҳукмдорнинг қазо қилгани ҳақида бонг урди. Лекин ҳеч ким ўта ишонч билан ҳақиқатан унинг ўлганлигини айтолмас, кафолат бериб, айнан у ўлди деёлмасди. Қандай бўлмасин, биз бу ўлим олдида ўзимизни батамом ношуд сездик, бу қўланса ҳид тарқатаётган мурда бизнинг қўл-оёғимизни боғлаб қўйди. Зеро, марҳумнинг ўрнини ким эгаллаши мумкинлигини ҳеч тасаввур қилолмасдик, бутун дунёнинг кори-борига яраб турган одамнинг ўрнини ким ҳам эгаллаши мумкин: ахир у кексаликнинг худбинлигига бориб, ҳаёт пайтида ўзига меросхўр тайинлашни ҳаёлига ҳам келтирмади, ҳатто, бу ҳақда эшитишни ҳам хоҳламасди, қариликнинг енгиб бўлмас қайсарлиги билан ўзидан кейин нима бўлишини маслаҳат қилишдан бош тортарди, бу мавзудаги ҳар қандай гапни йўққа чиқарарди, бу айниқса ҳукумат ойна ва бетондан қурилган янги биноларга кўчиб ўтгач, у ўз ҳокимиятининг ҳувиллаган боргоҳида якка ўзи қолгач, кучайиб кетди. У боргоҳда худди туш кўраётгандек кезинар, сигирларнинг таппилари орасида сандироқлар, гулларнинг бутазорлари ораларида касал бўлмаса ҳам қариб-қартайганлиги боис, ўлиб бораётган кўр-шоллар, моховлардан ўзга ҳеч кимга буйруқ беришга журъати етмасди. Лекин ҳар сафар ундан яна ўрнига ким ўтиришини зудлик билан айтиш, она юртнинг келажак тақдирини ўйлашни сўрашганда, у яна гапни қатъият билан чалғитар,

мужмалликда маҳкам турар ва боз устига, жуда узоқни кўзларди. «Мен ўлганимдан кейин дунё нима бўлади, деб ташвиш қилиш – ўлимнинг ўзидан ҳам баттар муҳмал иш! Сизга нима керак ўзи? Нимага ташвиш чекяпсиз? Мен ўлган заҳотим сиёсатдонлар йиғилишади: манави шимилтириқни, манави ўлкани ўз ўрталарида бўлишади, годони қувиб чиқарганимизда қандай бўлиб олишгани эсингиздир? Мана, ўзингиз ҳали кўрарсиз, бўлиб олгани ҳали поплар, бойлар, гринголар чопқиллашиб етиб келишади ва ҳаммасини талаб кетишади, камбағал бечорага яна ҳеч нарса қолмайди, аҳволлари яна ҳам бундан бешбаттарроқ бўлади. Уларнинг омади ўзи шунақа чоған: агарда пўқнинг бирон-бир қиммати бўлганда, камбағалларнинг бари орқасиз бўлиб туғилишарди! Худди шундай бўлади, мана кўрасиз!» Кейин у ўзининг жонли замонларидаги кимнингдир ҳикматли сўзини келтирарди, ўз устидан ўзини масхаралаб куларди, мен ўлганимдан сўнг жасадимни раббимизнинг тобути ёнида дафн этиш учун Байтул-Муқаддасга элтишга шошилманглар ва азият ҳам чекиб ўтирманглар, зеро, мен фақатгина уч кун ўлик ҳолатда бўламан, дерди кула-кула. «Умуман, бу гапларнинг сариқ чақалик қиммати йўқ, бари шимилтириқ. Сизга ҳозир ақл бовар қилмасдай кўринаётган нарса, вақт ўтиши билан ўз исботини топади. Мен мангуман!» Ҳақиқатан ҳам, ўша пайтлар ҳеч ким нимаики унинг тарихига тааллуқли бўлса, ҳеч бирини инкор этмас, у билан боғлиқ бўлган, эл оғзида юрган гапларни шубҳа остига олмасдилар. Ҳеч нарсани тасдиқлаб бўлмаганидек, ҳеч нарсани инкор этиб ҳам бўлмасди. Биз ҳатто бу жасад уникими ёки уники эмасми, комил ишончга эга эмасдик. Биз ўз ватанимизнинг ҳам унинг тарихидан бошқа ҳеч қандай тарихини билмасдик,

биз унинг ўзига, ўз истагига монанд қилиб бино этган юртдан ўзга ҳеч юртни ҳам билмасдик, бу юртни яратаркан, у унинг макон ўлчовларини ҳам ўзгартирган, вақтнинг оқимини ҳам ўзининг мутлақ иродасига кўра оқишга мажбур қилганди. Ҳозирча у ўз боргоҳи пучмоқларида бебош сандироқларкан, бу тарихнинг манзаралари, бу диёрнинг қиёфаси олис-олис туманликларда, унинг хотираларининг ибтидо маншаларида қад кўтариб пайдо бўларди. Шуниси ҳам борки, у арғимчоғи тагига жўхори доналарини сочиб, товуқларини донлатаркан, ўз хизматкорларини пайдарпай бемаъни, бевош буйруқлари билан гаранг қиларкан, бу боргоҳ даргоҳида доимо разиллик уя қурган ва бахт-иқбол деган нарса бирон марта бўлсин, бунда қўним топмаган эди. У гаранг қиларди, хизматчиларни: у муз солинган лимонад сўрар, ҳолбуки, унга лимонадни ҳозиргина олиб келишган, у эса ҳатто бир ҳўплаб ҳам қўймаган эди; манави курсини бу ердан олиб анави ерга қўйишни буюрар, ҳолбуки, бир зум аввал курсини ўша ердан манави ерга келтиришни айтган бўларди. У ҳокимиятпарастликнинг ҳеч тўймас гулханига мана шу тариқа инжиқлик билан арзимас ўтин ташлаб турар, ташлаган ўтинлари ҳам қорайиб куйиб, тагигача ёниб битмоқда эди. У сейба дарахтининг қуюқ сояси остида мудроққа фарқ бўлар ва қимир этмай ҳукм суларди; пинакка кетган чоғларида олис болаликнинг хира суратлари хаёлида гавдаланарди, бироқ қандайдир сурат аён тортиб, болалар конструкторининг улкан, тушунарсиз, кўзга ташланиб турадиган, худди унгача бўлган ватанимизга ўхшаш бир бўлагига айланганди, у улкан, рўё каби хаёлий мамлакатнинг суратига, мана шу поёнсиз тропик чангалзорлар ва ўтиб бўлмас ботқоқликлар, кўҳна тубсиз учурларни кўраркан,

уйғониб кетарди; бу ерларда эркаклар шунчалар жасур эдиларки, кайман¹ларни қуруқ қўлда фақат битта қозиқ билан овлашарди, қозиқ кайманнинг жағига шундай усталик билан тиқиб юборилардики, у оғзини ёполмайдиган бўлиб қоларди. «Мана бундай!» – деб у кўрсаткич бармоғини оғзига тиқиб, танглайига ботириб кўрсатарди.

Унинг ҳикоя қилишича, бир куни жумаи муборақда шамол гувилаётганини эшитиб, димоғига қасмоқ ҳидига ўхшаш ғалати ҳидлар урилибди. Бундай қараса, бу шамол эмас, чигирткалар булутдай бўлиб ёпирилаётган экан, пешин пайти бўлишига қарамай қоп-қоронғи бўлиб қолибди, улар йўлларида нима учраса, ҳаммасини кемириб кетишар, орқаларида кемириб, қиртишлаб ташланган яланғоч дов-дарахтлар, қорайган ўт-ўланлар ва йиртилиб ташлангандай ҳурпайган осмон қоларди. Ер чигирткалар ўтгач, худди энди яратилаётгандек бўлиб кўринарди, бу офатни у яхши эсларди, қишлоқ уйининг айвонида каллалари олиниб, оёқларидан сўрига осилган хўрозларни эсларди, ерга томчилаб оқаётган қон кўз ўнгига келарди; буни у пуртурдан кетган эски бир қишлоқда кўрган, бу ерда ҳозиргина қандайдир бир хотиннинг жони узилган эди; у таъзияда бор эди; эски-тускиларга ўраб чирмалган майитни чамбарга солиб олиб боришар, у онасининг қўлидан ушлаганча чамбар орқасидан пилдираб қадам ташларди; чигиртка булути эса худди шамолдай учгани-учган, майитнинг жасадига сон-саноқсиз қасмоқлар ёғиларди. «Мана қандай эди, ўша замонларда мамлакатимиз! Одамлар яқин қариндош-уруғларини ҳам тобутга солмай кўмишар, алалхусус, ҳеч нарсалари йўқ эди». У ўзини арқон билан осган бир одамни кўрди. Бу арқондан

¹ К а й м а н – Жанубий Америкада тимсоҳларнинг бир тури.

илгари бошқа бир ўз жонига қасд қилган кимса фойдаланган экан. Қишлоқ гузарининг ўртасида ўсган дарахтда бу арқон осилиб, шамолда қимирлаб турарди. Бояги кимса ўзини осганда арқон азбаройи чириганидан шу заҳоти узилиб кетиб, бадбахт инсон ерга қулаб, черковга кетаётган ҳанг-манг бўлиб қолган хотин-халажнинг кўз ўнгида тупроққа қоришиб ағдариларди. Аммо у ўлмади. Унинг кимлиги, нимага ўзини осмоқчи бўлгани билан ишлари бўлмай, калтак билан уриб-уриб ўрнидан турғазишди. Унинг бу ерларга бегона, келгинди эканлигининг ўзи кифоя эди – улар черковга қатнайдиغان ибодатгўйлар танимайдиган ҳар бир кишини бегона деб қарашарди. Мана ниҳоят, уни тўқмоқлаб турғизишди, оёғига хитой кишанини уришди ва бошқа бахтсиз кулфатзада шериклари қаторига шамол пилдираётган офтобрўяга ташлаб қўйишди. «Годо замонларида аҳвол мана шунақа эди, ҳукуматга қараганда худо қудратлироқ эди, у пайтлар!» У ҳокимият тепасига келгач, одамларни якшанба кунлари ўзини осувчилар қўрқитмасинлар деб, барча қишлоқларнинг гузарларидаги дарахтларни кестириб ташлади, хитой кишанлари билан азоблаш, сазойи қилишни тақиқлади. Тобутсиз кўмишни ман қилди, ўзи ҳокимиятга келгандан олдинги замонларни эслатадиган ҳамма нарсаларни тақиқлаб ташлади. У тоғларга темир йўл ўтказди, аҳмоқ эшаклар туфайли рўй берган фалокатлар бошқа такрорланмасин, деди. Қаҳва плантациялари минтақасига рояллар олиб бораётган карвон ҳалокатга учраган эди. Ўшанда ўттизта эшакда плантаторларнинг мулкларига бал-маскарадлар ўтказиш учун ўттизта рояль олиб бориш мўлжалланган эди. Бу фалокат ҳақида ҳатто хорижда ҳам жуда кўп ёзишди, шов-шув кўтарилиди. Ҳолбуки, воқеанинг қандай

бўлганини ёлғиз у аниқ биларди, зотан, тасодифан очик деразадан ташқарига қараб карвоннинг охирида бораётган эшак муз босган сўқмоқда тийғониб кетиб, орқасидан бошқа ҳаммасини эргаштириб, учурга қулаганини бир зум ичида кўриб қолган эди. Буни фақат у кўрган эди, қулаётган ҳайвонларнинг даҳшатли ўкиришлари ва тубсиз зовга қулаётган карвон ваҳимасига жўр бўлиб, роялларнинг даранг-дурунг гулдирашларини фақат угина эшитган эди; Австриядан сотиб олинган шу ўттизта рояль кенг, унгача бўлган ҳамма нарсалар каби сирли ҳамда ақл бовар қилмас, дарасининг тубида кундузми, кечами эканлигини ҳам ажратиб бўлмас, қояларнинг ўр-ўйлари узра оппоқ туманлар тошиб кўпираётган ушбу ўлканинг жаҳаннамига учиб, гумбирлаган овоз чиқариб, чилпарчин бўлиб кетди. Унинг кўз ўнгида мана шу фалокатнинг рўёси пайдо бўларди, у нималигини ўзи ҳам ишонч билан аниқ айтиб беролмайдиган яна бошқа рўёлар кўз ўнгига келар – унинг ўз хотиротлари, ўз ҳаётининг манзаралари ёхуд бир замонлар безгакнинг алаҳсирашлари ичида эшитган воқеалари таъсирида туғилган суратлар гавдаланарди. Ёки буларнинг барини жамият ва сиёсатда тинчлик-осойишталик ҳукм сурган чоғларда соатлаб маза қилиб томоша қилган саёҳат китобларининг ичидаги суратларда кўрдимикин? «Дарвоқе, бунинг нима ҳам аҳамияти бор? Ростми, ёлғонми – фарқи нима? Ҳаммаси, ҳар қанақа шимилтириқ вақт ўтгандан кейин ростга айланади!» – деб айтарди у ўзининг чин болалиги, ҳақиқий болалик пайти умуман тутаб турган қорамол чалпақларини кўрганда қандайдир боғланишлар, сабабиятлар боис пайдо бўлиб, сўнг изсиз йўқ бўлиб кетадиган хотираларининг тубсиз сирғанчиқ балчиқларида эмас, умуман, анави узоқ-узоқларда

эмаслигини ўзича тушуниб етаркан. У ўз болалигини якка-ю ягона қонуний хотини Летисия Насаронинг ҳузурида илк бора бошидан кечирди. Летисия уни ҳар куни соат иккидан тўртгача чирмовуқ карнайгуллар очилиб ётган сўри тагида мактаб партасига ўтқизиб, уни ўқиш-ёзишга ўргатарди. Бу Летисиянинг жасорати эди, бу машғулотларда зоҳида ўзининг бутун матонати ва қатъиятини ишга соларди, у эса бунга қариликнинг бутун ҳайротомуз сабр-тоқатини кўрсатиб жавоб берарди, ўқишга жон-дилдан берилиб, даҳшатли иродасини сафарбар этарди. Дунёдаги бошқа ҳамма нарсани унутиб, у ҳижжа-ҳижжалаб талаффуз қиларди: «Ой-на ол-ди қа-ра-гай уй-қу-си-дан уй-фон-гай». У ўз-ўзидан маст бўлиб, нима деяётганини ҳам эшитмас ва умуман, марҳума онажонисининг қушларининг тинмаган сайрашлари остида ҳеч ким ҳам эшитмас, у эса ҳеч тўхтамай такрорлагани-такрорлаган эди: «Ҳин-ду и-диш-га сол-ди до-ри-ни... о-та та-ма-ки ў-ра-ди... Се-си-ли-я пиш-лоқ, са-лат, лав-ла-ги, қай-моқ, ба-лиқ, қант со-тар... Сесилия ҳамма нарсани согади», – деб кула-кула қайтарарди, у чиридоқлар қўшиғи остида ҳозиргина зоҳида устоз ўқитувчиларга хос дона-дона қилиб ўқиб берган сўзларни; алониҳоя бутун атроф-тумонат маконлар шу муаллима овози билан тўлди ва бу уфқларга қадар ястаниб ётган ғам-ғусса диёрида ибтидий маълум нарсалардан бошқа ҳеч нарса қолмади; фақат осмондаги ой, қўтон ва банан, дон Викторнинг ҳўкизи, Отилиянинг чиройли кўйлаги... – мана шуларгина мавжуд эди... У ўқиш дарсларини ҳамма ерда такрорлар, бўгин-бўгинга ажратилиб айтилаётган ибтидий сўзлар ҳар қандай вақт, ҳар қандай ерда худди унинг суратлари каби одамларни ҳол-жонига қўймай таъқиб этарди. Голландия-

нинг молия министри расмий тарзда президент қабулида бўлган пайтда фикрлари чувалиб, нима дейишини билмай қолди, зеро, бадқовоқ қария шойи қўлқоп кийган қўлини амрона силкиб, ўзи билан бирга сўзларни такрорлаб айтишни талаб қилди: «Мен о-нам-ни се-ва-ман... Ис-мо-ил о-рол-ни из-ла-ди... Хо-ним о-йи по-ми-дор е-ди...» Буларни талаффуз қиларкан, у худди зангула каби бармоғини кўтариб, гапни бўлакларга, бўфинларга ажратар, бармоғини у ёқ бу ёққа олиб борар, унга шу сешанбага берилган ўқиш дарси вазифасини ҳафсала ва иштиёқ билан такрорларди, ниҳоят, бу билан у ўз мақсадига эришди: Голландия тақдим этган векселлар бўйича тўловларни кечиктиришга муяссар бўлди. «Бу ҳақда бошқа бир фурсат гаплашиб олармиз, жаноб министр!» Кўр-шол, моховлар бир куни эрта тонгда ўз гул буталари тагида уйқудан кўз очишиб, уларни чўқинтириб дуо қилаётган ва худди ибодат чоғида куйлаётгандай хўмрайган бадқовоқ чолни кўриб, унинг оғзидан чиқаётган сўзларни эшитиб, лол-у хайрон бўлиб қолдилар: «Мен ҳукмдорман – мен қонунни севаман!.. Бошир нола айлар саҳрода!.. Маяк бу – жуда баланд минора, унинг нури тунда кемаларга йўл кўрсатади!» У Летисия Насарено томонидан ўзига тортиқ этилган ишқ-муҳаббатдан, кечикиб келган бахт-у иқболдан маст-у мустағрақ бўлиб, ҳар бир сўзни уч маротабадан такрорлаб чиқди. Бутун вақтнинг ўзи Летисия Насаренога айланган эди. «Ҳаётим – борлиғимнинг Летисия Насареноси!» Туш чоғининг чавақ балиқларнинг ҳидлари ёйилган, эҳтиросларга тўлиқ, дим, ҳароратли, қуюқ ҳавосида, тер ҳидига фарқ тўшакда, худди тутқун кўршапалакларнинг қанотларига ўхшаш электр паррақлар остида Летисия Насарено билан яланғоч ётишдан бошқа ҳеч қандай

хоҳиш йўқ эди. «Сенинг нур сочган сонларингдан ўзга нур йўқ, Летисия, сенинг сифиниладиган санамлар каби кўкрагингдан бошқа яна нима бор дунёда, сенинг ясси товонларинг, райҳон бўйларинг, узоқ Антигуа оролида январь ойида бўладиган офир димиқтирувчи ҳароратингдан ўзга не бор, ахир? Сен қачонлардир ўша олис оролда ёлғизликнинг эрта саҳарида ёруғ оламга келгансан ва чириган ботқоқларнинг дим ҳавосини шимиргансан!» Улар ҳурматли меҳмонларга мўлжалланган хосхонага кириб яшириниб олишарди, ҳеч кимсанинг халал беришига ҳаққи йўқ, ҳеч ким хосхона эшигига беш қадам бери яқинлашишга журъат этмасди. «Чунки мен жуда ҳам бандман – мен ўқиш ва ёзишни ўрганияпман!» Унга ҳатто сариқ безгак бутун қишлоқ аҳолисини ер билан битта қилиб ташлаётгани ҳақидаги хабарни ҳам етказишолмасди. У ўқиб-ўрганар, юрак зарблари зангула зарбларидан ҳам тезроқ урар, улар Летисиядан таралаётган ўткир моча ислари таъсирида янада тезлашарди, у ўқиб-ўрганар ва такрорлагани-такрорлаган эди: «Ли-ли-пут бир оёқ-да ўй-най-ди! Э-шак та-шир юк! О-ти-ли-я ю-вар рў-мол! Худди мол дегандай охириги бўғин «о» билан ёзилади!» Бу орада Летисия ишқий эрмаклар пайтида булғаб ташлаган чойшабларни алмаштириб янгисини соларди, уни илиқ ваннага тушириб, атирсовун билан совунлаб, чипта билан ишқалаб, шифобахш япроқлар ивитилган сувни бошидан қуйиб чўмилтирарди. У билан бирга доналаб такрорларди: «Х» ҳарфи мана бундай сўзларда ёзилади: хор, хин-зир, хип-чин! Кейин Летисия унинг ғичираб қолган оёқ тўпиқларига какао уруғларидан тайёрланган мой суртар, доим белбанд тақиб юрганидан ем бўлиб кетган терисига ёғ суриб ишқалар, унинг сўлғин орқасига худди

ёш боладай талк кукунини сепарди ва яна оналардай шапатилаб уриб-уриб ҳам қўярди: «Мана сенга, Голландия молия министрени майна қилганинг учун! Мана сенга! Мана сенга!» Шундан сўнг у шўрлик монахларнинг мазҳабларини мамлакатга қайтаришнинг пайида бўлар, сен уларнинг қайтишига ижозат бериб, ўз гуноҳингни ювишинг керак, деб қулоғига қўярди. Ахир, кимдир етимхоналар, касалхоналар ва бошқа худо йўлига қилинадиган хайрли ишлар билан шуғулланиши ҳам керак-ку! Аммо бунда хўмрайган, ўла қолса ҳеч бир нарсани эсидан чиқармайдиган баттол кекчи чолни кўндириш осон эмасди. «Ҳеч қачон!» Ўзи шахсан қабул қилган бир қарорни бутун дунёнинг кўз ўнгида ўзгартиришга уни мажбур қиладиган куч дунёда йўқ эди, бироқ Летисия ишқий ўйинларнинг ҳансироқлари ичида ундан сўрашни қўймасди: «Фақат бир нарсани сендан сўрайман, ҳаётим, фақат бир нарсани! Мана шу шўрлик миссионерлар қайта қолишсин, улар ахир бир чеккада яшашган, сенинг ишларингга ҳеч қачон аралашмаган!» Аммо у одатдагидай ўз ҳирсини апил-тапил пихиллаб қондираркан, шундай деб жавоб берарди: «Асло, асло, севгим, узун юбка киядиган бу шайтон галаларини қайтаришга рухсат бергандан кўра менга ўлган афзалроқ, улар эшаклар ўрнига ҳиндуларни эшак қилиб миниб юрадилар, икки пулга қиммат шиша мунчоқларни олтин наригер¹ ва арракада²ларга алиштириб оладилар, йўқ, асло, асло рози эмасман!» Летисия бунга жавобан унинг хиралик билан қиладиган жинсий хоҳишларини адо этишга сира шошилмас, ҳирсини қондиришга йўл бермас ва ялиниб-ёлворишини тўхтатмасди, руҳонийларга

¹ Наригер – бурунга тақиладиган булоқи.

² Арракада – осмали зирак.

ҳукумат мусодара қилган диний мактабларни қайтариб бериш, черков мол-мулкларини хатлаб қўйишни бекор қилиш, черковга унинг қанд заводлари ва казармага айлантирилган ибодатхоналарни қайтаришни сўрагани-сўраган эди.

Бундай пайтларда у жаҳл билан тескари ўтирилиб ётиб оларди: «Сенинг тубсиз муҳаббатингнинг ширин азобларидан воз кечганим бундан кўра яхшироқ, лекин ҳеч қачон худонинг бу қароқчиларини кечирмайман, уларга ён босмайман, бу калхатлар ватаннинг жигар-бағрини неча асрлардан бери чўқиб ётади. Ҳеч қачон! Уларни қайтармайман!»

Лекин улар бари бир қайтиб келишди, жаноб генерал!

Улар ўлкага энг тор, кўзга кўринмайдиган тирқишлардан кириб келишар, сизнинг овлоқ хуфия кўрфазлар орқали секин ҳамда яширинча қайтиш тўғрисидаги махфий кўрсатмангизни бажаришарди. Летисия кимни илтимос қилган бўлса, бари қайтиб келишарди, уларнинг ҳаммаларининг кўрган зарарларининг ўрни ошиғи билан тўланди, ундан сўнг черковга унинг мусодара этилган мол-мулклари қайтариб берилди, фуқаролик никоҳи ва ажралиш ҳақидаги қонунлар, мактабни черковдан ажратиш тўғрисидаги қонун бекор бўлди – умуман, Бендисйон Алварадони (жойи жаннатда бўлсин!) авлиё деб таниш рад этилгандан кейин бунга қасдма-қасд қабул этилган барча қонунлар бекор бўлди. «Сенга яна нима керак?» Бироқ Летисия Насаренога керак бўлган нарсаларнинг сон-саногини йўқ эди. У бир куни сўради: «Қорнимга қулоғингни қўй, бағримда ўсаётган боланинг овозини эшит». Унинг ўзи ичидан, батнидан келаётган бу овоздан кўрқиб қолган эди. Унинг қурсоғидаги гумонани ўраб-чирмаган муборақ сувларда, гумонанинг сокин жан-

патида янги бир хилқат гимирламоқда эди. «Сенинг мағзинг», – деди Летисия ва у яхшироқ эшитадиган, камроқ шанғиллайдиган қулоғини унинг қорнига қўйди ва шунда ўз боласининг юраги қандай ураётганини эшитди. «Бизнинг худо олдидаги гуноҳимизнинг меваси, – деди Летисия, – бизнинг гуноҳкор севгимизнинг боласи, бизнинг ўғлимиз, унга Эмануэл деб от қўямиз, зотан, бу илоҳий от. Унинг манглайида асл зотининг белги нишонаси ярқираб туради, онасидан ўзини фидо қилишни мерос олади, падаридан – улуғворликни ва у бамисоли отаси сингари бутун борлиқнинг номукамал етакчиси бўлади, шу билан бирга, уни осмон қарғар ва она юрти бадном этажак валади зино каби агарда бузруквори шунча йиллар қабоҳат, ношаръий алоқа, шаккоклик бўлиб келган нарсани меҳроб олдида алқаб, табаррук айламаса!» Шунда у тўшак узра тортилган парданинг тўрларини улоқтириб ташлаб, ўрнидан сакраб турди, унинг кўкси худди катта кеманинг қозонидай қайнаб тошди, бағридан қаҳр тўла бир нидо отилди: «Ҳеч қачон! Ўлсам ўламанки, уйланмайман!» У ўзига ёт бўлиб қолган боргоҳнинг залларида баҳайбат оёқларини дупур-дупур босиб чиқиб кетди. Аммо Бендисйон Алварадонинг вафоти муносабати билан тутилган расмий мотамнинг ниҳоясиз узун кечаларидан сўнг сарой яна аввалгилардай улуғворлик касб этиб порламоқда эди. Деразалардан мотам дарпардалари чурук латтадай итқитилди, бўлмаларга ёруғлик оқиб кирди, очилган ойналардан денгиз еллари ёпирилди, айвонларда гуллар очилиб ётарди, ҳарбий машқлар чалинарди, буларнинг барига у гарчи буйруқ бермаганди, лекин буйруқ бермаса ҳам, бари унинг йўл-йўриғига мос эди: бунда албатта унинг вазмин қатъияти ва эътирозга ўрин қолдирмайдиган ҳукм-ҳуккаси зухур

этарди. «Розиман!» Бошқа бир буйрукқа биноан – бу ҳам у томондан берилмаган, лекин унинг розилиги олинган эди – ёпилаёзган ибодатхоналарнинг эшиклари очилди, монастырлар ва мозорлар табаррук падарларнинг ихтиёрига берилди, черков байрамлари ва Буюк Рўза тикланди – айвонларнинг ланг очиқ эшикларидан сажда қилаётганларнинг куйлаганлари баралла эшитиларди, улар яқин-яқинларда уни мадҳ этиб кўкларга кўтарар, эндиликда эса мамлакатга Раббим Лиқосининг кириб келиши муносабати билан шодиёна қилардилар. Раббим Лиқосини Летисиянинг кўрсатмасига кўра кемага солиб олиб келинди, бу Летисиянинг хосхона оғушида дунёга келадиган ва унинг ўз оғзидан эшитиладиган кўрсатмаларидан бири эди. У эса буларни худди ўзининг фармойишларидай кўрсатиб, ҳамманинг ўртасида маъқуллашга мажбур бўлар, бошқаларнинг кўз ўнгида ўз обрў-эътиборини сақлаш учун уларнинг бажарилишини талаб этарди. Летисия диндорларнинг бош-кети кўринмайдиган юришларини ҳаракатга солиб турувчи яширин куч эди. Бузрук ўз ойнасидан туриб, уларни ажабланиб томоша қилар, улар илгари Бендисйон Алварадонинг хоки пойига сифиниш учун келган мутаассибларнинг тўдаларига қараганда, хийла гавжумроқ, хийла оммавийроқ тарзда ўтаётганлиги эътиборини жалб этарди. Бендисйон Алварадонинг хотираси ҳар турли йўллар билан ўчириларди, яна ўша-ўша диндорларнинг галалари унинг никоҳ либосларининг чувриндилари ва суюкларининг хокини шамолга совуришди, унинг номи ёзилган қабрининг лавҳаси мақбарнинг деворига тескари қилиб ўрнатилиб, маҳкамлаб ташланди, ишқилиб ҳеч нарса чумчуқ-мусичаларни худди зарғалдоққа ўхшатиб бўяган ва умр бўйи мўйқаламини қўлдан қўймаган

мархума қушчи хотинни эслатиб юрмаса бас эди. «Буларнинг бари сенинг буйруғинг, сенинг амринг, хоҳишинг билан бўлди, чунки сен менга бўлган муҳаббатингга бошқа биронта аёлнинг хотираси соя солишини истамадинг, сен менинг оҳ-у надоматим манжалақининг қизи Летисия Насарено!» Уни Летисия Насарено инсон энди ўзгармайдиган ёшда ўзгартирди, бундай ёшда эҳтимол фақат ўлим одамни бошқача аҳволга солади, уйланиш масаласида ранг-баранг кўрпа-тўшак ўйинлари билан унинг қаттиқ қаршилигини синдирди, «ўлсам-ўламанки, уйланмайман», деганга ўхшаш болаларча қайсарлигини енгди. «Эскиси қоронғида адашиб қолган қўзичоқнинг кўнғироғидай осилиб қолибди», деб янги белбанд тутишга кўндирди, гўзаллик маликалари билан биринчи вальсга тушганда кийган локланган ялтироқ этикларини кийдирди, унга Буюк Адмиралнинг ўзи совға қилган ўла-ўлгунча тақиладиган олтин нағални олий ҳокимият рамзи сифатида чап этигининг кўнжигга қадаб юришга мажбур қилди, эполетлари худди тош ҳайкалкидай офир, тилло иплар билан тикилган, позументлар билан безатилган, у аллазамонлардан бери киймай қўйган кителни зўрлаб кийдирди, эй, ўша замонлардами у ҳали ёруғ дунёни айланиб юрарди, ҳали уни президент каретасининг дарчасида ўй-хаёлга ботган юзини, маҳзун кўзларини, шоҳи қўлқоп таққан қайғули силкинган кўлларини кўз учида кўрса бўларди; ҳа, яна уни эркаклар атрини сепишга, жанговар қиличини белига боғлашга, барча нишонлари ва жумладан, черковга мусодара этилган мол-мулкларини қайтариб бергани учун Рим папаси тақдирлаган Раббимиз Тобути ордени кавалери тасмасини тақишга кўндирди. «Сен мени худди ҳуққабознинг кўғирчоғидек ясатиб қўйдинг!»

Мана шу алфозда уни эрталаб барвақт хира қоронғи кенгашлар залига етаклаб борди, бунда деразалардаги сўлиган апельсин шохчалари ва ёниб битган шағамларнинг мумларидан одам ўлган жойнинг ҳидлари анқирди, уни ҳеч бир куёв маҳрамлар ва гувоҳларсиз бир ўзи етаклаб борди, зоҳиданинг никоҳ рўмоли билан бўйнидан боғлагандай қилиб борди; у дўмпайган қорнини икки қават юбка остига яширган эди; остки қавати дағал, қалин, худди ганч шинаси каби қаттиқ каноп газмол, устки қавати – шилдироқ муслиндан тикилган эди. Қурсоғидаги ношаръий гумонаси етти ойлик бўлиб қолган, шунинг учун у ўз шармисорлигини яширишга тирришарди. Нимқоронғи тантаналар зали атрофида кўзга кўринмас одамлар уммони у ёқдан бу ёққа чарчаш нималигини билмай кезинар, оломоннинг яқинлигидан икковлари терга ботганча карахт бўлиб туришарди. Залга олиб борадиган барча йўллар тўсилган, барча чиқиладиган ва кириладиган жойлар беркитилган, деразалар давлат герби туширилган матолар билан тўсилганди – зал кимсасиз, ўлик бўлиб кўриниши керак эди, зеро, никоҳ дунёдаги энг буюк сир бўлиб қолиши, у ҳақда бирон-бир зот билмаслиги керак эди. Летисия ҳаво етишмай бўғилар, қурсоғининг қоронғи саёз сувларида сузиб юрган тезпишар гумонасининг сабрсиз тепки ва туртинишларидан беҳуд бўларди – бу унинг нишонаси, унинг ўғилчаси. «Ахир, сен ўзинг уни ўғил бола бўлишини хоҳладинг!» Кўрингки, ушбу ўғил болакай унинг батни қаърлари қоронғисида худди тантанали либослар кийган архиепископ Раббимизга ҳамд-у сано ўқиётгандек, сирли бир сас чиқариб куйларди – бу овознинг қаердан чиқаётгани, қаердан келаётганини билиб бўлмас, у шунчалар секин эдики, йўлакларда эшиклар олдида мудраётган тунқатор-

лар ҳам эшитишмасди. Шу билан бирга, қурсоғи-даги болакайнинг қўрқиши – адашиб қолган фаввоснинг қўрқиши – худди архиепископнинг қўрқинчи каби қоронғи эди; архиепископ ҳайбатли қариядан: «Сен Летисия Мерседес Мария Насаренони хотинликка олишга розимисан?» – деб сўрашга мажбур бўлганда, юраги бамисоли қинидан чиқиб кетиб, омонатини худога топширишига оз қолди. У кимнидир хотин қилиб олишга рози эканлигини сўрашга шу пайтгача ҳеч ким журъат этмаган ва бундан кейин ҳам журъат этмайди! Алал-абад ҳеч ким! У жавобан кўзини оҳиста юмиб қўйди-да, деди: «Розиман!» Шунда юраги бир гурс этиб урди ва кўксидаги нишонлар эшитилар-эшитилмас зингилаб кетди. Аммо «Розиман!» деган сўз қатъий эшитилди ва шу заҳоти Летисия Насарено қурсоғи-даги баттол бола гумонани қуршаган сувларда ўзини дарҳол тўла ўнглаб олди-да, ёруғ дунё сари шошилди. Летисия бирдан етти букилиб қолди-да, ҳиқ-ҳиқ йиғлаб пичирлади: «Эй, раҳмдил худойим, нафсоний эрмаклар учун сенинг муқаддас аҳкомларингни бузган мушфиқ бандангга ўзинг раҳм эт. Неки жазо берсанг, розиман, худойим!» Шундай деб у қўл бармоқларига кийган тўр митай¹ларни шариллатиб йиртиб ташлади, шу билан тос суякларининг қисирлаган овозларини андак босгандай бўлди, чўнқайиб ўтирди-да, икки қават юбкасининг чалкаш этаклари орасидан ўзининг чала ҳаромзодасини пўрт этиб ташлади. Чақалоқ шунчалар ночор ва катта-кичиклиги чала бузоқчадай эди. Летисия чақалоқни ердан кўтарди, шошилишда бу ерга қўйилган меҳроб атрофида ёнаётган шамларнинг ёруғида унга диққат билан тикилиб қаради-да,

¹ Митай – қўл бармоқларига кийиладиган икки томони очик аёллар қўлқопи.

чақалоқнинг ўғил эканлигини кўрди. «Сизнинг айтганингиз бўлди, жаноб генерал – ўғил бола!» Чақалоқ ориқ ва қошиқдаккина эди. Олдиндан ният қилингандай у Эммануэл деган илоҳий номни олишга муяссар бўлди, лекин уни ҳеч нарса билан шарафлай олмади. Бироқ шу ондаёқ барча ваколатлари ва имтиёзлари баробарида унга дивизия генерали унвони берилди, отаси уни қурбонлик тоши узра қўйиб, ўз қиличи билан киндигини кесаркан, уни бирдан-бир қонуний ўғли деб эълон қилди. «Ҳазрат падарим, уни чўқинтиринг!»

Ушбу фавқулодда воқеа янги даврнинг дебочаси бўлиб, жуда расво замонларнинг бошланаётганидан дарак берди. Бу замонлар тонг қоронғисидаёқ тўсиб қўйиладиган кўчалар билан эса қолди. Ҳарбийлар одамларни айвон ва деразаларни маҳкамлаб ёпиб қўйишга мажбур қилишарди, милтиқларнинг қўндоқлари билан уриб, бозорчиларни ҳайдашарди, эшиклари олтин қабзалар ўрнатилган ялтироқ зирҳли лимузин қандай пайдо бўлиб, қандай учиб ўтиб кетишини бирон зот кўрмасин, дейишарди, тақиқларга қарамай том бошига биқиниб чиқиб, юрак ютиб мўралаб қараганлар бу ҳукуматга тегишли, президентнинг шахсий лимузини эканлигини кўрар, лимузин ичида эса ҳарбий кийимдаги кўҳна қария эмас, паст бўйли собиқ зоҳида ўтирганига кўзлари тушарди, у бошига ясама гуллар тақилган похол шляпа кийиб, бўйни ва елкаларига қорабурул тулки мўйнасини бир нечасини устма-уст ташлаган бўларди – ҳаво жазирама иссиқ бўлса чикора! Ҳар чоршанба куни эрталаблари бозор дарвозаси олдида унинг лимузиндан тушишини томоша қилардик – у қошиқдаккина дивизия генералини етаклаб, бир тўп соқчилар қуршовида бозорга кириб борарди; ўша пайтлар ўғли уч ёшларга етиб-етмаган, олтин ҳаллар

билан тикилган тантанали ҳарбий мундирда у худди қиз болага ўхшар, шунчалар нозик ва эрка эди. Мундир унга қуйиб қўйгандай ярашган, бамисоли она қорнидан мундир кийиб тушгандек эди. Бу мундир, бу либосларни у ҳали тиши чиқмасданоқ кия бошлаган, Летиция уни расмий маросимларга коляскада олиб келадиган ва бунда у падарининг вакили тарзида иштирок этадиган бўлгандан бери ва онасининг тиззасида ўтириб, ўз қўшинларини кўриқдан ўтказадиган бўлгандан бери шу кийимларни кия бошлаган эди; гандбол ўйинидан кейин онаси шовқин-суронга тўлган стадионда боши узра баланд кўтарганда ва томошабинлар навниҳол дивизия генералини гулдурос қарсақлар билан олқишлаганда, у мана шу либосда эди. Миллий байрам муносабати билан намойишда очиқ автомобиль ичида она кўкрагини эмганда у мана шу либосда эди. Худди бузоқча каби сутга тўлган маммага ёпишган гўдаккина генерални томоша қилаётган ва ҳадеса кўз қисишиб, им қоқишиб қўйишаётган сарой аъёнларининг ришва кулгиларига Летиция эътибор бермасди. Бошқаларнинг ёрдамисиз ўзини эплайдиган бўлганидан бери у дипломатик қабулларда қатнашади, ушбу қабулларга у фақат мундирдагина эмас, жанговар нишонлар ҳам тақиб келарди, уларни отасининг орден солинган қутисидан ўзи танлаб оларди; бола жиддий, галатироқ эди; олти ёшда жамиятда ўзини қандай тутишни билар, катталар билан ўзини тенг тутиб суҳбатлашар, бокалдан шампан ўрнига мева шарбатини ҳўплаб қўярди. Гарчи бу фазилат кимдан ўтганлигини аниқлаб бўлмаса ҳам, у жуда ҳам назокатли эди. Рост, бот-бот шундай ҳам бўлиб турардики, гўё тантанали залга қора булут бостириб киргандай бўлиб, қабул маросимига бирдан совуқ тушарди: энг олий

ҳокимият шарафига муяссар бўлган шаҳзоданинг ранги бирдан ўчарди-да, эснай бошлар, кўзини уйқу босар ва ухлаб қоларди... Шунда вақт тақа-тақ тўхтарди, гап-сўзлар ярмида узилар, ҳеч ким қимир этмас, зални шивирлаган овоз босарди: «Жим, кичкина генерал ухлапти!» Кейин адъютант уни қўлда қўтариб, ўзига зеб берган қотиллар, кеккайган димоғдор хонимлар орасидан олиб ўтиб кетарди: «Вой, ёмон бўлди! Агар олий ҳазратлари билсайди!» – дея эшитилар-эшитилмас шивирлашарди хонимлар истеҳзоли табассумларини укпар елпигичлари билан яшириб. Генералнинг ўзи эса гўё ўзини ҳеч нарсани билмайдигандай қилиб кўрсатарди, майда турмуш икир-чикирларининг менга ҳеч қандай дахли йўқ, болакайнинг баъзи қилиқларига эътибор бериб ўтириш менинг обрў-эътиборим, улуғворлигимга ярашмайди, деб ўзини ишонтирган эди. Ўз пушти камаридан бўлган сон-саноксиз фарзандлар ичидан шу ўғлини ўзининг бирдан-бир меросхўри деб эълон қилган эди, шунингдек, у Летисиянинг ҳаддан зиёда даъво-достонларига эътибор қаратиб ўтиришни ўзига номуносиб, ярашмайдиган иш деб биларди. Шундай қилиб, Летисия чоршанба куни эрталаблари ўзининг қўғирчоқ генералчасини етаклаб, бозорга келарди, уни аскархонанинг ошпаз хотинлари ва деншчик мундири кийган ашаддий каллакесарлар кузатиб, қўриқлаб боришарди. Булар эрта тонгнинг ғаройиб ёлқинларида Кариб денгизининг чексиз мавжларида қуёш чиқишидан бир зумгина олдин хаёлда туғиладиган алақандай рўёлар, қандайдир шарпалар каби туюларди. Улар кичик кўрфазнинг сассиқ сувига тиззагача ботиб кириб боришар, елканлари ямоқ-ямоқ бўлиб кетган кичкина кема-чаларга қўтарилишар, уларни талон-торож қилиб қийрата бошлашарди. Бу ер илгарилар қул савдоси

ўтадиган порт бўлиб, кемачалар эндиги замонларда Мартиникадан гуллар, Парамарибодан зиравор занжабил келтиришарди. Бояги зердастлар йўлида нима дуч келса ва кўзи нимага тушса, барини талашар, ўлжага зўравонлик билан чангал солишар, балиқчиларнинг ҳамма ўлжаларини тортиб олишар, ҳатто сотиш учун келтирилган чўчқаларнинг олдига ташланган чиқинди балиқларни ҳам қўйишмасди, улар чўчқаларни қўндоқлар билан уриб-суриб, анави алмисоқдан қолган, жуда узоқ, ҳатто тарихдан ҳам илгариги ўтган замонларда қуллар тортилган, лекин ҳали-ҳануз ишлаб турган тарозилар олдида мана шу ташлаб юбориладиган чавақ балиқларни ҳам олиб қўйишарди, э, булар бузруккача бўлган вақтлар эди, у даврларда Сенегалдан олиб келинган беҳад гўзал чўри қизни мана шу тарозуда тортишиб, кимошди савдосида сотишган, унга тўланган олтиннинг вазни қизнинг вазнидан оғирроқ келган эди.

«Улар ҳаммасини шипшийдам қилиб талашди, жаноб генерал! Мўр-малаҳдан ҳам баттар, тўфондан ҳам баттар!» Аммо бузрук айниқса манави ва ўтган чоршанба кунлар у ҳатто ўзига эп кўрмайдиган нарсаларга Летисия йўл қўйгандан кейин муқаррар суратда етилиб келаётган жанжал олдида ўзини сипо ва вазмин тутарди. Летисия товуқлар ва сабзаёт сотиладиган расталарга шитоб билан кириб борар, бир гала дайди ит лайчалар унинг бўйнидаги қорабурул тулки мўйналарининг шишадай йилтираган кўзларидан қаттиқ жазавага тушиб акиллашганча унга эргашардилар, бироқ Летисия уларга заррача эътибор бермай, савдо залининг баҳайбат равоқлари остидан бурнини баланд кўтариб, кибр-у ҳаво билан юриб борарди. Равоқларни бадий безаклар билан қуюлган темир устунлар тутиб турар, равоқлар остида эса темир шохаларига сариқ ойнадан

ясалган улкан япроқлар, пушти ойнадан улкан олмалар ва зангори ойналардан тўкинлик мугузлари ясаб ўрнатилган, улар наботот дунёсининг фусункор ноз-неъматлари билан тўлдирилганди. У энг ширин, сара мева-чевалар ва энг диркиллаб турган сабзавотларни танлар, лекин қўлини теккизиши ҳамоноқ улар ўз таровати ва кўринишини йўқотар, ажабки, нимага қўл урмасин, бари ҳаромга чиқар – ҳарқалай унинг қўлида шундай хусусият бўлиб, бундан ўзи ҳам беҳабар эди. Унинг қўли тегса, янги ёпилган нон моғорлаб қолар, унинг тилладан ясалган никоҳ узуги ҳам қорайиб кетганди. Лекин унинг ўзи буни тан олмас ва сотувчилар билан жанжаллашарди, сизлар яхши, тоза молларингизни беркитиб, менга энг паст, эскирганларини кўрсатяпсиз, дерди. «Шу ҳам манго¹ бўлдими, бор буни чўчқаларингга бер! Муттаҳамлар! Менинг бурнимга манави ауйамани тиқиштиришини қаранг, мени эшитмаяпти дейсанми, бунинг машшоқнинг бўш калласидай ҳуштак чалапти!» Кейин бозорнинг нариги чеккасидан унинг шанғиллагани эшитиларди: «Шуми ҳали мол гўштинг! Суюқлар! Гўшт эмас, қуртлаган таппи! Қайси аҳмоқ уни буқанинг қовурғаси дейди, ўлат теккан эшак гўштининг нақ ўзи, итваччалар!»

Ошпаз хотинлар ва хизматкорлар катта-катта саватлар-у тоғораларини йўлларида дуч келган нарсалар билан лиқ-лиқ тўлдирмагунларича, у шундай шовқинлай берар ва охири овози хириллаб бўғилиб қоларди. Летисиянинг худди қароқчилардай қичқириқлари ит галаларининг акиллашларидан ҳам ўткирроқ эди, улар Шаҳзода Эдвард оролидаги қор босган тулки уяларининг ҳиди келиб турган қорабурул мўйналарнинг думидан тишлаб тортиш

¹ Манго,

² ауйама – тропик мевалар.

пайида бўлишарди. Летисия қорабурулларни бу оролдан тириклай тутиб келишларини талаб қиларди. Летисиянинг сўкиш ва қарғашлари эса анави гапиришга ўргатилган нотик гуакамая тўтиларининг киноя-кесатиқли луқмаларидан ҳам оҳанжамалироқ ва сассикроқ эшитиларди. Тўтиларнинг эгалари уларга ўзлари Летисиянинг башарасига қараб жон-жон деб айтишни истаган сўзларни қичқириб айтишни ўргатишарди: «Летисия – ўғри хотин! Роҳиба – фоҳиша!»

Тўтилар бу сўзларни темир устунларнинг темир шохаларида, равоқлар остидаги чанг босган шиша япроқларда ўтириб, бор овозларини қўйиб қичқирардилар, бу ерда улар ҳар чоршанба эрта тонгда канда бўлмай такрорланадиган, ўша қароқчилар босқини, ўша ваҳшиёна буканер самбапало¹сидан амин эдилар, уларга буларнинг қўли етиб боролмасди. Жимит сохта генералнинг шўх-шаддод болалиги мана шундай ўтмоқда эди, у ўзини эр етган йигитдай қилиб кўрсатишга қанча кўп уринса, овози шунчалар ширин ва майин, хатти-ҳаракатлари эса шунчалар инжа ва нозик тортар, боз устига ясама қироллар тақадиган кичкина қиличи ҳам ерда динглаб судралиб борарди.

У мана шу талончилик рўй бераётган бозор издиҳоми аро ҳеч нарсани мутлақо парвойига келтирмас, ўзини вазмин, хотиржам, виқор билан тутар, унда туғма олижаноблик, оқсуяклик акс этиб туриши учун онаси шундай ўргатган эди. Ҳолбуки, Летисиянинг ўзи эса айни пайтда қутурган қанжикдек қаҳр-у ғазабга минн. Ё, ҳамма нарсаларни бозорнинг балчиғига отиб булғар, гулдор рўмол ўраган ҳаммасига парвойи фалак боққан қари кампирларнинг кўз ўнгида оғзидан ҳадеса боди

¹ Самбапало – кўҳна жазава рақс.

кириб шоди чиқарди. Кампирлар унинг шанғилаб қарғанишларини бамайлихотир эшитиб ўтиришар, елпигичлари билан хотиржам елпинишиб, унинг виждонсизларча қилаётган талончилигини кузатишарди. Тошсанамлар каби бепарво лоқайд ўтирган бу кампирлар ҳатто кўзларини лоақал бир очиб ё бир юмиб қўймас, думалоқданган тамаки япроқлари, коки¹ данакчаларини тинмай кавш қайтаргандай чайнашаркан, чамаси, нафас ҳам олмаётганга ўхшардилар. Гуё шу тинчлантирувчи гиёҳни чайнасалар, бу шармандали талончилик, бу ҳаддан ошган шармисорликка сабр-тоқат билан чидашга, уни ўтказиб юборишга кўмаклашадигандай, дардларини енгил қиладигандай эди. Буларнинг бари ниҳоят шу билан тугардики, Летисия Насарено ўзининг бутун гумашталари қуршовида, нобакор жимит генералчасининг қўлидан етаклаганча туклари тиккайиб тинмай ириллаган итларга қарамай бозордан чиқиб кетар ва қичқириб қўярди: «Ҳисоб қилиб беринглар. Пулини ҳукумат тўлайди!»

Кампирлар эшитилар-эшитилмас шивирлашарди: «Худойим-ей, буни генерал билсайди! Қанийди, бир мард чиқиб, унга айтса!» Бечора кампирлар бузрук ўла-ўлгунча ўзини бутун дунёга шармандаи шармисор қилган, ҳамма биладиган нарсалардан беҳабар кетди, деб ишонишарди: ҳар ҳолда Летисия Насарено ҳиндиларнинг дўконларидан хунук шиша оққушлар, зиҳи чифаноқ парчалари билан жилолантирилган кўзгулар ва маржондан ясалган кулдонлар, шомликларнинг дўконларидан мотам тасмалари ясаладиган тафта газламалар, шаҳарма-шаҳар юрадиган заргар бозоргонларнинг пештахталаридан эса ҳовуч-ҳовуч олтин балиқчалар маржонларини ва муштга ўхшатиб ишланган туморларни

¹ Коки – кокаин олинадиган ўсимлик.

талаб олиб кетарди. Заргарларнинг унинг орқасидан қичқириб қолишдан бошқа чоралари қолмасди: «Сен бўйнингда осилиб ётган қорабура Летисия, тулкилардан баттаринроқ тулки экансан!» У тўймас кўзлари нимага тушса, барини йиғиштириб кетарди: бинобарин, зоҳида бўлиб юрган пайтларидан бери сақланиб қолган бирдан-бир нарса – эҳтиёжи бўлса-бўлмаса, тиланчилик қилишдек бефайз, фаросатсиз ҳирсини қондиришга интиларди. Лекин фарқи шунда эдики, агар илгари ёсуманлар очилиб ётган вице-қирол маҳаллаларида майда-чуйда нарсаларни тиланиб юрган бўлса, энди катта-катта ҳарбий фурионларни ўзига ёққан нарсалар билан лим-лим тўлдирад ва ҳисоб-китобини ҳукумат билан қиласизлар, деб кетаверарди. Бу, «худонинг даргоҳидан оласизлар, ҳақларингизни», дейиш билан баробар эди. Чунки анча вақтлардан бери ҳеч ким ўша ҳукуматнинг ўзи борми-йўқлигини билмас, зеро, у шарпадай бўлиб қолган эди. Биз де Армас майдони олдидаги тепаликда қалъа деворларини кўрардик, бир маҳаллар тарихий балконида нутқлар сўзланган, деразаларига тўр дарпардалар тугилган, тоқчаларида гултуваклар ўрнатилган Ҳукумат уйини кўрардик. Кечаси бу уй осмонда сузиб бораётган кемага ўхшар, у шаҳарнинг ҳар қандай нуқтасидан ва шу билан бирга, денгизда етти чақирим наридан кўзга ташланиб турарди. Уни оқ ранга бўяб, таниқли шоир Рубен Дарионинг келиши шарафига дум-думалоқ фонарлар билан ёритила бошлагач, у мана шундай узоқ-узоқдан кўринадиган бўлиб қолган эди. Лекин буларнинг ҳаммаси бир бўлиб ҳам бизни президент мана шу оппоқ деворлар орқасида, ўша Ҳукумат уйида, ўз саройида истиқомат қилаётганига унчалар ҳам ишонтиравермасди. Аксинча, буларнинг бари хўжақўрсинга қилинапти,

деб айтишга бизда асослар бор эди, назаримизда, ҳарбийлар девор орқасида ҳаёт бир маромда давом этипти деган таассурот туғдириш ва урчиётган турли-туман мишмишларни йўққа чиқариш пайида бўлардилар; ростдан ҳам, президент қариб-чириб худо-олло деб хилватни ихтиёр этибдир, дунёю давлатдан, неъматлар ва имтиёзлардан воз кечибдир, ўз бўйнига кафорат олибдир: қолган умрини хокисорликда ўтказармиш, жун чакмонлар киярмиш, нафсини турли темир ускуналар ёрдамида тиярмиш; яна бир гап-сўзларга қараганда у фақат қора нон еб, фақат қудуқ сувини ичаётганмиш, бискай аёллар хонақоҳидаги бир ҳужрада қуруқ ерда ётганмиш; хотин кишини унинг хоҳишига қарамай алоқага зўрлаганининг оғир гуноҳини, роҳибдан бола орттиришдек зил-замбил гуноҳини ювмагунча шу ҳасратда кун кечирармиш; манави манжалақини қаранглар-а, фақат раббим-худойим йўл бермади, бўлмаса аллақачонлар барча олийнишон орденларни ҳам олиб бўларди! Аммо мишмишлар ўз йўлига, бузрукнинг бепоён ғамзада салтанатида ҳамма нарсалар илгари қандай бўлса, шундай борар, чунки унинг ҳокимиятининг калити Летисия Насаренонинг қўлида эди, бинобарин, ҳисоб-китобингизни ҳукуматга беринг, деганида ҳар сафар президентнинг амр-фармони шундай, деб қўярди. «Ҳисоб-китобингизни ҳукумат билан қилинг!» Олдин бу гап қандайдир бир ҳақ олишга андак илинж уйғотар, лекин кун ўтган сайин умидлар бари сўниб битмоқда эди. «Ҳисоб-китобингизни ҳукумат билан қилинг!» Ниҳоят, кунлардан бир кун анча йиллар ўтгандан сўнг моллари қарзга олинганларнинг журъатли бир тўдаси президент саройининг қоровулхонасига бир чамадон ҳисоб-китобини кўтариб боришди. Энг ажойибини кўрингки, ҳеч ким бизга

на «ҳа» деди ва на «йўқ». Навбатчи бизни одмигина қабулхонага олиб кирди, бу ерда бизни анча-мунча назокатли ва анча-мунча ёш бир офицер кутиб олди, у яхши одоб-икром кўрсатиб, табассум қилиб, илтифот билан бир қадаҳ қаҳвага таклиф этди. «Бу президентнинг ҳосилидан, сеньорлар!» – деди у. Кейин у бизга деразаларига сим тўрлар тутилган ва шипига шамолпаррақлар ўрнатилган, яхши ёритилган оппоқ хоналарни кўрсатди: бу хоналар шунчалар ёруғ ва тоза, атрофимиздаги ҳамма нарсалар шу қадар инсонийлик билан йўғрилган эдики, ҳар биримиз ўз-ўзимиздан лол-у ҳайрон бўлиб сўрардик: «Қани ҳукуматнинг инқироз нишони? Қани унинг атир-упа сепилган уфунатлари? Ахир, ўз вазифасини шовқин-сурон солмай, шошилмай қилаётган, ипак кўйлақлар кийган амалдорлар еб тўймас юҳо ва раҳм-шафқатсиз жаллод бўлиши мумкинми?» Бу орада ёш офицер бизни яна нарироқларга олиб борди: у бизга мўъжазгина ички ҳовлини кўрсатди: бу ерда Летисия Насарено узоқ ғариб хоналарга жон таслим қилиш учун жўнатилган кўр-шол, моховларнинг офир наҳс нафасидан эрталабки ҳаво ва эрталабки шудрингни тозалаш учун барча гулбуталарини қирқтирган ва қайчилатган эди. Офицер бизга яна бир маҳаллар чўри қизлар турган, худди товуқхонага ўхшаш дориложизинни кўрсатди, занглаган тикув машиналари, темир каравотларни кўрсатди, уларда чўри қизлар иккитадан, ҳатто учтадан бўлиб ётишганди, ёш офицер бу шармандали каталақлар, бу ожизлар уйи бузиб ташланиши, ўрнига мўъжаз ибодатхона қурилажагини айтди. У бизга президент саройининг энг қутлуғ ерини ҳам кўрсатди. Пешиндан оғган қуёшнинг олтин нурлари гуллар чаппар очилиб ётган сўрига тушиб турар, узун кўк тахтачалардан ясалган панжара ортида президент Лети-

сия Насарено ва болакай билан бирга ҳозиргина тушлик қилган стол бор эди. Бу стол теграсида фақат улар овқатланишга ҳақли эди. У бизга афсонавий сейба дарахтини кўрсатди, унинг соясига худди икки рангли миллий байроққа ўхшаган матодан ишланган арғимчоқ тўшак осилар, унда президент жазирама туш иссиғида дам оларди. У бизга сут фермаси, пишлоқ ясаладиган хона, асалари қутилари ўрнатилган жойни кўрсатди; президент ҳар куни эрта билан сут соғишни назорат қилиш учун фермага ўтадиган йўлқадан қайтаётганимизда, ёш офицер худди бошига чақмоқ ургандек тақа-тақ тўхтаб қолди ва биз билан ўзи кўрган нарсанинг хурсандчилигини ўртоқлашиб, бармоғи билан тупроқда қолган этик изини кўрсатди: «Қаранглар, бу унинг излари!» Биз улкан товон изига қараб қотиб қолдик. Бу издан улуғворлик ва қудрат, ўзига ишонган вазмин куч ёғилиб турарди, у бизнинг димоғимизни ёлғизликка одатланган қоллоннинг ҳиди, ҳукмдорлик ҳиди билан қитиқларди. Биз бу изни мушоҳада қилар эканмиз, президент ҳузурига киришга ижозат этилган анави бировимизга қараганда унинг сирига ўзимизни кўпроқ ошно бўлгандек ҳис этардик. Бундай бўлганининг сабаби шунда эдики, барча олий мартабали офицерлар бутун олий бош қўмондонликнинг ҳокимиятидан каттароқ ҳокимиятга, ҳукуматдан ҳам кўпроқ ҳокимиятга, президентнинг ўзидан кўра ҳам каттароқ ҳокимиятга эга чиққан, ўроқда йўқ, машоқда йўқ – хирмонда ҳозир анави хотинга қарши бош кўтараётган эдилар. Шон-шуҳратига маст бўлиб кеккайган, ўзини қиролнинг маликаси деб тасаввур қилган Летисия Насарено шунчалар қуюшқондан ташқари чиқиб кетдики, бош штаб энди бунга ортиқ асло чидаб туrolмади ва таваккал

қилиб, бизнинг ичимиздан бировимизни ҳаммамизнинг тепамизда турган зотнинг қабулига киришга изн берди. «Фақат битта одам киради, – деб айтишди бизга, – генералнинг орқасида нималар бўлаётганини имо-ишора қилиб бўлсаям айтсин». «Шундай қилиб, мен уни кўришга муяссар бўлдим. У сутдек оппоқ кабинетида ёлғиз ўзи ўтирган экан. Деворларда инглиз учқур пойгачи отларининг гравюралари осилган эди. У юмшоқ ўриндиқда ўзини бир оз орқага ташлаб ўтирарди, тепасида шамолпарраклар айланарди. У мис тугмали, ҳеч қандай белгилари бўлмаган, гижимланган пахталик газламали оқ кўйлак кийган эди, ипак қўлқопдаги қўллари ни стол устига қўйган, столда кичикроқ учта бир хил тилла кўзойнақдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Орқа томонидаги жавонда китоб жилдлари чанг босиб ётарди, улар одам териси қопланган ҳисоб-китоб дафтарларига ўхшарди, ўнг томонидаги дераза очик, унга сим тўр тортилган эди. Ундан бутун шаҳар ва булутсиз бутун осмон кўринар – ва нақ бу ердан то денгизнинг нариги ёқларигача лоақал битта ҳам қуш кўринмасди. Мен ўзимни жуда енгил ҳис қилдим, чунки у менга аъёнларига қараганда жуда ҳам содда бўлиб туюлди. Унинг кўриниши қандайдир хонаки, жўн, суратларига сира ҳам ўхшамасди, унга раҳмим келди, чунки у бениҳоя қартайган, офир тортган, касаллик уни бутунлай емириб ташлагандек эди, у шунчалар мажолсизланиб қолган эдики, «Ўтиринг», – деб базўр пичирлади. У ипак қўлқоп кийган қўлини маҳзун силкиб, мени ўтиришга ундади. У мени кўзларини четга тикиб, тинглади, бўғиқ ҳирқираб нафас оларди, унинг нафасидан хона ҳавоси аммиак иси билан тўлди. Кейин у ҳисоб-китоб қоғозларини камоли диққат билан кўздан кечирди. У мавҳумликни тушунмасди.

Шунинг учун ҳаммасини мактаб боласига тушунтиргандай қилиб изоҳлаб бердим. Мен дастлаб Летисия Насарено биз ўтирган ердан то Санта-Мария-дел-Алтаргача икки марта бориб келса бўладиган масофа, яъни бир юз тўқсон денгиз чақиримга тенг келадиган узунликдаги тафта газламасига қарздор бўлиб қолганлигини айтдим. Шунда у худди ўзига ўзи гапиргандай: «Аҳа!» – деди. Унинг бутун қарзи сиз олий ҳазратларининг ҳурмати учун махсус чегириб ташлаганимизда, ўн йил мобайнида ўйналган лотереянинг олтига энг катта ютуғи миқдорига тенг, деб тушунтириб, сўзимни тугатдим. У тагин: «Аҳа», – деди ва ниҳоят энди кўзимга тик қаради. У кўзойнагини тақмади, шунда унинг кўзларидан тортинчоқлиги ва надомат чекаётганлигини кўрдим. У тилга кирганда овози жуда ғалати эканлигини сездим, бамисоли кўксидан най гижирларди. «Далилларингиз ишонарли ва адолатли, – деди у менга. – Ҳукуматга ҳисоб қоғозларингизни тақдим этинг!» Летисия Насарено уни ўз қолипига солиб ўзгартираётган, тош асридан қолган ёввойи кампир Бендисйон Алварадонинг моғор босган тарбияси сарқитларини ундан ситиб чиқараётган чоғларда у ҳа, баайни мана шундай эди, уни баайни мана шундай ҳолда кўрар эдилар. У бир қўлида қошиқ, иккинчисидан товоқ у ёқдан бу ёққа юриб ёки йўл-йўлакай, тик туриб овқатланишга одатланган, Летисия унинг мана шу столда ўтирмай овқатланиш одатини йўқотишга тиришарди. Эндиликда улар учовлон чаппар очилган чирмовуқ гуллар остидаги чодирда кажаванга стол атрофида ўтириб, овқатланишарди. Овқат пайти у болакайнинг рўпарасида ўтирарди. Летисия эса ёнларида ўтириб, ҳар икковларини ўзини қандай тутиш, яхши хулқ-одатларга, овқат яхши ҳазм бўлиши учун уни қандай ейиш

қоидаларига ўргатарди; Летисия уларни стол теграсида тик ва тўғри, елкани стул суянчиғи билан баробар қилиб ўтиришга одатлантирди; уларни вилкани чап, пичоқни эса ўнг қўлда тутишга, ҳар бир луқмани офизни очмай, бошни баланд кўтариб, ўнг жағида ўн беш маротаба ва сўл жағида ўн беш маротаба яхшилаб чайнаб ютишга кўниктирди; эри буларинг ҳаммаси аскархонадаги машқларга ўхшаб кетяпти, деб тўнғилласа, Летисия бунга заррача эътибор бермасди. Кейин Летисия уни тушликдан сўнг «Хукумат хабарлари» газетасини ўқишга ўргатди, бу газетага унинг ўзи васий бўлиб, фахрий бош муҳаррир ҳам ҳисобланарди. У тушлик қилганларидан сўнг, бирпас мудраб тин олиш учун хос ҳовлидаги улкан сейба соясидаги арғимчоқ тўшакка чўзилгани ҳамон Летисия бу газетани унинг қўлига тутқизарди. «Давлат бошлиғи дунё воқеаларидан хабардор бўлиб туриши керак!» Летисия унинг бурнига кўзойнагини ўрнатиб қўярди-ю, у ўз нашрининг сувга сероб саҳифаларида сузиб кетарди. Бу орада Летисия ўзини монастирда ўргатишгандек, ўғлининг спорт машқлари билан шуғулланар, уни копток ўйнашга ўргатаркан, олий ҳазратлари ўзининг газетада босилган суратларини томоша қиларди; суратлар шунчалар эски эдики, уларнинг аксарида унинг ўзи эмас, шериги тушган эди; у бечора унинг ўрнига ўлиб кетди, бунга ҳам не-не замонлар бўлди, шунчалар эскики, ҳатто, унинг отини ҳам эслай олмайди. У ўтган сешанба куни монастирлар кенгашининг мажлисида ўзини раислик ўрнида ўтириб, мажлисни бошқараётгани тасвири туширилган суратларни томоша қилди, ҳолбуки, у комета учиб ўтган замондан бу ёғида ҳали бирон марта ҳеч қандай мажлисда қатнашмаган эди; у ўзининг юксак маълумотли министрлари

унга тегишли қилиб айтаётган доно ҳикматли гаплар ва тарихий аҳамиятга эга фикр-мулоҳазалар билан танишаркан, кўзи пинакка кетганини сезмай қоларди, булут босган августнинг иссиқ ҳавосида димиқиб, пешин чоғининг таффотига оҳиста ботаркан, минғирлаб қўярди: «Падари қусур, пўққа арзимайдиган газета экан! Одамлар қандай чидашаркин-а, бунга!» Бироқ ушбу зерикарли ўқишдан кейин унда нималардир қолар, қандайдир бир тарзда унинг калласида янги фикрларнинг туғилишига сабабчи бўларди ва ҳушини элитган қуш ўйқусидан кўзини очаркан, Летисия Насарено орқали ўз министрларига турли-туман фармойишлар берарди; министрлар бу хоним баён қилган унинг фикрларидан фикр ўқишга уринишиб, яна шу Летисия орқали унга ўз жавобларини етказардилар. «Зеро, сен менинг кароматгўйим эдинг, мен ўйлаган нарсаларни бошлаб ифода этардинг, энг юксак ғояларимни саёз шаклга киритардинг, менинг устимга ҳамма томонлардан бостириб келаётган, олов селларидай оқаётган оламнинг тинимсиз гулдуролари ва қалдироқлари остида нима қилиш кераклигини беҳато илғаб олувчи менинг эшитгувчи қулоғим эдинг!» Бузрук шундай дерди, лекин аслида эса ҳаётда у ҳамма фойдаланадиган сарой бадрафхоналарининг деворларига ёзиб ташланган, кимники эканлиги номаълум ёзувлардан энг ишонарли манба сифатида ўз ишида фойдаланарди; мана шу ёзувларда у ҳеч ким унга айтишга – «ҳатто, Летисия сен ҳам» – журъат этмайдиган ҳақиқатларни топарди; эрталаб сигирлар соғиб бўлингандан сўнг ҳали ходимлар уларни ўчириб ташламасларидан бурун тонгда барвақт туриб, уларни ўқирди. У бадрафхоналарнинг деворларини ҳар куни оппоқ қилиб оқлаб туришга буюрди, зотан, кимки кўнгли-

ни бўшатгиси келса, бўшатсин, кимки оппоқ девор-
га ўз гизли қаҳр-у ғазабини сочгиси келса, сочсин,
марҳамат; мана шу исмсиз ёзувлардан у олий қў-
мондонларнинг ғам-аламларини билди, унинг
ҳукмронлигининг тожи остида баланд мартабалар-
га эришган, аммо ичида уни ёмон кўрадиган ким-
саларнинг қаёққа қараб ўрмалаётганликларини
англади; у инсон юрагининг энг яширин қаърлари-
га кириб боролгандагина ўзини мавжуд ҳол-аҳвол
устидан тўла ҳукмрон деб ҳис қиларди; юракнинг
сирли қаватларига киришга эса анави-манави
шумтакаларнинг халажой деворларига ёзиб кетган
сўзларини ўқигандагина, худди фош этувчи ойнага
қарагандай бўлиб тикилиб-тикилиб разм солганда-
гина муяссар бўларди. У яна юраги тўлиқиб хиргойи
қила бошлади, анча йиллардан бери куйлаш эсидан
ҳам чиқиб кетган эди. Пардапўшнинг тутагандай
майда тўрлари орасидан саёзга чиқариб ташланган
моча китнинг тўшига – ўзининг уйқуда ётган хотини
Летисия Насаренонинг лошига қараркан, у куй куй-
ларди: «Тур ўрнингдан, Летисия, юрагимда тонг отди!
Бунга ҳаёт дейдилар! Қирғоқдан чиқмас уммон!»

Ҳаёт ўз йўлида давом этар, Летисия Насарено-
нинг ҳам ажойиб-ғаройиб тарихи давом этмоқда
эди; у бузрукдан ниманики хоҳласа, ҳаммасига
эришган ягона аёл, бузрукдан бир арзимас нарса-
дан бошқа ҳамма нарсага эга бўлди: у бир тўшакда
ётиб туришдан ўзга барига етишди. Зеро, у ҳар
сафар ишқ лаззатларини тотиб бўлгач, ўз хонасига
туриб кетарди, бўйдоқ ётоғининг эшигига қочиш
зарурати туғилиб қолса асқатадиган, доим ёниб
турадиган тунги чироғини осарди-да, эшикни
ичкаридан уч қулф, уч лўкидон, уч занжир билан
маҳкамлаб, ерга юзтубан узала тушиб ёлғиз ётар,
Летисия Насареногача қандай кийим-пийими билан

ётиб ухласа, Летисия Насаренодан кейин ҳам худди шу алфозда ухлайди, чўкиб ўлган ёлғиз кимсадай тушлар кўриб, ҳаётининг энг сўнгги кечасигача шундай ухлайди. Аммо ҳар куни тонгда сигирлар софилишини кўздан кечириб бўлгач, у Летисиянинг хобхонасига қайтиб келар, бунда тунги махлуқнинг ҳидлари гуркиб ётарди, ҳа, у қайтарди, Летисиянинг барча хоҳиш-истакларини адо этиш, унинг доим оч комини қондириш, ҳатто марҳума онаси Бендисйон Алварадога ҳам насиб этмаган ва унинг чексиз бойликлари мероси билан солиштириб ҳам бўлмайдиган, ер юзидаги ҳар қандай одамнинг орзусидан ҳам ошиб-тошиб кетадиган интиҳосиз дов-давлат тортиқ этиш учун қайтарди, лекин фақат Летисия Насаренонинг кўнглини олишнинг ўзигина етмасди, айна чоғда унинг сон-саноқсиз қариндош-уруғларининг ҳам кўнглини олиш керак эди; улар ҳеч ким эшитмаган номаълум Антил оролларида тўда-тўда бўлиб ёпирилиб келишарди; ҳаммаси саҳрода тентираган қумғоқ, ҳаммаси жулдурвоқи, Насарено уруғига тегишли демасангиз, шундан ўзга ҳеч вақоси бўлмаган қаланғи-қасанғи, юлғич кимсалар ва очкўзлик алангасида ёнаётган, безгақдек қалтираган аёллар эди. Летисиянинг қариндош-уруғлари туз, тамаки, ичимлик сув савдосини ўз қўлларига олишар, бобомнинг замонларидан бери ҳарбийларнинг кунига яраб туриши учун бериб қўйилган, қўшин турларининг қўмондонлари ўртасида уларнинг иззат-нафсини қондириб туриш учун тақсимлаб чиқилган соҳаларга ҳам чангал урмоқчи бўлардилар. Мана эндиликда мана шу Насареноларнинг бари ўзганинг туз-насибасига чанг солар, бошқаларнинг имтиёз ва қулайликларига эга чиқар эдилар ва буларнинг бари гўё президентнинг хоҳиш-иродасига кўра қилинар,

қолбуки, бу хоҳишни фақат Летисия баён этар, бузрук эса фақат розилик билдирарди. Ўша пайтлар у Летисиянинг талаби билан қатл этишнинг ваҳший усулини бекор қилди. Шу кунгача ўлимга маҳкум этилган кимсани тўрт отга боғлаб, тўрт томонга тортиб, парча-парча қилиб ташлардилар. Бузрук бу ваҳшийликни электр стулга ўтқизиб қатл этиш билан алмаштиришга қарор берди. Ҳар ҳолда мамлакатда ҳали хорижнинг десант қўшинлари турган пайтларда ўлдиришнинг маданий усулларига биз ҳам ўтишимиз учун бузрукка десант қўмондонининг ўзи томонидан шундай бир электрстул совға қилиб топширилган эди. Мана ниҳоят, у портдаги қамоқхонанинг зиндонларига қадам ранжида қилди, бу ерни даҳшатлар лабораторияси дейиш мумкин эди. Бу ерда энг ҳолдан тойиб рамақижон бўлиб қолган сиёсий маҳбуслар худди қуёнлардай тажриба учун танлаб олинди – улар воситасида ўлим тахтини бошқариш машқларини эгаллашлари керак эди. Ускуна ишлаб турганда бутун шаҳарнинг барча электр қувватини сарфлар экан. Биз ўлимга ҳукм этилганлар устидан ўтказиладиган тажрибаларнинг аниқ вақтини билардик, буни аниқлаш қийин эмасди – бирдан электр ўчарди ва биз порт исловотхоналарида қатл этилганнинг жони жаннатда бўлсин деб, битта қадаҳ кўтарар, зимистон қоронғида нафасимиз ичимизга тушиб, жонимиз ҳалқумга келар, бир дам сукут сақлар эдик. Лекин биз билардикки, битта маҳкум бир эмас, бир неча бор қатл этиларди, кўплари дарров ўлмас эди, жони чала узилиб, тасмаларга осилиб қолар, худди ўт устига қўйилган гўштдай жазиллаб куйиб тутун чиқарар, даҳшатли оғриқдан ҳирқирар эдилар. Жаллодлар ичида кимдир электр билан қатл этишга яна икки-уч бор беҳуда ҳаракат қилиб кўргач, иш

чиқаролмай, охири азбаройи раҳми келиб, Шўрлик мақтулни отиб ўлдирарди. «Сенинг хоҳишинг ана шундай адо этиларди, Летисия! Сенинг учун зиндонларни бўшатдим, сенинг учун душманларимни кечирдим ва юртга қайтишларига рухсат бердим!»

У ҳайит арафасида фармон чиқарди. Унга кўра, энди ҳеч ким ўзгача фикр учун жазоланмайдиган бўлди, тўла виждон эркинлиги эълон этилди, зеро, ўзининг айни кузак айёмида у бир нарсага чин дилдан амин эдики, ҳатто, энг қаттол душманлари ҳам андаккина бўлсин бахтли бўлишга ҳақлари бор, зеро, январь ойининг мўъжизий кечаларида у Летисия Насарено билан биргаликда шундай бахт лаззатини тотиб кўрмоқда; бу хотин дунёда ягона, у бузрукни ёлғиз ички иштонда айвон зинасида ўтирган ҳолда кўришга мушарраф бўлган, унинг ой нурида олтиндай қизариб товланган улкан даббасига юз суртиш шарафига эришган ягона аёл; у Летисия билан бирга Бобулон ҳукмдорлари томонидан Мавлид шарафига ҳадя этиб жўнатишган ва Ёмғирлар Боғига ўтқазилган фусункор кумуш толларни завқ билан томоша қилар, биллур фавворалардан кўкка сапчиётган сув зарраларида, уларнинг жаладай қуйилишларида қуёш нурларининг синиб, жилोलаниб ўйнашларини, қуюқ барглар орасида Қутб Юлдузининг чалкашиб, илиниб туришларини кузатишни севарди. Летисия билан биргаликда у радиоланинг мегагерц рақамлари ва пойтахтларнинг номлари кўрсатилган, бутун дунёни қамраб олган жадвалини кўздан кечирар ва масофа-маконларнинг тўсиқлари оша, ўз орбиталарида учиб бораётган сайёраларнинг масхараомуз чинқирган овозлари оша икковлон Сантьяго-де Кубадан ҳар куни эшиттириладиган радиороманнинг навбатдаги бобларини тинглашарди. Ҳар бир бобининг

охири юракка хавотир соларди: «Эртагача яшай-да, ишқилиб! Кейин нима бўлганини билсайдим!» Уйқуга ётиш олдидан у болакай билан машғул бўлар, унга қандай қуроллар борлиги, уларнинг қандай қўлланишини гапириб берарди. Бу у миридан-сиригача яхши биладиган бирдан-бир соҳа эди, ахир. Сиёсий донишмандлик дарсларига келганда, у ҳар сафар болакайга фақат битта нарсани уқтиргани-уқтирган эди: «Агар бажаришларига ишончинг комил бўлмаса, ҳеч қачон буйруқ берма!» У болакайни ўзи билан бирга бу сўзни қайта-қайта такрорлатгани-такрорлатган эди, токи ўла-ўлгунча эсидан чиқмасин, қўлида ҳокимият жилови бўлган кимса фақат мана шу хатога йўл қўймаслиги керак – адо этилишига ишонч бўлмаса, буйруқ бериб бўлмайди. Албатта, бу тажрибакор, донишманд ота, етук давлат арбобининггина эмас, айни чоғда қатиқни ҳам пуфлаб ичишга одатланган, қартайиб, куч-қувватдан қолган мўйсафид бобонинг васияти ҳам эди; худо умрини берса, болакай ёруғ дунёда қанча яшамасин, то охири нафасигача бу маслаҳатни эсидан чиқармаган бўларди; чунки бу сўзни биринчи маротаба эшитганда ёши олтида ва яна ўша куни отасининг қўл остида оғир катта тўпдан ўқ узишган эди, инчунин, отасининг ўтиги унинг хотирасида даҳшатли гумбурлаган тўп овози билан қўшилиб кетди. Биз эса оғир замбаракнинг отилишини мудҳиш фалокатнинг сабаби деб тушундик, зеро, замбарак овози билан бирга қўрқинчли бўрон турди – гарчи жала қўймаса ҳам, лекин момақалди роқ қасирғалари, чақмоқ чақинлари бошланди; худди вулқонлар отилаётгандай гулдурос эшитиларди, Комодоро Ривадавиа томонлардан эса ваҳимали қутб шамоли эсди, у денгизни онтариб юборди, унинг қалин сув қаватларини ағдар-тўнтар

қилиб ташлади, портнинг эски қул бозори майдонидан сайёр циркни бутун ашқол-дашқоли билан бирга бир парча қоғоздай учириб кетди, кейин биз ҳаммамиз тўрлар ташлаб филлар, чўкиб кетган масхарабозлар ва трапецияларда сузиб юрган – уларни трапецияларга бўрон илк қўзғалгандаёқ улоқтириб ташлаган, сўнг трапецияларга қўшиб, денгизга итқитган эди – жирафаларни тутиб, тортиб олардик. Қутурган бўрон кейинчалик Рубен Дарио номи билан машхур бўлган ёш шоир Феликс Рубен Гарсиа Сармийенто ҳам ичида бўлган банан ташувчи кемани ҳам тўнтариб ташлашига оз қолди. Хайриятки, бу банандор кема бўрондан бир соат ўтгач, портимизга кириб келди. Чошгоҳ пайти соат тўрт эди, момақалди роқдан кейинги мусаффо ҳавода пашша-чивинлар йилтираб яйрашарди, уммон тинчланди, олий ҳазрат хобхона дарчасидан қараб, бўрон калапатра қилган кемачани кўрди, у ўнг бортига қийшайганча кўрфазнинг олтин жилоли сатҳида оҳиста сузарди, капитаннинг ўзи шахсан кема бошқарувида туриб, уни причалга томон эҳтиётлаб олиб ўтарди, капитаннинг ёнида қора мовут куртка ва икки ёғи тугмали нимча кийган йўловчи турарди. Генерал кейинги якшанбагача бу одам ҳақида беҳабар қолди. Якшанба куни Летисия Насарено эрига ҳеч қулоқ эшитмаган илтимос билан мурожаат қилди: «Бутун Миллий театрга шеърият кечасига боришимиз керак!» Шунда у бу кечага бирга боришга рози бўлди. Ўша куни оқшом биз президентни тик оёқда туриб, уч соат кутдик. Дим залда қора терга ботдик. Охири дақиқаларда бизга байрамона костюмлар кийиб боришни уқтириб, бўйнимизга қўйишган эди. Мана, ниҳоят, Миллий Мадҳия янгради ва биз ҳаммамиз қарсак чалиб ҳукумат ложаси томон бошимизни бурдик. Дуркун зоҳида бошига жингалак патли шля-

па кийиб, тафта кўйлагининг устидан қорабурул мўйналарини ташлаб, пайдо бўлди. У олқишларга жавоб бермай, генерал мундиридаги болакай ёнига ўтирди, болакай эса қўлидаги шоҳи қўлқопини худди лолага ўхшатиб буклаб, қарсақларга жавобан силкиб кўйди – онаси ўтмиш замонларнинг шаҳзодалари тобеларини шундай саломлаганлар деб ҳисобларди. Ҳукумат ложасида бошқа ҳеч ким йўқ эди. Лекин унинг ўша ерда эканлигига бизнинг ишончимиз комил эди, кўзга кўринмас ҳам, биз уни ҳис қилардик, у бизни шеъриятнинг исёнкор фулғулаларидан ўз ҳимоятига олиб, тинчлигимизни асрарди – ахир у эмасми, бизнинг муҳаббатимизнинг куч-қудратини белгилаган, бизнинг ҳиссиётларимизнинг куч-қудратини ва ҳатто, бизнинг қай вақт ўлиш муддатларимизни кўрсатиб берган! Ҳа, у ложанинг кўринмас қоронғи пучмоғида эди, ҳеч кимса уни кўролмас, шоир ҳам кўролмасди уни; у шоирни овози момақалдироққа ўхшаган минотавр – қўтос бошли одам¹ деб тасаввур қиларди. Унинг овозининг қалдироқлари тор зал ичида эмас, гўё очик денгиз узра янграр, у олий ҳазратни ғайриихтиёрий суратда манави ложа-ю, манави заллардан ва манави ҳаётнинг тирик дақиқаларидан ҳам юксакроқ кўтарилиб, юксак-юксак ёқларга, олтин сурнайлар чалинаётган, уларнинг нурафшон кумуш оҳанглари мавжларида Марс ва Минерва² нинг зафар арклари, шон-шараф арклари бино бўлаётган ёқларга олиб кетарди.

«Ва лек бу сизнинг шон-шарафингиз эмасди,

¹ Қўтос бошли одам – юнон асотирларида минотавр – Куёш қизи Пасифая ва Крит подшоҳи Миноснинг фарзанди. Пасифая буқага ишқи тушиб, бундан қўтос бошли одам туғилган.

² Марс ва Минерва – қадимги Римда Марс – уруш илоҳи; Минерва – қадимги Римда – санъатлар, ҳунарлар, истеъдодлар илоҳаси.

генерал!» Унинг кўз ўнгига азамат қаҳрамонлар, паҳлавон байроқдорлар, тишлаганда қўйиб юбормайдиган улкан қора итлар, темир туёқли азамат тулпорлар, шляпасига қаттиқ уқпар таққан ойболта ва найза кўтарган валломатлар келарди, бу валломатларнинг ғалати бир бегона байроқни эгаллаб олганларини кўрарди. «Ва лек сизнинг қуролингиз шон-шарафи учун эмас, бу байроқ эгаллангани, жаноб генерал!» У қизил ёзнинг қуёшларига, қаҳратон қишнинг муздек шамолларига, тунлар, замҳарир совуқлар, нафрат-надоматлар ва ўлимга қарши ватаннинг мангу шарафи ва ўлим билмаслиги учун отланган жўшқин йигитларнинг навқирон сафларини кўрарди; ушбу ватан фуқаролар урушининг ялангоёқ сарбози бўлиб юрган ва безгак титратма-алаҳсирашлари оғушида унинг хаёлида туғилган ватанга қараганда анча-мунча улуғвор ва беҳад шарафлироқ туюларди; у ақл бовар қилмас гулдурас қарсақлар ва олқишларни эшитиб, ўз қоронғи пучмоғида уларга қўшилиб, ўзини жуда ҳам ожиз ва но-чор сизди. «Онажоним, Бендисйон Алварадо, мана буни ғалаба деса бўлади! Унинг олдида бу одамларнинг мени олқишлашларини ҳеч нарсага арзимади деса ҳам бўлади!» У ўзини бенасиб бўлган, ёлғиз қолгандай ҳис қилди, дим ҳавода эзилди, оёғи узун ёмон чивинлардан диққати ошди, ўзи ўтирган ложа устунларининг олтин безаклари ва ранги ўчган бахмалларидан озурда бўлди. «Вой, онасини эмсин, қандай қилиб бу ҳинду шундай гўзал нарсани ёзган орқасини артадиган қўли билан?» Унга шу чоққача номаълум бўлган шеърят тилидан юрагининг энг чуқур қаърларигача ларзага тушиб, у худди банди этилган фил мисол тинчини йўқотган, улкан оёқларини тантанавор ва улуғвор бандларнинг оҳангида ташлашга ҳаракат қилиб, у ёқдан бу ёққа юрар,

дам Летисия Насарено азамат сейба дарахтининг буюк шохлари ҳосил қилган улкан аркнинг соясида ҳовли юзасида овоз чиқариб, ўқиган жарангдор ва эҳтиросли хорал¹нинг муסיқасига фарқ бўлиб, куш уйқусига кетарди. У ўзини ларзага солган сатрларни халажойларнинг деворларига ёзиб чиқарди; у янги-гина ташланган сигир таппиларидан иссиқ ўз сут фермасининг олимпиада туриб, бутун поэмани ёддан ўқишга ҳаракат қиларди. Аммо шу он ер динамит зарядининг портлашидан ларзага келди. Динамит арава саройда турган президент лимузинининг орқа юкхонасида мўлжалдаги вақтдан олдинроқ портлаб кетган эди. «Бу жуда даҳшатли бўлди, жаноб генерал! Бунақа портлашни ҳали ҳеч ким кўрмаган. Ундан кўп ойлар ўтгандан кейин ҳам биз шаҳарнинг турли ерларида куйган, мажақланган темир парчаларини ахтариб топдик». Летисия Насарено бу лимузинда ҳар чоршанба куни ўғилчаси билан бирга бозорни талон-торож қилиш учун борарди. «Суиқасдни унга қарши тайёрлашган экан, жаноб генерал, бошқа бировга эмас!» Шунда бузрук пешонасига қарсиллатиб урди: «Падарига лаънат, шуни ҳеч ўйламабман!» Ҳақиқатан ҳам, унинг афсонавий сезгирлиги қаерда қолди? Ахир, қаторасига бир неча ойлардан бери халажойлардаги ёзувлар одатдагидай унга ёки министрларидан бирортасига эмас, анави генералларнинг нонини туя қилиш пайида юрган сурбет насареноларга, дунёвий ҳукумат томонидан аллада азиз, тўрвада майиз қилинаётган черков князларига қарши қаратилмоқда эди. Рост, бир маҳаллар унинг онажонисини авлиё дейишга қарши шундай ҳақоратомуз сўзлар ёзиб ташлашарди. Тўғри, у бундай ёзувларда у қадар хавф-хатар кўрмасди, халажойларнинг илимилиқ

¹ Хорал – кўп овоз бўлиб айтиладиган тантанавор кўшиқ.

ҳавосида етилган, хафагарчиликлардан туғилган бу сўзлар вақт ўтиши билан тўтимонанд киноялар-у заҳархандаларга, кундалик одатий сўкинишларга айланиб қолади, деб ҳисобларди. Баъзан бу хафагарчиликлар кўчаларга ҳам чиқиб ёйилиб кетарди, бунга унинг ўзи ҳам атай ўз ҳиссасини қўшарди, у ёки бу жанжалли воқеадан туғилган норозиликлар тезроқ бақир-чақир, сўкиниш-қарғашлар билан чиқиб кета қолсин, дерди. Лекин қутуриб кетиш ҳам шунчалик бўладими, бирдан икки квинтал¹ ҳам динамит қўядими? Тагин қаерга? Нақ ҳокимиятнинг ўзига-я! Қандай йўл қўйди бунга, қандай қилиб шеъриятнинг ғатағутларига шунчалар маҳлиё бўлиб қолиб, ўзининг ички ғойибона сезгилари – одамхўр йўлбарс сезгирлигини бой берди? Нега ўз вақтида бу эски ҳид – хавф-хатарнинг ҳиссий ҳидини бурни сезмади? Нима бу лўттивозлик? У зудлик билан бутун генералитетни чақирди: титраб-қақшаб, ўн тўрт олий қўмондон йиғилишди; шунча йиллардан бери улар ўзгалар иродасининг ижрочиси бўлиб, бунинг устига барча буйруғ-у, амр-у фармонларни воситачилар орқали олиб адо этиб, мана яна бурниларининг нақ рўпарасида яна ўша ақл бовар қилмас чолни кўрдилар, унинг борлиқ жисмоний ҳаёти улар учун жумбоқларнинг жумбоғи бўлиб туюларди. «У бизни мажлислар залида ўз тахти – президент курсисида ўтирганча эгнида оддий аскар кийим-боши билан қабул қилди; ундан худди сассиқ кузандек пешоб ҳиди келарди, у жуда нозик тилла кўзойнак таққан эди – ҳолбуки, яқингинадаги суратларида ҳам у кўзойнаксиз тушган эди; у беҳад қари ва биздан бениҳоя узоқ эди; у ипак қўлқопини ечиб қўйди, биз унинг қўллари кекса ҳарбийнинг қўлларига ўхшамаслигини кўрдик, улар аёл қўлларидай

¹ Квинтал – 46 кг.

жуда нафис ва унга қараганда ёшроқ ҳамда раҳм-дилроқ одамнинг қўлига менгзарди. Қолган бари тунд ва сув шиммайдиган сариқ шилдироқ қоғозга ўхшарди. Унга разм солиб қараганимиз сари шуни аниқ кўриб турардикки, унинг фоний вужудида ҳаётнинг сўнгги асари қолибди ва бу енгилмас ҳо-кимиятпарастиликнинг асари, якка-ягона, мутлақ ҳоқимликнинг асари эди. Асов отни ушлаб туриш қанчалар мушкул бўлса, унга ҳам бу ҳукм демонини тутиб туриш шунчалар машаққатли бўлаётгани аён билинарди. Ҳар биримиз унга олий бош қўмондон каби честь берарканмиз, у миқ этиб офиз очмади, ҳатто бошини ҳам қимирлатиб қўймади; биз унинг олдига ярим доира қилиб қўйилган курсиларга ўтиргач, кўзойнагини кўзидан олди-да, ўткир, зий-рак нигоҳ билан бизга бирма-бир зеҳн солиб қарай бошлади. У кўнглимиз тубидаги хаёлларнинг барча яширин қавакларини кўриб турарди, бу махфий хаёллар бамисоли командреҳа¹лар каби ўз қоронғи уяларига кириб кетаётганлигини фаҳмларди ва шафқатсиз суратда уларни фош қилиб ташларди, у бармоғининг учини шундай бир қимирлатиб, бизни энг олий унвонлар билан тақдирлаган ўша унут ту-мани билан қопланмиш кечадан буён ким қанчалар ва қай алфозда ўзгарганлигини аниқлаш учун ҳар биримизга зарур бўлган даражада вақт ажратарди».

Уларга қанча узоқ тикилиб қарагани сайин та-жовузнинг ташкилотчилари мана шу ўн тўртта гизли² душман ичида эканлигига ишончи тобора ортарди. Лекин улар қаршисида ўзини шунчалар ҳимоясиз ва шунчалар ёлғиз сездикки, игуанадай бир киприк қоқиб, сўнг бошини кўтарди ва уларни аҳилликка чақирди. «Ҳозир бирлик ва аҳиллик бизга

¹ Командреҳа – сувсар.

² Г и з л и – яшириш, пана, махфий.

ҳар қачонгидан ҳам зарур, бинобарин, гап Қуроли кучларнинг шон-шарафи ва равнақи ҳақида бормоқда!» Уларга ақл-фаросат ишлатиш, зиммаларига юкланган шарафли вазифани адо этиш йўлида файрат-шижоат билан тезкор чоралар кўришни маслаҳат берди: тажовузкорлар топилсин ва ҳарбий юстиция қўлига топширилсин. «Тамом-вассалом, сеньорлар», – деб тугатди у, гапининг ичидан ташкилотчи орангизда ўтирибди ёки ҳаммангиз суиқасд ташкилотчилари бўлсангиз керак, деган ўйни ўтказаркан. Бирдан унинг миясига Летисиянинг тақдири худонинг қўлида эмас, ҳаммаси менинг қандай оқилона йўл тутишимга, унинг бошига ёпирилиб келаётган хавф-хатарнинг олдини олишимга боғлиқ, лекин падарига минг лаънат! Бу албатта, эртами-кечми, муқаррар юз беради, деган фикр ўқдай урилди-ю, юрагида жуда оғир бир жароҳат пайдо бўлганини ҳис қилди-да, ларзага тушди. У Летисияни жамоатчилик тадбирларида иштирок этишдан қайтарди, унинг энг суллоҳ қариндош-уруғларини генералитет манфаатлари доирасидан яхшиликча кетишга мажбур қилди; энг билармон ўмбирларини консул қилиб жўнатди, ҳаммадан ашаддийроқларини эса бозордан оқиб ўтадиган каналнинг бўйларини қоплаб ётган қалин тарулия бутазорларидан ўликлари чиқди; у орадан кўп йиллар ўтиб, энди бирдан министрлар кенгаши йиғилишига кириб келарди ва ўзининг шунча вақт бўш турган курсисига ўтирарди; у руҳонийларнинг давлат ишларига суқилиб киришларига қатъиян чек қўйиш ниятида эди. «Сени фанимларингдан қутқармасам бўлмайди, Летисия!» Кейин у яна ўз генералитетининг қўйнига қўл солиб кўрди ва шунга ишонч ҳосил қилдики, у билан учрашувдан сўнг етти ҳарбий қўмондон унга анча-мунча хайрихоҳлик билан қарайди; мудоффа

министри эса унинг эски ошнаси эди; шундай қилиб, олти қўмондонга нисбатан ишончи том эмасди, у олти жумбоқни ўйлаб, узун тунлар уйқуси қочиб кетарди, кўнгли нимадандир ғам бўлиб, Летисия Насаренога ўлим муҳри босилган, деган фикр қўрқув ва даҳшатга соларди; назарида, кўрилаётган барча эҳтиёт чораларига қарамай, уни ўзининг кўз ўнгида ўлдиришаётганга ўхшарди, у ходимларни унинг овқатини татиб кўришга мажбур қиларди, айниқса, нон ичида балиқ қилтаноғи чиққандан сўнг бунга қаттиқ турди; Летисиянинг хосхонасидаги ҳавони ҳар куни текширтирарди, зеро, у флит¹ баллончаларига ёмон заҳар қўшиб юборишларидан қўрқарди, овқатланиб ўтиришганда унинг ранги оқаринқираган бўлса, бундан чўчирди, ишққа фарқ бўлган чоғларида унинг овози чиқмай қолса, бундан чўчирди; Летисия ичадиган сувга сариқ безгакнинг микробларини қўшиб юборишмасмикин, Летисиянинг кўз дорисига купорос солиб қўйишмасмикин, деб юраги тоза алғов-далғов бўларди. Ўша кунлар ғанимларнинг ўлим хатарига тўла фитналарини ўйлаб, еган-ичганини билмас, дили ёришмас, ярим кеча кўз ўнгига келган мудҳиш нарсалардан туриб кетарди. Назарида, худди шу дамларда Летисия ҳинду сеҳргарларининг ёмон фолларидан қон ютаётганга ўхшарди. У Летисиянинг ҳаётига хавф солаётган юзлаб бўлар-бўлмас хатарларни ўйлаб, тамом ақл-ҳушини йўқотди. У Летисияни энг қаҳрли тунқаторлар қўриқламай туриб, саройдан чиқишини тақиқлади, булар эса ҳар бир шубҳали кўринган одамни огоҳлантирмай отиш ҳуқуқига эга эдилар. Летисия саройдан ҳар чоршанба куни чиқарди, бузрук эса ойна олдида туриб, унинг болакай билан янги зирҳли автомобилга ўтираётганликларини ку-

¹ Флит – ҳашаротларга қарши аэрозол.

затиб, кўнглини чулғаган васвасаларни ҳайдашга уринар, қўли билан кулфатни қайтарувчи ишоралар қилар ва дуо ўқирди: «Онажоним, Бендисйон Алварадо, уларни ўз паноҳингда асра! Унинг кўксидан ўқларни қайтар, заҳаролуд идишларни ўзинг йўқ қил, сеҳр-жодуларни фош айла!» Летисияни қўриқлаб бораётган эскорт сиренасининг овози де Армас майдони томондан эшитилмагунча ва макнинг тонги парпироқ шуълаларида нурафшон Летисия ва болакай ҳовли йўлкасида то кўринмагунча, у бир зум тинчлик билмасди, Летисия бозордан очилиб-сочилиб, бахтиёр қайтар, машинадан тирик гулгул товуқлар, Энвигадодан келтирилган орхидеялар, Мавлид кечаси ёқиш учун олинган рангли лампочкалар шодаларини тушираётган аскар болаларга бақир-чақир қиларди. Мавлид яқинлашиб қолган, унинг арафасида кўчаларга уни улуғловчи ранго-ранг алвонлар осилган, ғуж-ғуж юдуз чироқлар порлар – ўзини ташвиш-хавотирларини хаспўшлаш учун у шаҳарни безашга буюрганди. У хотинини тирик кўрганидан хурсанд бўлиб, уни зинада кутиб олар, қорабурул тулки мўйналаридан анқиган нафталин ҳидини, терлаган баданидан чиқаётган исларни, патак сочларининг бўйларини шимириб, димоғига тортарди; унга хобхона учун олинган навбатдаги ўлжани кўтаришга ёрдамлашаркан, ўзини ўз бахт-иқболини охирги ушоқларини териб олаётгандай, маҳкумлик муқаррар эканлигини ишонч билан ҳис қилаётгандай бўларди. Кошкийди, бу бахт нималигини бутунлай билмаса! У кулфатнинг олдини олишни қанча кўп ўйласа, бош қотирса, уни шунчалар кучли умидсизлик кўпроқ чулғаб келарди. Кулфатни қайтариш учун қилаётган бутун сеҳр-жодулари уни борган сари кўпроқ муқаррар қилиб қўймоқдайди. У Летисиянинг қисмати учун қўрқа-қўрқа ҳаяжонлана-ҳаяжонлана

тамом ҳолдан тойганча ўз ҳаётининг мудҳиш чоршанбасига яқинлашаркан, алоҳа бир кун юракни увиштириб юборадиган бир хотиржамлик билан шундай деб ўйлади: «Падарига лаънат! Нима бўлса бўлар! Қанча тез бўлса, шунча яхши». У нима деб ўйлаганининг маъносига ҳали охиригача етмай туриб, қандайдур буйруқ келгандай, фикри бирдан яшин тезлигида рўёбга чиқди. Икки адъютант кабинетга ҳовлиқиб киришди-да, бозорда Летисия Насарено ва болани қутурган итлар талаб, бурда-бурда қилиб ғажиб ташлашганини айтишди. «Итлар уларни тириклай ғажиб еб ташашди, жаноб генерал! Лекин булар оддий кўча итлари эмас. Улар биз билмайдиган аллақандай бўрибосар итлар. Кўзлари сап-сарик, қутурган, териси ақула терисидай сип-силлиқ! Кимдир уларни Летисиянинг қорабурул тулки мўйналарига ташланишга ўргатибди! Олтмишта ит, жаноб генерал, олтмишта, ҳаммаси бир хил итлар! Ҳеч ким билмай қолди. Бир пайт улар сабзавот расталари орқасидан сакраб чиқишиб, Летисия билан болага ташланишди! Отай десак, отолмадик, ўқимиз итларга эмас, уларга тегадими, деб қўрқдик, жаноб генерал!»

Бу иблисона қонли базм, мудҳиш ўлим гирдоби, айқаш-уйқаш ёпирилган итлар галаси, улар аросати узра бир зумгинага дам Летисиянинг, дам боланинг ёлвориб нажот истаб қўтарилиб тушган қўллари; кўз очиб юмгунча ҳар икки қурбон очкўзлик билан апил-тапил ютилаётган, ғажиланаётган гуштга айланди; буларнинг бари бозорчилар, юзлаб одамлар кўз ўнгида рўй берди; баъзиларининг башаралари даҳшатдан қийшайган, баъзилари бадхоҳона ичи қоралиқларини яширмас, аллакимлар эса хўрлиги келиб йиғлашарди; лекин мана барчаси тамом бўлди ва ҳамма Летисиянинг похол бинафша гулли шляпаси ерда булғаланиб ётганини кўрди; даҳшатдан

караҳт бўлиб қолган, ҳаммаёғига қон сачраган, тош ҳайкалдай бўлиб ўтирган кўкчилар овоз чиқармай шипшишарди: «Оҳ, худойим-ей, генерал хоҳламаса, шундай бўлармиди, ахир!» Энди президент гвардиясининг боши шармандалиқдан чиқмайдиган бўлди. Улар одам қони сачраган сабзавотлар орасидан ғажиб ташланган оппоқ суякларнигина топиб келишди. «Шу оқ суяклардан бошқа ҳеч нарса топилмади, генерал!» Рост, суяклардан ташқари яна болакайнинг медаллари, картон қиролнинг қиличи, нима учундир бозордан бир чақирим нарида кўрфазда Летисиянинг сузиб юрган саҳтиён туфличаси ва яна рангли шишалардан ясалган маржон шодаси ва совут парчаларидан ишланган кармончаси топилди. «Мана шу нарсаларни ўз қўлингизга топширамиз, жаноб генерал, яна манави учта калит, қорайган олтиндан ясалган никоҳ узуғи ва яна манави эллик сентаво – ўн сентаволик бешта танга. Мана, санаб олинг, марҳамат! Улардан бошқа ҳеч нарса қолмаган!» Мабодо, бир неча йил ўтгач, у ўша кулфатзада чоршанбада бўлган воқеаларни бутунлай эсдан чиқариб юборажагини олдиндан билганда, улардан нима қолганлигининг унга мутлақо аҳамияти бўлмас эди, аммо ўшанда у қаҳр-ғазаб билан ўкириб йиғлаган ва ушлаб занжирга боғланган одамхўр итларнинг увилашларидан азоб чекиб, тун бўйи ухламай чиққан эди. У итларни нима қилиш кераклиги ҳақида ҳеч бир фикрга келолмасди, зеро, итларни қириб ташлаш уларнинг жиғилдонига кириб кетган Летисия ва болакайни яна қайтадан ўлдириш билан баробар бўлар эди, деган ўй уни саросимага солиб қўйган эди. У бозорнинг темир равоқларини бузиб ташлаб ўрнида магнолиялар экилган, беданалар сайраб турадиган боғ барпо этишни буюрди, боғнинг ўртасига мармар хоч ўрнатинглар, деди. Хоч

маякдан кўра баландроқ ва ёрқинроқ нур сочиб туриши керак эди, токи келажак наслар тарихий из қолдирган аёлни унутмасинлар. Аммо генералнинг ўзи уни ҳайкал бузиб ташланмасдан анча олдиноқ унутиб юборди. Ҳайкални бир куни тунда портлатиб юборишди ва ҳеч ким бундан норози бўлиб ўтирмади. Магнолияларни эса сигирлар еб кетди; боғ сассиқ кўлмакка айланди, аммо генерал ҳеч қачон буни кўргани йўқ, чунки ўз шахсий ҳайдовчисига илгари бозор ўрни бўлган бу жойни доим айланиб ўтишни, бунинг учун ер куррасини айланиб чиқишга тўғри келса ҳам, эринмасликни тайинларди, бунинг устига барча министрликларини ойнаванд биноларга кўчиргандан кейинги ўша даврдан эътиборан у шаҳарга чиқмайдиган бўлган ва боргоҳда бир тўда хизматчилар билан ёлғиз ўзи қолган эди; сарой энди саройга ўхшамасди, зеро у бу ерда Летисия Насаренонинг қирол бўлиш даъволаридан зигирча ҳам из қолдирмасликни буюрди. У кимсасиз йўлкалар ва бўм-бўш хоналардан мақсадсиз, ишсиз ёлғиз сандироқлаб юрар, фақат онда-сондагина генералитетга майда-чуйда кўрсатмалар бериб қўяр ёки қандайдир мушкул бир масала ечилаётган ва уни тўқис-туғал ҳал қилиш учун президентнинг фикри зарур бўлиб қолганда министрлар кенгашининг мажлисида қатнашарди. Бундан ташқари, бадкор элчи Уилсоннинг ташрифларига сабри етганча тоқат қиларди; элчи сейба дарахтининг қуюқ соясида ўрнашиб олганча, унинг ҳузурида узоқ кўр тўкиб ўтирар, уни Балтимор ширинликлари билан меҳмон қилар, яланғоч хотинларнинг суратлари босилган журналларни унга кўрсатар ва енг учида мамлакатга тегишли денгиз маконларини ташқи қарз бўйича йиғилиб қолган жуда катта миқдордаги фоизларини ёпиш

ҳисобига беришга кўндиришга уринарди. У дам барча гапларни оқизмай-томизмай тинглаб, дам умуман бир оғиз ҳам сўз қулоғига кирмай, элчининг кўнгил бўшатишига қўйиб берарди: эшитиш қулай ва фойдали бўлса эшитар, бўлмаса эшитмай қўяқоларди. Элчининг оғзи тинмай бидир-бидири тоқатини тоқ қилиб зериктириб юборса, суҳбатдоши бу вақир-вуқурларни қулоғи ёнидан ўтказиб юборар ва бу ерга яқин қўшни қизлар мактаби томонда қизлар жўр бўлишиб айтаётган кўк бутокда ўтирган қушча ҳақидаги қўшиққа қулоқ осарди. Оқшом тушгач, у ўз меҳмонини саройдан кузатиб қўяр, унга сиз денгиздан бошқа ҳамма нарсани мендан сўрашингиз мумкин, дерди. «Деразамнинг тагида денгиз шовуллаб турмаса, мен қандай яшайман? У бўлмаса, бу ҳайҳотдай уйда мен нима қиламан? Қаранг, у худди ёнаётган ботқоққа ўхшайди, мен кун ботаётганда уни шундай кўриб турмасам, ҳолим нима кечади? Деразаларни чилпарчин қилиб синдириб, гувиллаб кириб келувчи декабрнинг шамолларисиз, маякнинг яшил ёлқинларисиз мен қандай яшайман? Мен ўз ясси тоғларимнинг туманликларидан чиқиб келган одамман. Безгақдан ўлар ҳолатда фуқаролар урушининг жаҳаннамига ўзимни отганман, биография луғатларида буни ватанпарварлик туйғулари билан изоҳлаб ёзишади, ҳеч ундай эмас, баъзилар буни авантюра демоқчи бўлишади, баъзилар федерал ғоялар учун кураш деб кўришади, ҳаммалари омон бўлишсин, лекин асли булар тўғри эмас. Мен фақат ва фақат денгизни кўриш учун шу ишларга бош қўшганман! Бошқа ҳаммаси сариқ чақага ҳам арзимамайди, азизим Уилсон, шунинг учун сиз бундан бошқа бир нарсани ўйлаб топинг». Шундан кейин у элчининг елкасига қоқиб хайрлашарди. Элчини жўнатгач, у ўз маконига судралиб борар, илгари

идора бўлган, бўшаб қолган ҳувиллаган хоналардаги чироқларни ёқарди. Бир куни йўлаклар ичида адашиб юрган сигирга дуч келди. Уни зина томонга ҳайдади. Ҳайвон пояндознинг йиртилган жойига туёғи илашиб, зиналардан пастга қараб думалаб қулаб кетди. Боши қоқ ёрилади. Очликдан силласи қуриган моховлар бундан ўзларида йўқ хурсанд бўлишиб, шу заҳотиёқ сигирни сўйиб саранжомлашга тушишди. Летисия Насарено қурбон бўлиб кетгач, барча кўр, шол, моховлар яна бу ерга қайтишган, яна боғда ёввойилашиб кетишган гул бутазорлари ичида яшашарди, яна валинеъматдан бир чимдим шифобахш намак тиланишар, яна юлдузли тунларда қўшиқлар куйлашар, унинг ўзи ҳам уларга қўшилиб ўтган шонли замонларнинг қўшиғини айтишарди: «Сусанна, кел ёнимга, Сусанна!» Кун тушдан оғиб, соат беш бўлганда, у молхонанинг дарчасини очиб, олдига мовий этакчалар тутган, сочларини жамалак қилиб ўрган, пайпоқчалар кийган қизчаларнинг мактабдан қайтишларини томоша қиларди. Шоҳи қўлқопини дарчанинг темир таёқчаларига уриб силкитиб ўйнарган, ҳирс-у ҳавоси эриб, қизчаларни ўзига жалб этиб чақирарди: «Ҳой, қизча, ҳой қизча, бу ёққа кел, қани кел, сени бир кўриб қўяй-чи!» «Вой, ойи, ойижон! Биз худди кўр шарпани кўргандек, ундан қочардик, кўзлари бирам ёмон қарарди!» Уларнинг ўзидан ура қочиб кетишаётганини кўриб, ҳафсаласи пир бўлиб ўйларди: «Онажоним, Бендисйон Алварадо, ҳозирги қизлар мунча мурғак бўлмаса!» Унинг ўзини ҳеч нарсага яроқсиз деб ҳисоблаб, ўз устидан ўзи кулиб юришдан ўзга чораси йўқ эди. Аммо шахсий табиби, ўзининг соғлиқни сақлаш министрини доим қанда қилмай бирга тушлик қилишга чақириб турарди. Бир куни табиби унинг кўзини кўриш, томир ури-

шини текшириш билан чекланмай, хотирасининг оқма мазак йўллари тузатиш учун қарилик склерозига қарши суюқ дори ёзиб берганди, у табибни сўкиб бир жойга жўнатди. «Нима қиламан, бу суюқ дорингни ичиб! Мен ҳеч қачон касал бўлган эмасман, урушда безгак бўлганман, холос!»

У бутун дунёдан қўлини ювиб, ёруғ оламга орқасини ўтирганча ёлғиз бир ўзи овқатлана бошлади. Катта билимдон элчи Мейриленд Марокаш подшоҳлари шундай ёлғиз овқатланишлари ҳақида ҳикоя қилиб берганди. У қаддини тик тутиб, бошини баланд кўтариб, сўл қўлида санчқи, ўнг қўлида пичоқни ушлаб, унутилиб кетган муаллимаси ўргатган жиддий қоидаларга қаттиқ риоя қилган ҳолда овқатланарди. Кейин у асал солинган идишлар яширилган хуфия жойларни қидириб, бутун саройни кезиб чиқарди. Бир-икки соатлардан сўнг ўзининг қаерда юрганлигини унутиб қўяр, яна янгидан излашга тушар ва шу иш орасида девор тирқиш ва ёриқлари орасидан худди сигарет парчасидек ўралиб тикилиб қўйилган идора дафтарларидан йиртиб олинган ҳошия қоғозларни топиб оларди. Қачонлардир бошқа бир замонларда у мана шу ҳошия парчаларини дафтарлардан йиртиб олар ва уларга ўзи ҳам ҳозир нималигини эслолмайдиган сўзларни ёзиб қўярди. «Эртага сешанба», деб ёзилган эди қоғоз ҳошияларидан бирида, бошқа бировида эса қуйидаги сўзларни ўқиди: «Сенинг оқ дастрўмолингда қизил иплар билан бир номнинг бош ҳарфлари тикилган, лекин бу сенинг номинг эмас, ҳукмдорим». У бундан ҳеч нима тушунмай, бошқа бир қоғоз ҳошиядаги сўзларни ўқиб, ҳайрон бўлиб қолди: «Жон-у дилимининг Летисия Насареноси, кўргил, сенсиз ҳолим не кечар». «Летисия Насарено» – бу исм деярли ҳар бир қоғоз парчасида учрарди. «Ким бунчалар бахтсиз

бўлган экан-а, – деб ўйларди у, – ўзидан кейин шунча оҳ-воҳлар тўла қоғоз қолдирибди». У бунинг фаҳмига ҳеч етолмасди. «Менинг ёзувларим бу ерда нима қилиб юрибди, тавба!» Лекин булар унинг дастхати эди, чап қўл билан ёзилган ҳеч кимникига ўхшамайдиган гўзал ҳуснихат, бу хат билан у шу вақтларга келиб халажойларнинг ҳам деворларини безарди ва бундан фароғат қилиб, кўнгли тинчланарди: «Яшасин, генералимиз!» У сўлакайи оқиб юрадиган бўлиб қолгани, қуруқликдаги қўшинлар, денгиз флоти ёки ҳаво кучларининг ҳар қандай хизматчисидан ҳам пастроққа тушгани, ном-нишони йўқ, фақат девор ёриқларига тикилган қоғоз парчаларидагина исми ёзилган битта монастир зоҳидасини деб шунча оҳ-вой, дод-достон қилиб юргани учун ўзидан ғазабланмас ҳам эди. У фақат машъум чоршанбада, ундан аввал ва кейин бўлган воқеаларни эслолмасди, ўшандан кейин у Летисия ва болакайнинг нарсаларига, адъютантлари унинг ёзув столи устига қўйган нарсаларга ҳатто қўлини тегишни ҳам истамади; у фақат бир четга қараганча буюрди: «Бу туфли, манави медалларни олиб кетинг, ҳаммасини олиб кетинг, менга марҳумларни эслатиб турмасин». Шундан сўнг уларга тегишли бўлган барча нарсаларни Летисиянинг хобхонасига олиб кетишди, бунда унинг ҳирс-у ҳаволари, телба жунбишлари, тушлик чоғлари ўтган эди. «У ердаги барча дераза-эшиқларни маҳкамлаб ташланг, падарига минг лаънат! У ерга қадам ҳам қўйманг, мен буюрсам ҳам кирманг, у ерга!»

Шу буйруқни бергандан кейин у кўп ойлар Летисия ва болакайни ғажиган итларнинг занжирда увиллаб ётишларини эшитиб, даҳшат ичида дир-дир қалтирар, лекин итларни қассобхонага жўнатишга юраги бетламас, зеро, назарида итларга қандай бўлмасин зиён етказиш ўз қадрдонларига

зиён-заҳмат етказиш билан баробар эди. У ҳалин-чак тушагидан тушмай ҳамма нарсани унутиш, қаҳр-ғазабини босишга уринарди; бинобарин, у ўз яқинларининг ҳақиқий қотиллари кимлар эканлигини биларди. У ўз уйида қотилларни кўрар, ўзини қаттиқ камситилгандай сезар ва бунга матонат билан дош берарди. Шу билан бирга, уларни ҳеч нима қилолмас, сабр-тоқатдан ўзга чораси йўқ эди, чунки ўша пайтда уларнинг бўйниларида уриб мажақлашга унинг куч-қудрати етмасди. У мотам-марсия маросимларини ҳам қилиб ўтирмади, ўзига таъзия билдириб келишларни ман этди, мотам кунларини белгиламади – улкан сейба дарахтининг қуюқ соясида қаҳр-ғазаб ҳалинчагида чайқала-чайқала ўз вақти-соати келишини кутди. Мана шу сейбанинг қуюқ соясида энг сўнгги жонажон оғайниси бутун генералитетнинг фикрини ифодалаб, унга генералитет бу даҳшатли фожиага халқимиз қанчалар матонат ва обрў-эътибор кўрсатиб дош берганлиги билан фахрланади, деб айтди. Ҳаммаёқда тинчлик-хотиржамлик, тартиб-интизом ҳукм сурмоқда, деди у. Генерал билинар-билинемас лабини бурди: «Бўлмағур гапларни қўйинг, биродар! Гап ана шунда-да, хотиржамлик, гап ана шунда-да, тартиб-интизом! Одамлар зиғирча ҳам қайғурганлари йўқ, бу бахтсизликдан!» У газетани ҳукумат матбуот марказининг расмий хабарларига қараганда кўпроқ, муҳимроқ бир нарсалар чиқиб қолармикин деб, ўнгдан чапга, чапдан ўнгга қараб сатрма-сатр ҳижжалаб ўқир, қайта-қайта ўқиб чиқарди, муҳим хабарлардан беҳабар қолмай деб, ёнига радио ўрнатди-да ва ниҳоят, бир куни ўзи кутган хабарни эшитди: бутун радиостанциялар то Веракрус де Риобамбагача Миллий хавфсизлик хизмати тажовуз ташкилотчиларининг изига тушганлигини хабар қилди.

«Бор экансанлар-у, ўргимчак ғумбаклари!» – тўнғиллади у. Радио ўз хабарини давом эттирди. Шаҳар ташқарисидаги исловотхоналардан бирида суиқасд ташкилотчилари топилиб, исловотхона миномётлардан ўққа тутилган. «Баракалла, – хўрсиниб қўйди у, – шўрлик одамлар!» Бироқ у ҳалинчак тўшагидан қимирламади, ичида тинимсиз дуо ўқиб ёлвораркан, заррача бўлсин кўнглига тутган ниятини юзага чиқармади: «Онажоним, Бендисйон Алварадо, қасос олиш учун менга ҳаёт бер, қўлимдан тутиб етакла, онажон, ўзинг қўлла!» У онам илтижоларимни эшитди ва қабул қилди деб қаттиқ ишонди-ю, шу заҳоти ўзини тутиб олди, ғам-аламни жиловлади. Буни унга маълумот бериш учун етиб келган Бош штабнинг Миллий хавфсизлик хизмати ҳамда жамоат тартиби учун масъул офицерлар ҳам кўришди: «Жаноб генерал, суиқасднинг учта иштирокчиси тартибни сақлаш кучлари билан отишмада ўлдирилди, иккитаси тутилди ва Сан-Херонимога ташланди!» Олий ҳазрат қўлида мева шарбати тўлатилган идиш билан ҳалинчак тўшагида ўтирганча: «Ўхў» – деб қўйди ва замбаракчининг қилт этмас қўли билан уларнинг ҳаммаларига бир стакандан шарбат қўйиб узатди. «Донишманд чолга қойил қолмай илож йўқ, у ҳар қачонгидан ҳам зийрак ва оқил эди, унинг шунчалар ҳушёрлиги ва эътиборини кўрингки, бизни хумор тутиб турганлигини фаҳмлаб, чекишимизга ижозат берди. Ҳеч қачон бундай бўлмаган – хизмат бурчимизни адо этаётганимизда бизга чекишга рухсат этилмаган!» «Манави дарахт тагида биз ҳаммамиз бир одаммиз», – деди у ва сўнг бозор майдонида рўй берган қотиллик қандай тайёрлангани ва ижро этилганлиги тўғрисидаги батафсил маълумотни хотиржам ўтириб тинглади. Шотландиядан тўда-тўда қилиб саксон иккита

овчи итларнинг кучуклари келтирилган, уларнинг йигирма иккитаси турли сабабларга кўра ўлган, қолган олтмиштасини шотландиялик ит ўргатувчи боққан, у оғир жиноий мақсадларни кўзлаб, уларни Летисия Насаренонинг қорабурул мўйналаригагина эмас, унинг ўзига ва болага ҳам қаҳр-ғазаб билан қутуриб ташланишга ўргатган. «Уларнинг шахсий буюм-ашёларидан фойдаланиб, итларни хўб машқ қилдиришган, жаноб генерал! Итларга саройнинг кирхонасидан ўғирлаб кетилган манави кийим-бошлар, Летисия Насаренонинг манави корсажи, манави рўмоли, манави пайпоқлари ва боланинг манави мундирини ҳидлатиб туришган, жаноб генерал! Сиз шу буюмларни танийсизми?» У ўзига кўрсатилаётган ашёларга қайрилиб ҳам қарамади, фақат: «Ўху!» – деди-да, яна уларнинг гапларига камоли диққат билан қулоқ осди: «Бу олтмишта итни акилламаслик керак пайтда акилламасликка ўргатишган, уларга одам гўшти беришган, жаноб генерал, уларга бошқа ҳеч нарсани кўрсатишмаган, ёруғ дунёга чиқаришмаган; уларни марказдан етти чақирим наридаги бир хитойликнинг ташландиқ фермасида бир неча йил роса чиниқтиришган, фермада Летисия Насарено билан боланинг бўйи баравар қилиб ясалган, уларнинг кийим-кечаклари кийдирилган тулумлари бўлган, бундан ташқари, манави суратлар ва газеталардаги расмларни мунтазам равишда итларга кўрсатиб, Летисия билан болани дарҳол танийдиган қилишган». Шундан кейин сардорлар унга ўша сурат ва расмлар ёпиштирилган альбомларни кўрсатишди, кўриб қўйинг қанчалар ишларни қилиб қўйдик, дегандай бўлишди, бу силлиққина говфаҳмлар. «Ҳар ким ўз ишини адо этади, жаноб генерал!» Аммо у уларнинг башарасига боқмай, фақат, «Ўхў», – деб қўйди ва

шундан сўнг сардорлар энг муҳим гапни айтишди: албатта, ғаламислар ёлғиз ўзларича иш кўришмаган, улар бари – яширин ташкилотнинг агентлари, марказлари эса хорижда жойлашган. «Манави уларнинг тамғалари, ҳазрати олийлари!» Сардорлар унга фитначиларнинг тамғасини кўрсатишди – унда иккита кесишган роз пати ва ханжар тасвирланган эди, бузрук яна: «Ўҳў!» – деб қўйди. Сардорлар гапнинг давомига ўтишди. Фитначиларнинг ҳаммаси илгари жинойткорона ишлар қилиб, жавобгарликдан кўрқиб, ҳуқуқ-тартибот идораларидан узоқ вақтлардан бери қочиб юрган кишилар экан. Сардорлар генералга фитначиларнинг полиция архивларидан олиниб альбом қилинган суратларини кўрсатишди: «Манави учтаси – ўлдирилди, манави иккиси қўлга олинди, Сан-Херонимо қамоқхонасида ўтиришибди, жаноб генерал! Уларни нима қилишни ўзингиз айтасиз! Булар ака-ука Маурисио ва Гумаро Понсе де Леон, ёшлари йигирма саккиз ва йигирма учда. Акаси ҳарбий хизматдан қочган, муқим турар-жойи йўқ, касб-кори ҳам бетайин. Укаси ҳунар билим юртида керамикадан дарс берган, анави итлар бу одамни кўриб, қувонганларидан думларини ликиллашиб сакрашиб, унга ўзларининг вафо-садоқатларини билдиришди. Ҳеч шубҳасиз, бу унинг инкор қилиб бўлмайдиган айби борлигини кўрсатади, жаноб генерал!» Аммо у бунга жавобан ҳам фақат «Ўҳў», – деб қўйди. Бироқ расмий ахборот учун куннинг хулосасини чиқараркан, жинойт-қидирув ишларини олиб борган уч сардорни мақтаб, уларни «Ватанга садоқатли аскарлик хизмати учун» медали билан мукофотлади. У медалларни ўзи топширди ва шу ернинг ўзидаёқ ҳарбий-дала суди ташкил этиб, у ака-ука Маурисио ва Гумаро Понсе де Леонни отишга ҳукм қилди. «Ҳукм ўқилгандан

сўнг, қирқ саккиз соат ичида ижро этилиши шарт. Албатта, олий ҳазратлари уларни афв қилмоқлари ҳам мумкин».

Шу қирқ саккиз соат ичида у ўз ҳалинчак тўша-
гида ёлғиз ётди, бутун дунёдан ёғилиб келаётган
афв қилиш тўғрисидаги илтимосномаларга қулоқ
солмади; радиодан Миллатлар Ҳамжамиятидаги
беҳосил сайрашларни тинглади, бир қанча мамла-
катларда уни қоралаб сўкишаётганини эшитди,
бошқа бир қатор қўшни ўлкаларда уни мақтаб,
қўллаб-қувватлашарди; кейин у ўз министрларини
қабул қилди, уларнинг ботинар-ботинмай
раҳм-шафқатга чақирганларини ҳам, қатъий чора-
лар кўришни бақариб-чақариб талаб қилганларини
бир маромда камоли диққат қўйиб эшитди, папа-
нинг ўзи унга бўтам деб, шахсий хат ёзиб мурожа-
ат этди, унда аъло ҳазратлари икки адашган қўзи-
ни афв этишни илтижо этмиш эди, аммо у папа
вакилини қабул қилмади. У бутун мамлакат унинг
индамай турганлигидан ҳаяжонланиб, тўлқинлана-
ётганлигини ҳам индамай эшитди; узоқдан келаёт-
ган отишма овозларига индамай қулоқ тутди, кўр-
фазга кираверишда рейдда турган ҳарбий кемада
ҳеч қандай асосли сабабсиз рўй берган портлаш-
нинг гулдирашларини индамай тинглади. «Ўн бир
киши ўлди, жаноб генерал, саксон иккита яралан-
ганлар бор, кема ишдан чиқди!» «Маъқул», – деди у
ётоғининг деразасидан кўрфазга кираверишда
ёнаётган улкан машъалага қараб. Сан-Херонимо
ҳарбий базасида ўлим ҳукми ижро этилишини кутиб
ётган ака-ука учун охирги кеча кирди. Уларнинг
суратларини кўрганини эслади: ака-ука туғишган
эканлиги шундоқ кўриниб турибди, қош-кўзлари
бир хил. Уларни муқаррар ўлим олдида даҳшатдан
қалтираган бўйниларига камера ёрлиғи осилган,

кимсасиз ночор ҳолда ўтирганларини кўз ўнгига келтирди, чироқ доим ёп-ёруғ нур сочиб ёниб турадиган ўлим камерасидаги аҳволларини тасаввур қилди; уларнинг фикри-хаёли ўзига қаратилганини, афв умидида хаёлан унга ялиниб-ёлвораётганликларини туйди; бироқ унинг нима қилиши мумкинлигини олдиндан билишнинг сира иложи йўқ эди; у кунни одатдагидек кеч қилди, ётоғининг эшигида навбатчилик қилиб турган офицер билан хайрлашди, офицер унинг нима қарорга келганини, гарчи бу қарор биринчи хўроз қичқириғигача қабул қилинган бўлса ҳам, дарҳол бошқаларга етказиши керак эди. «Тунингиз хайрли бўлсин, капитан», – деди у офицернинг башарасига қармай беписандлик билан, сўнг чироғини илгакка илди, эшикни ичкаридан уч қулфга беркитди, уч тамбани туширди, уч занжирни илди, ерга юзтубан чўзилди ва қушдай зийрак уйқуга чўмди, уйқунинг хафиф пардалари аро ҳовлидаги итларнинг безовта ҳуришларини, санитар машиналарнинг увиллашларини, мушакларнинг пақирлаб отилишларини эшитарди, ҳукмнинг шафқатсизлигидан ларзага тушган шаҳарни чулғаган қалин қоронғилик қўйнидан аллақандай ногайин бир байрамнинг мусиқаси янгарди; у ярим кечада жоме қўнғироқлари овозидан уйғонди, соат иккида яна уйғонди, учда деразалар ва панжараларга шитирлаб урилаётган йирик ёмғир томчилари товушидан кўзини очди; худди буқа ўрнидан қўзғалаётганда қўллайдиган усулни қўлаб, жойидан оғир қўзғалди: буқа нима қилади – аввал орқасини кўтаради, кейин олдинги оёқларини тирайди, сўнг пўла бўлган калласини кўтаради, жағидан сўлаги узун ип бўлиб оқиб туради; у худди буқадай ўрнидан турди; навбатчи офицерга аввало дераза тагидан дарҳол итларни бошқа жойга олиб

кетишни буюрди, қаерга бўлса бўлсин, фақат мен эшитмасам бўлди, деди лекин итларни ўлдиришмасин, то ўз ажаллари билан ўлгунча ҳукумат ҳисобидан боқилсин; иккинчидан, ўша машъум чоршанбада Летисия билан болани қўриқлаб борган барча қўриқчи аскарларнинг айби бўлмаганлиги боис озод қилинсин; ниҳоят, учинчидан, ака-ука Маурисио ва Гумаро де Леон тўхтовсиз суръатда қатл этилсин; бироқ улар ҳарбий-дала суди ҳукм қилгандай отилмасин, балки бунда қатлнинг бекор қилинган усули қўллансин, яъни: тўрт отга боғлаб, тўрт томонга тортилсин. Шундан сўнг ака-ука Понсе де Леонларни тўртга отга боғлаб, парча-парча қилдилар ва гавдаларининг бўлакларини ҳаммага ибрат бўлсин учун бизнинг фавқулодда ғам-ғуссали салтанатимизнинг ҳар ёғида энг кўзга кўринарли ерларга осиб қўйдилар. «Бечора болалар», – деб ғўлдиради у оғир ярадор бўлган фил каби улкан оёқларини судраб босаркан, кейин ичида жон-жаҳди билан ёлворди: «Онажоним, Бендисйон Алварадо, бегуноҳ тўкилган қонлар учун қасос олишимга мадад бер!» У кечаси-ю кундузи шундай бир одам ҳақида орзу қиларди, у жиноят-қидирув ишларида фавқулодда қобилиятларга эга бўлса, шу маънода илоҳий лаёқат билан иш юритса, дерди. У кекчи хаёлининг алаҳсирашлари ичида шундай одамни кўз ўнгига келтирар, уни ўзи учратган одамлар орасидан гизли ҳаяжон билан ахтарар, кўзларга узоқ термилиб қарарди; атрофидаги одамларнинг овозларига қулоқ тутиб, уни овозининг қандайдир бир ўзгача оҳанглиридан билишга уринарди; шу маънода юрагининг овозига ҳам қулоқ тутар, хотирасининг барча бурчакларини титиб чиқарди; кейин бундай одамни ахтариб топишдан умидини ҳам узиб қўйди, лекин нима бўлди-ю, бу одам кутилмаганда бирдан унинг рўпа-

расида кўзни куйдириб юборгудек мафтункорлик билан пайдо бўлди. «Бу қачондир, қайдадир менинг кўзларим кўрган одамлар ичида энг назокатлиси эди, онажоним!» Бу одам худди годолар давридаги каби эскича кийинган эди. Устида ёқасига мангу кўк япроқ тикилган Генри Поул бичимидаги фрак, Пековер бичимли шим, товланиб турувчи кумуш-симон парчадан нимча кийган эди. Бу одам Европанинг энг аслзода салонларида довруқ қозонган, у ерларда катталиги бузоқдай келадиган, кўзи одамларнинг кўзига ўхшайдиган бадқовоқ улкан доberman ити билан кўриниш берарди. «Хосе Игнасио Саенс де ла Барра, – деб таништирди ўзини, – хизматингизга тайёрман, олий ҳазратлари». Бу фуқаролар урушининг бўронлари супуриб ташлаган, Каудило федераллари қўшинлари томонидан тор-у мор этилган оқсуяк аслзодаларимизнинг энг охирги эркли вориси эди; бу оқсуяклар улугворликка бўлган даъволари, ўзларининг молихулиёга фарқ қўрғон-қасрлари ва фарангча талаффузлари билан биргаликда юртимиздан қувилган, бадарға қилинган эдилар. Ушбу савлатли зотдор капралнинг ёши ўттиз еттидалиги, етти тилни билишини айтмаса, бошқа ҳеч вақоси йўқ эди. Боз устига, учиб бораётган мўлжалга отиш бўйича Довилада ўтказиладиган овчилик мусобақаларида тўрт маротаба соврин ҳам олган эди. Қомати унчалар баланд эмас, ўзи келишган, терисининг туси темирнинг рангига ўхшарди, сочи дурагай одамларники каби бўлиб, тўғри таралган, бир бўлак толаси оққа бўялган, қолгани тимқора эди, қаттиқ лабларидан иродали киши эканлиги акс этиб турар, кўзлари қаттиқ ва ўткир, жасорат билан боқарди, у салонларга осилган патгиламларда тасвирланган муфаррах ҳарбий манзаралар олдида ўзининг гилос таёқчаси билан

крикет ўйнагандай бўлиб, рангли суратларга тушишни яхши кўрарди. Олий ҳазратларининг кўз қири капралга тушгани ҳаманоқ енгил нафас олдилар: «Худди ўзи! Менга керак одам!» Шу-шу Хосе Игнасио Саенс де ла Барра бизнинг генерализмининг хизматига кирди. Фақат битта шарт қўйди: «Олий ҳазратлари, сиз менга саккиз юз эллик миллион песо миқдоридан пул маблағи ажратасиз. Унинг сарф-харажати ҳақида сиз олий ҳазратларидан бошқа ҳеч кимга ҳисоб бермайман. Худди шунингдек, сиз олий ҳазратларидан бошқа ҳеч кимга бўйсунмайман. Ўз томонидан шуни ваъда қиламанки, икки йил ичида сиз олий ҳазратларига Летисио Насарено ва боланинг ҳақиқий қотилларининг бошларини топшираман». Шарт қабул қилинди: «Маъқул!» Зеро, генерал унинг майда-чуйда қилиб ўтирмай ишини кўндаланг ҳал қилишига ишонди. Олдин уни ҳар турли йўллар билан ҳўб синаб кўрди; унинг иродаси қанчалар кучли ва қай ергача етиб боради деб, кўнгил дунёсининг энг чигал, қоронғи сўқмоқларига кириб чиқди; унинг феъл-атворида, табиатида биронта ожиз ва заиф томонлари ҳам бормикин, деб аниқ билишга ҳаракат қилди. Охирги синов шафқатсиз домино ўйинлари бўлди, Хосе Игнасио де ла Барра гарчи изн олинмаган эса-да, уларнинг барини телба бир жасорат билан ютиб олди. «Чунки у мен кўрган мард одамларнинг ҳаммасидан ҳам мардроқ эканлигини кўрсатди, она! У ҳаддан зиёда сабр-матонатли экан, у ҳаммасини биларкан, қаҳва тайёрлашнинг етмиш икки хил усулидан хабардор экан, моллюскаларнинг жинсини ажратаркан, нота илмини ва кўрларнинг алифбесини ўрганган экан, у узоқ вақт миқ этиб оғиз очмай кўзимга тикилиб тура олар ва мен унинг қадалган кўзларидан ўзим-

ни қаёққа қўйишни билмас, у ўзининг гилос таёғининг қабзасига бепарво таяниб, қўллари билан инжа ҳаракатлар қилган, жимжилоғига таққан олмос узугининг кўзларини ярқиратганда мен ўзимни қайга қўйишни билмасдим, унинг оёғи тагида ётган кўзи пинакка кетиб барқут терисини қимирлатиб қўядиган сергак ва жаҳддор итининг олдида мен ўзимни қаерга қўйишни билмасдим, турли лосьонлар сепиб, ўзини муаттар этган бу одам олдида мен ўзимни қаерга қўйишни билмасдим, мана шу вужуди на эркалаш ва на ўлимдан қўрқувчи фавқулодда кўркам, чиройли ва шу билан бирга, ўзини бениҳоя тутиб олган бу одам олдида ўзимни қаёққа қўйишимни билмасдим, мен бундай одамни кўрмаганман ва айтиш мана шу кимса менга сиз ҳеч ҳарбийга ўхшамайсиз, сиз олий мақсадларни олдингизга қўйганингиз учун ҳарбий ишга қўл ургансиз», деб айтишга журъат қилди.

«Сиз анави уришқоқларга ўхшамайсиз, генерал! Улар анча-мунча жўн-одми одамлар, обрў-эътибор талашишлари ҳам бари жўн-одми. Улар учун унвонлар ҳокимиятдан кўра муҳимроқ, улар ҳокимлик қилишни эмас, буйруқ бериш – қўмондонлик қилишни маъқул кўришади, улар нимагадир хизмат қилишмайди, кимгадир хизмат қилишади, шунинг учун уларни бошқариш осон ва айниқса, бирини иккинчисига қайраб турилса», – қаранг, у шундай деди, мен эса табассум қилмоқдан ўзга чорам қолмади, ичимда бу нурафшон одамдан нимани ҳам яширардим, деб ўйлардим, унга кўп ҳуқуқлар бердим, агар қадрдон дўстим генерал Родриго де Агиларни ҳисобламаганда (унинг жойи жаннатда бўлсин!) бутун ҳукм сурган йилларим давомида ҳеч кимга бунчалик кўп ҳуқуқ берган эмасдим!»

Шундан сўнг генерал мана шу Хосе Игнасио Саенс де ла Баррани ўз қарамоғи ичида бутун махфий салтанатнинг тўлақонли хўжайини қилиб қўйди. Бу жазоловчи, таъқиб қилувчи ва йўқотувчи яширин хизмат эди. Унинг расмий номи бўлмаганидек, муайян жойи ҳам йўқ эди, у ҳеч ерда йўқ, аммо ҳамма ерда ҳозир-у нозир, у борлиқдан ташқаридаги бир нарсага ўхшар, зеро, унинг хатти-ҳаракатлари учун ҳеч ким жавоб бермасди. Бироқ, у мавжуд эди – даҳшатли рўё каби мавжуд эди; у кўзга кўринмаган ҳолда давлатнинг бошқа жазоловчи идораларини ўз остига босиб олди, олий қўмондонлар унинг мудҳиш таъсири ва махфиёна ҳар ерда ҳозир-у нозирлигини тузук-қуруқ сезиб улгурмаслариданоқ, у анча олдин ҳамма ишни ўз қўлига олди. Генералнинг ўзи ҳам ўз даҳшатли режаси нимага айланиб кетишини олдиндан кўрмаган эди. «Мен шаҳзодаларга ўхшаб кийинган бу юҳо одамхўрнинг чангалига тушиб қолишимни сира ўйламаган эканман, мени шайтондай авраб, ўз оҳанрабо тўрига илтирдди». Мана ниҳоят, кунлардан бир кун ушбу кимса президент саройига дағал бир қоп келтирди. Қоп кокос ёнғоқлари билан тўлатилганга ўхшарди. У қопни ҳеч кимга халал бермайдиган холи жойга қўйишни буюрди. «Уни анави эски архив қоғозлар турадиган деворга ишланган жавонга жойлаб қўйсанглар ҳам бўлавереди!» Қопни жавонга жойлаб, эсдан чиқаришди, уч кундан сўнг даҳшатли мурда исидан туриб бўлмай қолди, бу ҳид барча деворларга ўтирди, барча ойналарга сассиқ уфунат бўлиб ёпишди; биз бу одам чидаб бўлмайдиган ёмон ҳидни қаердан чиқяпти деб ошхонадан қидирдик, молхоналарни қараб текшириб чиқдик, хушбўй моддалар тутатиб, уни хоналардан қувиб чиқаришга уриндик, у эса мажлислар залига ҳам кириб борди. Унинг заҳар-

ли ифлос буғлари худди чириётган гулнинг чучмал исига ўхшаб ҳеч қачон, ҳеч қандай ҳид кирмаган тешик-тирқишларга кириб борарди, бу ерларга вабо вақтида ҳам бундай ҳидларни шамол олиб кира билмаган эди, бу ерларга; сассиқ уфунат эса ҳеч кимнинг хаёлига келмаган жойдан чиқмоқда эди. У архив қорозлари жавонидан, ўша кокос ёнғоқлари тўлдирилгандай туюлган дағал қопдан чиқаётган экан. Уни Хосе Игнасио Саенс де ла Барранинг буйруғи билан жавонга тиқиб қўйган эдилар. Нима экан денг: қопда генерал билан тузилган келишувга биноан илк бадал жойланган экан: ҳаммаси бўлиб олтига одам калласи, уларнинг ҳар бирига нима сабабдан ўлганлиги ҳақида маълумотнома ҳам ёзилган эди. Бунда туб аслзодаларга мансуб, кўзи кўр қария, тош асрининг намояндаси дон Непомусено Эстраданинг боши ҳам бўлиб, бу чолнинг ёши тўқсон тўртга кирган, ўзи улуғ урушнинг фахрийси ва радикал партиянинг асосчиси бўлиб, у маълумотномада қайд этилишича, ўн тўртинчи май куни қарилик боис юрак-қон томирларининг склерозидан қазо қилган эди; доктор Непомусено Эстрада де ла Фуэнтенинг боши у олдин баён этилган кимсанинг ўғли, гомеопат, маълумотномага ишонадиган бўлсак, отаси билан бир вақтда юрак ёрилиши туфайли қазо қилган; Элистер Касторнинг боши йигирма бир ёшда физиолог-талаби; маълумотномада ёзилишича, маст-аласт жанжал-тўполонда санчилувчи офир нарса билан зарбалар олиш оқибатида ўлган. Лидиса Сантьягонинг боши ўттиз икки ёшда яширин ҳаракат фаоласи жиноий аборт натижасида ўлган; Роки Пинсоннинг калласи, унинг яна бир номи Кўзга кўринмас Хасинто ўттиз саккиз яшар пуфлаб учириладиган шарлар чиқарувчи фабриканинг эгаси, худди юқорида қайд этилганлар сингари ўша куни

алкоголь билан қаттиқ заҳарланиб ўлган; Наталисио Руиснинг боши: «Ўн еттинчи октябрь» яширин ҳаракатининг йўлбошчиси; ўттиз ёшда; маълумотномада баён этилиши бўйича, юқорида зикр этилган Наталисио Руис бахтсиз севги туфайли тўппончадан ўз оғзига отган. «Ҳаммаси бўлиб, олтита калла, олий ҳазратлари! Олганингиз ҳақида манави квитанцияга қўл қўйинг». Шунда у даҳшат ва қўлансаликдан жигари ағдар-тўнтар бўлиб ушбу квитанцияга имзо чекди ва унинг хаёлидан шу нарса ўтди: «Онажоним, Бендисйон Алварато, бу одам-подам эмас, фирт ваҳший! Нозик одоб-икромини кўринг-у буни кўринг. Ёқасидаги гардения гулини кўринг-у ишини кўринг!» Лекин у овозини чиқариб, бошқа нарсани айтди: «Менга бошқа тасахо¹ юборманг, Начо². Менга оғзаки маълумот бериб турсангиз, бас!» Бироқ Хосе Игнасио Саенс де ла Барра буни қаттиқ туриб рад этди:

«Сиз билан аҳдлашиб, эркакча иш қилишга келишдик, олий ҳазратлари! Лекин ҳақиқатга тик қарашга этингиз юпқалик қилса, унда мана, берган олтинингиз, шу ерда хайрлашамиз! Шу ҳам иш бўлдими? Шахсан мен ўзим агар зарур бўлса, туққан онамни ҳам отиб ташлашга тайёрман!» «Қўйинг, қўйинг, Начо, – деди генерал сипориш билан, – ваҳима қилманг, бурчингизни адо этинг!» Шундан сўнг келинган каллалар дағал қопларда пайдар-пай келиб турди, қоплар худди кокос ёнғоқларига тўлатилганга ўхшарди. Генералнинг бутун ичи ағдарилиб кетаётгандек бўларди. «Буларни йўқотинглар», – деб буюрарди. Кейин ўлим тафсилотларини тинглагач, квитанцияларга қўл қўярди. Шу тариқа у умуман олганда тўққиз юз ўн саккизта бошга имзо чек-

¹ Тасахо – сурланган гўшт.

² Начо – Игнасио исмининг кичрайтирилгани.

ди. Булар бари унинг қаттол сиёсий мухолифлари эди. Каллаларнинг умумий сони ана шунча бўлган. Кечаси у бир туш кўрди, тушида у аллақандай қўрқинчли махлуқ – бир бармоқли ҳайвонга айланиб қолганмиш, у ўз ортидан бош бармоғининг узун чўзилиб кетган изларини қолдирармиш – бу излар янги цемент билан қопланган текислик сатҳида муҳрланар эмиш. У оғзи аччиқ бўлиб уйғонадиган бўлди, тонг қоронғиси қўрқувларидан паноҳ истаб молхонага борарди, ўз маҳзун хотираларининг гўнғхонаси олдида туриб, кесилган каллаларнинг қайта ҳисобини қилар, ўзининг қари мараз хаёлларига шунчалар чўмар эдики, қулоғидаги қурмағур чигиртканинг тинимсиз чириллашини оёғи остида сўлғин ўт-ўланлар ичида сайраётган ҳашаротлар овози билан аралаштириб юборарди. «Онажоним, Бендисйон Алварадо, наҳот менинг фанимларим шунчалар кўп бўлса? Ҳақиқий айбдорлар эса ҳали ҳам топилгани йўқ!» Фанимларнинг сони масаласига келганда Хосе Игнасио Саенс де ла Барра буни унга шундай деб изоҳлади: «Олтмиштаси учун – олти юзта орттирамиз, олти юзтасига эса – олти мингта, шундай қилиб, олти миллионга бориб қолади!» «Лекин бу бутун мамлакатнинг аҳолиси-ку, падарига қусур! – қичқириб юборди генерал. – Бу аҳволда ҳеч охирига етолмаймиз!» Аммо Хосе Игнасио Саенс де ла Барра парвойига ҳам келтирмай, деди: «Тинчгина ётиб ухланг, генерал! Улар тугаганда, биз тугатамиз!» Вой, баттол-э!

Бу нусха ҳеч қачон иккиланиб ўтирмасди. Ўзининг дастлабки режаларидан заррача ҳам чекинмасди – бошқача фикрга зигирча бўлсин тешик қўймасди. У худди доberman ити каби ҳеч нарсага чалғимас, алағда бўлмас эди. Ити ёнида бўлганда унинг ўзига ишончи ортарди – унда ишонч ва сабот

зўр эди. Ит генералнинг Хосе Игнасио Саенс де ла Барра билан учрашув ва суҳбатларининг ягона гувоҳи эди. Рост, олдинга генерал бунга қаршилик кўрсатишга уриниб кўрди: Хосе Игнасио биринчи бора мана шу тизимчадаги улкан, ақл бовар қилмас, териси остида томирлари ва пайлари худди симобдай билтанглаб бўртиб ўйнаб турган, фақат битта одамга – ҳеч нарсадан кўрқмайдиган, аммо қаҳри ўлардай қаттиқ одамгагина бўйсунадиган шу даҳшатли доbermanни етаклаб кирганда, генерал: «Итни ташқарида қолдилинг!» – деб айтган эди. Бироқ Хосе Игнасио Саенс де ла Барра бунга қулоқ солишни ҳам истамади: «Иложи йўқ, генерал! Дунёда мен Лорд Кёхелсиз кирадиган жой йўқ». Шунинг учун ит доим кабинетга эгаси билан бирга кирарди ва унинг оёғи тагида бемалол мудраб ётарди; генерал билан хўжайини эса кесилган бошларни ҳафсала билан ҳисоб-китоб қилиб ўтиришарди; бироқ генерал андаккина овозини кўтарса, ит шу заҳоти сергак тортиб ўрнидан кўзгалар, еб ташлашга тайёрдай бутун вужуди таранг тортарди. «Унинг одамсимон, худди хотинларникидай кўзлари мени ўйлашга қўймасди, мен унинг одамга ўхшаб нафас олишидан қалтираб кетардим; бир қуни навбатдаги қоплардан бирида ўзимнинг энг кекса адъютантларимдан бирининг калласига дуч келиб, азбаройи дарғазаб бўлиб, столга гурс этиб мушт урдим, буни қаранг, ит шу заҳоти дик этиб ўрнидан турди, тишларини ражир-ғужур қилди, худди аскар қозончасидай гуп этиб қайнади ва тумшуғидан буғ чиқиб, димоғимга урилди». Ўша адъютант эски кадрдони, бирга доим домино ўйнар эдилар, синалган дўст эди, қаҳр-ғазабга минганининг сабаби шунда эди: «Бўлди, бас, падарига лаънат! Ажина базм тамом!» Бироқ Игнасио Саенс де ла Барра ҳар доимгидай

унинг ғазабига сув сепди – бир жиҳати далиллар келтирган бўлса, иккинчи жиҳати ёввойи итларни қаттиққўллик билан қўлга ўргатувчилар каби ширин-шакар болохонадор сўзлар билан уни жаҳлидан туширди. Кечалари генерал анави топилмас нусха, у билан худди ўзига тобе одамдай муомала қиладиган тирик махлуқот ичида бирдан-бир ўша Саенс де ла Баррага қарам бўлиб қолаётганидан ўзидан ўзи фижиниб ўртаниб-тўлганиб чиқарди, генерал ўзи билан ўзи ёлғиз қолган чоғларида ўша тусинг қурғурнинг яширин салтанатига қарши бош кўтарар, унга қулларча бўйсунидан бирваракай силкиниб ташлаб қутулишни кўзлар, нега десангиз, ушбу тобелик тобора одат тусига кириб борар ва аста-секин унинг бутун ҳокимиятининг устухонини бошдан-оёқ эгалламоқда эди. «Эртагаёқ бу от ўйинига чек қўяман, – деб фўлдирадди у, – бас, етар, падарига лаънат! Суриштириб келганда, Бендисйон Алварадо мени бировнинг буйруғини бажариш учун эмас, ўзим буйруқ қилишим учун дунёга туққан!» Аммо унинг кечаси билан ўзини яниб чиқарган қарорлари Хосе Игнасио Саенс де ла Барра ўз ити етагида унинг ҳузурига қадам ранжида қилган заҳоти худди кесакдек сочилиб уваланиб кетарди. Генерал яна унинг инжа муомалалари, ёқасига тақилган гардения гулига, ўктам овозига, лосьонларининг ўткир ҳидига, крахмалланган манжетларида, ярақ-юруқ қилиб турган олмос тугмаларига, салмоқли хассасига, «ўз кўзим билан кўрган одамлар ичида» энг зарури ва энг тоқат қилиб бўлмайдиганининг ўзига ярашган кўркамлигига асир бўлиб, кўзи қамашарди-қоларди. Аммо тили калимага келиб, шундай дерди: «Ваҳима қилмайлик, Начо, ўз бурчингизни адо этинг!» Шундан кейин яна кесилган бошлар тўлатилган қопларни қабул қилиб олар,

юзига қараб ўтирмай, яна навбатдаги квитанцияларга имзо чекар, ўз истибдодининг шувиллаб сирғаниб оқадиган қумликларига бошдан-оёқ ботар – оёғи остида ҳеч қандай таянчсиз тубсиз қаърларга чўкиб кетарди. У ўзидан ҳар қадамда, ҳар тонг отганда, ўзига денгизни тортиқ қилиб турувчи ҳар дераза олдида сўрагани-сўраган эди: «Бу дунёга нима бўлди ўзи? Соат ўн бир бўлиб қолди-ю, аммо бу ўлик уйда бирон жонзотдан дарак йўқ! Ҳой, борми бу ерда тирик бир инсон?» – деб нидо солар, лекин ҳеч ким жавоб бермас, у ёлғиз ўзи, бутунлай ёлғиз эди ва назарида ўз боргоҳида эмас, худди бировнинг қандайдир бегона истинодгоҳида тургандай бўларди. «Эшакларнинг карвонидан юкларни тушириб, мева-чева, қуш, товуқларга тўла саватларни йўлакма-йўлак кўтариб югурган қатор-қатор хизматчилар қани, тун бўйи сўлиган гуллар ўрнига янгиларини қўйиш учун кўзаларнинг сувини янгилайдиган менинг тили капгирдан тез айланадиган маҳрам хотинларим қайда қолди, қани улар сепган сувлардан қолган кўлмаклар, қушларнинг қафасларини тозалаб, пояндоз гиламларни ташқарига олиб чиқиб тўқмоқлаб қоқадиган ва шунга ҳамоҳанг «Сусанна, кел ёнимга, Сусанна, ташна бўлдим, муҳаббатингга», деб қўшиқ куйлайдиган ўша хотинлар ҳаммаси қайга кетди, ҳар бир эшикнинг тагига сиядиган ва отилиб чиққан сийдиги билан мажлислар залининг деворларига икки ўркачли туянинг суратини чизадиган менинг ориқ-тирриқ чалаларим қани, ёзув столининг тортмаларига тухум қўядиган товуқларни кишкишлаб ҳайдаб юрувчи менинг бесаранжом, жонсарақ амалдор ходимларим қайга кетди, дипломатлар келганда, акиллаб турадиган менинг сон-саноксиз лайчаларим қани, ким менинг шол-шуруқларимни

зиналардан тепиб туширди, ким гулбутазорлардан менинг моховларимни ҳайдади, ким менинг тенги-туши йўқ хушомадгўйларимни йўқотди?» У ўзининг хавфсизлигига жавоб берувчи янги мулозимларнинг тиккайган елкалари оша ўзининг генералитетдаги яқин кишиларини зўр-базўр кўрар, улар худди баланд девор орқасида қолиб кетгандай эдилар. Янги министрлар таркибини ҳам у тасдиқлагани йўқ ва агар уни кенгашга сўзга чиқиш учун таклиф этсалар, буни худди унга марҳамат кўрсатаётгандай бўлиб қилардилар. Олтита фан доктори янги министр бўлишган эди, улар қора мотамбоп сюртук кийишар, ёқалари тахтакачдай қотирилган бўлар, улар унинг фикридан ўзишга ҳаракат қилишар ва давлат ишларини у билан маслаҳатлашмай битиришарди. «Падарига минг лаънат! Қаёққа борсанг бор, аммо ҳукумат бу – менман!» деб шовқин-сурон солмоқчи бўлса, Хосе Игнасио де ла Барра унга вазминлик билан тушунтира бошларди: «Ундай эмас-да, генерал! Сиз ҳукумат эмассиз. Сиз – ҳокимиятсиз!» Кечқурунлари домино ўйнаб ўтириб, зерикиб ўлай дерди, ҳатто, энг пихини ёрган уста ўйинчилар ҳам уни зериктириб юборишарди. Зеро, қандай найранг, қандай пистирма қилмасин, бари бир биронта ўйинни ҳам ютқазиш имкони бўлмасди. Тушлик овқатини ҳам бир соатлар кутишга мажбур эди, зеро, овқатни текширувчилар то ҳар бир луқмани синовдан ўтказмагунларича уни столга ўтқизмас эдилар. Унинг яшириб қўйган жойларидаги асаллар ғойиб бўлди. У Саенс де ла Баррага шикоят қилди: «Бу лаънати қандай ҳокимият бўлди? Мен шундай ҳокимиятни деганмидим?» Бунга Саенс де ла Барра ахир бошқача ҳокимият бўлмайди, деб жавоб қайтарарди. «Бирдан-бир мумкин бўлгани мана шу бори, гене-

рал!» Ул нурафшон замонларда мисли якшанба бозори каби гавжум, баравж жаннат бўлган боргоҳнинг ҳаёти бамисоли беҳуш уйқуга фарқ эди, бу янги ҳаётда у қўлини нимага уришни билмасди, фақат ҳар куни тушдан сўнг соат тўрт бўлишини интизорлик билан кутарди, соат тўртда маҳаллий радио орқали бериладиган бахтсиз муҳаббат ҳақидаги романнинг навбатдаги бобларини қўйиб эшитарди. У ҳар янги бобни ўз ҳалинчак тушагида ётганча, қўлида ичилмаган бир стакан мева шарбатини тутганча канда қилмай эшитар, кўзларида ёш ҳалқаланарди. Навбатдаги бобни тинглаб, романнинг аёл қаҳрамони ўша ёшгина қиз ўлармикин, ўлмасмикин, деб изтироб чекарди. Хосе Игнасио Саенс де ла Барра унинг учун суриштириб билди ва айтиб берди: «Ҳа, генерал, у қиз ўлар экан». «Ундай бўлса айтинг, ўлмасин-е, падарига! – буюрди у. – Яшасин-э, романнинг охиригача, эрга тегсин, бир этак бола туғсин, кейин ҳамма одамларга ўхшаб қариб-чириб юрсин!» Шундан сўнг Саенс де ла Барра генерал ҳокимиятининг ҳузурини кўрсин деб, асарни қайта кўриб чиқишни айтди. Шундан эътиборан радиоқаҳрамонларнинг ҳеч бири унинг ижозатисиз ўлмайдиган бўлди. Унинг хоҳиш-иродасига кўра бир-бирларини яхши кўрмайдиган йигит-қизлар никоҳ ўқитадиган бўлишди, аввалги бобларда жони узилган персонажлар кейинги бобларда тирилишди, унинг хоҳиш-иродаси бўйича; салбий қаҳрамонлар олдиндан жазоланишди, барча ижобий қаҳрамонлар бахт-саодатга эришишди, бинобарин, бахтга унинг буйруғи билан эришилاردи; шулар боис, у ўзини нима биландир машғул бўлаётгандай, ҳаётини қандайдир маъно-мазмун билан тўлдираётгандай сезарди, зеро, кўп вақтлардан буён қўлини нима ишга уришини билмасди; у

кечқурун говгумда қўлида фонарь чироқ кўтариб, ўз мулкатларини айланаркан, кимдир аллақачон сигирларнинг емини бериб қўйган ва президент гвардияси турадиган хоналардаги чироқларни ўчирган, кимдир барча хизматчиларни ухлаб дам олишга жўнатган ва мулозимлар бари ухлаб қолишган бўлиб чиқарди. Ошхоналар топ-тоза ярақлар, поллар ювилган, гўшт майдаланадиган кундалар қиртишлаб тозаланган, тозаловчи дорилар суртилган бўларди. Кимдир унинг барча талабларини олдиндан билиб адо этарди; бундан ҳам ортиқ, аллаким деразаларнинг лўкидонларини тушириб ёпган ва барча кабинетларнинг эшикларини қулфлаб беркитган, ҳолбуки, барча эшикларнинг калитлари фақат унда, фақат унинг ўзидагина сақланарди. У ўчирмоқчи бўлиб қўл чўзгунча ташқи эшикдан то ётоқхонасининг эшигигача бўлган йўлакдаги барча чироқлар бирин-сирин ўз-ўзидан ўчарди, у қоронғида ойналарда ўз аксини кўрмай, асоратдаги ҳукмдор каби офир оёқларини судраб босар, ҳеч ким унинг юлдуз қадамларини кўрмасин деб, орқасидан қора бахмал қопчиққа солинган олтин нағалини илаштира борарди. Деразалар ёнидан ўтаётганда ҳамон ўша денгизни, январь ойидаги Кариб денгизини кўрарди. Унга у йигирма уч маротаба қаради ва йигирма уч маротаба ҳам у ўша доим январь ойида бўладиган денгиз эди – у юзини тилларанг бақатўнлар қоплаган ботқоқликка ўхшарди. Ҳамма ойларда, ҳар бир оқшом мана шундай бўларди ва ўша август оқшомида ҳам мана шундай эди. Қоронғида оёғини судраб босиб, ётоғи томон бораркан, Бендисйон Алварадонинг хонасига қараб ўтди. Бу ерда ҳамон тувакда лимон, ўт, аллақачонлар ўлиб кетган қушларнинг қафаслари турар, онаси охирги ойларда офриб ётган, тириклайин

чириган ва жон таслим этган азоб-уқубатлар тўша-
ги ҳам ҳамон шу ерда эди. «Хайрли тун, она», – дея
ғўлдиради у, гарчи унга узоқ замонлардан буён:
«Хайрли тун, ўғлим, худо ёринг бўлсин», деб жавоб
айтадиган кимса бўлмаса ҳам. Онанинг хосхонаси-
дан чиқиб, у ўз ётоғи сари кетди, қўлидаги ўша-ўша
мабодо қочишга тўғри келадиган бўлса асқатадиган
чироқ билан йўлини ёритиб борди. Бирдан у
қўрқинчдан қақшаб тўхтаб қолди, хов нарида қо-
ронфиликда чироқнинг шуъласи Лорд Кёхелнинг
қорачиқларига тушиб, оловли чўғ каби акс этди.
Эркаклар сепадиган атир ҳиди анқиди ва генерал
бу ҳидни тарқатаётган зотнинг амр қувватини ҳис
этди, унинг ўз қўрқинчига бўлган нафратини жо-
нида туйди. «Ким бу?» – деб қичқирди у, гарчи унинг
кимлигини аниқ билиб турган бўлса ҳам; тантана-
вор либослар кийган Хосе Игнасио Саенс де ла
Барра боргоҳга бугун тарихий кеча эканлигини
эслатгани қадам ранжида қилган эди. «Ўн иккинчи
август, генерал! Улуғ сана! Сизнинг ҳокимият тепа-
сига келганингизга роса юз тўлди! Шунинг учун,
генерал, бутун дунёдан меҳмонлар ташриф бую-
ришган. Бўлмаса-чи! Ҳаёт энг узоқ давом этганда
ҳам, бундай байрамда фақат бир маротаба қатна-
шиш мумкин. Бутун мамлакат байрам қияпти, сиз
нима қилиб юрибсиз?» У Хосе Игнасио қанча яли-
ниб, ёлвормасин, кўндириш учун қанча ҳаракат
қилмасин, ушбу байрам кечасини гулдурос қарса-
қлар ва халқнинг алангали муҳаббати шуълаларига
қўмилиб ўтказишни истамади ва одатдагига қара-
ганда барвақтроқ ётоғига кириб, ичкаридан эшик-
ни уч бора қулфлаб, уч бора тамбасини тушириб,
уч бора занжир солди, ҳеч қандай белгилари бўл-
маган дағал уст-боши, чап этигидаги олтин ниқтов
нағали билан қуруқ ерга юзтубан тушиб ётди,

ёстикдай кафтларига юзини босди ва шу ҳолатда тек қотди. Ўз вақтида биз уни калхатлар чўқиб ташлаган, қурт-қумурсқа ҳамда денгиз ости сув ўтлари босган ҳолда топган эдик – ҳозир ҳам у ўзининг мана шу азалий ҳолатида ётарди – уйқусизликнинг юмилмас қора чўғларини босган қоронғилик туманлари аро олислардан келаётган байрам мушакбозликлари гулдуролари, шодиёна мусиқа садолари, қўнғироқларнинг хуррам жаранлари қулоғига элас-элас чалинар, уни кўкларга кўтариб шарафлаётган, селдай оқаётган одамлар издиҳомини эшитар, аммо бу шараф унинг шарафи эмасди. Буларни эшитиб, у маҳзун бўлишдан кўра кўпроқ ҳайрон-у дол бўлиб, гўлдираб қўярди: «Вой, қисматининг онаси, Бендисён Алварадо! Ўша вақтдан бери юз йил ўтиб кетибди! Хувори вақтнинг ўтишини қаранг».

ШУНДАЙ ҚИЛИБ, бу унинг ўзи эди, шу ерда эди, йўқ, энди бу унинг шериги эмас, у қабуллар залида, банкет столи устида ётарди, худди ўлган пападай улғвор ва серҳашам либосларга, ранго-ранг гулларга бурканган эди, агар булар орасида ўзи ўзини кўрса эди, эҳтимол, танимас эди – ахир у илгари бир бора ўлиб кўрган ва бир бора мана шу зиёфат столида ётиб, ириб-чириган эди – мана, яна ҳаётлик чоғларига қараганда ҳам қўрқинчлироқ бўлиб ўлиб ётибди, ичига пахта тиқилган ипак қўлқоплари шишган, унинг товусдай товланган ярқироқ тантанавор мундири мўйсафиднинг кўксини янада чорсироқ кўрсатади, кўкраги сон-саноқсиз нишонлар, тамғалар билан худди совутдек қопланган – бу мукофотларни у устомон ва сурбет малайлари тўқиб чиқарган ҳавойи шоколад урушларда қозонган ҳаёлий ғалабалари учун олган – сўл этагида ниқтов олтин нағали, елкаларида Коинот Генералининг

ўнта маъюс юлдузи (уни ўлимдан ҳам юқорироқ кўтариш учун охирги дамда шошилиш тарзда унга ушбу унвон тақдим этилмиш эди) – четдан қараган одамга у мана шундай оппа-очиқ ётарди. Шунинг учун биринчи маротаба унинг бор эканлигига ҳеч қандай шубҳа-иштибо туғилмади, аслида ҳаммага кўрсатиш учун қўйилган мана шу мурдачалик ҳеч кимса унга оз ўхшамас, ҳеч кимса ундан беҳад-беҳисоб йироқ эмасди, милтиллаб ёнаётган шамларнинг ёруғида у худди қизариб-бўзариб бораётганга ўхшарди. Биз эса қўшни ҳукумат кенгаши залида тун бўйи расмий бюллетеннинг ахбороти устида, ҳар бир сўз устида бош қотирардик – биз бу ахборотнинг тўғрилигига ҳали охиригача ўзимиз ҳам ишониб-ишонмасдик. «Мен ҳарбий юк машиналарининг босинқи овозидан уйғониб кетдим. Думалоқ кўк темир қалпоқ кийган аскарлар елкаларидаги автоматлари ва аслаҳа-анжомларининг оғирлигидан қадрларини буккан ҳолда кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб, кимсасиз йўлаклардан ўтиб боришар, бино йўлакларига яширинишар, чорраҳаларда тўхтаб туришар, давлат идоралари эшиклари олдида ушланиб қолишарди; баъзилари савдо расталари аркалари остига сумбалари қуёшда ярқираган қуролларини олдиларига шай қилиб ётишарди, бошқа бирлари эса – буни мен ўз кўзим билан кўрдим – оғир пулемётларини вице-қирол маҳалласи биноларининг томларига олиб чиқишарди, мен ҳозиргина ҳовлидан ҳали ҳўл чиннигулларни узиб чиққан эдим, гулларни солиб қўйиш учун нарса қидириб, балконнинг эшигини очган эдим, дарҳол дағал вағир-вуғур овозлар ва дўпир-дўпир оёқ товушларини эшитдим – лейтенант бошчилигидаги соқчилар дам у эшик, дам бу эшикни қаттиқ-қаттиқ тақиллатиб, энди-энди очилаётган дўконларни

дарҳол ёпишни талаб қилишарди. «Юқорининг буйруғи! Бугун – миллий байрам» Мен лейтенантга битта чинни гулни отдим-да, нима бўляпти ўзи, деб сўрадим, кўчаларда мунча кўп аскарлар нима қилиб юришибди, мунча шовқин-сурон солишади. Мен ирфитган гулни сакраб тутиб олди-да, аввалига елкасини қисди: «Жонгинам, биз ўзимиз ҳам нималигини билмаймиз», – деди. Кейин менга кўзини қисиб қўйди-да, тўхтовсиз хахолаб кулганча бақирди: «Балки мурдага жон битгандир, а?» Бу тахминнинг ҳеч бир ажабланадиган жойи йўқ эди. Аксинча, бизга унинг ер юзидаги тирик ҳаётининг охири жуда ҳам ҳайратомуз ва англаб бўлмас бир нарса каби туюларди ва биз унинг шунча йиллардан бери давлат ишларини ўз ҳолига ташлаб қўйиб, мана энди тирилиб, яна ҳукмронлик жилловини ўз қўлига маҳкам олганига чиппа-чин ишонишимиз ҳеч гап эмасди – назаримизда, у яна ҳар қачонгидан ҳам тирикроқ эди – яна кўланкага ўхшаб кўринган Ҳокимият уйининг узундан-узоқ гилам пояндозларида унинг кенг ялпоқ товонларининг шипиллаган овози эшитиларди; бу ерда худди бир маҳаллардай яна таниш пуфакмонанд чироқлар ёнди; биз бошқа бир алаким эмас, фақат у де Армас майдондаги ёрилиб ётган тош плиталар орасидан чиққан майса-кўкатларни чимдиб юрган эринчоқ сигирларни ҳайдаб чиқарганига лаққа тушиб ишонишимиз ҳеч гап эмасди; биз шунингдек, сўлғин пальма соясидаги тош плиталар устида ўтирган кўр чол туёқларни аскар этиклари деб ўйлаганини ҳам табиий ҳол деб қарардик, кўчаларда дўпир-дўпир ҳамон эшитилиб турар ва кўр чол бу орада ўлимни енгиб, уйга ғалаба билан қайтган бахтиёр валломат ҳақида шеър ўқий бошлаган эди. У қулатилган тош санамларнинг ташландиқ маъбади узра чирмашиб

ётган хина гулларини бамайлихотир пишиллаб ямлаётган сигирларга қўлларини чўзганча ҳаприқиб, ҳаяжонланиб ўқирди; овқат қидириб, сарой зиналаридан дам тушиб, дам чиқишга ўрганиб қолган сигирларга бу ер маъқул кўриниб, улар оқ-қизил раъно гуллардан чамбарлар таққан мана шу санамлар ва Миллий театрнинг хароба биносини беаган лираларда осилиб турган маймунлар орасида яшашарди. Улар ташналикдан ўртаниб, вице-қирол маҳалласининг салқин, нимқоронғи йўлакларига шовқин-сурон билан қасир-қусур қилиб кириб боришар, бу ерларда бирданига ўнлаб гултуваклар ағдарилиб тушиб сингандай шарақлаган овозлар чиқар ва шу заҳоти қизиб кетган тумшуқларини ҳовлидаги ҳовузга ботирардилар. Лекин улар қанча ичмасин, уларни ҳайдаб юборишга бирон кимса журъат этмас, чунки сигирларнинг сағирлари ва буқаларнинг бўйинларида президент тамғасининг излари аниқ-тиниқ кўриниб турарди. Бу ҳайвонлар муқаддас эди, ҳатто аскарлар ҳам савдо расталарининг тор ва айлана кўчаларида уларга йўл берардилар. Бу кўча аллақачонлар ўзининг аввалги байрамона қувноқлиги ва шайтоний улуғвор жозибасини йўқотган, йиллар ўтиши билан худди синдириб ташланган қовурғалардай шпангоутлар¹, вақт емириб ташлаган бушприт² ва мачталар, ҳеч кимга кераги бўлмаган абзал-анжомларга айланган эдилар, улар сассиқ кўлмакларда чириб ётар эдилар, илгарилар ҳам денгиз бўлган ва юк кемалари тўғри савдо расталари олдида тўхтайдиган вақтларда – бу ерда янги тутилган балиқлар ва мевасабзавотлар сотиларди; бўм-бўш раста дўконлари

¹ Шпангоут – кема борти қопламасини мустаҳкамловчи кўндаланг қовурғаси.

² Бушприт – кеманинг бурун қисмидаги елканлар мустаҳкамланадиган устун.

ачимсиқ ёмон ҳид билан тўла эди – бу ерда бир маҳаллар – у эндигина президент бўлиб ўтирган кезлар – ҳиндиларнинг бозори жуда қизирди; кейин ҳиндилар унга раҳмат ҳам айтмай кетиб қолишди. «Шимилтириқни ебсанлар! – деб қичқирди уларнинг орқасидан қариларча тоқатсизлик ва ғазабга миниб. – Жўнанг, ўша англизларингизга, ахлатларини тозаланг!» Лекин бу сўзларни улар эшитишмади; уларнинг ўрнини сеҳрли туморлар, илон чаққанга даво бўладиган малҳамлар сотувчи сайёр бозоргонлар эгаллади, ёнидаги чирик ахлатлар билан тўла ташландиқ жойда эса кичкина каталак уйчалар пайдо бўлди, улар ичкаридан пар девор билан тор хоначаларга ажратилган эди, уларда кун-тун сийқа патефон лаппакларининг зерикарли хириллаган овози ва ижарага бериладиган фаҳш каравотларининг тинмай ғирчиллаши эшитилиб турарди. Даранглаган жом садоси миллий мотам бошланганидан дарак бериши замоноқ аскарлар буларнинг барини милтиқ қўндоқлари билан бузиб ташладилар. Ҳа, ким нима демасин, бу ҳақиқий маънодаги мотам эди ва қайғу ҳам самимий эди, зеро, биз узоқ вақт илҳақ бўлиб кутган унинг ўлими кўп нарсаларга бизнинг кўзимизни очди. Ҳа, у ўзининг қиролларга хос касалларидан бирига учраб, жон таслим қилишини роса умидсизлик ва ночорлик ичида маҳтал бўлиб кутдик, неча-неча марталаб унинг ўлими ҳақидаги шивир-шивир хабарларни, кейин уларнинг яна неча-неча марталаб ёлғонга чиққанлигини эшитдик, қачон бу ҳақиқатга айланаркин деб зор-интизор бўлдик ва бу орада ўзимиз ҳам тугадик, ёниб-куйиб адо бўлдик, мана энди ҳам унинг батамом, узил-кесил кетганига ишонмадик, бунга ҳақиқатан ишончимиз комил бўлмагани учун эмас, балки юрагимизнинг тубида бундай бўлиши-

ни истамас эдик. Биз бундан кейин қандай яшашимизни тасаввур қилолмасдик, усиз умуман ҳаёт қандай давом этишини билмасдик – бизнинг ҳаётимизда у шу қадар беҳад катта ўринни ишғол қилган экан. «Бу инсон менинг ҳаётимда қанчалар катта маънога эга бўлганини айтиб адо қилолмайман, менинг ёшим ўн иккида, шу ёшимда у менга шунчалар лаззат-фароғатга тўла бахт ато этдики, бундай бахтни кейин менга биронта ҳам эркак ато этолмади, ато этолмайди ҳам! Уни ферманинг кичкина дарчасидан оҳиста мўралаб турган пайтидан буён эслаб қолдим, у биз кичкина қизчаларни шунчалар ташналик билан томоша қиларди, биз матросча ёқалик кўк кўйлакчаларда мактабдан роса соат бешда чиқардик, у бизнинг хипчагина белларимизга пишиқ қилиб ўрилган жамалак сочларимиз илондек тўлганиб тушиб турганлигини кўриб, шавқ ўтида ёниб пичирларди: «Онажонгинам, Бендисйон Алварадо бу тайлоқчалар нақадар мазали!» Биз кўрардик унинг кўзлари оч термиганини, у йиртиқ қўлқопдаги бармоқларида элчи Фоурбис юборган чиройли идишчани қисимлаб, дам-бадам уни юқорига кўтариб, бизни эшитсин деб, силкитар, идишча ичидаги ялпизли обакилар тириқларди. Биз бари бир юзимизни буриб, қочиб кетардик. Фақат бир марта ҳеч ким қарамаётганига ишонч ҳосил қилгач, мен секин дарча олдига беркиниб бордим ва чиройли рангли идишчага қўлимни чўздим – обакиларнинг ширқиллаши менинг ақл-у ҳушимни олиб қўйди. У менинг қўлимни маҳкам ва майин ушлади, мени худди шердек юмшоқ кўтариб олди ва ҳеч қаеримни оғритмай, дарчадан ичкарига олди, шунчалар эҳтиётлаб, авайлаб кўтардики, мактабга киядиган кўйлагимнинг биронта жойи эзилмади. Кейин у мени хашак-

лар устига ётқизди, хашакдан ўткир шиптир ҳиди келарди, кейин менга нимадир демоқчи бўлиб оғзини очди; тили худди танглайига ёпишиб қолгандай эди, у мендан ҳам баттар қўрқиб кетганга ўхшайди деб ўйладим. Юраги шунчалар қаттиқ гурсиллаб урардики, кўкрагига чип ёпишган кўйлаги устидан унинг зарбалари шундоқ кўриниб турарди. Унинг ранги ўчган, кўзларида ёш филтилларди, кейин мен билан бирга бўлган эркакларнинг биронтасида бундай ёшни кўрмадим. Унинг чайир бармоқлари титраб турган баданимни силарди – шунчалар куч, шунчалар истак ва шунчалар майинликни кейин мен ҳеч қачон учратмадим. Унинг бармоқлари қорнимдан юқорига ўрмалар, титраб қисимлардики, улар остида кўкрагимнинг гунчалари гул-гул очилаётганлигини ҳис қилардим, фарам устида тоқатсизланиб қимирлардим ва нотаниш эркакнинг тер ҳиди анқиган, унинг жиққа ҳўл кўйлагига маҳкам ёпишардим. Кейин унга элчи Бейлдричнинг обакилари ҳам керак бўлмай қолди – энди мен ўзим сигирхона деразасидан ошиб тушардим, бу одамнинг қучоқларида ўзимнинг тўлишиб, камолга етаётганимдан қувонардим. Бу кишининг кўзлари маъюс, юраги соғлом эди, у мени бир сават ноз-у неъматлар билан фарамхонада кутарди. У менинг ҳидимни яхши кўрар ва менинг ўзимни бу ҳидларни севишга ўргатарди. У биз ейдиган таомларга ҳам менинг ҳидим ва чиқитларим сингиб кетишини жуда ёқтирарди. «Сен ширинсан, – деб пичирларди у менга, – сендан портнинг мазаси келади... Мен сенинг обиятингда пиширилган, сенинг тузинг қўшилган буйрагингни егим келади...» У ҳар оқшом баданимни – бошимдан оёғимгача сийпалаб чиқар, унинг ўз ҳирси-эҳтиросининг ўткир қалампири ва лавр япроғи

билан тотли қилар, мени алангали гулхайриларнинг оҳиста ёнган ўтида қайнатар – бизнинг хаёлий муҳаббатимизнинг ҳар оқшоми ана шундай кечар, лекин унинг келажаги йўқ эди. У менга таом едирар ва ўзи ҳам кекса одамнинг ҳирси ва саховатига монанд қўшилиб ерди. Мен ундан сўнг мени оғушига олган кўп шошқалоқ, ҳиссиз зиқна пирларни кўрдим, лекин улар ичида унингдек эҳтиросли ва ундай сахий зотни ҳеч учратмадим. Биз бир-биримизга росалик тўйган чоғларда сигирлар бизни сўлакай ва ғадир тиллари билан яламоқчи бўлишар, у шундай пайтлар сигирларни нари итариб, ўзи ҳақида, баъзан дунёдан жуда ҳам безиб кетиши ҳақида оҳиста сўзларди, дунёни боре деб ташлаб кетгим келади, дерди. У менинг ачинишимни ҳам истамасди, шикоят ҳам қилмасди, худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай бўларди. Менга унинг ичида даҳшатли бир сукунат бордай ва бу сукунатни фақат даҳшатли чинқириқ билангина очиш мумкиндай туюларди. Аммо унинг овози равон жаранглар ва чайир қўллари яна баданимда чанқоқ ўрмалай бошлар, яна чапдаст ва толмас чавандоздай отга минарди – у менинг борлигимнинг бирдан-бир маъносига айланиб қолган эди. Мен ўн тўртга ҳам тўлдим. Бир куни уйимизга елкасидаги погонлари йирик юлдузларга тўла иккита ҳарбий киши келди. Улар эски олтин тангалар билан лиқ тўлдирилган иккита чамадон келтиришди. Ярим кечаси мени ва ота-онамни чет элнинг кемасига чиқаришди. Шу тариқа чет элга бориб қолдим ва узоқ йиллар унинг ўлганлиги хабарини эшитмагунча ўша ерларда яшадим. Мен ўзимнинг зерикарли ва тангной ҳаётимда унинг қучоқларини эслаб, минг бора ўлиб тирилдим, аммо у буни билмай кетди. Минг бора дунёда ундан ҳам яхши эркак

бормикин деб, дуч келганининг кучоғига кирдим, лекин нафрат билан юзимни бурдим, чунки уларнинг бари унинг олдида судралган шиллиққуртга ўхшарди. Мен ҳар хил эркаклардан бир этак бола орттириб, ёшлигимни йўқотиб, адойи тамом бўлиб қайтиб келдим, ўзимни доим болаларни ундан орттирдим деб ишонтирдим, ўлаётганда мени ҳам зиғирча бўлсин эсладимикин, деган андак умидим ҳам йўқ эмасди...» Аммо генерал у ферма деразасида кўринмай қолган иккинчи куниёқ уни мутлақо унутган, кейин бошқа бирини имлаб чақирган, кейин яна бошқасини, кейин яна... ҳар оқшом аҳвол шу эди, чунки ўша вақтда у бир хил кийим кийган мактаб қизларининг фарқига бориши қийин эди; назарида, ҳаммаси бир-бирига ўхшарди, улар унинг ёнидан бир гала мовий қушчалар каби ўтишар, унга бигиздай тилларини чиқариб кўрсатишар, қари эшак деб гашига тегиб хахолаб кулишар ва элчи Римпелмейернинг обакилари шиқирлаган чиройли қутичага қиё қараб қўйишарди. У уларни чақирар, дарчадан кўтариб олар, буниси кечагими ёки бошқасими, суриштириб ўтирмасди, уларнинг бари унинг учун матросча ёқали кўк қўйлак кийган битта хилқат эди. У кўзларини ярим юмиб, элчи Штреймбергнинг бир тусдаги зерикарли гапларини қулоғи ёнидан ўтказиб юбораркан, шу хаёлларга берилиб, ўзида ширин бир толғинлик туйди. Элчи унга электр кучайтиргичли зўр бир граммофон совға қилган эди (у анави ит қараб ўтирганга жуда ўхшарди¹)? Бунда у мамлакатга тегишли денгиз сувларини катта қарзни тўлаш ҳисобига бериб юбориш тўғрисида қўйилаётган қаттиқ талабларни ҳар доим эшитиб турсин, деганга ўхшаш маъно ҳам йўқ

¹ Граммофон лаппакларига туширилган фирма белгиси: граммофон эшитаётган ит тасвири.

эмасди. У бу талаблар ва унинг атрофидаги гапларни ёддан билар ва шунинг учун ҳар доим битта жавобни канда қилмай такрорларди: «Шимилтириқ демайсизми, азизим Стивенсон! Нима сўрасангиз сўранг, фақат денгизни сўраманг».

Шундан сўнг у темирнинг овози ўчсин деб, мурватини бураб қўярди. Унинг иқтисод ва молия ишларини яхши идрок қилувчи одамлари бунинг маъноси нима эканлигини оҳанжама қилмай, гапни кўп чуватмай тушунтириб беришган, яна буни қайта-қайта тилга олган билан ёғи чиқармиди. «Шир яланғочмиз, жаноб генерал, тўлайдиган бир тийин ҳам пулимиз йўқ!» Дарвоқе, хазина бўм-бўш, барча захиралар тасарруф этилиб, мамлакат қарз ҳисобига кун кечираётганлигини ўзи ҳам биларди. Мустақиллик учун урушлар пайтидаги қарзларни тўлаш учун аввал заём олди, кейин муддати ўтган тўловларнинг фоизларини қоплаш учун яна кетма-кет заёмлар олинаверди, кейин фоизларнинг фоизларини тўлаш гали келди, бари бир сира пулни етказиб бўлмас, улар ўрнини босадиган нимадир бериш керак бўлар, қарз берувчиларнинг қаҳр-ғазабларини нима биландир босиб туришга тўғри келарди: хина ва тамаки монополия қилиб, Англияга берилади; каучук ва какао голландларга ўтди; темир йўл қуриш концессияси ва сув йўлларини ишлатиш – немисларга қолди; ҳамма-ҳаммасини бегона чет эл гринголарига очиқ ва ошкора беришга тўғри келди (албатта, бунинг катта қисми яширинча берилди!) Бу шунчалар махфий тарзда амалга оширилган эдики, ҳатто, айрим махфий битимларни у Хосе Игнасио Саенс де ла Барра ғавфо-тўполон билан асфаласофилинга учраб, ҳамманинг кўз ўнгида қатл этилгандан кейингина билди – худонинг марҳамати билан жаҳаннам ўтида мангу ёнсин! Лекин бари бир,

«Бизнинг бошқа иложимиз йўқ, жаноб генерал!» – деган гапни эшитарди ҳар бир молия министрининг оғзидан анави зикна Гамбург банкчилари унинг ҳиқилдоғидан бўғиб олганларидан кейин уларга тўловларни кечиктириш тўғрисида буйруқ берган ўша оғир йилдан буёнига. Ўшанда немис эскадраси портни қамал қилди, инглиз зирҳли кемаси эса ҳеч кутилмаганда рейдда пайдо бўлиб, бир бора огоҳлантирувчи тўп отди ва жоменинг қуббасини учириб юборди. Аммо у уларнинг замбаракларидан кўрқиб ўтирмади. «Инглиз қиролига ҳалигимни қўйдим! Йўқолсин, кайзер! Ўлсам ўламанки, таслим бўлмайман!» – деб бўкирди у охириги дамда ҳаммаси қўлдан кетгандай бўлиб кўринганда, унга ёрдамга етиб келган элчи Чарлз У. Трейколер томонидан қутқариб қолинди, бинобарин, элчи худди унга ўхшаб домино ўйини деса, ўзини томдан ташларди. Уни элчи қилиб юборган мамлакатнинг ҳукумати генералнинг Европа мамлакатлари олдидаги мажбуриятларини ўз кафолатига олди, бунинг эвазига бизнинг тоғ-кон бойликларимизни муддатсиз тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлди. Ўшандан бери биз қашшоқ бўлиб қолдик, мангу тиланчига айландик. «Биз ҳатто ичингиздан кийган иштонингизни ҳам қарзга олганмиз, жаноб генерал!» Лекин у бундан заррача хижолат чекмасди ва у навбатдаги элчини улуғворлик билан пиллапоягача кузатиб қўяр – одатда барча элчилар аср пайти соат бешлардан бошлаб у билан валақлашиб ўтиришарди. Кейин у хайрлашаркан, элчининг елкасига дўстона қоқиб қўярди: «Нима, бу сизга шимилтириқми, азизим Бейкстер! Ўлсам ўламанки, денгизни бермайман!»

Ҳамма тўланмаган қарзлардан кўра ҳам уни президент саройининг мозорга ўхшаб ҳувиллаб жимжит бўлиб қолгани қаттиқроқ ранжитарди.

Булар бари лаънати Хосе Игнасио Саенс де ла Бар-
ранинг касофати туфайли рўй берди, у шумқадам
олий ишончни оқламади, ҳақиқатан чопилиши
керак бўлган каллаларни чопмай, ҳамма бекорчи
бошларни чопди – Летисия Насарено билан унинг
боласини ҳалок қилган бадкорлар эса ҳамон топил-
гани йўқ. У тўтиларларнинг тумшугини очиб, қанча
шифобахш малҳамлар томизмасин, миқ этиб офиз
очишмасди, қўшни мактабнинг ўқувчи қизлари кўк
бутоқда ўтирган митти қушча ҳақидаги қўшиқни
ҳам айтмай қўйишди. Булардан етаётган озорларни
унутиш керак эди ва унинг бутун туриш-турмуши
кўкраклари худди гўр лиму мевасидай кичкина ва
қаттиқ ўқувчи қизни зор-интизор кутиш ва у билан
ўйнашга кетадиган бўлди. У кўм-кўк сўрилар остига
ўрнатилган стол атрофида ёлғиз ўзи ўтириб, узоқ
овқатланар, вақтини ёлғизликда ўтказар, пешин
чофининг жазирама ҳовурида ширин мудроқ уйқуга
чўмар, кўнглини шунчалар ром этган телевизион
фильми ўтказиб юбормаслик учун дам-бадам кў-
зини очарди. Бу фильмда ҳеч нарса ҳаётга ўхша-
масди, лекин у ҳақиқий ҳаётни кўряпман, деб ишо-
нарди, лоақал, ҳаёт менинг назаримда мана шундай
бўлиши керак эди, деб ўйлар ва бундан жуда ҳам
хурсанд бўларди, доврўқ қозонган ва қўли ҳамма-
ёққа етадиган бу одам ўзини ҳамма нарсани била-
ман деб ҳисобларди, ҳолбуки, ишлар бошқачароқ
эди. Хосе Игнасио Саенс де ла Барра замонларидан
этиборан биз унинг радиоласига махсус мўлжал-
ланган эшиттиришлар тайёрлай бошладик, кейин
ёпиқ телевизион канални ишга туширдик, энди
унинг телевизорининг экранида фақат унинг диди
ва хоҳишига мос фильмлар кўрсатилар ёхуд фильм-
лар шунга мослаб ўзгартириларди. Бу фильмларда
фақат бадкирдорлар ҳалок бўлишар, муҳаббат ўлим-

ни енгар, ҳаёт худди денгиз шаббодасидай енгил ва ёқимли эди, у эса булардан мутлақо беҳабар эди. Биз ҳаммасини тушунардик. Фақат адоғи йўқ қариллик даврида кўп йиллар бахтли юрсин, матросча ёқали кўк кўйлак кийган қалтираган қизчаларни кўксига босиб овунсин, таскин топсин деб, уни кўзимизни лўқ қилганча алдардик. Аммо кунлардан бир кун у тасодифан уларнинг бировидан сўраб қолибди: «Сени мактабда нималарга ўқитишади?» «Унга мен ростини айтиб бердим: «Мени ҳеч нарсага ўқитишмайди, сенъор, – мен ахир портнинг фоҳишасиман». У дарҳол чамаси бошқача тушундиммикин деб ўйлаб мени сўзларимни такрорлашга мажбур қилди. Шунда мен унга бўғин-бўғин қилиб такрорладим: «Мен мактаб ўқувчиси эмасман, портда юрадиган фо-ҳи-ша-ман», – дедим. Мени қовоқхонада ушлаб олишди, қатрон совун ва сочиқ билан тозалаб ювишди, кейин манави матросча ёқали кўк кўйлакни кийдиришди, оёғимга яхши қизчаларнинг пайпоқчаларини илдим. Кейин ҳар куни кечки пайт унинг деразаси олдидан чопқиллаб ўтишни буюришди. Мен бир ўзим эмасдим. Ёнимда менга ўхшаган бошқа суюқоёқлар ҳам чопқиллашарди. Уларни ҳам санитар полицияси ёллаб, ювиб-тараб, худди мана шунақа мактаб кийимларини кийдириб, оёқларига болакайларнинг пойабзалларини бериб, от ёлидан улама сочлар улатиб жўнатишарди. «Мана, қаранг! – бу уламани оппа-осон қадаб кўйса бўлади. Бизга ожиз, ночор, тентак чолдан кўрқиб ўтирманглар, дейишди. Унинг кўлидан ҳеч нарса келмайди. Докторга ўхшаб ечинтириб қарайди, холос. Балки яна андаккина қўллари билан ушлаб, сиқиб, силаб-сийпалаб кўяр – қисқаси, сизнинг олдингизга келганда сиз қиладиган шу ишларни айтишди-да, жаноб генерал, – деб бирма-бир оқиз-

май-томизмай айтиб бердим унга, – биз олдингизда фақат кўзимизни хуморли сузиб, худди ишқингизда ўлиб қолаётгандай бўлиб: «О, муҳаббатим... О, муҳаббатим...» деб эркаланиб, нози фиरोқ қилиб шивирлашимиз керак эди. Мен сизга доим шундай деб шивирлайман, сиз буни жуда ҳам яхши кўрасиз. Бизни аввалига роса машқ қилдиришди, бир неча маротабалаб такрорлатишди, кейин озроқ пул беришди, шунча бошоғриғига сариқ чақа тўлашади; санитар солиғи билан сержантга бериладиган ҳақини чиқариб ташлагандан кейин кўлимизда ўпкаси тушган шу тўрт песо қуриб кетгур қолади. Орқангдан шунча сўта уриб, олдингдан шунча банан еганингдан кейин шуни адолатдан деб бўладими, асти! Шуларнинг барини тумрайган чолнинг юзига тўкиб солдим. У гапларимни киприк қоқмай эшитди».

«Онажоним, Бендисйон Алварадо, – деб ўйларди у, – нима учун менга бунча жазо?» Бироқ юракдан ўртанаётганини у на бир оғиз сўз ва на бир имошора билан билдирди. У атроф-тумонотни айлантириб, аҳвол-вазиятни аниқлашга киришди, тафсилотларни суриштирди ва тез орада шу нарсаларни билдики, Ҳокимият уйи билан ёнма-ён жойлашган хотин-қизлар мактабини кўп йиллар бурун ёпишган экан. Епископнинг оқ фотиҳаси билан маориф министри энг баобрў ва давлатманд хонадонларнинг бошлиқлари билан тил бириктириб, денгиз соҳилида уч қаватли янги мактаб қуришга маблағ ажратган, бу ерда албатта ушбу такаббуларнинг қизчалари тумтайган, қўли қаттиқ ва ҳар ерга етадиган авроқчи чолнинг васвасаларидан ишончли тарзда муҳофаза этилган эди. Мана энди бу чолнинг қайла ичида тумшуғини юқорига қилиб сузиб юрадиган сабало балиғига ўхшайдиган жаса-

ди қаршимизда банкет столида ётарди. Ўлик тусга кириб оқариб ётарди. Сўлиган гулхайрилар ва кимсасиз саҳродаги ой ўпқонларининг ранги мана шундай оқариб туради, бу бизнинг усиз отган илк тонгимизнинг ранги эди. Оппоқ гулларга ўралиб ётаркан, у ниҳоят озод бўлган эди, мутлақ ҳукмронлигидан қутулган эди, неча-неча замонлар унинг асоратида яшашдан халос бўлганди. Гарчи манави Ҳокимият уйи деб аталган зиндон, тирик президентлар учун аталган марқадда ким кимнинг асоратида эканини аниқлаш ўта мушкул эди! Бир пайтлар бу мақбар, яъники боргоҳни хўжайиннинг розилигини сўраб ўтирмаёқ қайта таъмирлай бошлаган, унинг ичи ва ташқарисини қандайдир ўлимтик оқ рангга бўяб чиқаётганларида, у – хўжайин хоналар ва йўлакларда оромини йўқотиб, сарсари кезинар, уни ҳеч ким танимас ва шунинг учун қичқириб уришардилар: «Ҳой, сеньор, нима қиласиз оёқ остида ўралашиб, қочинг, бўялган жойни расво қиласиз!» Шунда у янги бўялган деворларга тегиб кетмаслик учун эҳтиётини қилиб нари жўнарди. Унга яна бақиришарди: «Ҳой, сеньор, пастга тушманг, ҳавоза қулаб, бошингиз ёрилади!» Шунда у қобилгина бўлиб тепа қаватда қолар, қулоғи болта-болғаларнинг гурсиллаши, фишт терувчиларнинг сўкинчларидан гаранг бўларди. Фишт терувчилар ҳам уни ҳоли-жонига қўйишмас, юзинг-бетинг борми, деб қараб ўтиришмасди: «Қочсанг-чи, ҳой, қари эшшак! Лойимизнинг ҳаромини чиқарма тагин!» Шунда у индамай оддий аскардай бўйсуниб, нари кетарди. Бу бемаъни таъмирни у бошламади, лекин неча ой бу қийинчиликка миқ этмай чидади, айтишларича, бу таъмирлар унинг қулайлигини кўзлаб қилинаётган экан. У ҳар қачонгидан ҳам ёлғизроқ эди ва ўзига ўзи тегишли эмас-

ди. У доим қўриқчиларининг назарини ўзида ҳис қилиб турарди – улар шунчалар бераҳм тикилиб қарардиларки, гўё уни қўриқлашни эмас, назорат қилишни мақсад қилиб қўйганга ўхшардилар. Ҳамма овқатларини бир-бир татиб кўришар, қарийб ярмини паққос тушириб қўярдилар, асал идишларнинг жойларини алмаштирардилар, юрганда жирингламасин деб, олтин нағалига қопчиқ кийдириб қўярдилар – яна шуларга ўхшаш бошқа кўп эҳтиёт чораларини ҳам қўллашарди, мабодо уларни унинг эски ошнаси Сатурно Сантос кўрса борми, тоза кулган бўларди. Эрталабдан-кечгача циркда ўйнайдиган япон дорбозларига ўхшаб, пиджак кийиб, галстук таққан бу ўн битта каллакесар уззукун унинг атрофида ўралашиб юришар, тинмай кўк ва қизил чироқли аппаратларига қарашарди. Бу чироқлар элик метр доирасида кимда қурол-яроғ бўлса, тез-тез ўчиб ёна бошларди. Унинг кортежида еттита ҳаммаси бир хилдаги автомобиль бўлиб, худди орқаларидан биров қувлаб келаётгандай учиб юришар, бир-бирларини қувиб ўтишар ва шунчалар тез ўринларини ўзгартирардиларки, унинг ўзи ҳам баъзан қайси машинада кетаётганини билмай қоларди. Бироқ калхатларни отиш қанчалик бемаъни бўлса, ушбу эҳтиёткорликларнинг барчаси ҳам шунчалар бемаъни эди. У машина дарчасининг пардасини суриб, ташқарига қаради, шунча йиллар дунёдан узилиб хилватда яшагандан кейин кўрдикки, биронта ҳам кимса президент кортежининг қоп-қора лимузинларининг муғомбирона муттасил ўрин ўзгартириб югуришларига қайрилиб ҳам қарамасди. У ойнадан ясалган қояларга ўхшаш министрилик биноларини кўрди, улар жоме қуббаларидан юқорироқ кўтарилиб, порт атрофидаги тепаликлардаги негр маҳаллаларининг олақуроқ

мингашиб ётган кулбаларини яшириб турарди. Аскар соқчилар деворга мўйқалам билан катта-катта қилиб ёзилган аллақандай шиорни ўчиришарди. У нима ёзилган экан, деб сўради. «Янги ватаннинг бунёдкорига шон-шарафлар бўлсин!» – деб жавоб беришди. У бошини қимирлатиб қўйди, лекин бунинг ёлғон эканини тушунди: бўлмаса ўчиришармиди. У то денгизгача чўзилиб кетган, кокос пальмалари экилган, гулхоналар ясалган, одатдаги олти хибондан ҳам кенгроқ хибонни кўрди. Бу ерлар илгари ботқоқ жойлар эди. У шаҳар чеккасида олдида антиқа усулда қурилган айвонли бир хилдаги янги кўрфон уйларни кўрди, яна амазонка усулидаги кўк боғчалар билан қуршалган қатор бўлиб тушган отелларга кўзи тушди. Илгари бу ерлар ахлатхона бўлиб ётарди. Иланг-биланг йўллардан тошбақадай ғимирлаётган машиналарнинг кети кўринмасди; йўлкаларнинг офтоб раҳмсиз қиздирган томонида одамлар издиҳоми пешин қуёшидан бетоқат бўлиб судралар, йўлкаларнинг соя томонида солиқ идораларининг амалдорлари эмин-эркин сайр этишар, улар сояда юришни хоҳлаганлардан ҳам ҳақ ундиришарди – бечора авом шунинг учун ҳам офтоб тивида жизғанақ бўлиб юрарди! Аммо уни ҳаммасидан ҳам ҳайратга солган нарса шу бўлдики, ҳеч ким салқин ҳаволи тобутга ўхшаган президент лимузинини кўриб қўрқиб, сесканиб кетгани йўқ, ҳолбуки, ундан ҳукмронликнинг зўравор тўлқинлари ёғилиб тургандай эди, ҳеч ким унинг хира кўзларини, хавотир ва ҳайроналик акс этган қийшайган лаб-дудоқларини танигани йўқ, ҳеч ким унинг ўрмалаган, ғужғон ўйнаган, ҳеч нарсани фаҳмламайдиган издиҳомни саломлаб силкинган ўша машҳур қўлларига эътибор ҳам бергани йўқ; машина уни учириб олиб борарди, газеталар

ва туморлар сотаётганлар, музқаймоқ аравачаларининг ғичирлашлари ва лотерея билетларини худди байроқчалар каби силкитаётган тарқатувчилар – мана шу кўча ҳаётининг кундалик шовқин-суронлари оралаб ўтиб борарди; бу кўча, бу издиҳомнинг салқин ҳаволи тобути ичида тинимсиз хўрсиниб: «Онажоним, Бендисйон Алварадо, қаранг, нима бўлди ўзи, менинг шаҳримга?» – деб ўртанаётган, генерал мундиридаги чолнинг юрагидан нималар кечаётганлиги билан илло-билло сариқ чақачалик иши-ҳуши йўқ эди. Ҳақиқатан, у ҳеч ерни танимай қолди: қани анави эрсиз хотинларнинг кўчаси? Улар оқшом чоғлари кечки овқатга уч-тўртта балиқ харид қилиш учун дўконга қип-яланғоч бўлиб чиқишар, то кўйлаклари айвонларнинг дорларида қуригунча сотувчи хотинлар билан жанжал-сурон қилишарди, қани улар? Қани дўконларининг остонасига чиқиб ёзилишадиган ҳиндулар? Қани уларнинг мунгли куй-қўшиқлар айтиб, ўлимни аласлайдиган рангпар хотинлари? Қани ота-онанинг юзига оёқ қўйиб, чаёнга айланган шумтака қизнинг жуда ваҳимали қилиб чизилган сурати? Қани сассиқ кўлмакларга кўмилган разил қовоқхона, исловоthоналар? Машина муйилишдан қайрилди, унинг кўзи бўйинлари улуғвор қайрилган соқоқушларга тушди ва шунда унинг юраги янада қаттиқроқ сиқилди: порт! Қани порт? Қани чегара бузувчиларнинг кемалари? Қани десантчилар ташлаб кетган зирҳли кема? Қайга йўқолди, бу ердан анқиб турадиган тезак иси? Йўқ, афтидан, ҳақиқатан дунёга бир бало бўлганга ўхшайди, у лимузиндан тушиб вагонга чиқди, лекин бу ерда ҳам ҳеч кимса унинг қўлини – мутлақ ҳукмдорнинг қўлини, бузрук падарнинг нафис қўлини ахир наҳот ҳеч ким танимаса-я, она! Ясси тоғлар томонга янги

темир йўл қурилди, мана у бу йўлни очаётган биринчи поезд вағонида боряпти, пардаси ним суриб қўйилган вағон ойнасидан кимгадир, нимагадир қўлларини силкитяпти, лекин кимга, нега, билиб бўлмайди. Поезд безгак ботқоқлар ўрнида ястанган кўм-кўк хушбўй ўтлоқлардан ўтиб боради, бир пайтлар балчиқ қушларини оламини бузган чағирлашлари тинмайдиган шоликорликлар ортда қолади, президент тамғаси босилган сигир подалари хуркиб, ўзини четга олади, одамнинг ақли бовар қилмас мовий гуллар гуркираб очилган водийларни кесиб ўтади, у эса мотамсаро барқут қопланган, мамлакатни сайр-у саёҳат қилиш учун эмас, аччиқ қисматининг жанозасигагина ярайдиган вағон купесида ўтириб, ўзидан ғам-алам билан сўрарди: «Қани, падарига лаънат, менинг тўрт оёқлик эски поездим? Қани бу ердаги анакондалар билан чирмашиб кетган чирмовуқлар? Қани тинмай қичқирган маймунлар? Қани фусункор сайраган жаннат қушлари? Қани менинг ўзгармас аждарли диёрим, ўлкам, мамлакатим? Ҳаммаси қайга кетди, она?» Фақат бекатлар ва ярим бекатларда турган, бошларига шляпа кийган индамас ҳинду хотинларгина илгариги замонларни эслатарди; бу хотинлар турли махлуқлар шаклида ясалган шакар сепилган ширинликлар, димланган картошка ва товуқ гўштларини сотишарди. Бозор арк остида жойлашган, арк пештоқига гуллардан чамбар қилиб ёзилган шу сўзларни ўқиш мумкин эди: «Ватаннинг бузрук отасига мангу шон-шарафлар бўлсин!»

Унинг ҳамон ҳамма нарсага куч-қудрати етарди, шу билан бирга, ҳеч кимса унинг айни шу тобда қаерда эканлигини билмасди, асосийси, унинг номидан ҳамма кўрқарди, зотан, мамлакатда нима иш қилинмасин, бари унинг номидан қилинарди,

гарчи унинг ўзи мудом нимадандир қўрқар, баъзан ўзини таъқиб этилаётган қочқиндай сезарди. «Бунақа ҳаёт ўлимдан ҳам баттар!» – деб қичқирарди у ҳеч чидаб бўлмай қолганда назокатли Хосе Игнасио Саенс де ла Барранинг башарасига, лекин жавобига фақат бир гапни эшитарди: «Асло ундай эмас, генерал. Бу тартиб-интизом доирасидаги Тараққиёт!» Бундан ташқари, у мафтункор табасумлар билан оруланган маҳрамона ишончга тўла сўзларни ҳам эшитардики, буни фақат тасаввур қилиш мумкин. Шунда у яна нечанчи маротаба бўлсайкин, мана шу қуриб кеткур Саенс де ла Баррага бўйсунар, унинг гапига киришга мажбур бўларди, унингсиз эса ўзини бутунлай ташландиқ, ёлғиз сезарди, бўлмаса бу бераҳм жаллод узоқ уйқусиз кечаларда неча-неча бор орзуларида уни таҳқирлаб, неча-неча бор ер билан яксон этиб ташламас эди дейсиз – лекин тонгда уйқудан кўз очиб, яна унинг ҳамма нарсага ҳукмронлиги ва ҳамма нарсага бениҳоя зарурлигини ҳис этарди. Бу лаънати қуёш чиқиб турганда, лабда мафтункор кулги, етагида кўзи одамнинг кўзига, номи одамнинг номига ўхшайдиган, ўзига асир-у жоду қилиб оладиган ити – ҳатто бадрафхонага ҳам бирга олиб борадиган, бир зум айрилмайдиган Лорд Кёхел билан бирга кўз ўнгида пайдо бўлганда бизнинг генералимиз шу аснодаёқ ўзининг тунги қаҳр-у ғазабларини унутар, унутибгина қолмай бу валад нима демасин, барини маъқуллар ва буни заррача бўйин товламай, итоаткорона, шунчалар осон ва шоша-пиша адо этардики, кейин юрагининг тубида ўз-ўзидан дарғазаб бўларди. Аммо бу норозилик узоқ чўзилмасди, Саенс де ла Барра ундаги бирон-бир ўзгаришни пайқаб қолган заҳоти, генерал дарҳол Саенсни тинчлантирар, яна ҳаммасини ўз

жойига қўярди: «Ташвиш қилманг, Начо. Ўз бурчингизни адо этинг!» Шундан кейин Хосе Игнасио Саенс де ла Барра яна ҳамма нарса устидан ҳукмрон, яна тутқич бермайдиган бўлиб ўзининг ўша қийноқлар корхонасига, ўша президент саройидан бор-йўғи беш юз қадам наридаги бир маҳаллар голландияликларнинг жиннихонаси бўлган мустамлака меъморчилигининг намунаси саналган ўша зиндонхонасига қайтарди. «Бу иморат худди сизнинг саройингиз каби жуда катта, жаноб генерал», – дейишарди унга. Ростдан ҳам бу улкан бино бодомзорларга кўмилиб ётар, олди кўм-кўк ўтлоқ, унда дала бинафшалари чаман очилган эди; биринчи қаватда қидирув хизматлари ҳамда фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш бюроси жойлашган, бошқа қаватларда эса жаллод хаёлининг мак-корона маҳсули бўлмиш усталик билан ясалган ваҳшиёна қийноқ асбоб-усқуналари ўрнатилганди. Генерал уларни ҳатто кўришни ҳам истамади, фақат Саенс де ла Баррани огоҳлантириб қўйди: «Ватан олдидаги бурчингизни иложи борича яхши адо этинг, Начо, фақат эсингизда бўлсин: мен ҳеч нарсани билмайман, мен ҳеч нарсани кўрмаганман ва сизнинг идорангизда ҳеч қачон бўлмаганман!» Хосе Игнасио Саенс де ла Барра ҳурмат-эътибор билан тушунадиган йигитлардек таъзим қилди ва жаноб президентнинг хоҳишларини ҳаммиша инобатга олишини билдирди. Кейин бу лаънати Саенс де ла Барра берган сўзининг устидан чиқди. Шунингдек, унинг беш ёшга тўлмаган болаларни жинсий аъзолар орқали ўтказиладиган ток билан қийнамаслик ҳақидаги буйруғини ҳам оғишмай адо этди. Бўлмаса, бу болаларнинг ота-оналари оғизларига келган гапни қайтармай гапиришдан тоймас эдилар. Бу буйруқнинг бажарилиши устида айниқ-

са қаттиқ туришга тўғри келди, зотан, ҳазрати олийлари бундай қабиҳликдан яна қаттиқ уйқусизликка дучор бўламан, деб қўрқди, лотерея воқеасида шундай бўлганлиги унинг эсида эди. Буйруқ адо этилди, лекин у бари бир ўзининг ёнгинасида ваҳшат устахонаси ишлаб турганлигини сира эсдан чиқаролмади, уни эсдан чиқаришнинг иложи ҳам йўқ эди, чунки у жимжит кечаларда поездларнинг гулдираши ва момақалди роқларнинг қасир-қусуридан уйғониб кетарди – бу гулдурос ва қалди роқлар Брукнернинг лаппакларига ёзиб олинган бўлиб, қийноққа солинаётган одамларнинг дод-фарёдлари эшитилмаслиги учун қўйиларди. Бу жаҳаннам қалди роғи тонг қоронғисида худди ваҳший сел келаётгандай эшитиларди, унинг ортидан қийноқлар азобхонасига тушиб қолган ёш келинларнинг никоҳ пўталарининг узук-юлуқ парчалари бодом дарахтлари шохларига илиниб қолиб, оқариб кўриниб турарди, бу даҳшатли жиннихонада бир замонлар голланд савдойилари сақланарди. Ҳа, олий ҳазратлари қийноқларда азобланиб ўлаётганларнинг дод-фарёдлари ёпирилиб кириб келадиган уйқусизликдан қўрқарди ва ўзини аямай бурчини адо этаётган анави кимса, Хосе Игнасио Саенс де ла Баррани доим ўйлагани-ўйлаган эди. Мана шу Саенс де ла Барра деганимизнинг фақат биттагина ожиз томони бор эди: у олифта бўлиб юришни яхши кўрарди, кўкрагига жимжимадор қилиб ҳарфлар тикилган ипак кўйлақлар, энг қиммат ва чиройли оёқ кийимлар, махсус гул қутичаларда тирик очилиб турган гардения гуллари, ёрлиқларида босма нақшлар билан меросий тамға белгилари туширилган фаранг лосонларини сотиб оларди. Бошқа ҳамма нарсаларда у ўзини қаттиқ тиярди: унинг маъшуқалари йўқ эди, ҳожатбарор ва қизбет болаларга

қарамасди, на дўстлари ва на ўзига тегишли уйи бор эди, у ўз ҳибсхонасида худди дарвешлардай яшар, ҳориб-чарчаб оёқдан толмагунча ишлайверар, сўнг хонасидаги диванга қуларди; у шундоқ ечинмай уст-боши билан фақат кундузи ухлар, уч соатдан ортиқ ётмас, ухлаганда эшиги тагида соқчи турмас, тўппончасини қўл остида тайёр тутмасди, уни фақат уйқу билмас Лорд Кёхел қўриқлар; оғиздан-оғизга ўтиб юрган шивир-шивир гапларга қараганда у агарда янгигина боши узилган одамларнинг ҳали ҳовури чиқиб турган ичак-чавоқларини – ўзининг бирдан-бир овқатини емаса, ичи ёрилиб ўлгудай аҳволга тушарди; унинг девор орқасида нима рўй бераётганини ҳам кўриб турадиган, одамларга ўхшайдиган кўзи кимдир кабинетга яқинлашиб келаётганини сезиши билан худди аскар қозончасидаги сувдай шақиллаб қайнаб, дарҳол хўжасини уйғотарди. Яқинлашаётган кимсанинг ким бўлишининг аҳамияти йўқ эди: Саенс ҳеч кимга ишонмас ва ҳатто ўзининг ойнадаги аксига ҳам шубҳаланиб қарарди; у нима қилмасин, ҳеч ким билан маслаҳатлашиб ўтирмас, фақат сон-саноқсиз агентларнинг маълумотларига асосланибгина ўзи бир қарорга келарди; Хосе Игнасио Саенс де ла Барра қўрқитиш, дўқ-пўписа ва катта-катта пул бериш эвазига бутун ер куррасини кўзга кўринмас ўргимчак тўрлари билан ўраб олган ва шулар ёрдамида сайёрамизнинг истаган бир нуқтасида энг жўн резги қочоқ нима билан нафас олаётгани-ю, мамлакатда қандай катта-кичик воқеалар бўлаётганигача ҳаммасидан дарҳол хабардор бўлиб турарди. Ҳа, унинг қўли жуда очиқ эди, лекин бу давлат ҳисобига ҳам эмасди, у ўз ишига шунчалар берилган эдики, кўпинча тилчилар ва хабаркашларни ўз ёнидан пул сарфлаб сотиб оларди; бундай беғараз-

лик ёлғиз унгагина хос эмасди; фақат бекорчиликдан қўли бўшамайдиган эзма вайсақиларгина бурчак-бурчакларда ёлланган жаллодлар, хабаркашлар ва жосуслар жуда катта пул олади, шунинг учун ҳар қандай ишга тайёр, деб минғир-минғир қилишарди; аслида эса уларнинг аксарияти ҳеч қандай пул талаб қилмай текинга ўз хизматларини таклиф этишарди; улар ўзларининг одамларни қийнаб-қисташга уста эканликлари, кўнгилли суръатда айғоқчилик қилишга ярашларини кўрсатиш, исбот қилиш учун афтидан ҳатто ўзларини туққан оналарини ҳам нимта-нимта қилиб, қонга бўялган этини чўчқаларга емиш қилиб ташлашга ҳозир-у нозир эдилар. Улар зигирча раҳм-шафқатни билмайдиган, ғайриинсонийликни қурол қилиб олган фаранг қийноқ усталари – рационалистлари қўл остида ишлаш имкониятига эга бўлиш учун улар ўз аъло хулқлари ҳақида маълумотнома ва тавсия хатлари ўрнига қандай ёвузликларни амалга оширганликлари ҳақида далолатнома кўрсатардилар; тартиб-интизом доирасидаги Тараққиёт – мана шуларнинг – айғоқчилар ва жаллодларнинг саъй-ҳаракатлари билан амалга ошмоқда эди. Уларнинг кўплари – жуда кўпчилиги тўғрисида ҳеч ким ҳеч қандай тасаввурга эга эмасди; улар кафелар, музқаймоқхоналарнинг тегирмон парраклари остида фаромушгина салқинлаб ўтиришар, хитой ресторанчаларида газета ўқишар, арзон киноларни кўришар, автобусларда ҳомиладор аёлларга жой бўшатишар, улар электр ва сантехника устаси бўлиб олишган, пойтахт гангстерлари ва маҳаллий қароқчилар билан талай вақтлардан буён ёнма-ён истиқомат қилишар, океанларда сузадиган лайнерларда ва халқаро агентликларда хизматчи қизлар ҳамда фоҳишаларнинг қаллиқлари сифатида Кариб мам-

лакатлари жаннат диёрига саёҳатлар уюштиришар, Бельгия ташқи ишлар министрининг шахсий котиби бўлиб хизмат бажаришар – худди мана шулар фитналарни таг-томири билан қуритишга, хавфли кимсаларни ўлдиришга кўмаклашар, ҳаддан ташқари жушқин ва жасур кишиларнинг каллаларида урчиб пишаётган исёнларни улар ҳали батамом етилмай турибоқ фош қилар ва барҳам берардилар. Улар ўз ишларини ишонч билан ҳеч қандай тап тортмай бажарардилар, ҳолбуки, бундай пайтда барча чинакам ватанпарварлар ушбу иблисона ишларнинг бари президентнинг хабари бўлмаган ҳолда қилинаётибди, деб ишонардилар. «О, агар сиз билганингизда эди, о, фақат сиз билсайдингиз, жаноб генерал», деб хаёлан унга мурожаат этишарди улар ва хаёлан ўша даҳшатли воқеаларни такрорлашарди ва шунга чин дилдан ишонишардики, агар бизнинг сўзларимиз генералнинг қулоғига етиб борганда эди, унда Саенс де ла Барра аллақачонлар портдаги қўрғон мозористонида хиёнаткорлар ичида ётиб, ер остидан капалакгул бўлиб униб чиққан бўларди; аммо бир куни ниҳоят амал-тақал қилиб генерал ҳузурига кириб, оқизмай-томизмай барини мардона гапириб берган фидокорлардан бири лол қолиб, ёқасини ушлади: генералнинг кўзи унга ўқдай қадалди, «Хомкаллангизда яхшилаб уқиб олинг, – деди, – мен ҳеч қачон ҳеч нарсани билмаганман, билмайман ва бундан кейин ҳам билишни истамайман, мен ҳеч кимнинг тарафида эмасман, – шунда у яна фидокорга қаттиқ синовчан тикилди, – ҳеч ким билан эмасман ва ҳеч нарсани гаплашмаганман». Шундан сўнг у бир оз ўзига келди, лекин бу узоқ чўзилмади – унга ҳаддан ташқари кўп – қоп-қоп кесилган бошлар етиб келмоқда эди – шунчалар кўп эдики, энди у Хосе Игнасио Саенс де ла Барра

шунча бошларни кесаркан, қон тўкаркан, бундан ўз шахсий ғаразини кузатмайди, деб ишонмай қўйди. Унга яна шу ҳолат ҳам мутлақо ғалати ва мантиқсиз бўлиб туюлардики, у уч ҳарбий қўшин турларининг қўмондонлари ўз таҳқирли ҳолларига оппа-осонлик билан миқ этмай кўнишган ва ҳатто маошларини ошириш ҳақида илтимоснома ҳам ёзишмасди. У ҳарбийлар ўртасидаги аҳволни зимдан яхшилаб аниқлашга урина бошлади: уларнинг бундай ғалати мўмин-қобил бўлиб қолганликларининг сабаби нима экан – нега улар қўзғолон кўтармаяптилар? Нега улар жуда катта ҳукмдорликка эришган анави ҳарбий бўлмаган кимсани олиб ташлашни талаб қилмаяптилар? Бир куни у уларнинг энг жасур ва энг суллоҳларини йиғиб: «Қуролли кучларни шон-шавкатини ерга урган қонхўр жўжахўрознинг патини юлиб ташлаш пайти етмадимикин, нима дейсизлар?» – деб сўради. У шу жавобни эшитиб, жуда ҳайрон бўлиб қолди: «О, асло ундаймас, жаноб генерал, сиз муболаға қияпсиз», – шундан сўнг у Тартиб-интизом доирасида Тараққиёт деб аталадиган маккорона тизимда ким кимнинг томонида-ю, ким кимга қарши эканлигининг тагига етолмай қолди. Ҳолбуки, бу Тараққиётдан анқийган ўлакса ҳидига чидаб бўлмас ва ҳар сафар бу унга лотерея билан боғлиқ шўрлик болакайлар қисматини эслатарди. Аммо Хосе Игнасио Саенс де ла Барра жуда ҳушёр эди: у ўз ҳукмдорини чўғдай куйдирган ташвиш-хавотирларини ҳайвон ўргатувчиларга хос совуққонлик ва сабот билан бостирарди. «Бемалол ётиб ухлайверинг, жаноб генерал, дунё – сизники!» – деб такрорлашни ҳуш кўрарди Саенс ва генерални сизга тегишли дунёда ҳаммаси жойида, тинчлик-хотиржамлик, белгиланган тартиб-интизомни ўзгартиришнинг сира ҳожа-

ти йўқ, деб ишонтирарди, шундан сўнг ҳаёт яна аввалгидек давом этаверар, у яна аслини олганда ҳеч кимга тегишли бўлмаган, ҳаддан ташқари жонига тегиб кетган мана шу президент хилхонасининг гўристондек зулматида тентирагани-тентираган ва умидсизлик ичида ўзидан ўзи сўрагани-сўраган эди: «Эй, падарига лаънат, мен кимман ўзи одамманми ёки ойнадаги шарпаманми? Кимдирман ўзи, мана, соат эрталабки ўн бир бўлиб қолган бўлса-ю, атрофимда эса зоғ ҳам кўринмаса? Бу сарой саҳросида бир товуқ, паррихта бир товуқ ҳам кўринмайди?» деб ўзи билан ўзи, сўзлашаркан, ўша ўтган нурафшон замонлар ҳақидаги хотираларга бериларди, у пайтлар қуёш чиқиши билан шол-моховларнинг шовқин-суронлари қулоғига чалинар, улар сарқит талашиб, итлар билан уришишарди, сигирлар пиллапояларга ҳид таратиб турган чалпақларини ташлаб кетишар ва қанчадан-қанча одамлар уларга сирғаниб йиқилишарди, узоқ-узоқ ерлардан уни деб келган эр ва хотин кишилар унинг олдида тиз чўкишар – жароҳатларимизни тузатиб қўйинг, болаларимизга оталик қилинг, бизни ич кетишдан қутқаринг, деб илтижо қилишар (у ўзининг салиқаси билан уларни ичбуруқдан халос қила олишига заррача иштибо қилмасди). Улар ёлворишгани-ёлворишган эди: «Кўлингизни беринг, жаноб генерал, юрагимнинг уриши босилсин – кўксимдаги бу даҳшатли зилзилани фақат сиз тинчита olasиз!» Кейин туганмас бир ишонч билан хитоб этишарди: «Денгизга бир қаранг, жаноб генерал, – фақат сиз кун тутилишлар зулматидан халос қила биласиз! Заминга бир назар солинг – вабо фақат сизнинг нигоҳингиздан чекингай!» Унга томон интилган минглаб одамлар уни ҳамма нарсага қудрати етади, деб қаттиқ ишониларди, хоҳласа, шамол-

ларнинг йўлини ўзгартиради, хоҳласа, дунёни қайта бошдан қуради, агар керак бўлса, худонинг корхонасидаги ишларга ҳам бошини қўшаверади. Унинг ўзи ҳам аста-секин бу хаёлий эътиқодга ишониб қолди ва ниманики сўрамасинлар, ҳаммасини қилади. Уларга қўлидан нима келса, шуни берарди, нимани таклиф этишса, ўшани сотиб оларди, бунинг сабаби ҳаддан ташқари меҳрибон ва раҳмдил одам бўлганлиги учун эмас, сабаби шунда эдики, унга ҳаддан ортиқ ишонган, унинг куч-қудратини чин кўнгилдан шарафлаган, бор-йўқ эзгуликларини жон-дилдан куйлаганларнинг дари-дунёсига андак-кина қувонч ва шодлик бағишламаслик учун одам қанчалар тошбағир бўлмоғи керак. Мана энди унга илтимос билан мурожаат этадиган биронта ҳам кимса қолмаган, унга одмигина қилиб: «Яхши ётиб турдингизми, жаноб генерал, кунингиз хайрли бўлсин!» деб айтадиган ҳеч ким йўқ эди. У тунлари бўладиган портлашлардан ҳам ғалати бир тасалли оларди, дераза ойналари чил-чил синиб, устига сочиларди, қўшинлар ичида тоза тапир-тупур бошланарди, ўша қўпоришларда у ўзининг тирик эканлигини ҳис қиларди, мана энди бу портлашлар ҳам барҳам топди. Боргоҳни чулғаган бу ўлим сукунатидан кўра ўша гумбур-гумбурлар тузук эди, энди бу сукунатдан бошинг тарс ёрилай дейди, кечалари уйқунг қочади. Ҳа, у тўла ҳукмрон эди, лекин ҳозир деворга тушган ўз сояси ундан кучлироқ эди: у берган ёки энди бермоқчи бўлган барча фармойишлар ҳали оғзини очиб улгурмасиданоқ бажариб қўйилган бўларди, унинг миясида эндигина пишиб етилаётган яширин орзу-истаклар кимдир томонидан шиддат билан адо этилар, бу борада расмий газета ҳам хабар босиб чиқарган бўларди, у газетани одатда пешинги тушлик чоғида осма арғамчи-

сида ётганча мутолаа қиларди. Унинг ҳар бир қадами, ҳар бир олган нафаси, ҳар бир истаги одам бўйи ҳарфлар билан ёзиларди. Суратларда эса у қурмоқчи бўлган, лекин бунга буйруқ беришни унутган кўприк, болаларни фақат кўча супуришга ўргатадиган мактаб ва ниҳоят, ўзининг бутун нишонлари-ю тасмаларини тақиб, соғини сигир ва нон дарахти ёнида тушгани тасвирланарди. У ўзига ҳам маълум бўлмаган ниманингдир тантанали очилишида тасма қирқиб турарди. У ҳамон аввалгидек тинчини йўқотган, ҳувиллаган ёлғизлик боргоҳида қари филникидек йўғон оёқларини шапиллатганча изғир, йўқотмаган нарсасини изларди, зотан, уни йўқотиш ҳиссиёти мудом таъқиб қилгани-қилган эди ва яна аллаким қушларнинг қафаслари устига қора матолар ёпиб қўйганлигини кўрарди, кимдир унинг учун фермадаги сигирларни санокдан ўтказар ва унинг учун ҳар бир деразадан денгизга нигоҳ ташларди; ҳаммаси бус-бутун ва ўз жойида эди, шундан сўнг у чироғини кўтариб, ётоғига жўнарди; бир куни йўлакдан ўтиб бора туриб, президент гвардиясининг қоровулхонасидан келаётган ўзининг овозини эшитиб қолди, билинтирмай бориб қараб, бир гуруҳ офицерлар тутун тўла хонада телеэкраннинг хира ёғдусига тикилиб мудраб ўтирганларини кўрди; телеэкранда ҳам ўзи, фақат ҳозиргидан хипчароқ ва қадди-қомати расороқ. «Аmmo бу ўзим эдим, онажон!» Унинг орқа томонида давлат туғроси, олдидаги стол устида уч жуфт тилла кўзойнак, бу ўша фолбин хотиннинг башорати бўйича у ўлиши керак бўлган хона эди; у давлатда бораётган ишларни таҳлил этарди, яна шу қадар ақлли-илмий сўзларни қўллардики, падарига минг лаънат, бунақасини одам бўлиб ҳеч қачон тилга олган эмас! Бир пайтлар гулларга кўмилиб ётган ўз

Ўлигини кўрганда ҳам бунчалар ҳаяжонга тушмаган эди. «Бу менинг тирик ўзим эди, она ва яна ўз овозим билан сўзлар эдим, мен-а, мен, халойиқ олдига балконга чиқишни ўзимга уят санардим, халққа қараб туриб, нутқ ирод этишдек шармисорликни мен ҳеч қачон енгиб ўтолмаган эдим!.. Бу мен ўзим эдим, ясалмаган, ҳаммага ўхшаган жайдари ўзим, она! Бу синоатни қандай яшашдийкин, деб карахт бўлиб қолдим».

Бу телекўрсатувдан генерал шу қадар ғазаб отига миндики, узоқ замонлар давом этган салтанат ҳукмронлигида ҳам бунақаси камдан-кам бўлган. Бироқ Хосе Игнасио Саенс де ла Барра унинг ҳузурида пинагини ҳам бузмади. «Муболаға қилиб ўтирманг, генерал, – деди Хосе Игнасио ниҳоятда тўти такаллум билан, – биз ноқонуний иш услубига қўл урдик, биз Тараққиётимиз кемаси – Тартиб-интизом доирасида Тараққиётни ҳалокатдан сақлаб қолишимиз зарур эди; бу бизга кўкдан келган ваҳий, генерал, мана шунинг шарофати билан халқнинг жисм-у жони бўлган ҳокимиятга – сизнинг мавжудлигингизга ишончини сақлаб қолдик, генерал! Ҳар ойнинг охири чоршанбасида сиз ҳукуматнинг фаолияти ҳақида маъруза қилишингизни одамлар билишлари керак ва буни давлат телевидениеси ва радиоси орқали кўриб, эшитиб туришлари зарур, зеро, бундай маъруза жамоатнинг дардларига малҳам бўлади. Мен масъулиятни ўз устимга оламан, генерал! Манави вазаларга қўйилган олти кунгабоқар гули ичига олти микрофонни мен ўрнатганман – сизнинг овоз чиқариб айтган барча фикрларингиз, сизга ҳар жума куни берган саволларимга жавобларингиз мана шу микрофонлар орқали ёзиб олинган. Менинг саволларимга берган содда-содда жавобларингиз – сизнинг ҳар ойда

миллатга қарата айтадиган нутқингизнинг парчалари ахир, сиз буни тасаввурингизга ҳам келтирмас эдингиз! Лекин мен яна шуни ҳам алоҳида таъкидлаб айтмоқчиманки, сизнинг асл тасвирингиз бўлмаган биронта ҳам сурат ва сизнинг ўз оғзингиздан чиқмаган биронта ҳам ғайрисўз ишлатилмаган, бу ерда! Мана бунга ўзингиз ишонч ҳосил қилишингиз мумкин – мана, кинотасмалар ва мана, граммоёзувлар!» Шундан сўнг Хосе Игнасио Саенс де ла Барра унинг столига кинотасмалар ва лаппакларни қўйди ва бўлиб ўтган ишнинг тушунтириши ёзилган қоғозни берди. «Мен бу қоғозга сизнинг қошингизда туриб, имзо чекаман, генерал, тақдирим сизнинг қўлингизда, қандай ҳал қилсангиз, ўз ихтиёрингиз!» – шунда у Хосе Игнасио Саенс де ла Баррага ажабсиниб тикилиб қолди – Хосе Игнасио унинг ҳузурига биринчи марта ўз итини етакламай, қуролсиз, ранги қути қум ўчган ҳолда кирганлигига эътибор қилди-да, хўрсиниб, шундай деди: «Майли, Начо, ўз бурчингизни адо этинг». Шунда у ҳар қачонгидан ҳам қартайиброқ кўриниб, поёнсиз бир ҳорфинлик билан юмшоқ ўриндиққа суянди ва суратлардаги қаҳрамонларнинг сотқин кўзларига тикилди, унинг нигоҳи ҳар қачонгидан кўра ортиқ маҳзунроқ ва хафароқ эди, чеҳрасида эса ҳеч қачон англаб-билиб бўлмас ниятларнинг азалий бир ифодаси қотиб қолган эди. Хосе Игнасио Саенс де ла Барра икки ҳафта ўтгандан кейин унинг ҳузурига доberman итини тизимчаси билан судраганча кабинетга рўхсатсиз кириб борганида худди мана шу тошдай қотиб қолган чеҳрани кўрди. «Шошилич хабар, олий ҳазратлари! Қуролли қўзғолонга тайёргарлик кўрилмоқда. Фақат сиз унинг олдини ололасиз!» Ана шунда генерал ниҳоят бу одамнинг девордай мустаҳкам, сеҳр-жодудай сирли қалбидаги ўзи кўп

йиллардан бери қидирган ҳеч тузатиб бўлмас дарз-ёриқни кўришга муяссар бўлди: «Онагинам, Бендисйон Алварадо, менинг қасдим-интиқомим, – деди у ўзига ўзи, – қаранг, бу занчалишнинг рангида қон қолмабди, қўрққанидан ичи ўтиб кетяпти!» Бироқ у Саенс де ла Баррани оталарча ғамхўрлик шуълалари билан йўргакларкан, юзи қилт этмади, на қасд қилган ниятлари ва на кўнглидан ўтган хаёлларни билдирди: «Ташвиш қилма, Начо, ҳали вақтимиз бемалол, ҳеч ким бизга ҳақиқат, чин ҳақиқат қаерда эканлигини каллалаб олишимизга ҳалал беролмайди, падарига лаънат. Ҳамма хабар бир-биридан баттар, бир-биридан қоронғи, уларнинг олдида ўтакетган ёлғон чинга ўхшайди!» Генералнинг бу жумласига қулоқ тутаркан, Саенс де ла Барра тўхтовсиз чўнтак соатига боқарди: «Соат етти бўлиб қолди, генерал! Учала қўшин турлари қўмондонлари ўз оила даврасида, хотин-бола-чақалари билан бирга кечки овқатни тугатишяпти. Ҳатто оила аъзоларини ҳам шубҳалантирмаслик учун улар уйда овқатланишяпти, улар уйдан кишилик кийимида, соқчиларни ҳам олмай орқа эшикдан чиқишади, бу ерда уларни телефон қилиб чақирилган хизмат машиналари кутяпти, улар шу йўл билан бизнинг кузатувчиларимизни чалғитишмоқчи; бироқ уларнинг ҳайдовчилари – бизнинг кишиларимиз, генерал, улар буни хаёлларига ҳам келтирмайдилар!» «Ўҳу! – деди генерал ва кулиб қўйди. – Ҳадеб бундай ҳаяжонланаверманг, Начо. Менга, яхшиси, тушунтириб беринг-чи, агар бизнинг душманларимиз аскарлардан, рўйхат бўйича кесилган бошлардан кўра кўп бўлса, қандай қилиб, шу пайтгача ўз каллангизни омон сақлаб келдингиз?» Аммо Саенс де ла Барра фақат ўз чўнтак соатининг эшитилар-эшитилмас чиқиллашигагина қулоқ осмоқда эди,

зеро, унинг зарблари муаллақ осилиб турган ҳаёт дақиқаларини санаётгандай эди: «Уч соатдан кам вақт қолди, генерал! Шу тобда қуруқликдаги қўшинлар қўмондони Конде казармасига йўл олди, Ҳарбий денгиз кучлари қўмондони – портдаги қалъага боряпти, Ҳарбий ҳаво кучлари қўмондони – Сан-Херонимо базасига кетяпти. Уларни ҳозир ҳам қўлга олса бўлади, ҳар бировининг орқасидан изма-из Миллий хавфсизликнинг фургони боряпти, у мева-сабзавот ташийдиган машина каби ниқобланган». Бироқ генерал зиғирча пинагини бузмасди, у Хосе Игнасионинг тобора кучайиб бораётган хавотирлари ўзини бу зотнинг хизмати миннатидан халос қилаётганлигини сезиб турар, дарвоқе, бу хизмат унинг ҳукуматпарастлигидан кўра ҳам шафқатсизроқ эди. «Тинчланинг, Начо, – дерди у, – ўзингизни босинг. Менга тушунтириб беринг-чи, нега сиз ўзингизга худди кемадек катта қўрғон олмадингиз? Агар сизни пул қизиқтирмаса, нега бунча ҳўкиздай ишлайсиз? Нега ёш аскарлардай казармада яшайсиз? Ваҳоланки, мен биламан, энг яхши хотинларнинг иштонлари сизни кўрганда тушиб кетади, бир кечагина бўлса ҳам сиз билан бир тўшақда ётишни хоҳлашади? Нима, сиз зоҳидлардан ҳам авлиёроқмисиз, Начо?» Аммо Хосе Игнасио Саенс де ла Баррага ҳаво етишмай нафаси бўғилди, вужудини муздай совуқ тер босди, бу ер кремация ўти ёниб турган жаҳаннамга ўхшаб қолди, аммо у ўзини билдирмади. «Соат ўн бир бўлди, – деди у, – вақтни бой бердик! Худди мана шу дақиқаларда қўзғолон бошланганлиги ҳақидаги шартли сигнални мамлакатнинг барча гарнизонларига узатишмоқда!» Ушбу дақиқаларда аҳвол айни шундай эди: исён кутарган генераллар янги ҳукмрон хунтанинг расмий суратини олдириш учун танта-

нали мундирларини кийиб нишонларини тақардилар. Душманнинг кимлиги тайини бўлмаган бу жангда исёнчи генералларнинг адъютантлари улар номидан сўнгги буйруқларни бермоқда эдилар – бутун жанговар ҳаракатлар шундан иборат бўлдики, Қуроли кучлар энг муҳим ҳукумат бинолари билан алоқа маркази устидан назорат ўрнатди. Президентнинг кабинетида эса барқутдай Лорд Кёхел хавф-хатарни сезиб, баданидаги мушаклари учганча қаддини ростлади, унинг осилиб қолган пастки жағидан панжаларига битмас-туганмас кўз ёши каби сўлаги узун ип каби илиниб қолди. Олий ҳазратлари бунга парво ҳам қилмади. «Қўрқманг, Начо, – деди генерал, – яхшиси, менга тушунтириб беринг-чи, сиз нега бунча ўлимдан қўрқасиз?» Шунда Хосе Игнасио Саенс де ла Барра бўйнидан жиққа ҳўл бўлган целлулоид ёқасини юлиб олди, шунда унинг опера қўшиқчилариники каби башараси тошдай қотди. «Бу табиий, – деди у, – ўлим олдидаги қўрқув – яшаш бахтининг ёниб турган лаққа чўғи. У сизга бегона, шунинг учун унинг нималигини сиз ҳис қилмайсиз, генерал!» Шундан сўнг у одати бўйича калисода чалинаётган жом садоларини бирма-бир санаб борди-да, сўнг ўрнидан қўзғалди: «Ўн икки! Ҳаммаси тугади! Бу дунёда сизнинг ёнингизни оладиган битта ҳам жон қолмади. Мен уларнинг энг охиргисиман, генерал!» Аммо генерал де Армас майдонининг тош ётқизилган саҳнидан ерни ларзага солиб, гулдираб бораётган танкларнинг офир шовқинини эшитмагунча ўз ўтирган ерида қимирламади. Танкларнинг гувиллашлари қулоғига киргандан сўнг, у кулди: «Сиз янглишасиз, Начо, менинг ҳали халқим бор». Чиндан ҳам бу шундай эди. Унинг ҳали халқи, мангу бечора халқи бор эди, у ақл бовар қилмас мўйсафиднинг ҳеч кимнинг хаё-

лига келмаган нидоси билан ҳали тонг ёришмаёқ кўчаларга ёғилиб чиққанди. У давлат радиоси ва телевидениеси, орқали бутун миллатга қарата му-рожаат қилди, қандай сиёсий қарашларга эга бўл-масин, барча ватанпарварларни бирлашишга чақирди, сўнг Қуроли кучларнинг учала қўмондо-ни унинг шахсий кўрсатмасини адо этиб, салтанат-нинг ўзгармас идеалларидан илҳомланиб, ҳар қа-чонгидай халқнинг дахлсиз иродасини ифодалаб, мана шу тарихий кечада қонхўр жаллоднинг ман-фур террор идорасини тугатдилар, жинояткор халқнинг ҳақ ғазабига дучор бўлди, деб эълон қил-ди. Хосе Игнасио Саенс де ла Барра де Армас май-донининг фонарига оёғидан осилди, жинсий аъзо-лари кесиб олиниб, оғзига тиқиб қўйилди, жаноб генерал, сиз олдиндан кўриб айтганингиздай биз хорижий мамлакатларнинг элчихоналари жойлаш-ган шаҳар қисмини қуршаб олдик ва буйруғингиз-ни тўла-тўкис бажардик. Қонхўр жаллоднинг би-ронта элчихонага қочиб беркинадиган ва сиёсий бошпана сўрайдиган йўллари батамом тўсиб қўйил-ди. Халқ уни осидан илгари тошбўрон қилди, аммо бундан аввалроқ биз ваҳший итни отиб, ғалвир қилиб ташладик, шунга қарамай у тўртта фуқаронинг ичак-чавоғини ағдар-тўнтар қилди, тўртта аскарни тишлаб, оғир жароҳат етказди – разил одамхўрнинг қалъасини ҳужум қилиб олаёт-ганимизда ана шу ҳодиса рўй берди, одамлар қонхўрнинг уясидан янгигина, фабрика ёрликлари осилган икки юзта мато нимчасини деразадан ташқарига улоқтирдилар, ҳали бирор марта ҳам кийилмаган уч мингта италия пойабзалини чиқа-риб отдилар, қаранг, уч мингта, жаноб генерал! Мана, давлат маблағларини нимага сарфлаган! Қанчалаб гардения гуллари солинган қутиларни

айтмайсизми – олифта доим ёқасига гардения гулини қадаб юрарди – яна жазо-қидирув партитуралари ёзилган сон-саноксиз Брукнер лаппаклари денг! Кейин одамлар ертўлалардан маҳбусларни озод қилишди ва собиқ Голландия жиннихонасининг қийноқхоналарига ўт қўйишди. Улар тинмай: «Яшасин, генерал, яшасин, чинакам эр! Яшасин, ҳақиқатнинг додини берган ҳақиқий инсон!» – деб бақриришарди. Ахир, ҳамманинг ишончи комил эди. Сиз бу ишларни билмагансиз, жаноб генерал. Сиз юксак кўкларда учиб юргансиз, хавфсизлик хизматидаги қабиҳ жаллодлар сизнинг оқкўнгилигингиздан ўз машъум ниятларида фойдаланиб келишган, биз сизнинг мададингизда қўзғолон пайтида уларни каламушдек бирма-бир тутдик, сиз жаллодларни дахлсизликдан маҳрум қилиш ҳақида буйруқ бердингиз, уларга ёрдам беришни ман этдингиз, одамлар қасд олиб алаmidан чиқсин, деддингиз. Ахир, хавфсизлик хизмати ҳамма нарсага ҳукмрон бўлган узоқ йиллар давомида халқнинг бошига нималар тушмади, дейсиз.

У халқ оммасининг бутун хатти-ҳаракатини маъқуллади. «Маъқул!» У шодиёна урилган жомларнинг садоларидан, эркни куйлаган қўшиқлардан, де Армас майдонига йиғилган одамларнинг ундан беҳад миннатдор бўлиб шод-хуррам қичқиришларидан қаттиқ мутаассир бўлди. Одамлар майдонда улкан алвонлар кўтаришган, уларда: «Худойим! Бизни зўравонлик зулматидан халос этган энг улуғларнинг энг улуғи бўлган зотни ўзинг асрагайсан!» деб ёзилганди. Жомлар садоси ва одамлар издиҳомининг гувиллаши унга узоқ нурафшон йилларни эслатиб юборди, гарчи бу воқеалар у замонларнинг фақат олис бир рўёси каби кўринарди, у кўча садолари ва ғулувларига қулоқ осаркан, ўз боргоҳида синалган

офицерларни йиғди, улар унинг ҳокимиятидан куллик кишанларини чилпарчин қилиб олиб ташлашга ёрдам беришди. У тўлқинланиб кетиб, бармоғининг бир ишораси билан ушбу офицерлардан ўз қалтироқ салтанатининг охирига олий қўмондонлигини тузди. Улар Летисия Насарено ва болакайнинг асл қотиллари бўлмиш генералларнинг ўрнига тайинландилар. Қотиллар хорижий мамлакатларнинг элчихоналари олдида сиёсий бошпана олмоқчи бўлиб турганларида тунги ички кийимларда қўлга олинди. Бироқ у уларнинг биронтасини ҳам танимади, номларини ҳам эслолмади, бир маҳаллар у юрагимдаги ғазаб ва қаҳр учқунларини то ўлгунимча асрайман, деб аҳд қилганди, мана энди энг муҳими, юрагидан ўша учқунларни қидириб, таҳқирланган ориятдан бошқа ҳеч нима топмади, у ҳам ёниб кулга айланиб бўлган эди – бу кул уюмидан аланга чиқараман деб беҳуда уринишга ҳожат қолмаган эди – аланга чиқмас эди! «Йўқолсин, ҳаммаси!» – буюрди у, шундан сўнг одамқуш генералларни кемага ўтқизиб, уларни ҳеч кимга керак бўлмаган ва ҳеч ким эсламайдиган ерга жўнатди, шўрлик занчалишлар! У янги ҳукуматнинг илк мажлисини ўтказаркан, кўнглида шуни аниқ ҳис қилардики, манави бари янги асрнинг янги наслининг сара нусхалари – ўша-ўша олис замонлардаги қурби йўқ кўксини чанг босган камзуллар остида яширган жайдари министрларнинг баайни ўзи, фақат манави янгилар анавилардан кўра шуҳратпарастроқ, улардан кўра қўрқоқроқ ва лаганбардорроқ, олдингиларга қараганда бемаънироқ ва бефойдароқ эдилар, ҳолбуки, буёқда ташқи қарз ақл бовар қилмас даражага етган, тўла тушқунликка учраган қайғу салтанатида сотишга яроқли жами нарсаларнинг қийматида ҳам ортиқроқ эди. «Темир йўлнинг охирига поезди ясситоғларда тубсиз жарга,

орхидеялар чангалзорига қулади, жаноб генерал. Унинг юмшоқ ўриндиқларида қоплонлар мудраб ётибди, дақиюнусдан қолган чархпалакли кеманинг вайрона парчалари шолиторларнинг балчиқларига ботган, бу кема олиб бораётган хатлар почта халталарида чириб кетди, омон қолган бир жуфт Стеллер сивири¹ президент каютасининг ойнаванд саҳнида биланглаб юришибди, гўзал сиреналар туғармикинми, деб хўб уринишади, лекин – пуч!

Ва фақат сизгина булардан беҳабарсиз, жаноб генерал! Албатта, сиз Тартиб-интизом доирасидаги Тараққиётга осонгина ишондингиз, фақат сиз учун биргина нусхада чиқариладиган расмий газетани ўқишдан нарига ўтмадингиз, борлиқ ҳаёт билан алоқаларингиз шунинг ўзигина билан чекланиб қолди, шу газетада фақат сизга маъқул маълумотлар, сизга ёқадиган суратлар ва реклама эълонлари босилар, улар сизни кўнгил сусти кетадиган роҳат-фароғат оламларига ундар, ахир, бу дунё сизнинг ҳар кунги одми тушлик чоғидаги ҳаётингиздан кўра бошқачароқ эди-да!»

«Балки шундай бўлса бордир, кейин мен ўз кўзларим билан кўриб шунга ишондимки, ҳукуматнинг ойнаванд юксак бинолари ортида порт атрофларидаги тепаликларда олақуроқ негр кулбалари сочилиб ётарди, то денгиз соҳилигача чўзилган хиёбонларга ўтқазилган пальма дарахтлари ва шунингдек, сохта классицизм усулида қурилган кўрғон-ҳовлиларнинг устунли айвонлари бизнинг сон-саноксиз довулларимиз вайронага айлантирган харобазорларни кўздан яшириб турарди, темир йўлнинг икки томонига қурилган гулхоналар эса президент вағони ойнасидан дунё менинг нигоҳимга гўзалроқ

¹ Стеллер сивири – ХХ асрда йўқолиб кетган денгиз сутэми-зувчиси.

бўлиб кўринсин деб қилинган эди, бамисоли суюкли онажоним, Бендисйон Алварадонинг кўримсиз қушчаларни бўяб, улардан зарғалдоқ ясашига ўхшаб!» Бир пайтлар нурафшон замонларда генерал Родриго де Агилар унга ёқиш учун уни алдарди, Летисия Насарено эса уни яхши кўргани учун эмас, балки ачингани учун ортиқча ташвишга ботирмаслик учун уни алдарди, янги ҳамтовоқлар эса бундай эмас, унга ёқиш учун алдамайдилар, балки уни ўз ҳокимиятининг батамом қулига айлантиришни кўзлаб алдайдилар, у кексалик иллатларига бошдан-оёқ ботиб, шундай нарсага айланди ҳам, ҳовлидаги сейба дарахтининг қуюқ соясида арғамчи тўшагида ётиб, у бу иллатга тобора чуқурроқ ботиб бормоқда. Бари ёлғон, рўё ва хулиё эди, ҳатто кўк бутада ўтириб сайраётган кулранг қушча қўшиғини куйлаган мактаб қизчалари ҳам рўё эди, атрофдаги ҳаммаси хаёл. «Ҳаёт эмас бу, шимилтириқ!» Бу ёлғон рўёларни юрагига яқин олмасликка тиришди, борлиқ ҳаёт билан келишиш, муроса қилишга уринди, у мамлакатда ишлаб чиқариладиган, хина ва бошқа дори-дармонлар корхоналарини тиклаш ҳақида фармон чиқарди, бу давлатнинг гуллаб-яшнаши учун зарур эди, бироқ воқелик ҳарқалай сира ҳам кутмаган ишлар билан тўлиб-тошиб ётарди. У дунё шунчалар ўзгаради деб ўйламаган, дунёда унга тобе, унга боғлиқ бўлмаган алланималар ҳам борлигига ҳисоб бермаган эди. «Қандайдир sanoatни тиклаш ҳақида нима гап бўлиши мумкин, жаноб генерал, агар бизни битта ҳам хино дарахтимиз қолмаган бўлса, какао ҳам қолмади, индиго ҳам қолмади, бизнинг шахсий бойликларимиздан бошқа ҳеч нарса қолмаган, бу бойликлар беҳисоб, лекин улар сояда қолиб хароб бўляпти!» Шунга қарамай, у бундан хабардор бўлгач, узини йўқотиб қўймади

ва эски элчи Рауксберига писанда йўсинида бир хат ёзиб юборди, у бир қўл домино ўйнаб туриб қандай бўлмасин халос бўлиш йўлини кўрсатар, деб умид қилди. Аммо элчидан унга пайров йўсинида шундай жавоб бўлди: «Сизнинг бу ниятингиздан шимилтириқ ҳам чиқмайди, олий ҳазратлари! Мана бу мамлакатнинг бари сариқ чақага арзимади, албатта ёлғиз денгизгина бундан мустасно. У шунчалар тиниқ ва одамнинг иштаҳасини шунчалар қўзғамоқдаки, бутун дунёга етадиган чавақ балиқ шўрвасини пишириш учун унинг тагидаги ўз ўчоғига ўт ёқишгина қолди. Шундай экан, олий ҳазратлари, яхшилаб ўйланг, биз денгизни қарз тўловлари ҳисобига қабул қилишимиз мумкин, акс ҳолда сизга ўхшаган уддубурон қаҳрамонларнинг юзта авлоди келса ҳам бу қарзларни қоплашга қурби етмайди, олий ҳазратлари!» У элчи Рауксберининг таклифига жиддий эътибор бериб ўтирмади ва уни пиллапоягача кузатиб қўяркан, шу нарсаларни хаёлидан ўтказди: «Онажоним, Бендисйон Алварадо ўзингиз бир қаранг-а, бу гринголарнинг ваҳшийлигини! Бутун бошли битта денгизни ютиб юборишдан бошқа нарса йўқ, хаёлларида!» У одатдагидай меҳмоннинг елкасига қоқиб, у билан хайрлашди ва яна ўзи билан ўзи ёлғиз қолди, туман босган ясси тоғларнинг юпқа ҳарир булутларига хаёли чулғанди, улар ичида сарсари кезди, зеро, атрофи бўм-бўш ҳувиллаб ётарди; одамлар издиҳомлари де Армас майдонини тарк этди, ўзлари билан бирга андазага солинган плакатлар ва идоралар томонидан тарқатилган бир тусдаги шиорларни олиб кетишди, уларни ишончли жойга беркитиб қўйишади, мабодо, куни кечагиндай ҳодисалар рўй бергудай бўлса, яна улардан фойдаланишади; аскар болалар гулдурос қарсақлар орасидаги қисқа танаффусларда

текин овқат ва ичкилик тарқатишни тўхтатганларидан сўнг одамлар издиҳоми тарқади, де Армас майдонида кимса қолмади, сарой ҳам кимсасиз хувилларди, ҳолбуки, у дарвозаларни ёпмасликни буюрган эди, майли, истаган одам истаган вақтида кириб кўрсин, бир замонлар бу ер ҳамманинг ўз уйи эди, мотам идораси эмас! Лекин у бутунлай ёлғиз эмасди, зеро, унинг кўр, шол, моховлари яна қайтиб келишганди, булар ўша-ўша Ҳокимият уйи деворлари тагида йилларча яшаган кўр, шол, моховлар эди, булар ўша-ўша Деметрио Алдоус Байтулмақаддас дарвозалари тагида офтоб тигида ўтириб, тахайюл дунёларидан ўтказган кўр, шол, моховлар эдики, улар қанча қирғин қилинмасин, йўқотилмасин, яна худди илгаригидай қайтиб келаётганликлари унинг кўнги кўзгусида аниқ кўринган эди; ҳа, булар бу ҳокимият маконига эртами кечми, бари бир яна албатта қайтажакларини доим билардилар ва тақдирнинг барча зарбаларини бошидан кечирган, энг шафқатсиз ҳирс-у ҳаволарга ҳам бўйсунмаган, ўзи мангу бўлганлиги боис унутилмоқнинг барча маккор тузоқларига чап берган зотнинг қўлидан даво топиш учун малҳам туз тиланишларини билардилар. Шундай, Деметрио Алдоуснинг кўз ўнгидан ўтган хаёлот рўёбга чиқди: тонгги сут соғишдан кейин фермадан қайтаркан, генерал мана шу ёр-биродарларни яна кўришга муяссар бўлди; аҳёрлар синиқ фишт парчаларидан қандайдир ўчоқлар ясаб, ту누ка консерва қутиларида алланечук чиқит-чиқиндилардан овқат қайнатишарди. Аҳёрлар яра-чақа маразларидан оққан захарли иркитлардан қорайиб кетган тўшама шолчаларини муаттар ҳидлар таратган атиргуллар буталари остига тўшаб, уларда оёқларини кўтариб, қўлларини қовуштириб ётишарди, бутун ҳовли улар

билан тўла эди. Генерал уларга овқат пишириш учун ҳақиқий ўчоқ қуриб беришни буюрди, уларга янги шолчалар сотиб олиб берди, аҳёрлар Ҳокимият уйига тарқалиб кетмасин деб, ҳовлининг ичкарисида уларга пальма япроқларидан шийпон қуриб беришни айтди. Лекин бирон кун йўқ эдики, дам у, дам бу моховни қабуллар уйидаги эроний гиламларда ағанаб ётмаган ҳолда топишса, боргоҳ хоналарида биронтаси адашиб туртиниб-суртиниб юрмаган бўлса, аллақандай шоллар зиналардан йиқилиб, тил тортмай ўлмаса; у моховлар кирмасин, деворларга суяниб, суркалишиб уларда йиринг ва балғам изларини қолдиришмасин деб, эшикларни беркитиб юришни буюрди, аммо у бутун боргоҳдан карбол ҳиди келиб туришини истамасди, чунки санитария хизмати барча хоналарни карбол кислотаси сепиб тозаларди; бироқ моховлар, кўрлар ва шоллар уларни қанча ҳайдашмасин, бари бир Ҳокимият уйига, боргоҳ ичкарисига кириб бораверишар, зеро, уларни лиқиллаб қолган қари мўйсафиднинг мўъжизакор малҳамлари даво бўлади, деган қадим ёввойи кўр-кўрона ишонч ўз ҳолларига қўймасди, ҳолбуки, падарнинг ўзидан энди ҳеч ким ҳеч нарса кутмасди, у эса худди ойкезикдай ўз хотираси ботқоғининг оқ буғлари ичра туртина, пайпаслана кезинар, ҳар қайдаги дуч келган ёриқ, тирқишларга ўраб тиқиб ташланган ёзувлар битилган парча қоғозларни топиб ўқир, арғамчи тўшагида соатлаб ётиб, қуриб кеткур янги келган элчи Фишерга қандай қилиб чап беришни ўйларди, зеро, янги элчи мамлакатда сариқ безгак касали кенг тарқалмоқда, деб эълон қилишни қаттиқ туриб талаб этмоқда эди. Элчининг буни талаб қилаётганининг сабаби шунда эдики, агар эпидемия эълон қилинса, бу албатта, элчи мансуб мамлакатнинг кемаларидан денгиз пиёда-

ларини десант қилиб киритишга имконият яратарди; ўзаро ёрдам тўғрисидаги шартномага мувофиқ, денгиз пиёдалари номаълум бир муддатга – бизнинг ўлиб бораётган мамлакатимизни янгидан тирилтириш учун зарур бўлган муддатга киритилиши кўзда тутилди. Унинг нима қилсамикин, деб боши қотарди. Ҳокимиятнинг дастлабки йилларини эсларди, ўша пайтлар у эпидемия баҳонасида ўз зиммасига фавқулодда ваколатлар олган ва хавфли ғалаёнларнинг олдини олиш учун ҳарбий шароит қонун-қоидаларини жорий этган эди. Аммо ўшанда у сариқ безгак деб эмас, мамлакатда ўлат тарқалди, деб эълон қилди. Маяк узра сариқ байроқ кўтарилди, порт ёпилди, якшанба кунлари бекор қилинди, марҳумлар устида йиғи-сиғи, таъзия маросимлари ўтказиш, кўмаётганда мотам мусиқалари чалиш тақиқланди; Қуроли кучлар президентнинг фавқулодда чораларини бажаришга ташланди ва юқумли касалга чалинганлар қисматини ўзлари билганча ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлдилар – енгларига санитария боғичини боғлаган аскар болалар турли табақага мансуб кишиларни ҳамманинг кўз ўнгида қатл этардилар, ҳокимиятдан норози деб гумон қилинган одамларнинг уйларининг эшикларига қизил доира чизиб белги қўяр, жиноятчилар, акабачча хотинлар ва гиёҳванд бангиларнинг манглайига ҳам худди қорамолдек махсус белги чизардилар. Элчи Митчеллнинг талабига кўра етиб келган санитар ёрдами миссияси эса президент саройи хизматчиларини ўлат юқишидан сақлаш билан шуғуллана бошлади. Санитария миссияси ердан чала болакайларнинг ахлатини йиғиштириб олишар, лупага солиб қарашар, бунинг отини анализ деб аташарди; сув тўлдирилган идишларга дезинфекция дорилари солишар, лабораторияда турли

махлуқларга аллақандай бемаъни аталалар беришарди, генерал эса кула-кула тилмочлар орқали уларга айтарди: «Жаноблар, бунча тентак бўлманглар, ахир, бу ерда сизлардан бошқа ҳеч қандай юқумли касал йўқ!» Аммо улар шундай жавоб қилишарди: «Йўқ, касал бор, олий ҳазратлари! Унинг борлигига юқоридан буйруқ олганмиз. Буйруқ бўйича у бўлиши керак!» Шундан сўнг улар худди мисга ўхшаб кетадиган аллақандай кўкимтир ва қуюқ дори тайёрлашди, мана шу ярамас малҳамни саройга ким келмасин, барига бошдан-оёқ суртиб чиқишар, арзийдими, арзимайдими, ҳеч кимнинг юзига, мавқеига қараб ўтиришмас, барча президент қабулига келган кишилар белгиланган бир масофада туришлари керак эди; у зал ичкарасида ўтирар, бу ерга ташриф буюрганларнинг нафаси эмас, фақат товушигина етиб келарди, у энг юқори мартабали яланғоч кишилар билан ишларни овози борича қичқириб муҳокама қиларди. Улар остона ёқасида туриб, бир қўлларини кўтариб, унга мурожаат этардилар: «Олий ҳазратлари!» Иккинчи қўллари билан эса ярамас малҳам суртилган ночор осилиб турган олатларини тўсардилар – битта одамни касалдан сақлаш учун мана шундай ишлар қилинарди; у эса уйқусизликдан қийналиб ётиб, бу касални ўйлаб чиқарган эди. Бутун кулфатнинг ёйилишини миридан-сиригача тўқиб, ишлаб чиққан эди; эшитганда одамларни оғир қалтироқ босадиган хабарларни тарқатди ва одамларни Қиёмат қойим башоратларига ишонишга мажбур этди ва буларнинг барини одамлар қанча кам тушунса, шунча кўп кўрқади, деган ишонч-эътиқоддан келиб чиқиб қилди. Кўрққанидан ранги ўчиб кетган адъютантларидан бири унинг олдида ғоз туриб маълумот бераркан, у қилт этмай эшитди: «Жаноб генерал,

ўлат бутун аҳолини қириб ташлаяпти!» Шунда у президент каретасининг хира ойнасидан қараб, кимсасиз кўчаларда ўзининг амри фармони билан қотириб қўйилган вақтни, жонсиз осилиб турган байроқларни кўрди, қизил тўгарак чизилмаган хонадонларнинг ҳам ҳатто эшиклари тақа-тақ миҳлаб ташланганини кўрди, уйларнинг бўғотларида роса тўқ ўтирган калхатларни кўрди, яна ўликлар, ўликлар, ҳаммаёқда ўликлар ётганини кўрди... Улар шунчалар кўп эдики, санаб улгуриб бўлмасди, улар ифлос кўлмакларда чўзилиб ётар, офтоб нури ярақлаб тушиб турган айвонларда саржиндай қалаб ташланган, бозорнинг ўртасида сабзавот уюмлари орасида сасиб, чириб айнирди. Ўликларнинг қанчалигини ҳеч ким билмасди, ҳар ҳолда унинг сон-саноксиз ғанимларининг ҳисоб-китобига қараганда ҳам кўпроқ, ҳатто шахсан ўзининг чамасидан ҳам анча ортиқроқ эди; мурдаларнинг кўпи бамисоли ўлган итнинг лошидай ахлатхоналарга улоқтирилган эди; чириётган мурдаларнинг қўланса ҳиди, кўчалардан анқиётган одатдаги бадбўйликдан у ўлат исини, қичима-қўтир, ҳақиқий тоун ҳидини аниқ ажратиб олди, лекин қилт этмади, ўзини бутун ҳоқимиятининг мутлақ хўжаси деб ҳис қилмагунича офатни тўхтатиш, унга барҳам бериш ҳақидаги ҳеч кимнинг ялиниб-ёлворишлари, илтижоларига қулоқ осмади, чекинмади. Фақат ўлат офатини тўхтатиш на инсон ва на худонинг қўлидан келади, деб умидсизликка тушган чоғимизда биз кўчада номаълум бир каретани кўрдик; ундан анқиб турган ҳоқимиятнинг совуқ нафасини аввал ҳеч ким пайқамади – ичи мотамсаро қора барқут билан қопланган ўша каретанинг хира дарчасидан биз фақат ўлаксадай қимтилган юпқа лаблар, ўлик кўзлар ва уйларнинг дарвозаларига ҳовуч-ҳовуч туз сочаётган оқ қўлқоп-

ли қўлларнигина илғаб олдик; биз қоплонларни ҳуркитиб, гардения чангалзорлари оралаб бораётган, юксак тоғлар билан қуршалган вилоятларнинг ўтиш қийин довларидан худди чангал ураётгандай ўрмалаётган, миллий байроқнинг рангларига бўялган поездни кўрдик – ёлғиз вагон дарчаларининг дарпардалари ортида қайғуга ботган кишининг юзи ва хира, мунгли кўзларини, ўз болалигининг ўлик саҳросига ҳовучлаб туз сочаётган ўша-ўша оқ қўлқопли қўлларни кўрардик; биз яна алмисоқдан қолган чархли кемани кўрдик, унинг граммофонидан шўх лаппакларнинг даранглаган куйлари отилиб чиқар, кема тошлоқ маржонзорлар, қумлоқ оролчалар, баҳорги сув тошқинлари аждарҳоси бус-бутун ютиб юборган, инсон қадами етмаган кўҳна ўрмонзорлардан қолган, афдарилган, тўнтарилган дарахтларнинг уюмларини айланиб ўтар – президент каютасининг дарчасида биз кунботар шафағидай хиралашаётган кўзлар, оқарган, қимтилган лаблар ва ўша-ўша қурғоқчиликдан ўртаниб шалвираган дарахтларга шифобахш тузларни ҳовучлаб сочаётган кафтларни кўрдик. Бу туздан тотинган ёки у тушган ерни ялаганлар дарҳол дарддан фориғ бўлишар ва уларга касалликлар, кўз тегишлар ва бошқа нарсалар таъсир қилмай қўярди.

Мана энди у ҳаётининг шомига қараб бораркан, янгидан қўшин киритишга рози бўлиш тўғрисидаги таклифларга ажабланиб ўтирмади, бу нарса сиёсий талвасаларнинг олдини олиш деган кўҳна ёлғон сафсаталар билан ниқобланарди, у мияси йўқ министрларининг важ-корсонларини рад этарди, улар хитоб қилиб шундай дейишарди: «Майли, денгиз пиёдалари қайтиб келишсин, генерал, майли, улар пестицидлар пуркайдиган машиналарини

олиб келишсин, майли, оппоқ касалхоналар олди-даги кўм-кўк ўтлоқларда айланиб сув сочадиган фавворалар ўрнатишсин, майли, касалларимизнинг ёшини юзга узайтиришсин – майли, келсин улар ва хоҳлаганларини майли олишсин!» У эса бу сўзларга жавобан столни мушти билан гурсиллатиб урарди. У элчи Мак-Куин такаллуфсизлик билан очиғини рўй-рост айтмагунча қаршилик қилди: «Бундан бу ёнги баҳс-мунозараларнинг фойдаси йўқ, олий ҳазратлари, режимни ваъдабозликлар эмас, руҳсизлик, ҳафсаласизлик тутиб турибди, террор эмас, фақат эски, жуда эски сусткашлик тутиб турибди, режим иложсиз равишда тўкилиб бормоқда, олий ҳазратлари, кўчага чиқиб, ҳақиқатнинг бетига тик қаранг, сиз охирги бурилишга етиб келдингиз – ё денгиз пиёдалари киришади ё биз денгизни олиб кетамиз, ўзга чора йўқ». «Бошқа иложи қолмади, она, улар Кариб денгизимизни тортиб олиб қўйдилар!» Элчи Эуингнинг инженерлари денгизни бўлак-бўлақларга ажратишди, ҳар бир бўлакка алоҳида рақам қўйишди, бизнинг тўфон, довулларимиздан узоқда, Аризона осмони тагига элтиб ўрнатиш учун шундай қилишди, сўнг денгизимизни бутун бойликлари, унда акс этган шаҳарларимиз, бизнинг телбавор тошқинларимиз ва барча чўкиб ўлувчиларимиз билан бирга қўшиб олиб кетишди. У ўзининг хўб мукамал ишлаб чиқилган устомон, маккор усул-идораларининг қайси бир тугмасини босмасин, талончиликка қарши миллий норозилик тўлқинларини кўзгатишга ҳаракат қилмасин – кўчага, бизни маъзур кўринг, генерал, ҳеч ким чиқмади, на дўқ-пўписалар ва на зўравонлик таъсир қилди – бизга бу ишлар одатдаги чалғитишдан бошқа нарса эмасдай туюлди, унинг мақсади ўша-ўша битта эди – ҳукмронлик ҳирсини қондиришга уриниш

эди; майли нима бўлса бўлсин, деб ўйлардик биз, майли, денгизни ҳам орқалаб кетишсин, садқаи сар, майли, миллий байроғимиздаги аждарҳо билан бирга қўшиб бутун ватанимизни ҳам орқалаб олиб кетишсин, майли. Ҳарбийлар кишилик кийимларида уйларимизда пайдо бўлишарди, биз уларнинг мўлтони, тилёглама гапларига, ширин ваъдаларига асти қулоқ солмасдик, улар бизни ватан учун кўчаларга чиқишга, бақириб-чақириб шиорлар ташлашга кўндирмоқчи бўлиб ялинишарди: «Йўқолсин, оқ танли босқинчилар!» – деб қичқириб юришимизни ва талон-торожга барҳам беришимизни сўрашарди. Аммо буни қарангки, уларнинг ўзлари бизни хорижий кишиларнинг дўконлари ва хонадонларини талаш, ўт қўйишга даъват этишар, бизни гўё халқ билан бирлиги туфайли кучли бўлган армиянинг ҳимояси остида сурбетларча босқинга қарши намойишга чиқишимиз учун қўлимизга пултиқиштиришарди; бироқ жаноб генерал, ҳеч ким кўчага чиқмади, зеро, ҳеч ким ҳарбийлар авваллари ҳам чин ваъда қилиб, сўнг ваъдаларини бузиб, намойишчилар орасига кириб олган ифвогарлар ҳарбий қисмларга қарата ўт очдилар, деган баҳонада одамларни қирганларини ҳали ҳеч ким эсидан чиқаргани йўқ. «Шундай қилиб, бу сафар, жаноб генерал, халқ бизнинг томонимизда эмас».

Шунинг учун бир қарорга келиш юкини ўз зиммамга олишга тўғри келди ва мен бу ҳужжатга имзо чекдим, онажоним, Бендисйон Алварадо, ҳолбуки, ҳаммадан кўра яхшироқ биларди, денгиз пиёдаларининг босқинига чидагандан кўра денгизсиз қолган яхшироқлигини. Ахир, ўша денгиз пиёдалари буйруқ тайёрлашар ва мени уларга имзо чекишга мажбур қилишарди. Улар эмасми, биз томонларга Инжил ва заҳм касалини келтирган? Улар эмасми,

санъаткорларимизни акабачча қилиб қўйган? Улар эмасми, ҳаммага ҳаёт бу осон нарса деб уқтирган ҳамма нарса сотилади ва ҳамма нарса сотиб олинади деб ўргатган? Улар эмасми, қоралар сассиқ деган? Улар-ку, менинг аскар болаларимнинг миясига қаерда яхши пул берса ватан ҳам ўша ерда деб қўйган ва ҳарбий шон-шарафни икки пулга қиммат нарса, уни ҳукуматлар ҳарбийларни текин жангга солиш учун тўқиб чиқарган деб бошини қотирган. Мана шуларнинг ҳаммаси яна такрорланмаслиги учун, она, мен уларга бизнинг денгиз сувларимиздан хоҳлаганча фойдаланиш ҳуқуқини бердим, инсоният манфаатлари ва халқлар ўртасидаги тинчлик мана шуни тақозо қилади!» У ўз ётоғидан, то уфқларгача кўриниб турадиган моддий сувларнигина эмас, бутун сув ости ва сув усти бойликларини, улар узра эсадиган шамоллар вақти-соатини, оби ҳаволарнинг барча инжиқликларини ва охирги миллибар¹гача бутун атмосферанинг барини бериб юборди. У уларнинг қилган ишларини ҳатто тасаввурига ҳам сиғдиролмасди: улар олдин шлюзлар билан тўсилган, худди шоҳмот тахтаси каби аввалдан рақамлар қўйилган бўлақлардан улкан насослар ёрдамида сувни, эски денгизимизнинг тўлқинларини тортиб олишди, денгизнинг таги, ўчган қадим вулқонларнинг оғзи кўринди – битта вулқоннинг улкан комида кутилмаганда кўҳна Санта-Мария-дел-Дариен деган шаҳаримизнинг қолдиқлари чиқди, бир замонлар уни денгиз ютиб юборган эди. Сўнг биз барча денгизлар ва океанларнинг энг улуғ адмиралининг энг катта кемасини кўрдик. «Мен унинг шундайлигини деразамдан кўрганман, она!» Кема маржон тошлар орасида тикилиб ётарди. Тарихий кема ҳалокати

¹ Миллибар – атмосфера босимини ўлчаш бирлигининг мингдан бир улуши.

муносабати билан унга муносиб шон-шараф кўрсатилишига амр-фармон чиқмай турибоқ кема маржон тошлар орасидан таг-туги билан земснарядлар воситасида суғуриб олинди. Шу тариқа улар генерал ҳокимиятининг асоси ва унинг олиб борган урушларининг маъноси бўлмиш барча нарсаларни ташиб кетишди; улардан кейин фақат ой сиртига ўхшаш саҳрогина қолди, у ҳар гал деразалар ёнидан ўтганда уларга қараб юраги орзиқар, оғир хўрсинар ва ичидан бир нидо келарди: «Онажоним, Бендисйон Алварадо, оқилалигинг нури билан мени шафоат эт!» У кўрқиб уйғониб кетарди. Ватан учун ҳалок бўлган муборизлар қабрларидан туриб сотиб юборилган денгизнинг жавобини талаб этаётгандай бўлишарди; уларнинг деворлардан ўрмалаб келаётганликларини аниқ эшитарди, уларнинг қабрдан чиқаётган бўғиқ товушлари қулоғига чалинади, калит тешигидан қараётган уларнинг нигоҳи кўзига кўринади, улар унинг худди буюк калтакесакники каби улкан оёғига қарашарди, бу оёқ қоронғи бадқовоқ уйнинг балчиқларига аста ботиб бораётгандай бўлиб туюларди. У тинмай хонани кезарди. Уни пассат¹ ва мистрал² шамоллари ўраб оларди. Бу шамолларни элчи Эбергейт тортиқ этган ҳаво қурилма чиқарарди. Улар йўқолган денгизнинг шамолларини эслатиб ва балки уларнинг ўрнини босиб турарди. У улкан қоя тепасидаги ағдарилган диктаторлар учун қурилган уйнинг ёлғиз чироғини кўрарди. «Уларга маза, тўйган чўчқалардай роҳат қилиб ухлашади, ҳамма азоб менда!»

У қўли меҳнатдан бўшамайдиган онаси Бендисйон Алварадонинг ҳатто ўлими арафасида ҳам ореганонинг муборак шохчаси осилган хона-

¹ Пассат – океанларнинг тропик кенгликларида йил бўйи барқарор эсиб турувчи ҳаво оқимлари.

² Мистрал – шимоли ғарбдан эсувчи кучли совуқ шамол.

да соғлом хуррак отиб, осуда ухлашини эслади. «Қани эди, мен унинг ўрнида бўлсам – ҳеч қачон ўлатдан қўрқмайдиган, севишдан чўчимайдиган ва ўлимдан тап тортмайдиган она ўрнида бўлсам эди!» У шунчалар ҳолдан тойган эдики, денгиз бўлмаган ҳолда маяк чироқларининг ёниб туриши унга шубҳали, ўликларнинг ўз қабрларидан туриш ниятлари билан боғлиқ бир нарса бўлиб туюлди, у ваҳшатга тушиб, бу беозор чироқдан қочишга уринарди, у маяк айланиб шуъла сочиб, атрофга ўликларнинг илик суякларидан чиқаётган нурли губорни тажаллий этиб таратади, деб хаёлидан кечирди. «Ўчиринглар!» – деб қичқирди у; маякни ўчиришди; у уйни ичкаридан барча тешиктирқишларни маҳкам беркитишни буюрди, битта ҳам ёриқ жой қолмасин, уйга ўлим билан тўйинган тунги ҳавонинг ҳатто, бир зарраси ҳам кирмасин; у зулмат қучоғида ёлғиз ўзи қоларди, нам, тифиз ҳавода нафас ололмай бўғиларди, ҳатто ойналар ҳам кўзига жуда хунук кўринадиган бўлди, ҳолбуки, уларни кўрмас, фақат ёнидан ўтарди, холос; улар туфайли хаёлига хонада бир ўзим эмасман, деган фикр келарди. У денгиз вулқонининг комида от миниб, елиб бораётган чавандозни кўрди, унинг отининг туёғи остидан юлдузлардай катта учқунлар сачрарди, лекин бу оқиш ўлимтик ёғдулари билан ой кўтарилиб келмоқдайди. «Йўқотинглар, уни! – ўкирди у. – Юлдузларни ўчиринг, падарига лаънат! Худо номи билан буюраман!» – бироқ ҳеч кимса жавоб бермади, ҳеч ким уни эшитмасди, фақат собиқ министрларнинг хоналаридаги шоллар чўчиб, хавл олиб уйғонишди, пиллапоялардаги кўрлар ва тунги шудрингдан уст-бошлари нам моховлар жойларидан қўзғалишиб, унинг йўлини тўсиб чиқишди, ўз қўлингиздан бизга шифобахш

туз беринг, деб ялиниб-эланишди. «Ҳей, сиз, мункирлар, ахир шундай бўлган эди-ку: у ёнимиздан ўтиб бора туриб, ҳаммамизнинг бошимизни силарди, ҳар биримизнинг жароҳатимизга оқил қўлини, ҳақиқат қўлини теккизарди ва биз ўша ондаёқ яна танамиз соғаяр, кўнглимизга хотиржамлик чўкарди, вужудимиздан куч ёғилар ва яшашга завқ-шавқ туярдик, биз кўзлари ярқ этиб очилган ва яна ёпилган кўрларни кўрдик – лекин гулларнинг ярқироқ очилганини кўриб, уларнинг кўзлари қамашди; биз пиллапояларда югуриб юрган шолларни кўрдик; мана менинг ўз аъзои баданимни кўринг, бу янги онадан туғилган гўдакнинг териси эмасми, жароҳатларим битгандан сўнг мен шундай бўлиб қолдим, бу илк очилган лолаларнинг атрини эмган тери, мен уни бутун дунёнинг бозорларида намойиш қилиб кўрсатаман, мункирларнинг юзи қора бўлсин, бузуқлар эса огоҳ топсин, ибрат олсин!» Шаҳарлар-у қишлоқларда халқ сайиллари-ю байрамларида сарсари кезиб, бу сўзларни қичқириб айтиб юрувчилар бизни мўъжизага ишонтирмақчи ва ҳам унинг билан қўрқитмақчи бўлардилар; анча вақтлардан бери уларга ҳеч ким ишонмасди, биз уларни сарой хизматчилари бўлса керак, деб ўйлардик, илгари улар ҳукмдорларнинг амр-у фармонларини халқ ўртасида ёярдилар, эндиликда эса бизни бояги анави нарсага ишонтирмақчи бўлишарди. Лекин унга ишонишнинг сира иложи йўқ эди – қандай қилиб у моховларни тузатсин, кўрларнинг кўзини очсин, шолларни юрғизиб юборсин. Назаримизда, ҳукумат шу йўл билан гўё президентнинг мавжудлигига бизни ишонтирмақчи бўлиб уринарди. Унинг шахсий фармойиши бўйича боргоҳнинг қўриқчилари сони соқчилик даражасида қисқартирилди ва бу иш оғзидан сути

кетмаган ёш аскар болаларга топширилди. Давлат кенгашининг барча аъзолари бунга якдиллик билан қаршилиқ билдирдилар: «Йўқ, жаноб генерал, қўриқчилар бир рота карабинерлардан кам бўлмаслиги керак. Эҳтиёт чоралари кўрилиши шарт», – деб қаттиқ турдилар. У бунга сира рози бўлмай эътироз билдирди: «Ҳеч кимнинг мени ўлдиришга зарурати ҳам, хоҳиш-истаги ҳам йўқ. Магарким, агар сиз ношуд министрларим-у такасалтанг қўмондонларим буни хоҳдамаса, аммо сизга келсак, сиз ахир мени ўлдиришга журъат этмайсиз, чунки жуда яхши биласизки, мени йўқотганингиздан сўнг бир-бирларингизни ўлдиришга тушасиз». Шундан сўнг фақат мурти чиқмаган йигитчаларгина байталмон боргоҳда соқчилик қиладиган бўлишди. Бу ерда сигирлар то дарвозадан тортиб, давлат кенгашининг залигача саланглаб юришарди. «Уларингиз чаман ўтлоқ сурати солинган патгиламини чайнаб ташлашди, жаноб генерал, архив ҳужжатларини еб қўйишди». У буни эшитмасди. Фақат бир маротабагина у октябрнинг шиддатли жаласидан қочиб боргоҳга кирган сигирни ҳайдашга уриниб кўрди. Лекин шунда «Сигир... сийир...» – деб такрорлади-да, уларни ҳайдамай қўя қолди ва шунда «сигир» сўзи «г» билан ёзилишини эслади. Бошқа бир сафар нурафшон замонларда бу ерда шуъла сочиб турган лампанинг қалпоғини сигир чайнаётганини кўриб, у пиллапояларда ҳайвонларни қувиб юришнинг ҳожати йўқ деган фикрга келди-да, зиёфатлар залида юрган икки сигирнинг устига товуқлар чиқиб, уларнинг танасига ёпишган сўналарни чўқишаётганига дуч келиб индамай ўтиб кетди. Ўша кечаларда биз баъзан деразалар ортида липиллаган шуълаларни кўрар, ойнаванд сарой деворлари орқасида йирик ҳайвонларнинг

оғир дупурлаган товушларини эшитардик – шу пайт у кемаларда бўладиган фонарини кўтариб, сигирларни тунги жойига ҳайдарди.

Расмий ҳаёт унинг борлигида қандай кечса, унинг йўқлигида ҳам шундай кечарди – ҳукуматнинг газеталари таңтанали қабул маросимларида олинган сохта суратларни босардилар; уларда қабулнинг хусусияти қандайлигига қараб, у турли мос либосларда кўринарди. Унинг миллий байрамлар чоғида сўзлаган, неча-неча йиллардан бери биз эшитиб юрган нутқларини радио тўхтамай эшитириб турарди; у орамизда яшашда давом этарди – саройдан чиқар, калисоларга кирар, суратларда ёритилишига қараганда, ҳамма қатори ухлар, ебичарди, ҳолбуки, у одати бўйича йўлга киядиган этигида ивирсиган сарой гўшаларида базўр оёғини судраб босишини ҳамма биларди, унинг хизматчилари сони қисқариб, уч-тўрт хос ходимгина қолди, улар уни овқатлантиришар, асал идишларини тўлдириб туришарди. Улар бари бир кунлардан бир кун сигирларни ҳайдаб чиқаришди; ўшанда махлуқлар Бош штабнинг масканини батамом вайронага айлантириб, хуфия хонадаги маршаллар тасвирланган чинни идишларнинг барини кунпаякун қилиб ташлаган эдилар, ҳар нечук фолбин кампирнинг башоратига кўра у худди мана шу хонада жон таслим қилиши керак эди; дарвоқе, у фолбин кампирни алақачонлар унутган эди. Унинг хос ходимлари ундан қандай бўлмасин амр-у фармонларни муштоқ бўлиб кутишарди, қачон у остана ёқасида фонарини осаркин, қачон эшик гумбурлаб ёпилиб, учта тамба тушаркин, учта занжир, илгак илинаркин, деб илҳақ бўлиб туришар ва фақат ана шундан кейингина у энди эрта тонггача ўликдай қотиб ухлайди, деган ишончда ўзларининг

биринчи қаватдаги хизматкорлар хонасига тушиб кетишарди. Энди денгиз йўқ, унинг ётоғида ҳаво етишмасди. У сесканиб, титраб-қақшаб уйғониб кетарди, уни уйқусизлик қўрғарди, тумтайган қоронғи саройда йўғон оёқларини судраб босиб, шарпадай кезинарди, на сигирларнинг бир маромда кавш қайтаришлари ва на вице-қиролларнинг кийим жавонларида мудраётган товуқларнинг осуда нафасларига эътибор қиларди; аввалги денгиз ўрнида ҳосил бўлган ой сатҳи каби саҳродан келаётган шамолнинг увилашларигина унга вақтнинг ўтишини эслатиб турарди. Унинг кўз ўнгида қўлига кўк буталардан супурги ушлаган онаси Бендисйон Алварадо гавдаланарди. У қўлидаги шу кўк супургиси билан Корнелий Напотнинг илк нашрлари, Ливио Андронико ва Сесилий Эстато каби унутилиб кетган воизларнинг китобларининг куйган, ёнган саҳифаларини супуриб юрарди, у илк бора ўзи учун бўшатишган Ҳокимият уйига кириб борган ўша қонли кечада буларнинг ҳаммаси бир уюм ахлатга айланган эди; ўшанда шаҳар кўчаларида машҳур лотиншунос, жойинг жаннатда бўлгур, тентак генерал Лаутаро Мунос мужоҳидларининг охирги баррикадалари ҳали қаршилик кўрсатарди. У безгакдан титраб-қақшаб, кўк супурги кўтарган онаси Бендисйон Алварадо билан бирга ловуллаган ёнғин алангаларида, муҳтарам президентнинг шахсий қўриқчиларининг мурдалари устидан сакраб ўтиб, ҳовли ичида илгарилаб бордилар, президентнинг пурвиқор сайисхонасига тегишли отларнинг ўлик лошларига қоронғида қоқилиб-суқулиб, даҳлиздаги зинадан юқорига кўтариладилар ва мажлислар залига етдилар. Пороҳ ва отлар қонининг қалин аччиқ ҳидидан нафас олиб бўлмасди. «Бу ерда биз ялангоёқларнинг қон-

ли изларини кўрдик, зеро, бу ердан отлардан оққан қонларнинг қўлмаклариди юрган кишилар ўтишган эди, йўлакларнинг деворларида ҳам худди қўлларнинг қонли изларини кўрдик, мажлислар залида эса юрагига жанговар қилич санчилган қонга ботган Флоренция гўзалининг жасадига дуч келдик. Бу президентнинг хотини эди. Унинг ёнида қўғирчоқ балеринага ўхшайдиган, пешонасидан отилган кичкина қизча ётарди. Бу президентнинг тўққиз яшар қизчаси эди. Гарибальдига ўхшаган президент Лаутаро Муноснинг жасади ҳам шу ерда эди. У федералчиларнинг ўн тўртта генерали ичида энг чапдаст ва ақллиси эди. Улар ўн бир йил ичида ҳокимият учун қонли талашлар ичига шўнғиб, бири кетидан иккинчиси келиб турган кишилар эди. Лаутаро Мунос инглиз консулининг башарасига тик қараб, ўз она тилида «йўқ» деб айтолган ягона инсон эди. Мана энди шунинг учун жазосини тортиб ётибди, у ёнбошида оғзидан отилган ўқ туфайли бош чаноғи иккига ёрилиб ётарди. Унинг оёғи яланғоч эди. У ўзини отишдан аввал хотинининг кўксига қилич санчган, қизчасини отган, Британия эскадрасининг жазо отряди қўлига тушмасин деб, қирқ иккита Андалузия тулпорини ҳам ўқ узиб ўлдирган эди. Худди мана шунда қўмондон Китченер жасадга ишора қилиб, бизнинг генералимизга шундай деган эди: «Кўрдингми, генерал, ўз падарига қўл кўтарганнинг ҳоли нима кечади? Ҳукм сурадиган пайтингда, буни унутма!» У «пайтингда» деб айтди, ҳолбуки, узун уйқусиз тунлар ва кўп галга солишлардан сўнг мени Қуроли кучларнинг учала тури бўйича бош қўмондон ва республика президенти қилиб кўтаришган эди. Мамлакатда тартиб-интизом ва иқтисодий барқарорлик тиклангунча қанча вақт талаб қилинса, шунча муддат

белгиланган эди». Сенат ва депутатлар палатасининг розилиги билан федералларнинг охирги каудилолари якдиллик билан шундай қарорга келган эдилар. Бу қарорни инглиз эскадраси тасдиқлади ва домино ўйинларида шарақлатиб тамға урилгандай бўлди. У узун кечалар консул Мак-Донейл билан домино ўйнаб, куч синашарди. «Албатта, бошида на мен ўзим ва на бошқалар ишимиз юришиб кетишига ишонмас эдик». Айниқса, ўша тунги бесаранжом саросимада ким ҳам бунга ишонарди, дейсиз. Бошқалар майли-ку, Бендисйон Алварадонинг ўзи охирги пайтларгача ва ҳатто ўлим тўшагида ётганида ҳам ўғлининг салоҳиятига кўзи етмаган эди; ўғли ўша бошбошдоқлик аросати ичида бошқаришни нимадан бошлашни билмай, мутлақо бошини йўқотиб қўйган эди. Бу мебелсиз улкан саройда вице-қиролларнинг пашша ўтирган ва ўтмишга айланган испан ҳукмронлиги даврларидаги архиепископларнинг суратларидан бошқа тузук-қуруқ ҳеч нарса қолмаганди; она-бола бу ҳайҳотдай гўшадан безгакка қарши қайнатма қилиб ичиш учун гиёҳ излаб топа олмасдилар. Ҳамма нарсалар аввалги президентлар томонидан ташиб олиб кетилганди, буюк тарихий воқеалар акс эттирилган осма гиламларнинг ўрни чорси бўлиб билиниб қолган, вақт ўтиб, уларнинг ўрни девор билан бир тусга кирган эди. Ётоқ гўшалар казарма каби ахлат босган эди; деворлар бир кечага президент бўлмишларнинг қонли бармоқлари билан ёзилган тарихларга тўла эди; ўралиб ётиб терлайман деган одамга ҳеч ердан бир парча шолча топилмасди, «Шунинг учун жонажоним, Бендисйон Алварадо, деразанинг чанг босган дарпардасини тортиб олиб, мени ўшанга ўраб-чирмаб, катта пиллапояннинг бир четига ётқизиб қўйди, ўзи кўк супургиси билан

президентга ажратилган хоналарни супуриб-сидиришга тушди, бу хоналар қип-яланғоч бўлиб қолган, инглиз десантининг талончиларига бу ерда талайдиган нарсанинг ўзи қолмагани». Онаси ҳар бир эшик орқасида уни ётқизиб зўрлашга ҳозир-у нозир талончиларни кўк супургиси билан ҳайдаганча оёқ остини амаллаб супуриб олди ва тонг оқариб келаётгандагина катта пиллапоянинг тепасидаги зинага ўтирди, дераза дарпардасига ўраб-чирмалган, қора тер босиб тўлғанаётган ўғли шундоқ ёнгинасида ётарди; унинг алангаи оташ иситмасини ўзининг вазмин мулоҳазалари билан совутишга уринарди, ўғлим, бу тартибсизликларга эътибор бериб ўтирма, бир қанча тери билан қопланган ўриндиқлар сотиб олишга, уларни ранг-баранг гуллар ва ҳайвонларнинг тасвири билан безатишга тўғри келади. «Буни мен ўзим қиламан, яна аллақанча арғамчи тўшаклар олишимиз зарур. Энг биринчи навбатда арғамчи тўшак керак. Нега десанг, бу ер меҳмон кўп келадиган жойга ўхшайди; ундан кейин, – дея мулоҳаза қиларди у, – биз узун зиёфат столи сотиб оламиз, темир қошиқ ва санчқилар, алюмин тақсимчалар харид қиламиз – аскарча ҳаётга шулардан бошқаси ярамайди; ичиладиган сув учун пишиқ сопол кўзалар ва кўмир ёқиладиган ўчоқ оламиз; буларнинг ҳаммаси давлат ҳисобидан бўлади», – деб таскин берарди у ўғлига, аммо ўғлининг қулоғига унинг гаплари кирмасди. Субҳидамнинг илк гулхайрилари очиларди, оқ-қирмизи гулхайрилар, худди қутлуғ қон каби алвон ва худди бу кеча қонлари тўкилган баданлар каби оппоқ ва мана шу жуфай рангда ҳақиқатнинг яширин ўзаги очилди, у пиллапоя кунжида безгак тутиб, иситмалаб, увишиб, қалтираб ўтирган қартайган қариядан бошқа ҳеч ким эмаслиги англашинилар ва

тўхтовсиз ўй босарди: «Шуми ҳаммаси? Шуми ўтда ёнган от гўштининг ҳиди, шуми жизғинак бўлган ёлнинг иси, шуми бўм-бўш ҳувиллаб қолган юрак, шуми ҳалокатга учраган кема каби уй, шуми ўн иккинчи август тонгига ўхшаб кетадиган барча тонглар ҳокимият, ҳаммаси шуми? Қандай бемаза даҳмазага йўлиқиб қолдик ўзи, она!» Бу унинг учун қутилмаганда кириб кела турган зулмат олдидан бўладиган ҳайвоний бир қўрқув эди; гарчи денгиз ёқларда тонг отганидан қувониб, хўрозлар қичқирди; гарчи инглизлар саройдаги ўликларни йиғиштириб олишаркан, бақириб шўх-қувноқ қўшиқлар айтишди; унинг онаси Бендисён Алварадо эса ўзининг ҳисоб-китобларидан таскин-тасалли топди-да, мени бу уйда истиқомат қилувчилар учун ювиб тозаланадиган бир уюм чойшаблардан ортиқ ҳеч нарса ташвишга солмайди, деб айтди; генералнинг ҳафсаласи пир бўлди, у ўзи тушган умидсизлик чоҳининг энг тубида туриб, қандайдир оёғи остида заминни ҳис қилди-да, ҳатто онасини юпатишга тушди: «Ҳечқиси йўқ, она, бежавотир ухлайверинг, бу саройда президентлар узоқ ўтириб қолмайдилар, жуда бўлмаганда ярим ой бу ерда турмоғимизни худойим насиб этсин», – у ўзининг сўзлаётган бу гапларига ишонарди, бунга ҳозиргина эмас, балки мустабид ва дарвеш каби яшаган умрининг барча дамларида ишониб келди. Ҳукмдорнинг бир-бирига ўхшовчи иккита бир хил куни бўлмаслигига қанча кучлироқ амин бўлса, бунга ҳам шунча қаттиқ имон келтирди. Бош министр унга кунда маълумот беради, мана шу маълумотларнинг яшнаган гулдастаси орасига у ҳар куни битта оддий дала чечагини – ҳақиқатнинг чечагини ҳам қистириб ўтади, мана шу ният ичида унга аллақандай яширин бир мақсад бордек туюларди;

у ним табассум қиларди: «Менга ҳақиқатни гапирманг, лицензиат¹, қийналиб қоласиз – мен унга ишонсам!» У мана шу бир оғиз сўзи билан давлат кенгашининг унинг сўраб-сўриштирмай имзо қўйишига қаратилган улкан йўл-йўригининг барини йўққа чиқарар эди.

«У расмий қабуллар пайтида ўзи билмаган ҳолда иштонига сийиб қўяди, деган миш-мишлар юрарди, уларга тобора одам ишонса бўладигандек туюларди, лекин худди мана шундай гаплар тарқалаётган вақтда у менга ҳар қачонгидан ҳам заковатлироқ бўлиб кўринарди...»

«У жуда қартайиб қурб-қувватдан қолган, яланг оёғига шиппак кийиб юрадиган ва кўзойнагининг битта банди ўрнига одми ип тақиб тутадиган бўлганидан бери менинг назаримда борган сари вазмин ва жиддий тортарди...»

«Унинг матонати тобора кучайиб борарди, фаросати ўткирлашарди, уюм-уюм қоғозлар ичидан у ўқимаёқ керагини беҳато танлаб олиб, қўл қўярди...»

«Сизга нима керак ўзи? – жилмаярди у. – Ахир, охир-оқибат ҳеч ким менга қулоқ солмаяпти...»

«Ўзингиз бир тасаввур қилиб кўринг-а, у ҳарқалай сигирлар саройда тўзғиб юрмасин деб, ферманнинг дарвозасига катта ёғоч тамба ўрнаттирди. Кейин бари бир улардан биттаси – «Сигирми?.. Сийирми?..» – унинг кабинетидаги деразага бошини суқиб, диёримизнинг муқаддас меҳроби бўлмиш унинг ёзув столидаги қоғоз гулларни ямлаётганини кўриб қолишди. У шунда ҳам, ҳеч нарса демай, фақат жилмайиб қўйди: «Мана кўряпсизми, лицензиат, мен айтувдим-ку, сизга. Бу мамлакатнинг бутун кулфати шундаки, ҳеч кимса менга қулоқ

¹ Лицензиат – дипломли юристга ҳурматан қилинадиган мурожаат.

солмайди» – шунча ёшга кириб ҳам ақлининг тиниқлигини қаранг». Ҳар ҳолда элчи Кипилинг ўзининг тақиқланган хотираларида ҳикоя қилишича, уни болаларга ўхшаб қолганлигини кўрган, у ўз ҳолича ҳаракат қилиш салиқасидан мутлақо маҳрум бўлган; унинг аъзойи бадани сувга чўкиб ўлган одамдай сув босиб шишиб кетган ва доим нам чиқариб, терчираб турган, унинг бутун хатти-ҳаракатлари ҳам худди сувга чўккан кишининг гавдасидай тўлқинлар бетида осуда қимирлаб, чайқалиб турган. У ҳатто ўзининг кўп сув йиғилган чўкиб ўлган одамникидай оппоқ баданини кўйлагини ечиб кўрсатди, унинг лошини мисоли тўлқинлар қуруқликка чиқариб ташлаган ва салқиган терисининг қаватларида денгиз қаърининг ҳашаротларини кўтариб чиққандай эди. Менинг елкамга реморалар¹ ёпишиб олган, қўлтиқларимга полиплар ва майда қисқичбақалар ин қурган, деб унинг ўзи айтарди. У яна шунга ҳам амин эдики, буларнинг ҳаммаси денгизнинг табиий суръатда қайтиб келаётганидан дарак беради, бу денгизни биздан сиз тортиб олган эдингиз, азизим Жонсон, нега десангиз, денгизлар худди мушуклар каби ҳамиша қайтиб келадилар; у яна шунга ҳам амин эдики, унинг қовуғида ўрнашиб олган қисқичбақасимонларнинг тўдалари бу ўша яқинлашиб келаётган бахтиёр субҳидамнинг чин даракчилари, ўша тонг қоронғисида у ётоғи деразасини очади-ю, барча уммонлар ва океанларнинг сардори бўлмиш адмиралнинг учта катта кемасини кўради, зеро, мен уларни излайвериб, бутун ёруғ дунёни кезиб чарчадим, унинг ҳам кафтлари худди менинг кафтим каби, инсоният тарихининг барча буюк инсонларники каби чизиқларсиз, сип-силлиқ ва текисми, шу ростми,

¹ Ремора – кема тагига ёпишиб яшовчи балиқ.

аниқ шундайми, билмоқчи бўлдим». Ҳа, у адмирални қидирарди, уни ҳатто куч ишлатиб бўлса ҳам топиб келишни буюрди, у денгиз сайёҳларининг ҳикояларини эшитган эди, гўёки улар атрофдаги денгизлардаги мавжуд сон-саноксиз катта-кичик ороларни харитага туширишаркан ва уларга конкистадорлар¹ ўрнига қироллар ҳамда авлиёларнинг номини қўйиб юришаркан, уни ерли халқларнинг таълимотларидан фақат битта сирни – соч тўкилиб кал бўлиб қолишга қарши малҳамнинг сирини қидириб юрганини кўришган. Бир куни президент ўз лимузинида кета туриб, уни кўриб таниб қолмагунча биз у билан яна учрашиш умидини йўқотган эдик. Ўшанда у якшанба бозорининг издиҳоми орасида франциск зоҳидларининг жигарранг ридосини кийган ҳолда тавба қилувчи гуноҳкорлар кўтариб юрадиган шақилдоғини чалиб борарди, у шунчалар тубанлашиб қолган эдики, биз бу бир маҳаллар қабуллар залида кўрган қирмизи камзул кийган, этигида тилла нағалари жиринглаган ўша одам эканлигига сира ишонолмасдик; биз уни голиб сардор каби ҳарбийларча қадам ташлаб соҳилга тушиб келганини ҳам кўрганмиз; бироқ уни лимузинга чиқариш тўғрисида буйруқ олганимиздан сўнг қарасак, жаноб генерал, унинг ном-нишони ҳам қолмабди – бамисоли ер ютгандай; халқ орасида юрган гапларга қараганда, у мусулмон бўлган эмиш, қичима касалига дучор бўлиб, Сенегалда ўлган эмиш, дунёнинг учта турли шаҳарларида бир маҳалнинг ўзида учта қабрга кўмилган эмиш; лекин аслида у умуман ҳеч қаерга кўмилмаганди, зеро, ер ўзининг бирон-бир мозорига уни қабул қилмас-

¹ Конкистадор – Америка қитъаси очилгач, у ерларни ўзлаштириш учун отланган испан босқинчилари (Писарро, Кортес кабилар). Улар ерли аҳолини қириб ташлаганлар.

ди ва шунинг учун то Қиёмат қойим бўлгунча у қабрдан-қабрга кўчиб юришга маҳкум этилган эди – барча иш-амалларининг қинғир-қийшиқ йўллари учун худо уни шундай қисмат билан жазолаганди; нега десангиз, бу одам каззоб эди, жаноб генерал, у энг разил олтин-кумуш пуллардан ҳам разилроқ эди; бироқ генерал ҳеч қачон бундай гапларга ишонмасди, у ўз маъбудининг қайтиб келишига ишонарди, қариб-қартайган чоғларида ҳам унинг келишига умидини узмаганди, бу пайтлар соғлиқни сақлаш министри унинг баданига ёпишган кана-жўлақларни қисқич билан бирма-бир териб ташларди; шунда у министрни булар кана эмас, улар денгизнинг қайтиб келишидан дарак беради, деб ишонтирмоқчи бўларди. Унинг сўзлари шунчалар мантиқли ва ишончли бўлардики, министр ичида ўйларди: «У одамларга ўзини кардай кўрсатади, лекин кар эмас, ўзи учун нозик қабул маросимларида ўзини соддалик, гўлликка олади, лекин аслида ундаймас». Лекин беҳад қариган эди, ҳар томонлама текширишлар шуни кўрсатдики, унинг шоҳ томирлари шишадан ясалган, буйраклари худди умр бўйи қумлоқда яшагандай қум билан тўлиб қолган, жимо ва ишқ бўлмаганлиги сабабли юраги ҳилвиरोқ эди, буни кўрган эски қадрдони бўлмиш шифокор оғайниларча тап тортмай тўғриси айтиб қўя қолди: «Омонатни топширадиган вақт келибди, жаноб генерал! Ҳарқалай ҳокимият жилловини кимга топширишни айтиб ўйлайдиган пайт. Бизни бу бебаҳо дунёга етимча қилиб ташлаб кетмассиз, ахир!» Аммо у ажабланиб сўради: «Азизим доктор, мени ўлади, деб сизга ким айтди? Бу қандай бемаънилик? Ўладиганлар ўлаверсин, мен шошилаётганим йўқ, – кейин гапни ҳазилга бурди: – Ўтган кунни оқшом мен ўзимни телевизорда кўр-

дим, ҳали ҳам чакки эмасман. Жангга шай буқа-дайман!» У қаҳ-қаҳ отиб кулди ва бошига ҳўлланган сочиқ қўйиб телевизор олдида ҳадеса ер чўқиб ўтирган ўша оқшомни эслади, ёлғизликда ўтадиган ушбу оқшомлар у телевизорнинг овозини ёқмас – ўзининг шаҳт-шиддатли ҳаракатларига ҳайрон қолиб ўтирарди (Ростдан ҳам майдонга кирган буқага ўхшарди!), Франциянинг латофатли элчисига ўктамона илтифотлар қиларди, ким билади, балки Туркия ё бўлмаса, Швеция элчисидир – нима фарқи бор, ҳаммаси назарида битта одамга ўхшарди, бунинг устига ушбу суратга олишгандан буён шунча кўп вақт ўтган эдики, мафтункор хонимлар даврасида турган, кечки қабул маросимига муносиб либослар кийган, қўлида ҳўпланмаган шампань қадаҳи кўтарган ҳақиқатан унинг ўзими ва бу ҳақиқатан ҳокимият тепасига келган куни – ўн иккинчи августнинг навбатдаги тантанасими ё ўн тўртинчи январь – ғалаба куни шарафига ўтказиляптими ё ўн учинчи март – таваллуд куни нишонланяптими, қуриб кеткур, бу саналарни асти билиб бўладими! Унинг салтанати даврида саналар шунчалар болалаб кетдики, охири у чалкашиб қоладиган бўлди, қайси сана нимага ўтказилаётганини сира ажратолмасди, бир маҳаллар у қоғоз парчаларига воқеаларни ёзиб, найча қилиб ўраб, ҳафсала билан турли тирқишларга қистириб қўярди, пайти келиб эслашимга ёрдам беради, деб ўйларди соддадиллик билан; энди айқаш-уйқаш бўлиб кетган тарихий воқеаларни аниқлаб олишда бу қоғоз парчалари ҳам асқатмай қўйганди; мана шу қоғозларига ишониб, у ҳаммасини унутган эди ва уларга турли жойларда дуч келиб, нималигини сира тушунмасди; бир куни асал сақланадиган хуфия жойларнинг бирида у шундай қоғоз парчасини

топиб олди ва уни ҳижжалаб ўқиб чиқди: «Ет-тинчи ап-рель док-тор Мар-кос Ле-он-нинг ту-ғил-ган ку-нида ун-га бир неч-та я-гу-ар¹ жў-нат-моқ керак». Хат шубҳасиз, унинг қўли билан ёзилган эди, лекин гап ким ҳақида бораётганлигини мутлақо тасаввур қилолмасди, доктор Маркос дегани ким бўлсайкин, шунда у инсон учун ўз тийнатиининг ўзгариши, ўз вужуди ва хотирасининг путурдан кетишидан ортиқроқ таҳқиромуз ва шу билан бирга, бундан ортиқроқ адолатли бир жазо йўқлиги устида ўйлади. Буни у Хосе Игнасио Саенс де ла Барранинг сира унутилмас замонларидан анча илгарироқ тушуниб етган эди; бир куни кўп одамлар қатнашган қабул маросими чоғида бирдан қарийб ҳеч кимни танимаслиги, кимнинг кимлигини эслолмаслигини кўрди – ҳолбуки, у бир маҳаллар ўз ғамгузор поёнсиз салтанатининг қанчадан-қанча ува-ю қишлоқларида яшовчи кишиларнинг кўпларининг исми шарифларини билар, уларни юзларидан танирди! Мана энди аҳвол шу даражага бориб етдики, у каретанинг дарчасидан қандайдир бир йигитчага кўзи тушиб, уни танигандай бўлди, лекин йигитчанинг кимлигини сира эслолмади, ўзининг эси йўқлигидан кўнгли бузилиб, қўриқчиларга йигитчани тутишни буюрди. «Мен унинг кимлигини эслагунимча ўтириб турсин», – деди. Бечора қишлоқлик йигитча қамоқхонада йигирма икки йил ўтирди. У ҳар худо берган куни битта гапни қайтарар, унинг бу гапини суд амалдорлари ҳам аниқ тасдиқлаган эдилар. Тўла-тўқис исботланган ҳақиқат шундан иборат эдики, йигитчанинг исми шарифи Браулио Линарес Москоте, у дарё флоти хизматчиси Маркос Линарес билан

¹ Ягуар – Жанубий Америка юксақ тоғлари ва чангалзорларида яшовчи ваҳший ҳайвон.

Дельфина Москота деган қизнинг никоҳсиз фарзанди; Дельфина ягуар овига ярайдиган итлар етиштиради, улар Росале-дел-Виррей деган жойда яшашади, йигитча ҳам ўша ерда туради. Умрида биринчи маротаба пойтахтга келиши; онаси март ойида бўладиган халқ сайилларида иккита кучукни сотиб кел, деб жўнатган; у мен бир хўтикни ижарага олиб, ўшанда шаҳарга етиб келдим, деб такрорлашдан чарчамасди, устимдаги уст-бошимдан бошқа кийим-кечагим ҳам йўқ, шу кийим-бошда бозорвошидаги усти мато билан ёпилган қовоқхонада арзон қаҳва ичиб ўтирган эдим, бозорчи хотинлардан овчи итлар сотиб оладиган одам борми, деб сўраб-суриштирдим; хотинлар билмаймиз дейишди, шунда бирдан аллақандай тўс-тўполон, югур-югур бошланди, ноғоралар тарак-тарак қилди, сурнайлар чалинди, осмонга ранг-баранг мушаклар отилди, бозор олдига йиғилган одамлар: «Келяпти! Келяпти! Ҳақиқий эр келяпти! Ана у!» – деб қичқиришарди. Йигитча бозорчи хотинлардан: «Ҳақиқий эр ким?» – деб сўради. Хотинлар эса унга: «Нима, кимлигини билмайсанми? Давлатнинг эгаси-да!» – деб жавоб беришди. Шунда йигитча кучукларни картон яшикка жойлади-да, бозорчи хотинлардан мен қайтиб келгунимча қараб туришлар, деб илтимос қилди. Ўзи бўлса, кўчага югуриб, аллакимнинг деразасига чиқиб олди ва одамлар издиҳоми оша қараб отлар қатор келаётганини кўрди, эшигига аждарҳо сурати солинган каретага ҳамроҳ бу отларнинг ҳашаматли жиғалари ҳилпирар, олтин ҳалли ёпиқлари елпинарди, карета дарчасидан ипак қўлқопли қўл одамларни саломлаб силкинарди, йигитча давлат эгасининг оқарган башараси, табассуми ўчган сўлғин дудоқларини кўрди, унинг ғоятда мунглиғ кўзларини кўрди,

шунда баногоҳ бу кўзлар минглаб одамлар орасидан йигитчани илғаб олди, игналар денгизидан игна топгандай бўлди ва шунда карета дарчасидан суқилган бармоқ йигитча томонга ўқдай санчилди: «Ушланглар, анави деразадагини! Уни қаерда кўрганлигимни эслагунимча қамоқда ўтирсин». Ана шундай қилиб йигитчани ушлаб олишди, уни ёниб турган чўғларга ўтқизишди, терисини қилич билан шилишди, «Айт, давлат эгаси сени қаерда кўрган эди?» – деб қийноқ-қистовга солишди. Лекин порт қалъаси орқасидаги қийноқхонада қанча азоблашмасин, йигитча ўз билганидан бошқа ҳеч бир гапни айтолмади, у ўз гапи устида шунчалар қатъий ишонч ва енгиб бўлмас матонат билан туриб бердики, генерал охири янглишганига иқрор бўлди ва илгари ҳеч қачон Браулио Линарес Москотени кўрмаганлигини тан олди. «Лекин энди бошқа илож йўқ – ўтираверсин! Унга қаттиқ адолатсизлик бўлди, агар аввал душман бўлмаган бўлса, энди албатта бўлади». Шу-шу, бечора йигит қамоқхонада чириб кетди. Генерал бўлса, ҳеч нарсани эслолмас ва ҳамон тумтайган Ҳукумат уйида тинимсиз кезиб, тўхтовсиз гўлдирарди: «Онагинам Бендисйон Алварадо, эй, менинг гуллаб-яшнаган кунларим ўзинг менга мадад қил, юзингнинг пардасини кўтар, жамолингни кўрай ахир. Онагинам мадад қил менга, на ҳожат шунча доврўкли ишлар-у шунча ғалабалар-у зафар нашидалари агар уларнинг биронтасини эсламасанг, эслаб таскин-тасалли ололмасанг, қарилик ботқоғига ботганда улар кучингга куч қўшолмаса?» Аммо ҳаётининг энг аччиқ аламангезликлари ва энг бахтиёр лаҳзалари ва улуғворлигининг энг шарафли дақиқалари – бари унут чоҳининг қора ўпқонига чўкиб йўқолди, бу ўпқонларни найча қилиб ўралган, тирқишларга

беркитилган қоғоз парчалари билан ёпишга ури-нишлар ҳам кор қилмади. Содда хаёл! У айтайлик, тўқсон олти ёшга кирган Франсиска Линеро ким эканлигини абадул-абад билмай ўтишга маҳкум этилган эди; у кампирни маликаларга хос шон-шараф билан кўмишга амр этди, сабаби: тирқишлардан бирида тасодифан топилиб қолган қоғоз парчасида унинг ўз қўли билан шундай қилиш кераклиги ёзиб қўйилган эди. Бундан ташқари, унинг кўзлари кўрмай қолмоқда эди, ҳукм-ҳиккасини кўр-кўрона ўтказишга тўғри келарди – ўн бир жуфт кўзойнак унинг мушкулини осон этолмасди. Аммо ёзув столининг тортмасидан улар ичидан хоҳлаганини олиб, бурни устига қўндириб, улардан фойдалангандай бўларди. Бу ўзи билан гаплашаётган одамларни жуда яхши кўриб тургандай таассурот уйғотарди. Ҳолбуки, аслида унга суҳбатдошлари жонсиз шарпа бўлиб туюлар, уларнинг овозларини ҳам эшитмас, фақат ҳузурида ўтирган одамни сезги билан англаб оларди. У ниҳоятда ночор бўлиб қолганди, ана-мана жони узиламан деб турганга ўхшарди. Бир куни қабул чоғида мудофаа министри бундан ҳаддан ташқари кўрқиб кетди; генерал бирдан акса урди ва мудофаа министри: «Соғ бўлинг, жаноб генерал!» – деди. У шу заҳоти иккинчи маротаба акса урди ва мудофаа министри иккинчи маротаба айтди: «Соғ бўлинг!» Аммо акса уриш тўхтамасди. «У тўққизинчи марта акса урганда, мен соғлик тилаб ўтирмадим. Менга талваса зулматидан ночор қараб турган кўз ёшлари фарқоб бўлган, ўқрайган кўзлари, бўғриқиб кетган башарасини кўриб кўрқдим, унинг тили дирвайиб бўғилиб ўлган ҳайвоннинг тилидай осилиб қолди, мен тезроқ бу ердан қочиб чиқишга ҳаракат қилдим, у менинг нақ кўз ўнгимда ўлиб борарди, менинг

бунга ҳеч қандай алоқам йўқлигини айтадиган биронта ҳам гувоҳ – бирон-бир тирик жон ёнимда йўқ эди. Лекин мен энди секин чиқиб қочмоқчи бўлиб турсам, у акса уришлари орасида бақириб берса бўладими: «Қўрқманг, бригада генерали Росендо Сакристан! Тусингизни ел есин, тек туринг, мен сизнинг кўз ўнгингизда ўладиган тентак эмасман!» Мудофаа министри тек қотди, у эса худди ўлим ёқасида тургандай акса уришда давом этар, ҳуши бошидан учгудай бўларди. Унинг кўз ўнгида минглаб оқ йилтироқ чивинлар каби учқунлар сачрарди, лекин у жони борича бир фикрга ёпишиб олган эдики, онагинаси Бендисйон Алварадо унинг шармандаи шармисор бўлиб акса уришдан ўлишига, бунинг устига ўз хизматчисининг кўз ўнгида ўлишига ҳеч қачон йўл қўймайди. «Хап тур, ўладиган аҳмоқ йўқ! Ўлсам ҳам юзимни ерга қаратмайман!» Шу воқеадан кейин у шундай бир хулосага келдики, одамлар орасида ўлгандан кўра сигирлар ўртасида ўлган авло, чунки одамлар киши ўлаётганда ориятини сақлолмади деб айбиситишлари мумкин. «Нега булар ҳаммаси ўкчасини қўлтиқлаб кўтариб юришибди?» У папанинг элчисини ҳам қабул қилмай, у билан худо ҳақида баҳслашмай қўйди, зеро, худди чақалоқ каби чой қошиқда шоколад ичишига тўғри келар ва элчи буни кўришини истамасди. У кимлардир менга раҳми келганидан атай ютқазиб бермасин деб, қўрқиб домино ўйнашни ҳам бас қилди. У ҳеч кимни кўргиси келмасди. У ўзини жуда қаттиқ назорат қилишига қарамасдан, товони ясси оёқларини судраб босмасликка шунча уринишига қарамасдан, гарчи уни умр бўйи судраб босган ва бу ерда яшириб ўтирадиган нарсанинг ўзи йўқ эди, у ёшини беркитишнинг сира эпини қилолмас, ле-

кин ўзининг ҳақиқий аҳволини биров билишини хоҳламасди. У ўзининг ёшидан хижолат чекарди, ўзини умидсизлик қаърининг энг чеккасида тургандай сезарди, охирги гамбода диктаторларни у шундай ҳолатда топарди, уларни бошпана ҳуқуқини олган одамлар каби эмас, худди маҳкумлар сингари сақларди – улар яна дунёга юқумли мараз вабосини тарқатмасинлар деб, уларни ўша қоя устидаги дорилятомда тутарди. У бунинг нималигини биларди, ўзи билан ўзи ёлғиз қолган чоғида ожизлик, ночорлик, ҳеч нарсага қурби етмасликдай мудҳиш, жирканч ҳиссиёт нималигини бошидан кечирганди, ўша бадбахт эрталабда у ичкари ҳовлидаги ҳовузида шифобахш малҳам сувда ётиб, кўзи илиниб ухлаб қолди. «Онагинам, сиз тушимга кирдингиз, гуллаб ётган бодом дарахтининг япроқлари аро менинг бошим узра чириллаган ва чарсиллаган қора чигирткаларни худди сиз яратгандай бўлиб туюлдингиз, назаримда, сайроқи зарғалдоқларнинг рангин хонишларини ҳам сиз ясагандай эдингиз, аммо онагинам ичакларим бирдан бўшашиб, ичимдаги ҳамма нарсалар пўриллаб отилиб чиқди-ю, мен уйғониб кетдим, уят-шармисорликнинг макруҳ сувларида ғазаб-қаҳрдан қалт-қалт титраб уйғондим, макруҳга айланган сув бетида орегано ва гулхайрининг муаттар япроқлари сузарди, норинж дарахтининг япроқлари тўкиларди ва шунда икотеа тошбақалари менинг ичимдан буралиб отилиб чиқиб, сарғимтир сариқлик сари шодон ташланишди, мана шундай юз қоралик бўлди, она!» У ўз чириган вужудининг бу ёмон қилиғини ичига ютди, ўз қарилгининг бошқа яна кўп номардликларига чидади, қартайишнинг яна янгидан-янги шумликларини ортиқча шоҳидларсиз қарши олиш учун

хизматчилар сонини мумкин бўлганча қисқартирди: ҳарқалай ҳўл сочиқ билан ўралган бошини лиқирлатиб, бу ҳувиллаган кимсасиз Ҳукумат уйида нима қилишни билмай тентирашларини ҳеч ким кўрмайди, ҳеч ким кўрмайди унинг сигирларнинг сўналаридан азоб чекишлари, ҳар бир девор қошида сўнгсиз-интиҳосиз кадардан инграб-инқиллашлари, чидаб бўлмас бош оғриғидан телба бўлиб увиллашларини ҳеч ким кўрмайди, ҳарқалай; у боши қаттиқ оғриши ҳақида шахсий табибига миқ этиб оғиз очган эмас, чунки бу оғриқ яна ўша қартайиш туфайли эканлигини биларди; оғриқ аввал ўзининг оғриқлигини сездириб келарди – у аввал чақмоқнинг олис қалдиروқлари билан ҳали кўкда оғир қора булутлар пайдо бўлмасдан бурун яқинлашиб келарди, ана шунда у ҳеч кимса мени безовта қилмасин деб буюрарди; кейин оғриқ икки чаккасига буров соларди, шунда у нима бўлганда ҳам, уйга ҳеч кимни киритманглар, ҳеч кимни, деб қичқирарди, калла чаноғи ичидаги пўлат фаров айланиб тургандай боши ёрилиб кетар даражага етганда, у уйга ҳеч кимни қўйманглар, ҳатто худо келса ҳам қўйманглар, деб бўкирарди. «Ҳеч зот бу ерга киритилмасин! Ўлиб қолсам ҳам киритманглар!» Оғриқ уни шафқатсиз суратда пийпалар, бир зумгина тин олдирмас, ҳатто, ўзининг Қиёмат қойими билан баробар чорасизлигини тушуниб етишига йўл қўймасди, аммо узоқ кутилган саховатли жала қуйиб юборгач, оғриқ босилар ва ниҳоят у бизни ҳузурига чорлар ва худди янгидан туғилгандай бўлиб ўтирарди. У овози чиқмайдиган телевизор қаршисида ўтирар ва биз унинг олдидаги мўъжаз столга кечки овқатни келтирардик: чўчқа гўшти ва фасолдан қовурдоқ, қирилган кокос ва қовурилган бананлар – унинг ёшига мутлақо

тўғри келмайдиган таомлар! Аммо у кечки таомларга қўл урмасди, зеро у алмисоқдан қолган телефильмни томоша қилиш билан андармон бўларди. Бу телефильмнинг махсус кўрсатув канали орқали яна қўйилгани, қўйилганда ҳам, жуда шошилиш ичида, тасма онтар-тўнтар қилиб ташлангани – давлат ишларида қандайдир нохушликлар борлигини кўрсатарди – ҳукумат аниқ ниманидир яширарди. «Нима шимилтириқ бўляпти, бу ўзи?» – деб ғудранарди у, лекин шу заҳоти ўзини ўзи овутиб, мендан ҳеч нарсани беркитишмайди, мабодо, бирон-бир жиддий воқеа бўлганда, албатта менга хабар қилишарди, деб ўзини ўзи ишонтирарди; у шундай хаёллар билан ёлғиз ўзи совиб қолган кечки таомлар рўпарасида ўтирар, жоменинг соатлари саккиз карра занг ургач эса у ўрнидан туриб, идишдаги кечки овқатларни унитарга тўқарди. У кечқурун анчадан бери шундай қиларди, ўзининг аянчли аҳволини ҳеч ким билмасин дерди: унинг қурсоғи ҳеч қандай овқатни қабул қилмай қўйганди; одамлар уни илгаригидай деб билишларини хоҳларди, ҳамон ўша-ўша нурафшон замонларнинг афсоналарида битилгандай уларнинг эсларида қолишни истарди, ўзи ҳам ўша афсоналардан тасалли оларди, улар боис ўз-ўзига нафратдан чалғигандай бўларди, аъзойи вужуди ҳар сафар яна панд бериб, яна бир ишқал чиқарганда уни чулғаб оладиган жирканч ижирғанишдан бир зум халос топгандай тин оларди. У базўр нафас олиб турганлигини унутмоқчи бўлар, халажойларнинг деворларига: «Яшасин, генерал! Яшасин, чинакам эр!» – деган сўзларни ўзи ёзаётганлигини ўйламасликка уринарди. У бир кечада учта аёлнинг кўнглини олиш учун яширинча табиб тайёрлаб берган малҳамни ичгани ва мана шу

кексаликнинг соддалиги боис, ожизона аччиқ кўз ёшлар тўкишга мажбур бўлганини сира эслагиси келмасди. У эркаклик нафсонияти ер билан яксон бўлгач, бўшаниш учун ўтириб, сувни оқизмоқчи бўларкан, йиғларди: «Жон-у жаҳоним, онажоним, Бендисйон Алварато, мени ғазабингга ол, ўз ўтли сувларинг ила мени муфарраҳ айла!» Бироқ бу шармисорлик унга тушунарли эди, нимага сон-саноқсиз маротаба ишни эплолмаганлиги сабабини у биларди: тўшақда унга етмаётган нарса эркаклик қуввати эмас, балки ҳар доимгидай муҳаббат етишмасди. Ошнаси бош министр унинг қўйнига турли аёлларни солишга ҳаракат қиларди, лекин улар ҳаммаси унга жуда совуқ кўринишарди, қанийди энди истараси иссиқроқ бўлса, уларнинг. «Ахир, қўшни қизлар мактабини ёпиб қўйишган бўлса, демак, мен бу ажойиб ёқимли ишни унутиб юбормаслигим керак-ку!» Анави аёлларнинг худди суяги йўққа ўхшарди. «Фақат сиз учун махсус танлаб олинган, жаноб генерал!» Улар тўғри Амстердамнинг кўрғазмаларидан, Будапештнинг кинофестивалларидан, Италиянинг Ўрта ер денгизи мовий соҳилларидан самолётга ўтқизилиб олиб келинарди. «Ўзингиз бир қаранг, жаноб генерал, мўъжиза-я, мўъжиза! Дунёнинг энг офатижон маҳбубалари!» Маҳбубалар нимқоронғилатилган хоналарда камтарин ашула дарси муаллималари қиёфасида уни кутиб олишар, нафис баданларини ечиниб кўрсатишарди; уларнинг болдай иссиқ баданларида чўмилиш либосларининг рангин излари муҳрланиб турарди; уларнинг тишларидан муздек ялпиз ислари: гул сувларининг муаттар ҳидлари таралар ва улар баҳмал диванга қўйма темирбетон ғўлага ўхшаб кетадиган улкан буқанинг ёнига ётишарди. «Аммо у ҳеч устидаги ки-

йимини ечмайди, умуман, ечинишни истамайди! Қанча ҳаракат қилмадим, нималарни ўйлаб топмадим, бари бир! Шунча уриниб уни ҳатто қимирлатолмадим!» «Ўлган балиқдай совуқ чиройли бу ойимча жонимга тегиб кетди, вой, мунинг қилиқлари-ей! Очигини тик юзига айтдим: бўлди, бас, яхшиси бориб, пардага кириб, хонақоҳда ўтир, қизим!» Узоқ-узоқлардан олиб келинган, чиройи ҳар қандай одамни довдиратиб қўядиган, энг қиммат нархларда баҳоланган қизлар билан сира ишлари юришмас ва бундан у ғоятда эзиларди. Аммо бир куни хуфтон пайти соат саккизларда сарой кирхонасида аскар кийимларини юваётган кирчи хотинга дуч келди ва бир шапати уриб, уни катта тос тоғора ичига ағдарди; хотин дафъатан ўрнидан сакраб туриб кетди ва: «Мен бугун ярамайман. Мени ҳайз босган!» – деб қўрқиб, ўзини оқлаганча қочиб қолмоқчи бўлди. Аммо генерал уни индамасдан икки букди-да, юзини дазмол тахтасига босди ва орқасидан туриб шунчалар иштиёқ билан ишга берилиб кетдики, хотин шўрликнинг барча қовурғалари қисирлаб, кўксидан пайдарпай ингроқ отилиб чиқди ва дод деб оҳ-воҳ қилди: «Қўтос бўлиб кетибсиз-е, генерал! Нима бало, эшакдан улги олдингизми?» Генерал унинг бу оҳ-воҳларидан кўп ҳузур қилди, ўзининг хушомадгўйларидан кунда мадҳ-у сано эшитиб ҳам мунчалик роҳат қилмаганди. Шундан кейин кирчи хотинга болаларини умр бўйи боқиш учун нафақа тайинлади; кўп йиллар ўтиб, у шу куни сигирларга тунги емини бераркан, яна хиргойи қилди: «О, сўлим январнинг моҳи!» У хиргойи қилар ва ўлимни ўйламасди. У аниқ билардики, ҳатто, ўзининг охирги кунда ҳам ожизлик ва заифликка асло даст бермагай ва ақлга сифмайдиган нарсаларни

ўйлаб ўтиришга ўзига йўл қўймагай; у сигирларини яна бир бошдан санаб чиқди ва хиргойи қилиб, роҳатланди: «Сенсан, қоронғи йўлларимнинг машъали. Сенсан, менинг йўлчи юлдузим». У икки марта қайталаб санаб, тўртта сигир йўқлигини кўрди, шундан кейин сарой томон юриб, вице-қироллар замонидан қолган либос тахмонларида ухлаётган товуқларни санаб чиқди, қушларнинг қафасларини санокдан ўтказди: «Қирқ саккизта» ва уларнинг устига қушлиқ рўмолларни ташлади. Кейин у сигирлар уззукун сарой кезиб ерга ташлаган ва қуриб қолган таппиларни йиғиб ёқди, шунда янги ёқилган таппининг ҳиди ва тутуни унга ҳар сафаргидай болалигини эслатди. Лекин бу гал кўз ўнгида гавдаланган манзара одатдагидай туманлар ичра кўриниб, сўнг бир зумда ғойиб бўлмади, балки нигоҳида аён қад ростлаб турди. Ясси тоғликларнинг муздай совуқ шамоли эсарди, у кичкинтой болакай совуқда қалт-қалт титрарди, ёнида онажониси Бендисйон Алварадо, у ҳозиргина ахлатхона узра учган калхатлар чангалидан қўй ичак-човоқларини тортиб олди-да, суягигача совқотиб дағ-дағ қалтираётган ўфилчасига таом тайёрлаш пайига тушди.

Тун соат ўн бирга жом чалинди, у йўлаклар ва бўм-бўш хоналардаги чироқларни бирин-сирин ўчирди, қўлида лампа билан яна бир карра саройни айланиб чиқди, ўн тўртта қоронғи тортган ойналарда ўн тўртта ўз соясини кўрди. Қўлида ёниб турган чироқ кўтарган ўн тўртта бир тусли генерал. Аммо ойналардан бирининг теран сатҳида концерт зали ичида у оёқлари осмонга тўнтарилиб ётган сигирни кўрди ва уни чақирди: «Сигир! Сигир! Бу нима қилиқ? Нима бало, ўлиб қолганми?» У қўриқчилар хонасига йўл олди, сигир ўлиб ётганлигини уларга

эслатди. «Эрта тонгда албатта олиб ташланглар, бўлмаса, қузғунлар учиб келишади!» У буйруқни бергач, қўлида чироқ билан бошқа учта сигирни бутун саройнинг биринчи қаватидан ахтара бошлади – халажойларни қаради, столлар остини кўрди, ойналарнинг орқасига кўз югуртирди, кейин у юқори қаватга кўтарилиб, сигирларни қидириб, барча хосхоналарни қараб чиқди, лекин ҳеч ердан уларни топмади. Бу ҳайҳотдай маконларда фақат биттагина она товуқ истиқомат қиларди: у унут бўлиб кетган замонлардаги аллақандай зоҳиданинг нимпушти гулчамбарли кўшқида тухум босганча ўтирарди. Генерал ўша зоҳиданинг исмини ҳам эслолмади. Кейин у уйқу олдидан бир қошиқ асал ялади, асал идишини яширилган жойига қайтариб қўяркан, бу ерда ўзининг кўпдан-кўп қоғоз парчали ёзувларидан бирини топиб олди. Бу қоғоз парчасида машҳур шоир Рубен Дариога дахлдор қандайдир муҳим сана ёзиб қўйилганди. Худо уни ўзининг энг олий тахти салтанатига муяссар қилган бўлсин! Қоғоз парчасини ўқиб, у ҳеч нарсани тушунолмади, кейин уни найча қилиб ўраб, яна жойига қўйди ва тилида дуо айтиб пичирлади: «Эй, бизнинг падаримиз, самолардаги бизнинг мўъжизапардоз раҳнамойимизсан, ўз қудратинг шаҳти билан осмонларда тайёраларни кўтариб турувчи ва баҳри муҳитларда кемаларни тутиб турувчисан, эй...» У тилида ушбу дуо калималарини такрорлаб, фурқатда қолган фил каби улкан оёқларини судраб босиб, нари кетди, уни уйқусизлик абгор қилган, айлангувчи маяк унга ўзининг сўнгги липиллаган шуълаларини ташлар, уни кўкимтир нурларининг охирги ғарамлари билан кузатарди; у ўзи сотиб юборган денгизни қайғуриб излаётган шамолларнинг шовқинларини эшитар, узоқ замон-

ларнинг ҳарир шарпалари аро қандайдир тўйда
чалинаётган муסיқа садоларини эшитар, ўшанда
жаноблар эҳтиётсизлик қилиб, унинг курагига пи-
чоқ санчишларига оз қолган эди; кутилмаганда у
адашиб юрган сигирнинг устидан чиқди ва унинг
йўлини тўсди: «Сигир, ҳай сигир! Жўна, бу ердан!»
Сигирни орқасига қайтаргач, ўз хобхонаси томон
йўл олди, йигирма учта деразанинг ҳар бирида
денгизидан айрилган шаҳарнинг чироқлари кўзга
ташланарди; ҳар бир деразадан унинг димоғига
шаҳар ичкараси сирларининг жазирама ҳовури
уриларди, минг-минглаб одамларнинг ғалати бир
нафаси келарди – шаҳар ягона вужудга айланиб
нафас оларди, ҳар бир деразада у шаҳарни йигир-
ма уч маротаба кўрди ва ҳар сафаргидай халқ деб
аталадиган англаб бўлмас, бепоён баҳри муҳитнинг
улуғвор ва шиддатли эврилишларини яна янгидан
ҳис қилди; бу халқни у кўксига қўлини қўйиб, уй-
қута чўмган ҳолда тасаввур этди ва шунда бирдан
ўз генералини ҳаммадан кўра ортиқроқ севгандай
бўлиб кўринган кимсаларнинг унга нисбатан ға-
рази қанчалар теран эканлигини ҳис қилди! Уни
авлиёдай кўриб, шарафига шамлар ёқишарди,
ҳомиладорларнинг кўзи омон-эсон ёрисиин деб,
жон таслим қилаётганларнинг ўлим шарпасини
даф қилиш учун унинг номини асрорий бир эъ-
тиқод билан дам-бадам тилга олардилар, бошқа
бировлар эса унинг игуана каби маҳзун кўзлари,
ғамбода дудоқлари, аёлманд нафис қўлларини
узоқ замонларнинг телбакезик лимузинининг ўқ
ўтмас ойналари ортида кўрган чоғларида уни туғиб
берган онани, унинг онасини қарғаб, лаънат ўқир-
дилар. Лой-балчиқда қолган этигининг изларини
ўпардилар, орқасидан қарғишлар ёғдирардилар,
кимсасиз Ҳокимият уйининг жонсиз деразалари-

да липиллаб учган шуълалар шаҳарнинг ҳар бир ҳовлисидан кўриниб турадиган жазирама иссиқ кечаларда унинг бошига тинмай ўлим тилардилар. «Ҳеч ким бизни севмайди», – деб хўрсинди у зарғалдоқларнинг мусаввири, чевар қушчи, марҳума онаси Бендисйон Алварадонинг хосхонасига бошини суқиб қараркан, шўрлик алақачонлар хоки туробга айланиб ётади, ўз мақбариди. «Хайрли тун, она», – дея шивирлади у. «Ўлимнинг эзгу бўлсин, ўғил», – мақбардан овоз келди.

У хобхонаси эшигидаги илгакка лампасини илганда соат роса тунги ўн икки эди. Даббасида шу он жуда қаттиқ санчиқ сизди – дабба оғриқнинг зўридан чириллаб юборди. Бутун дунёни, ҳамма нарсани, барча маконларни оғриқ тутди, оламда шу оғриқдан бошқа ҳеч нарса қолмаган эди. У охириги марта эшикни учта қулфини бураб беркитди, уч занжирни илди, уч илгакни туширди, ўз хос тувагига охириги марта ўтирди, охириги бор қурбонлик қилгандай жичча пешоб жилдиратди ва ечиниб ўтирмай бор уст-боши билан ўзини сахт ерга ташлади, у ҳар қандай қабул маросимлари, учрашувларни бекор қилгандан сўнг доим дағал матодан тикилган иштон киядиган одат чиқарган, ҳозир эгнида йўл-йўл ёқасиз кўйлак, оёғида одми, жўн шиппак бор эди, у ёстиқ ўрнига очиқ кафтларига юзини босди ва шу заҳоти оғир уйқуга кетди, бироқ иккидан ўн дақиқа ўтганда у боши тамомила оғирлашиб, гаранг бўлиб уйғонди, у қора терга ботганди – ҳатто бутун кийим-боши жиққа тер эди, одатда у момоқалдироқдан олдин шундай кўйга тушарди. «Ким у?» – деб сўради у қалтираган овозда, зеро, кимдир уни уйқуда чақиргани эсида эди, лекин унинг исмини айтиб эмас, мана бундай деб чақирди: «Никанор! – яна бир карра: – Никанор!» Бу қулф-калитларга тегмай девор-

лар оша тўсиқ билмай кириб келадиган алаким эди. У диққат билан яхшироқ разм солиб қаради, шунда бу ўлим эканлигини кўрди. «Бу сизнинг ажалингиз эди, жаноб генерал, у тавба қилаётган гуноҳкорнинг увадаларига бурканган, қўлида тутқиси эгри ҳасса тутганди; унинг бош чаноғига мзористон гиёҳлари чамбарак қилинган, суяк ёриқлари орасида ер ости чечаклари ўсган, кўз косаларида кўҳна фолбин кампирнинг ўткир кўзлари учкун сочарди». У ажални унинг бутун бўйи баробарида кўргач, у нима учун ўзини: «Никанор! Никанор!»¹ – деб чақирганини билди. Ахир, ажал ҳар бир одамнинг жонини олгани келганда, уни шу исм билан чақиради. Аммо у нидо қилди: «Ажал, шошмай тур! Ҳали менинг паймонам тўлгани йўқ. Мен уйқу ичра ўламан. Ўз қоронғи хобхонам ичра ўламан. Алмисоқдан қолган замонларда фолбин кампир азал сувига қараб туриб, шундай фол очган». Аммо ажал шундоқ жавоб қилди: «Йўқ, генерал! Бу ҳозир ва шу ерда рўй беради! Сиз яланг оёқ бўлиб, тиланчи уст-бошида ўласиз. Бироқ сизнинг жасадингиз устидан чиққанлар, сизни кабинетдан топдик, устига ҳеч қандай нишонларсиз ҳарбий дала кийимини кийган экан, чап оёғининг этиги қўнжида олтин нағали бор экан, деб айтишади. Улар афсонага қарши бормаслик, башоратларга ишонч сақланиб қолиши учун шундай қиладилар». Ниҳоят, у ажал қандай деган бўлса, шундай жон берди. У буни шу тобда сира хоҳламаганди. Зеро, шунча йиллар беҳосил рўёлар ва ўз-ўзини алдашлардан сўнг эндигина шуни англай бошлаган эдики, одамлар яшамайдилар, балки тирикчилик қиладилар, гусини ел олсин, ҳар қанча узоқ ва ҳар қанча уриниб яшамагин, бари бир у фақат қандай

¹ Никанор (юнон.) – галабани кўрувчи, бу ўринда ўлимнинг мангу галабаси.

яшашни ўрганишгагина етади – бу ҳам умрнинг энг сўнги дамида муяссар бўлади! У умр борасида бир хулосага келганда, ўлди. У ҳаётининг ибтидо-сида севишга қобил эмасман, деган хулосага кел-ганди, бунга гўёки қўлларининг кафтларида толе чизиқларининг йўқлиги, улар теп-текис, сип-сил-лиқ яратилгани ва фолбинлар очган фоллар далолат бўлганди, у жисмоний, ҳирсий муҳаббат ўрнини ҳокимиятга муҳаббат билан босишни мўлжалга олди, кўнгил мулкида ҳокимиятпарастлик девини тарбиялади, ҳамма нарсани бу девга бағишлади; у ихтиёрий суръатда қурбон бўлди ва бир умр қурбонгоҳнинг мудҳиш паст алангасида ёнди; у нафсини каззоблик ва жиноятлар билан боқди, шафқатсизлик ва номуссизликда қад кўтарди, у ўз тўймас юҳолиги ўтини ўчириб турди, туғма қўрқоқ-лигини босди, шундай қилсам, кафтимда маҳкам тутган биллур шарни ҳеч ким тортиб ололмайди, деб ўйлади. У фақат бир нарсани тушунмади, ҳо-кимиятпарастлик ҳеч тўймас ҳокимиятпарастлик-ни келтириб чиқаради, у тушунмади, ҳокимиятга то Қиёмат қойимгача тўйиб бўлмайди, балки яна бошқа дунёлар тура тургунча унга тўйиб бўлмас, жаноб генерал!

Лекин у ахир биларди бошданоқ: унга хушомад қилувчилар уни алдайдилар, у биларди, хушомад учун нақдина оладилар, у биларди, уни шодумон шарафлаган ва унга мангу бахтиёр ҳаёт тилаган издиҳомлар ҳарбийларнинг қурол кучи билан ҳай-даб келтирилади; у буларнинг барини билар ва ўзини шу ёлғонга, шон-шуҳратнинг шу тубан ўл-пониға суяниб яшашга ўргатганди. Зеро, ўзининг сон-саноқсиз умргузаронлик йилларида шунга такрор-такрор амин бўлардики, ёлғон шубҳалар-дан қулайроқ, муҳаббатдан нафлироқ, ҳақиқатдан боқийроқдир; у номигагина ҳукмронлик қиладиган

бўлиб қолган пайтларгача яшаб, энди ҳеч нарсага ажабланиб ўтирмайдиган даражага етганди; у ҳамма нарса унинг ҳукмидан чиққан бир маҳалда ҳукм юритарди, у шон-шарафни батамом йўқотганда, шон-шарафларга чулғанарди, ҳеч қандай обрў-эътибори бўлмаган ҳолда қўл остидагиларнинг бўйсунушидан таскин-тасалли топади. Умр кузининг хазонгарчилиги бошланганда, у шунга ишонч ҳосил қилдики, ўз ҳокимиятига ҳеч қачон тўла эга бўлолмайди, бутун ҳаётни ҳеч қачон тўлалигича қамраб ололмайди, зеро, бу ҳаётнинг ёлғиз орқа томонинигина билишга маҳкум, чокларнигина кўздан кечиришга маҳкум, таг ўзакнинг чалкаш чувалган ипларинигина тўғрилаш, суратли гиламдаги рўёларнинг тугунакларини ечишга маҳкум бу рўёга ўхшаган борлиқнинг гилами; у ҳатто, тахмин ҳам қилолмади, ҳатто, охирги дамларда ҳам англолмадики, ҳақиқий ҳаёт, чин ҳаёт барчанинг кўз ўнгида эди; лекин биз бу ҳаётни бутунлай бошқа томондан кўрардик, жаноб генерал, биз уни хўрланган, маҳрум этилганлар томонида туриб кўрардик, биз уни қайғу-ғамларимизнинг битмас-туганмас йиллари оша ичкаридан туриб кўрардик, сизнинг туганмас сарғайган хазонгарчилигингиз йиллари, йиллар оша кўрардик уни ва шунга қарамай, биз яна бари бир яшардик ва ҳар ҳолда бизнинг дардимиз дард эди, ўроз лаҳзалари эса – чин ўроз эди; биз муҳаббатимиз ўлим иллоти билан заҳарланганини билардик, аммо у ҳақиқий, чин муҳаббат эди, охиригача етадиган муҳаббат эди, жаноб генерал! У ана ўша ҳаётнинг машъаласи эди, сиз эса унда вагон дарчасининг ғуборли ойналари ортидаги рўё шарпа эдингиз, холос, биз унда милтилаб ўтган филтилаган кўзларнигина, титроқдан оқарган лабларнигина, ипак қўлқопли қўлларнинг видо силкинишларинигина кўриб қо-

лардик, холос. Қарангки, бу қўллар толе чизиқларидан ҳам маҳрум эди ва мўйсафиднинг аслида ким эканлигини биз шу тариқа охиригача ҳам ҳеч қачон билолмадик; ким билсин, балки у бизнинг афсонамиз бўлдимикин, ушбу борлиқ ҳаётнинг ўнг-у терсини ажратолмаган бемаънидан-бемаъни бу мўйсафид мустабид, биз уни шунчалик битмас-туганмас эҳтирос билан севар эдикки, у буни ҳатто тасаввурига ҳам келтиролмасди – ахир у биз беш қўлдай яхши билган нарсаларни билишдан шунчалар қўрқар эди: яъники ҳаёт ниҳоятда мушкул ва у елдек тез ўтиб кетгай, аммо бошқа қайтиб келмагай, жаноб генерал! Биз мана шу ягона ҳақиқий ҳаётдан чўчиб ўтирмасдик, чунки биз ким эканлигимизни билардик. У эса бизни ҳам, ўзини ҳам яхши билмай мажхуликда ўтди, бузрук тушмагур, мудом ўзининг чуриллаган даббасига андармон бўлди, тақдир меҳмонининг ногаҳон бир зарбаси билан омонсиз қулади, илдиз-пилдизи билан қўпорилиб йитди. Ўз хазонгарчилигининг охириги музлаган варам япроқларининг суриган қора издиҳомининг шатирлашларига қўшилиб, у даҳшатга тўлиб, ўлим қайиғининг чириган увада елканларига жон ҳолатда ёпишганча унут дунё зулумоти сари учиб кетди, у энди ҳаётга бегона, кўчаларга гуррос-гуррос ёпирилиб чиққан ва хуррам қўшиқлар куйлаган одамлар издиҳомининг ер-у осмонларни тўлдирган қувончларини эшитмасди, у энди байрам оташбозликлари-ю эрк нофораларини эшитмасди, у энди одамлар ва дунёга эзгу хабар тарқатаётган бонг садоларини эшитмасди, мангуликнинг беҳад-беҳисоб вақти ниҳоят тугаган эди.

Адабий-бадий нашр

ГАБРИЭЛ ГАРСИА МАРКЕС

БУЗРУКНИНГ КУЗИ

Роман

Муҳаррир

Мадина МАҲМУДОВА

Мусаҳҳиҳ

Сайёра МЕЛИҚЎЗИЕВА

Бадий муҳаррир

Дилфуза СОЛИХЎЖАЕВА

Саҳифаловчи

Дилдора ЖЎРАБЕКОВА

Техник муҳаррир

Умидбек ЯХШИМОВ

Габриэл Гарсиа Маркес

(1927 – 2014)

У ўзининг бу қизга бўлган муҳаббати туфайли ўлмаслигини биларди. Ишқ боис улиш унинг қисматига битилмаган эди. У ўз хукмдорлиги эндиgina бошланган пайтларда кечки пайт бир башоратчи фолбинга сувга қараб фол очирган эди. Сеҳрли сув одамнинг кафтида ёзилмаган нарсаларни очиб беради. Қарта ёки қаҳва қуйқасида фол очганда ҳам, умуман, бошқа ҳеч нарсада буларни билиб бўлмайди. Фақат азал сувининг ойнасиgina тақдирнинг сирли синоатларини ўқиб бериши мумкин. Азал суви ойнасида ўшанда у ўз ўлимини кўрди, қандай ўлишини кўрди, табиий ўлим билан уйқуда жон беришини билди. Мажлислар залига қушни хонада узини ерда юзтубан ётганлигини кўрди.

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

ISBN 978-9943-20-310-5

9 789943 203105